

БЕЛАРУСКІ ГІСТАРЫЧНЫ АГЛЯД

Том 16 Сшытак 1 (30) Чэрвень 2009

Артыкулы

- Уладзімір Падалінскі.* Палітычная эліта Лідскага павета ў апошняй трэці XVI ст. 3
- Анатоль Трафімчык.* Аб'яднанне Беларусі ў 1939 г. і „гістарычная справядлівасць“ 33
- Жўген Грэбень.* Злачыннасць у Беларусі ў гады нацысцкай акупацыі (1941–1944) 57
- Томас Бон.* Доўгае парыванне са Сталіным, або Дзённік Яфіма Садоўскага 90

Паведамленні

- Вячаслаў Афанасеў.* Кандыд (да біяграфіі Міхаіла Зялёнкі) . . 107

Публікацыі

- Наталля Сліж.* Справа аднаго наезду, або Пра рэпутацыю Льва Сапегі 113
- Аркадзіуш Чволэк.* Як палявалі на чараўніц у маентках Яна Станіслава Сапегі 121
- Ірына Сынкова, Міхаіл Тарэлка.* Знахарскі тэкст з беларуска-татарскага рукапіса 139

Гістарыяграфія

- Леанід Зашкільняк.* „Паверхі“ і „лесвіцы“ сучаснай украінскай гістарыяграфіі 167
- Марцэлі Косман.* Ян Серадыка (1928–2008), гісторык старапольскага парламентарызму і ВКЛ 190

Палеміка

<i>Юры Туронак</i> . Роля Мікалая Пахлябаева ў падрыхтоўцы замаху на Вільгельма Кубэ	220
---	-----

Новая літаратура: агляды і рэцэнзіі

Генадзь Сагановіч. Мода на плагіят?	239
<i>Homo historicus 2008</i> . Гадавік антрапалагічнай гісторыі. Вільня: ЕГУ, 2008 (<i>Сяргей Грунтоў</i>)	257
Kosman, Marcei. Polska w drugim tysiącleciu. T.1–2. Toruń, 2007 (<i>Людміла Міхайлоўская, Любоў Козік</i>)	264
Pre-Modern Russia and its World. Essays in Honor of Thomas S. Noonan. Wiesbaden, 2006 (<i>Ірына Ганеўцкая</i>)	276
<i>Per saecula ad tempora nostra</i> . Sborník prací k šedesátým na- rozeninám prof. J. Pánka. T. 1–2. Praha, 2007 (<i>Марцэлі Косман</i>)	283
Błaszczuk, Grzegorz. Dzieje stosunków polsko-litewskich. Tom II. Od Krewa do Lublina. Część I. Poznań, 2007 (<i>Віталь Галубовіч</i>)	287
Bömelburg, Hans-Jürgen. Frühneuzeitliche Nationen im östli- chen Europa. Wiesbaden, 2006 (<i>Ірына Сынкова</i>)	295
Ilgiewicz, Henryka. Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX w. Toruń, 2005; Societas Academicæ Vilmenses. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy. Warszawa, 2008 (<i>Марцэлі Косман</i>)	305
Staliunas, Darius. Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. Amsterdam – New York, 2007 (<i>Павел Церашковіч</i>)	310
Унучак, Андрэй. „Наша ніва“ і беларускі нацыянальны рух (1906–1915) (<i>Сяргей Дубавец</i>)	313

Інфармацыі і хроніка

Аўтарэфераты дысертацый па гісторыі, дапушчаных да абароны ў 2006–2007 г. (<i>Ніна Камарова</i>)	318
Паміж Усходам і Захадам (нататкі з канферэнцыі) (<i>Генадзь Сагановіч</i>)	325
Выданні, атрыманыя рэдакцыяй	331
Аўтары нумара	336
Contents	341

Палітычная эліта Лідскага павета ў апошняй трэці XVI ст.

Уладзімір Падалінскі

Рэформы сярэдзіны 1560-х г. істотна змянілі дзяржаўны лад Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ). Утварэнне паветаў, увядзенне земскіх, гродскіх і падкаморскіх судаў, з’яўленне інстытута павятовых соймаў, нарэшце, прыняцце Статута ў 1566 г. значна ўзмацняла палітычна-правое становішча шляхецкага стану ў краіне¹. Безумоўна, такія маштабныя новаўвядзенні спрыялі актыўнаму ўцягванню ў грамадска-палітычнае жыццё краіны даволі шырокіх колаў сярэдняга і дробнага шляхецтва, эвалюцыі і росту ўплываў рэгіянальных палітычных элітаў. Рэгіянальныя эліты выконвалі важную функцыю трансляцыі патрэбаў і інтарэсаў павятовай шляхты да вышэйшых кіроўных колаў ВКЛ і Рэчы Паспалітай.

Пад павятовай палітычнай элітай мы разумеем групу людзей, якія валодалі рэальнай уладай і аўтарытэтам у павеце, актыўна ўдзельнічалі ў грамадска-палітычным жыцці і ўплывалі на прыняцце рашэнняў, як у межах павета, так і на дзяржаўным узроўні. Адпаведна, да палітычнай эліты павета, на нашу думку, можна аднесці павятовых ураднікаў (старостаў, падстаростаў, павятовых маршалкаў, падкаморыяў, харужых, войскіх, стольнікаў, падстоляў), членаў земскага і гродскага суда, актыўных удзельнікаў соймаў, паслоў на вальныя соймы і дэпутатаў Трыбунала ВКЛ, мясцовых зборшчыкаў падаткаў (паборцаў). Мэта артыкула — аналіз на прыкладзе Лідскага павета асабовага складу павятовай эліты, сацыяльнага і маёмаснага статусу, сваяцкіх і кліентальных сувязяў яе прадстаўнікоў, шляхоў уваходжання (каналаў рэкрутацыі) у межы эліты. Звер-

¹ Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. Warszawa, 2002. S. 45–62.

нем увагу на палітычную культуру і ўзровень палітычнай свядомасці вышэйшых колаў лідскай шляхецкай карпарацыі.

Для даследавання палітычнай эліты Лідскага павета існуе шырокая база крыніц. Аналізу яе (эліты) асабовага складу дапамагаюць выдадзеныя спісы мясцовых земскіх і гродскіх ураднікаў і дэпутатаў Трыбунала ВКЛ, а таксама генеалагічныя працы А. Банецкага, К. Нясецкага і інш.². Сацыяльны і маёмасны статус лідскай шляхты прасочваецца па матэрыялах попісаў войска Вялікага Княства 1565 і 1567 г.³. Для вывучэння палітычнай свядомасці і культуры шляхты апошняй трэці XVI ст. важнае значэнне маюць матэрыялы працы лідскага павятовага соймака⁴. Безумоўна, неабходны і падрабязны аналіз розных відаў крыніц у матэрыялах Метрыкі ВКЛ, ухвалаў з'ездаў, вальных соймаў Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай і г.д.

У другой палове XVI ст. у Лідскім павеце знаходзіліся ўладанні такіх значных магнатскіх і шляхецкіх родаў ВКЛ, як Гарнастаі, Давойны, Пацы, Радзівілы⁵. Паводле попісу

² Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. Warszawa, 1887; Ciechanowiecki A., Rachuba A. Rys genealogiczny rodziny Abramowiczów na Wornianach // Przegąd Wschodni. Т. II, з. 3 (7). 1992/93. S. 595–609; Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696): spis / pod red. A. Rachuby; oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba; Instytut historii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa, 2007; Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. J.N. Bobrowicz. Т. 1–10. Lipsk, 1839–1840; Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy. Т. 1: Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek / Pod red. A. Rachuby. Warszawa, 2004.

³ Русская историческая библиотека (РИБ): в 39 т. / Акад. наук. Археогр. комиссия. Т. 33: Литовская Метрика. Отдел третий. Ч. 3: Книги публичных дел. Переписи Литовского войска / Ред. С.Л. Пташицкий. Петроград, 1915.

⁴ Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Radziwiłłów (AR). Dz. II. Nr. 192, 354, 361, 383; Dyaryusze sejmowe roku 1597. W dodatkach: akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmu / Wyd. E. Barwiński. Kraków, 1907. S. 411–415.

⁵ Грицкевич А.П. Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлеж-

1567 г. на тэрыторыі павета свае маёнткі мелі валынскі ваявода князь Аляксандр Чартарыйскі, берасцейскі кашталян Ян Гайка, князі Аляксандр Палубенскі і Андрэй Вішнявецкі, прадстаўнікі родаў Солтанаў, Нарбутаў, Скумінаў-Тышкевічаў і інш.⁶ Аднак непасрэдна ў палітычным жыцці Лідскага павета яны фактычна не ўдзельнічалі. За выключэннем, бадай, віленскага ваяводы і канцлера Мікалая Радзівіла Рудога, які быў лідскім старостам больш за трыццаць гадоў: з 1547 да 1579 г.⁷ Хаця і ён уплываў на справы павета хутчэй ускосна, праз сваіх намеснікаў (падстаростаў), ураднікаў і кліентаў з ліку мясцовай шляхты⁸. Наступнікам М. Радзівіла на пасадзе старосты, якая, дарэчы, давала адміністрацыйную і значную судовую ўладу, а значыць і вялікі ўплыў у павеце, у 1579 г. стаў віленскі войскі Ян Абрамовіч⁹. Ён ужо больш актыўна браў удзел у розных палітычных падзеях на тэрыторыі Лідскага павета.

Павятовыя ўрады займалі пераважна прадстаўнікі мясцовай дробнай шляхты¹⁰. Згодна са звесткамі попісу 1567 г. у войска ВКЛ па адным конніку выстаўлялі лідскі харужы

ности владельцев (XVI в.) // Вопросы истории. Вып. 5. Минск, 1978. С. 95; Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana / Przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego. T. III. Wielkie Księstwo Litewskie opisane przez M. Balińskiego. Warszawa, 1846. S. 252–264.

⁶ РИБ. Т. 33. Стб. 437, 440, 469, 474, 498, 502, 503, 531.

⁷ Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 386.

⁸ Так, у падрабязным *itinerarium* М. Радзівіла, складзеным літоўскай даследчыцай Р. Рагаўскене, яго прысутнасць у Лідзе зафіксавана толькі адзін раз — 24 кастрычніка 1549 г.: Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (Apie 1515–1584 m.). Vilnius, 2002. P. 407–418.

⁹ Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 386.

¹⁰ Крэтэрыі падзелу шляхты на катэгорыі ў адпаведнасці з колькасцю коннікаў, выстаўленых у войска, прапаноўвалі А. Грыцкевіч і М. Спірыдонаў: Грыцкевіч А.П. Распределение магнатских... С. 96–97; Спірыдонаў М. Паны і прыгонныя // Памяць: Гістор.-дакум. хроніка Навагруд. р-на. Мінск, 1996. С. 95. На нашу думку, да дробнай шляхты больш лагічна

Рыгор Горла і будучы мясцовы гродскі суддзя Ян Даўлюд, па два коннікі ставілі віленскі гродскі суддзя Марцін Юхновіч-Сонгін (у канцы 1570-х г. будзе займаць урад лідскага падстаросты) і лідскі гродскі суддзя Мацей Сцяпанавіч, а таксама будучыя мясцовыя гродскія суддзі Ян Контрым ды Іван Быхавец і гродскі пісар Багдан Перапеча¹¹. Лідскі земскі падсудак Мікалай Навіцкі выстаўляў у 1567 г. са сваіх маэнткаў у войска не толькі 2 вершнікаў, але і аднаго драба¹². Па сваім эканамічным становішчы крыху вылучаліся пісары Лідскага павета земскі Ян Сіруць і гродскі Адам Гімбут, як і Юрага Лябедскі, бацька будучага лідскага войскага Юрыя Юрагі. Кожны з трох у 1567 г. ставіў у войска 4 коннікаў і 2 драбаў¹³. Да беднай і нязнатнай шляхты, на нашу думку, можна аднесці і такіх лідскіх ураднікаў, як гродскі пісар (1577) і харужы (1580–1604) Павел Круневіч, стольнік (1590–1597) і земскі падсудак (1597–1630) Станіслаў Тукала, стольнік (1597–1598) Станіслаў Вайшвіла, гродскі суддзя (1574) Ян Няшыцкі, гродскі суддзя (магчыма, з 1592) Аляксандр Пакаршынскі, гродскі пісар (магчыма, з 1585) Рафаэль Рожчыц¹⁴.

Сярод палітычнай эліты Лідскага павета ў апошняй трэці XVI ст. сустракаюцца таксама і прадстаўнікі знатных, „панскіх“ родаў ВКЛ: Валчковічаў, Доўгірдаў, Завішаў,

адносіць тых, хто валодаў менш як 50 сялянскімі „службамі“, г.зн. выстаўляў у войска ад 1 да 4 коннікаў, да сярэдняй шляхты варта адносіць тых, хто валодаў ад 50 да 249 „службаў“ (ад 5 да 24 коннікаў), да заможнай, буйной шляхты — уладальнікаў мінімум 250 „службаў“ (25–99 коннікаў) і да найбуйнейшай шляхты, магнатаў — уладальнікаў больш як 1000 сялянскіх „службаў“ (больш як 100 коннікаў).

¹¹ РИБ. Т. 33. Стб. 747, 749, 754, 755, 757, 759, 784; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 316, 346, 362, 368.

¹² РИБ. Т. 33. Стб. 749. Гл. таксама: Vilimas D. LDK pavietų žemės teismų pareigūnai (1566–1588 m.): Pirmoji pavietų bajoriškųjų juristų karta // Lituanistica. 2002. Nr. 4. P. 7.

¹³ РИБ. Т. 33. Стб. 509, 510, 783; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 346, 349, 397.

¹⁴ Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 316, 346, 360, 368, 389.

Скіндэраў, Траццякоў, Юндзілаў. Так, у 1568 і 1574 г. як лідскі падстароста згадваецца Станіслаў Юндзіл, павятовым маршалкам з 1566 да 1582 г. быў Ян Валчковіч (Волчак), падкаморыем у 1595–1596 г. — Ян Завіша¹⁵. Земскімі суддзямі ў 1566–1581 і 1586–1607 г., адпаведна, былі Себасцян Траццяк і Мікалай Скіндэр, з 1588 да 1615 г. урад лідскага земскага пісара трымаў Войцех Скіндэр, гродскім (1571, 1576) і земскім (1576–1588) пісарам быў Андрэй Доўгірд¹⁶. Прадстаўнік княжацкага роду Лукомскіх, Яраслаў Лукомскі, у канцы XVI – пачатку XVII ст. займаў пасады лідскага падстаросты (1590–1592), земскага падсудка (1592–1597) і лідскага падкаморыя (1597–1602)¹⁷. Розныя ўрады ў Лідскім павеце трымалі і выхадцы з такіх вядомых у гісторыі ВКЛ родаў, як Аляхновічы і Трызны. Так, лідскім падкаморыем у 1566–1593 г. быў Мікалай Аляхновіч, а Ян Трызна ў 1586 г. быў прызначаны лідскім земскім суддзём, але ўрад па нейкіх прычынах не прыняў¹⁸. Уплывовыя пазіцыі меў у павеце род Нелюбовічаў: Ян Нелюбовіч у 1589?–1612 г. быў павятовым маршалкам, Вацлаў Нелюбовіч з 1599 г. — мясцовым стольнікам¹⁹. Тым не менш, нават прадстаўнікі знатных родаў па сваім маёмасным статусе збольшага ўсё роўна належалі да дробнай шляхты. Той жа попіс войска 1567 г. фіксуе, што М. Аляхновіч і С. Траццяк ставілі ў войска 3 коннікаў і аднаго драба кожны, а М. Скіндэр — толькі аднаго конніка²⁰. А вось С. Юндзіл са сваіх маэнткаў у Лідскім, Ковенскім па-

¹⁵ РИБ. Т. 33. Стб. 245–252, 487–506; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 337, 358, 362.

¹⁶ Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 346, 349, 372; Vilimas D. LDK pavietų žemės... P. 16.

¹⁷ Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 358, 360, 362.

¹⁸ Ibidem. S. 358, 372; Vilimas D. LDK pavietų žemės... P. 16. Верагодна, пазней Я. Трызна стаў гаспадарскім маршалкам. Прынамсі, у верасні 1591 г. ён фігуруе менавіта як „маршалокъ его королевской милости“: Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией (АВАК): в 39 т. Т. 30: Акты трокского подкоморского суда. Вильна, 1904. С. 85.

¹⁹ Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 337–338, 389.

²⁰ РИБ. Т. 33. Стб. 532, 778, 788.

ветах і Мсціслаўскім ваяводстве выстаўляў у войска ВКЛ адразу 8 коннікаў і 3 драбаў, таксама 8 коннікаў у 1565 г. у войска выстаўляў і Я. Валчковіч²¹. Іх, на нашу думку, варта лічыць прадстаўнікамі сярэдняга шляхецтва Вялікага Княства. Магчыма, да сярэдняй шляхты можна аднесці і Я. Трызну, сына смаленскага кашталяна Рыгора Трызны, які ў 1567 г. ставіў у войска 22 коннікі і 11 драбаў²². У канцы XVI ст. значныя зямельныя ўладанні сканцэнтравані ў сваіх руках Я. Абрамовіч і вывёў свой род у шэрагі заможнай шляхты²³. Аднак ніхто з іх нават блізка не мог параўнацца па сваім сацыяльна-эканамічным становішчы з М. Радзівілам Рудым. Віленскі ваявода і лідскі староста ў 1567 г. выставіў у войска ВКЛ 400 коннікаў і 200 драбаў²⁴.

Некаторыя лідскія шляхцічы рабілі даволі паспяховую кар’еру на павятовым узроўні. За апошнюю трэць XVI ст. па два ўрады займалі П. Круневіч (гродскі пісар, харужы), А. Доўггін (гродскі і земскі пісар), М. Юхновіч-Сонгін (падстароста, земскі падсудак), С. Тукала (стольнік, земскі падсудак), Еранім Абрамовіч (войскі, падстароста), а князь Я. Лукомскі паслядоўна трымаў тры ўрады (падстароста, земскі падсудак і падкаморы)²⁵. У сваю чаргу, Я. Сіруць прайшоў у сваёй кар’еры праз усе пасады земскага суда Лідскага павета: ад пісара (1566–1576) і падсудка (1576–1581) да суддзі (1581–1586)²⁶. Варта адзначыць, што ў апошняй трэці XVI ст. два прадстаўнікі лідскай шляхты ўвайшлі ў склад сената Рэчы Паспалітай. Лідскі староста і віленскі войскі Я. Абрамовіч у 1593 г. атрымаў намінацыю на ўрад

²¹ РИБ. Т. 33. Стб. 239, 756.

²² Тамсама. Стб. 436–437. Гл. таксама: Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика / Liet. istorijos inst. Кн. 51: 1566–1574. Vilnius, 2000. P. 304–306.

²³ Ciechanowiecki A., Rachuba A. Rys genealogiczny... S. 600.

²⁴ Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. С. 580.

²⁵ Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 316, 346, 349, 358, 360, 362, 389.

²⁶ Vilimas D. LDK pavietų žemės... P. 16.

менскага, а ў 1596 г. — смаленскага ваяводы, у тым самым 1596 г. кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт Ваза прызначыў лідскага падкаморыя Я. Завішу мсціслаўскім, а ў 1599 г. — віцебскім ваяводам²⁷.

Каналы рэкрутацыі ў склад павятовай палітычнай эліты і магчымасць далейшага кар’ернага росту вызначаліся некалькімі фактарамі. Па-першае, вялікую ролю адыгрывалі пратэక్షыянісцкія адносіны. Ужо попiс войска Вялікага Княства 1567 г. адлюстравыў шырокае распаўсюджанне ў Лідскім павеце стасункаў „патрон – кліент“. Найбольшы ўплыў у павеце меў віленскі ваявода і лідскі староста М. Радзівіл Руды. У попiсе згадваюцца 12 кліентаў віленскага ваяводы з ліку мясцовай шляхты²⁸. Значна менш, 5 кліентаў, меў гаспадарскі маршалак Ян Шымковіч, а віленскі кашталян, вялікі гетман ВКЛ Рыгор Хадкевіч і староста жамоіцкі, земскі маршалак Ян Хадкевіч — па 4²⁹. Таксама кліентаў сярод лідскай шляхты мелі біскупы віленскі Валерыян Пратасевіч і кіеўскі Мікалай Пац, кашталяны віцебскі Павел Пац і берасцейскі Я. Гайка, падканцлер і дворны маршалак ВКЛ Астафей Валовіч, падчашы Мікалай Кішка, лоўчы Рыгор Валовіч, князі Раман Сангушка і А. Вішнявецкі ды інш.³⁰.

Патроны актыўна дапамагалі сваім кліентам займаць разнастайныя павятовыя ўрады. М. Радзівіл Руды, як мясцовы староста, сам прызначаў падстаростаў і фармаваў склад гродскага суда³¹, як правіла, з ліку сваіх кліентаў. Прынамсі, можна сцвярджаць, што падстаросты

²⁷ Urządnicy Wielkiego Księstwa... Т. 4: Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek / pod red. A. Rachuby. Warszawa, 2003. S. 216; Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (1386–1795). Kraków, 1885. S. 25, 30.

²⁸ РИБ. Т. 33. Стб. 496, 534–535, 750, 752–756, 759, 766; Гл. таксама: Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios... Р. 372–376 (не ўлічаны Ян Няшыйка (Няшыцкі?) і Войцех Баран).

²⁹ РИБ. Т. 33. Стб. 492, 754–755, 775, 778–780, 786, 791–792.

³⁰ РИБ. Т. 33. Стб. 446, 748, 753, 755, 771, 775–776, 784–785, 790.

³¹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо; Рэдкал.: Т. І. Доўнар і інш. Мінск, 2003. С. 109.

С. Юндзіл і М. Юхновіч-Сонгін, гродскі суддзя М. Сцяпанавіч, гродскія пісары А. Гімбут і П. Круневіч былі кліентамі менавіта віленскага ваяводы³². Кліентальна з М. Радзівілам быў звязаны і яго наступнік на пасадзе лідскага старо-сты Я. Абрамовіч³³. У 1580 г. па пратэкцыі М. Радзівіла і А. Валовіча лідскім харужым стаў П. Круневіч³⁴. А вось адзін з вышэйшых урадаў у павятовай ерархіі — урад падкаморыя — займаў М. Аляхновіч, кліент іншага буйнога магната ВКЛ — Я. Хадкевіча³⁵. Заўважым, што яшчэ два кліенты жамойцкага старо-сты атрымалі ўрады ў Лідскім па-веце толькі пасля смерці ў 1579 г. свайго патрона: Б. Перапечка стаў гродскім пісарам у 1581 г., а М. Скіндэр — земскім суддзём толькі ў 1586 г.³⁶ Пазней, у 1590-я г., свой уплыў на лідскую шляхту распаўсюдзіў канцлер ВКЛ Леў Сапега. Пры падтрымцы пячатараў Вялікага Княства (канцлер Л. Сапега і падканцлер Габрыэль Война) у 1592 г. урад земскага падсудка атрымаў князь Я. Лукомскі, а ў 1597 г. яго, дзякуючы пратэкцыі менавіта Л. Сапегі, Жыгімонт Ваза прызначыў на пасаду лідскага падкаморыя³⁷. З чарэйскай лініяй Сапегі быў звязаны і Я. Трызна, адзін з апекуноў

³² РИБ. Т. 33. Стб. 756, 759; Lietuvos Metrika. Kn. 51. P. 66–67; Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios... P. 332, 335, 359, 373. Да 1579 г., калі ўрад лідскага старо-сты атрымаў Я. Абрамовіч, гродскімі суддзямі былі таксама Я. Контрым, Я. Няшыцкі і І. Быхавец, а гродскім пісарам — А. Доўгірд; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 346, 368.

³³ Lietuvos Metrika. Kn. 51. P. 277.

³⁴ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (НГАБ). КМФ-18. Воп. 1. Спр. 66. Арк. 158–159; Спр. 212. Арк. 117адв. (Інфармацыя А. Радамана.)

³⁵ РИБ. Т. 33. Стб. 778.

³⁶ Urzędnicy Wielkiego Księstwa... Т. 1. S. 346, 372. Падобную сітуацыю назіраем і з кліентам Р. Хадкевіча (памёр у 1573 г.) І. Быхаўцом, які стаў лідскім гродскім суддзём толькі ў 1577 г.: *ibidem*. S. 368.

³⁷ НГАБ. КМФ-18. Воп. 1. Спр. 76. Арк. 382–282адв.; Спр. 77. Арк. 313–313адв.; Спр. 78. Арк. 141адв.–142; Спр. 83. Арк. 261адв.–262; Спр. 283. Арк. 127–127адв. (Інфармацыя А. Радамана.)

жонкі (свайёй сястры Аляксандры) і дзяцей памерлага ў 1576 г. Дзмітрыя Сапегі³⁸. Блізкія сувязі з Я. Абрамовічам у 1590-я г. меў лідскі гродскі пісар Р. Рожчыц³⁹.

Вялікае значэнне для таго, каб увайсці ў склад рэгіянальнай палітычнай эліты, мелі сваяцкія сувязі, знатнае паходжанне, аўтарытэт сярод шляхты. Найважнейшыя павятовыя ўрады, як ужо адзначалася, займалі прадстаўнікі знатных родаў ВКЛ: Аляхновічаў, Валчковічаў, Доўгірдаў, Завішаў, Лукомскіх, Радзівілаў, Скіндэраў, Трацяцкоў, Трызнаў, Юндзілаў. Сваяцкія сувязі таксама дапамагалі рабіць кар’еру. Так, Лаўрын Сонгін, сын земскага падсудка М. Юхновіча-Сонгіна, у 1589 г. быў лідскім падстаростам, а М. Скіндэр, сын трокскага земскага суддзі Мікалая Скіндэра, — земскім суддзём Лідскага павета ў 1586–1607 г.⁴⁰. Брат Я. Абрамовіча Пётр у 1589–1602 г. трымаў урад лідскага падстоля, а іх, верагодна, стрыечны брат Еранім — лідскага войскага (1585–1614) і падстаросты (1592–1605)⁴¹. Праз шлюбы лідская шляхта раднілася з іншымі шляхецкімі родамі ВКЛ: А. Гімбут быў звязаны з родам Доўгірдаў, Я. Завіша — з родам Трызнаў, а Я. Лукомскі — з чарэйскай лініяй Сапегаў (яго жонкай была пляменніца канцлера Л. Сапегі), Сіруці радніліся з Юндзіламі, а Скіндэры — з Шэмэтамі⁴². Напэўна,

³⁸ Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe: W 3 t. T. 1. Petersburg, 1890. S. 111, 323–330. Дарэчы, бацька Я. Трызны, Р. Трызна, за ваенныя заслугі ў Інфлянцкай вайне карыстаўся заступніцтвам М. Радзівіла Рудога і Я. Хадкевіча: Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios... P. 325.

³⁹ НГАБ. КМФ-18. Воп. 1. Спр. 285. Арк. 393адв.; AGAD. AR. Dz. V. Nr. 16. S. 67.

⁴⁰ Urzędnicy Wielkiego Księstwa... T. 1. S. 362, 372.

⁴¹ Ciechanowiecki A., Rachuba A. Rys genealogiczny... S. 597, 599, 608–609; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... T. 1. S. 362, 365, 397.

⁴² Вилимас Д. К вопросу о конфессиональных ориентациях урядников земских судов ВКЛ в конце XVI века (проба первичного анализа) // Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства Літоўскага: матэрыялы міжнар. навук. канф., Гродна, 23–25 красавіка 2004 г. / пад рэд. Н.В. Сліж. Мінск, 2007. С. 49; РИБ. Т. 33. Стб. 776, 783; Sapiehowie. S. 189–190; Urzędnicy Wielkiego Księstwa... T. 1. S. 358.

павятовая эліта ў немалой ступені магла дапамагчы сваім дзецям, братам ці сваякам у атрыманні пасадаў⁴³. Ды і ўвогуле шляхецкая карпарацыя Лідскага павета ў другой палове XVI ст. не была нейкай замкнёнай групай. Роды тых жа Доўгірдаў, Завішаў, Лукомскіх, Трызнаў і Юндзілаў мелі ўладанні ў іншых паветах і ваяводствах ВКЛ. Былі выпадкі, калі шляхцічы займалі пасады ў розных паветах краіны. Так, лідскі староста Я. Абрамовіч быў таксама віленскім войскам, лідскі маршалак Я. Валчковіч быў віленскім канюшым і падканюшым, лідскі падстароста М. Юхновіч-Сонгін — віленскім гродскім суддзём, а падкаморы М. Аляхновіч — цівуном дырвянскім у Жамойцкім старостве.

Частка шляхцічаў магла заваяваць аўтарытэт і заслужыць палітычны аванс дзякуючы сваім заслугам перад дзяржавай і інтэлектуальным здольнасцям. У 1586 г. Стэфан Баторый у намінацыйным прывілеі на ўрад лідскага земскага судзі для Я. Трызны характарызаваў яго не толькі як чалавека, які добра праявіў сябе ў ваенных дзеяннях, але і „в праве посполитом умеетного“⁴⁴. Безумоўна, і Я. Сіруць, прайшоўшы з 1566 да 1586 г. ад пасады пісара да ўраду судзі ў лідскім земскім судзе, належаў да „людей добрыхъ, цнотливыхъ, ростропныхъ, в праве умеетныхъ“⁴⁵, г.зн. валодаў добрымі ведамі ў галіне права і меў аўтарытэт у шляхецкім асяродку Лідскага павета.

На нашу думку, прыкладам асобы, у кар’еры якога праявіліся ўсе гэтыя фактары — і пратэцыянісцкія ўплывы, і знатнае паходжанне, і аўтарытэт сярод мясцовай шляхты, — быў лідскі земскі судзі С. Траціяк. Сын земскага харужага Вялікага Княства, „пан“ С. Траціяк карыстаўся падтрымкай віленскага ваяводы і лідскага староствы М. Радзівіла

⁴³ Пра ўтварэнне сістэмы ўзаемадапамогі паміж земскімі ўраднікамі і іх сваякамі ды стварэнне своеасаблівых дынастый „юрыстаў“ у павятовых земскіх судах ВКЛ у канцы XVI ст. гл.: Вилимас Д. К вопросу о конфессиональных... С. 46–50.

⁴⁴ НГАБ. КМФ-18. Воп. 1. Спр. 72. Арк. 36адв. У тым жа прывілеі, дарэчы, таксама дадавалася, што прызначаецца Я. Трызна земскім суддзём па пратэцыі „некоторых паноў-рад“.

⁴⁵ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. С. 96.

Рудога⁴⁶. А пра яго ўплывовае становішча ў Лідскім павеце сведчыць тое, што паводле попісу войска ВКЛ 1567 г. сярод мясцовай шляхты ён меў як мінімум двух кліентаў: Я. Даўлюда і Мікалая Шмігірыча⁴⁷. Магчыма, дзякуючы падтрымцы С. Трацяка, Я. Даўлюд у 1580-я г. займаў пасаду лідскага гродскага судзі.

Пры характарыстыцы асабовага складу мясцовай эліты адзначым яшчэ некалькі момантаў. Па-першае, памежнае становішча Лідскага павета між зонамі рассялення балцкага і славянскага этнасаў прывяло да таго, што сярод лідскай шляхты сустракаюцца прадстаўнікі родаў як літоўскага (Аляхновічы, Доўгірды, Завішы, Юндзілы), так і беларускага (Лукомскія, Навіцкія, Нелюбовічы, Трацякі, Трызны) паходжання⁴⁸. Па-другое, павятовыя ўрады ў Лідскім павеце займалі асобы розных хрысціянскіх канфесій: кальвіністы Р. Рожчыц і С. Тукала, праваслаўныя, хутчэй за ўсё, Р. Горла і І. Быхавец, каталік П. Абрамовіч. Такім чынам, можна сцвярджаць, што ў апошняй трэці XVI ст. этнічнае паходжанне і канфесійная прыналежнасць не ўплывалі на магчымасць шляхціча ўвайсці ў склад павятовай палітычнай эліты. На першым месцы стаяла прыналежнасць да адзінага „палітычнага народа“ ВКЛ і магчымасць карыстацца адпаведнымі сацыяльна-палітычнымі правамі.

З асяродку павятовай палітычнай эліты ў разгляданы час можна вылучыць шэраг асобаў, якія актыўна прадстаўлялі Лідскі павет у грамадскім жыцці Вялікага Княства Літоўскага і ўсёй Рэчы Паспалітай: выбіраліся соймавымі пасламі і дэпутатамі Трыбунала, прызначаліся паборцамі і гаспадарскімі пасламі на соймікі.

Нашы звесткі пра лідскіх паслоў на соймы Рэчы Паспалітай, на жаль, даволі абмежаваныя. На Люблінскім сойме 1569 г. Лідскі павет прадстаўлялі Шчасны Губа і

⁴⁶ Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios... P. 315.

⁴⁷ РИБ. Т. 33. Стб. 747, 779. Напрыклад, па два кліенты сярод лідскай шляхты мелі таксама А. Валовіч і Я. Гайка: Тамсама. Стб. 748, 753, 776, 784.

⁴⁸ У беларускай гістарыяграфіі ўжо звярталася ўвага на гэтую з'яву: Грицкевич А.П. Распределение магнатских... С. 102–104.

Садзібор Доўгінд. Іх подпісы і пячаткі сустракаем пад актам Люблінскай уніі⁴⁹. Таксама акт уніі пацвердзіў і Я. Валчковіч, які, як гаспадарскі маршалак, уваходзіў у склад сената ВКЛ⁵⁰. У працы элекцыйнага сойму 1575 г. браў удзел М. Аляхновіч, які фактычна, як і ўсе прадстаўнікі ВКЛ, пры выбарах новага караля і вялікага князя падтрымаў кандыдатуру эрцгерцага Эрнеста з дынастыі Габсбургаў⁵¹. На элекцыі ўлетку 1587 г. вядома прысутнасць лідскіх шляхцічаў Л. Сонгіна і Яна Хаецкага, таксама паслом Лідскага павета, напэўна, быў і Андрэй Завіша⁵². У розных з'ездах ВКЛ часоў першых двух бескаралеўяў у Рэчы Паспалітай (1572–1576) удзельнічалі Я. Абрамовіч, Я. Валчковіч, С. Трацяк, В. Нелюбовіч, Я. Даўлюд⁵³. Магчыма, пасламі Лідскага павета на вальныя соймы Рэчы Паспалітай былі А. Завіша ў 1589 г. і Я. Абрамовіч ды Абрам Юндзіл у 1593 г.⁵⁴. Дарэчы, віленскі войскі і лідскі староста Я. Абрамовіч удзельнічаў і ў пра-

⁴⁹ Akta unii Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków, 1932. S. 351, 354, 356. Ш. Губа ў 1561–1563 г. быў ротмістрам пешай роты, дыслакаванай у Інфлянтах, а ў 1567 г. ставіў у войска ВКЛ двух коннікаў: РИБ. Т. 33. Стб. 757; Янушкевіч А.М. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. Мінск, 2007. С. 163, 165.

⁵⁰ Akta unii... S. 349, 353, 355. Па ўмовах Люблінскай уніі 1569 г. гаспадарскія і павятовыя маршалкі ВКЛ апынуліся па-за сенатам Рэчы Паспалітай: Rachuba A. Wielkie Księstwo... S. 169.

⁵¹ Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy (Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588). Warszawa, 2002. S. 228–229.

⁵² Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Т. 1: Okresy bezkrólewí / Oprac. H. Lulewicz. Warszawa, 2006. S. 247, 261, 266. Л. Сонгін і Я. Хаецкі ў Варшаве занялі нейтральную пазіцыю, а вась А. Завіша, верагодна, падтрымаў кандыдатуру шведскага каралевіча Жыгімонта Вазы. У прыватнасці, у дзярмушы элекцыйнага сойму 1587 г. адзначана, што за Жыгімонта Вазу аддалі свае галасы „двое Завішаў“, дарэчы, як і „князь Лукоўскі (Лукомскі?) з Літвы“: *Dziaryjusz sejmowe r. 1587: sejmy konwokacyjny i elekcyjny* / Wyd. A. Sokolowski. Kraków, 1887. S. 120, 127.

⁵³ Akta zjazdów... S. 86, 101.

⁵⁴ *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*. Vilnae, 1758. Т. 1. Р. 238; Filipczak-Kocur A. Pośmiertne proble-

цы вальнага сойму 1585 г., аднак невядома, прадстаўніком якога павета ён у той час быў⁵⁵. У 1597 г. на сойме інтарэсы лідскай шляхты прадстаўлялі віленскі гродскі пісар Шчасны Багуматка і гаспадарскі дваранін Філіп Лімант⁵⁶. Адным з земскіх паслоў ВКЛ на наступны сойм Рэчы Паспалітай, які праходзіў у Варшаве ў 1598 г., быў Я. Трызна. Не выключана, што абраны ён быў на соймаў Лідскага павета. Заўважым, што напярэдадні вальнага сойму, на Галоўным соймаў ВКЛ у Слоніме, Я. Трызна быў выбраны пасольскім маршалкам⁵⁷, а гэта яскрава сведчыць пра яго аўтарытэт сярод шляхты, і не толькі лідскай. На апошнім у XVI ст. вальным сойме Рэчы Паспалітай пасламі Лідскага павета былі падстолі лідскі П. Абрамовіч і мазырскі староста Юры Радзівіл⁵⁸.

Значна лепей нам вядома прадстаўніцтва Лідскага павета ў Трыбунале ВКЛ. За перыяд 1582–1600 г. як мінімум па адным разе лідская шляхта абірала дэпутатам у Трыбунал Л. Сонгіна (1585, магчыма), М. Аляхновіча (1586), А. Доўгірда (1586), М. Юхновіча-Сонгіна (1589), Каспера Доўгірда (1592), С. Тукалу (1593), Андрэя Монтаўта (1595), С. Вайшвілу (1596),

му podskarbach litewskich Ławryna Wojny i Jana Hlebowicza // Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin / Pod red. W. Kriegseisena i A Rachuby. Warszawa, 2006. S. 82–83.

⁵⁵ Akta Metryki Koronnej. Co ważniejsze z czasów Stefana Batorego. 1576–1586 / Wyd. A. Pawiński. Warszawa, 1882. S. 266; Dyaryusze sejmowe roku 1585. W dodatkach: Ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582, akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 r. / Wyd. A. Czyczyński. Kraków, 1901. S. 267, 286.

⁵⁶ Dyaryusze sejmowe roku 1597. S. 411. У 1598 г. Ш. Багуматка быў соймавым паслом ад Віленскага павета: AGAD. AR. Dz. II. Nr. 370. S. 1.

⁵⁷ Rachuba A. Wielkie Księstwo... S. 156.

⁵⁸ Radaman A., Ferenc M. Rejestr senatorów i posłów na sejmie walnym warszawskim 9 II–21 III 1600 r. // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Pracy Historyczne. 2004, z. 131. S. 89–107. Пасля заканчэння сойму Ю. Радзівіл быў прызначаны трокскім кашталянам: Wolff J. Senatorowie i dygnitarze... S. 65.

Р. Рожчыца (1597), Яўхіма Лапату (1597), А. Юндзіла (1598)⁵⁹. У 1599 г. на дэпутацкім сойміку ў Лідзе дэпутатам Трыбунала ВКЛ быў абраны сенатар Рэчы Паспалітай — мсціслаўскі ваявода Я. Завіша, былы лідскі падкаморы⁶⁰. Па два разы ў апошняй трэці XVI ст. трыбунальскімі суддзямі абіраліся М. Скіндэр (1582 і 1588), Я. Лукомскі (1592 і 1598), Ф. Лімант (1593 і 1600)⁶¹. Былі выпадкі, калі шляхта іншых павеатаў ВКЛ дэлегавала ў Трыбунал прадстаўнікоў палітычнай эліты Лідскага павеата. Так, лідскі харужы П. Круневіч абіраўся дэпутатам у 1598 г. ад Мазырскага, А. Монтаўт — у 1608 г. ад Пінскага, а лідскі гродскі пісар Р. Рожчыц — у 1612 г. ад Віленскага павеата⁶². Неаднаразова ў склад Трыбунала ўваходзіў лідскі староста Я. Абрамовіч: у 1583, 1586 (у гэты год быў абраны трыбунальскім маршалкам), 1594, 1598 і 1601 г.⁶³, але ці прадстаўляў ён хоць раз менавіта лідскую шляхту, нам дакладна не вядома. Сапраўдныя рэкардсмены сярод „трыбуналістаў“ Лідскага павеата — Я. Нелюбовіч і Я. Трызна. Абодва ў канцы XVI – пачатку XVII ст. па 7 разоў былі дэпутатамі Трыбунала ВКЛ: Я. Нелюбовіч — у 1582, 1583, 1585, 1589, 1595, 1601 і 1604 г., а Я. Трызна — у

⁵⁹ Deputaci Trybunału Głównego... S. 68, 70, 77, 85, 88, 95, 98, 101, 104. З іх яшчэ С. Тукала і Р. Рожчыц прадстаўлялі лідскую шляхту ў Трыбунале ў пачатку XVII ст. — у 1602 і 1606 г. адпаведна: Ibidem. S. 116, 128.

⁶⁰ Цалкам верагодна, што разам з Я. Завішам у Лідзе дэпутатам быў абраны і мазырскі староста Ю. Радзівіл, які потым стаў маршалкам віленскай кадэнцыі Трыбунала: Ibidem. S. 107–110. Дарэчы, у 1591 г. Я. Завіша ўжо абіраўся ў Трыбунал ВКЛ, але невядома ад якога павеата: Ibidem. S. 85.

⁶¹ Deputaci Trybunału Głównego... S. 61, 74, 85, 88, 104, 110. Акрамя таго, Я. Лукомскі засядаў у Трыбунале ад Лідскага павеата ў 1601 г., а Ф. Лімант — у 1605 г.: Ibidem. S. 113, 125. У XVII ст. суддзямі Трыбунала ВКЛ абіраліся: лідскія земскі пісар В. Скіндэр у 1602 і 1613 г., гродскі суддзя А. Пакаршынскі ў 1604 і 1612 г., войскі Е. Абрамовіч у 1614 г., а таксама Ш. Багуматка ў 1608 г.: Ibidem. S. 116, 122, 134, 145, 148, 151.

⁶² Ibidem. S. 106, 135, 145.

⁶³ Ibidem. S. 63, 70, 72, 94, 106, 115.

1584, 1590, 1591, 1594, 1596, 1600 і 1606 г.⁶⁴. Відавочна, што папулярнасцю і аўтарытэтам яны карысталіся не толькі ў асяродку лідскай шляхты, але і сярод шляхты ўсяго ВКЛ. Пра гэта сведчыць тое, што абодва абіраліся маршалкамі Трыбунала. Калі Я. Нелюбовіч выконваў функцыі маршалка аднойчы, у 1589 г. (маршалак віленскай кадэнцыі), то Я. Трызна — цэлых чатыры (!) разы — у 1584, 1594 (двойчы — маршалак наваградскай кадэнцыі), 1596 і 1606 г.⁶⁵.

Функцыі паборцаў у Лідскім павеце ў апошняй трэці XVI ст. выконвалі Астафей Барэйка (пабор, прызначаны на сойме ВКЛ 1566/67), А. Гімбут (паборы 1567 і 1568), Ш. Губа (пабор 1569), С. Траццяк (паборы 1568 і 1577), А. Доўгін (паборы 1578 і 1580), М. Юхновіч-Сонгін (пабор 1581), Есіф Халецкі (пабор 1589), В. Скіндэр (пабор 1590), Е. Абрамовіч (пабор 1593) і Мацей Браніцкі (пабор 1596)⁶⁶. У пэўнай ступені даручэнне збору падаткаў можа сведчыць пра высокі давер да той ці іншай асобы з боку павятовай шляхецкай супольнасці. Гаспадарскім паслом на павятовы соймік у Лідзе перад вальным соймам 1572 г. быў прызначаны Я. Сіруць, а С. Траццяк выступаў гаспадарскім паслом на лідскім павятовым соймаку цэлых тры разы: перад соймамі Рэчы Паспалітай 1576 і 1578 г., а таксама пе-

⁶⁴ Ibidem. S. 61, 63, 65, 68, 76–77, 79, 82, 91–92, 95, 97–98, 110, 113, 122, 128.

⁶⁵ Ibidem. S. 65, 76, 91, 97, 128.

⁶⁶ АВАК: в 39 т. Т. 3: Акты брестского гродского суда. Вильна, 1870. С. 274; НГАБ. КМФ-18. Воп. 1. Спр. 285. Арк. 275адв.–276; РИБ. Т. 30: Литовская Метрика. Отдел первый–второй. Ч. 3: Книги публичных дел / Ред. И.И. Лаппо. Юрьев, 1914. С. 417, 451; Lietuvos Metrika. Kn. 532: 1569–1571. Vilnius, 2001. P. 79; Volumina Constitutionum. Т. II (1550–1609), vol. 1 (1550–1585). Warszawa, 2005. S. 428, 438, 461; Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego: W 8 t. Petersburg. 1859–1860. Т. 2. 1859. S. 303, 325, 364. У падатковым універсале 1596 г., магчыма, памылка, і пад М. Браніцкім маецца на ўвазе Мацей Бральніцкі, які ў 1603 г. прадстаўляў Лідскі павет у Трыбунале ВКЛ: Deputaci Trybunału Głównego... S. 119.

рад Галоўным соймакам ВКЛ 1577 г.⁶⁷. Лідскі павятовы маршалак Я. Валчковіч быў гаспадарскім паслом на Галоўным соймаку Вялікага Княства ў Ваўкавыску ў студзені 1582 г.⁶⁸.

Удзел лідскай шляхты ў грамадска-палітычным жыцці быў даволі актыўны, пра што сведчаць захаваныя да нашых дзён матэрыялы працы соймакаў Лідскага павета. Так, на соймаку ў Лідзе 6 верасня 1587 г., што адбыўся пасля элекцыйнага сойму Рэчы Паспалітай, прысутнічала як мінімум 53 чалавекі⁶⁹. Ліст да віленскага ваяводы Кршыштафа Радзівіла з лідскага рэляцыйнага соймака ад 21 красавіка 1597 г. сваімі пячаткамі зацвердзіла 19 шляхцічаў, а 20 траўня 1598 г. пад аналагічным лістом падпісалася 17 прадстаўнікоў шляхты Лідскага павета⁷⁰. Для параўнання, як мінімум 60 шляхцічаў удзельнічала ў працы соймака Наваградскага павета 12 траўня 1587 г. перад элекцыйным соймам 1587 г.⁷¹. У снежні 1594 г. ліст да К. Радзівіла з перадсоймавага соймака Трокскага павета быў зацверджаны 12 пячаткамі, а да лістоў віленскаму ваяводзе з рэляцыйных соймакаў Віленскага і Ушціскага паветаў у траўні 1595 г. свае пячаткі прыклалі 10 і 9 шляхцічаў адпаведна⁷². Інструкцыю паслам Берасцей-

⁶⁷ Лапшо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Приложения. С. 54, 71, 118; Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге (РНБ). Ф. 293. Западно-русские акты. № 252. Л. 1.

⁶⁸ АВАК: в 39 т. Т. 7: Акты гродненского гродского суда. Вильна, 1874. С. 179.

⁶⁹ Ухвала лідскага соймака была зацверджана 53 пячаткамі: AGAD. AR. Dz. II. Nr. 192. S. 2.

⁷⁰ Ibidem. Nr. 361. S. 1–2; nr. 383. S. 1–2. Зразумела, колькасць шляхты на гэтых соймаках магла быць і большай: Rachuba A. Wielkie Księstwo... S. 97. На абодвух соймаках прысутнічалі Я. Нелюбовіч (верагодна, ён, як павятовы маршалак, і кіраваў соймакавымі пасяджэннямі), С. Тукала, Е. Абрамовіч і некаторыя іншыя.

⁷¹ Радаман А. Інструкцыя Наваградскага соймака паслам на элекцыйны сойм 1587 г. // Беларускі Гістарычны Агляд. Т. 10, сп. 1–2 (18–19). 2003. С. 163.

⁷² AGAD. AR. Dz. II. Nr. 287. S. 2; nr. 302. S. 3; nr. 300. S. 3.

скага павета на вальны сойм 1597 г. падпісала 19 асобаў⁷³. Дарэчы, у 60 чалавек на канец XVI ст. ацэньваў сярэдняю колькасць палітычных актывістаў для кожнага павятовага сойма ВКЛ беларускі гісторык П. Лойка⁷⁴. Аднак у параўнанні з агульнай колькасцю павятовай шляхты адсотак актыўных удзельнікаў грамадска-палітычнага жыцця быў зусім невялікі. У матэрыялах попісу войска ВКЛ 1567 г. сустракаюцца звесткі пра больш за 700 шляхціцаў, якія мелі свае ўладанні ў Лідскім павеце⁷⁵, у той час калі за ўсю апошнюю трэць XVI ст. уласна да лідскай павятовай эліты можна аднесці недзе 60–70 чалавек.

Лідская шляхта актыўна працяляла сябе не толькі на лакальным узроўні, але і на дзяржаўным. Так, на Галоўны з'езд ВКЛ, скліканы на кастрычнік 1587 г. пасля элекцыйнага сойму Рэчы Паспалітай, Лідскі павет дэлегаваў адразу 19 (!) сваіх прадстаўнікоў⁷⁶. З'езд у кастрычніку скончыўся безвынікова, і ў лістападзе 1587 г. адбыўся новы Галоўны з'езд, на якім прадстаўнікі „палітычнага народа“ Вялікага Княства вызначаліся ў сваёй падтрымцы камусьці з двух кандыдатаў на ўладу ў Рэчы Паспалітай⁷⁷. Па выніках галаса-

⁷³ АВАК. Т. 2: Акты брестского земского суда. Вильна, 1867. С. 154.

⁷⁴ Лойка П.А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. Мінск, 2002. С. 36–37. З іншага боку, польскі даследчык А. Рахуба не згаджаецца з разлікамі, якія выводзяць сярэдняю колькасць удзельнікаў соймаў ВКЛ у 50 чалавек: Rachuba A. Wielkie Księstwo... S. 98.

⁷⁵ РИБ. Т. 33. Стб. 431–1378.

⁷⁶ AGAD. AR. Dz. II. Nr. 192. S. 1. Імі былі: лідскі староста і віленскі войскі Я. Абрамовіч, Андрэй і Ян Завішы, Я. Трызна, падкаморы М. Аляхновіч, харужы П. Круневіч, земскі суддзя М. Скіндэр, земскі падсудак М. Юхновіч-Сонгін, войскі Е. Абрамовіч, Ян і Вацлаў Нелюбовічы, Ян і Андрэй Скіндэры, Ян Багуматка, Войцех Александровіч, Іван Бака, Мацей Міцквіч, Пётр Навіцкі, Аляксандр Сіруць.

⁷⁷ Пра гэтыя два Галоўныя з'езды ВКЛ гл.: Lulewicz H. Gniewów o unię... S. 395–405.

вання шляхецкіх паслоў за эрцгерцага Максімільяна аддалі свае галасы 15 шляхцічаў Лідскага павета, за шведскага каралевіча (і будучага караля і вялікага князя) Жыгімонта Вазу — ніводнага⁷⁸. Між іншым, Я. Абрамовіч і Я. Трызна былі на з'ездзе ўключаны ў склад пасольства для перамоваў з абодвума прэтэндэнтамі на ўладу. Аднак калі ў снежні 1587 г. палітычная эліта ВКЛ фактычна падтрымала кандыдатуру Жыгімонта Вазы, то ў склад дэлегацыі Вялікага Княства на каранацыйны сойм у Кракаў ні Я. Абрамовіч, ні Я. Трызна не ўвайшлі⁷⁹. Што датычыць Я. Абрамовіча, то ён яшчэ на вальным сойме Рэчы Паспалітай 1585 г. праявіў сябе сапраўдным лідэрам земскіх паслоў ВКЛ⁸⁰.

Важнай функцыяй павятовай эліты было ператварэнне інтарэсаў і імкненняў рэгіянальнай шляхецкай супольнасці ў палітычныя рашэнні і дзеянні. Нават фрагментарныя звесткі аб працы соймаў Лідскага павета ў разгляданы час адлюстроўваюць багаты спектр палітычных пазіцый лідскай шляхты ў сферы грамадскага, эканамічнага і рэлігійнага жыцця, у галіне знешняй палітыкі. Цікавілі яе, натуральна, і мясцовыя праблемы, і дзяржаўныя. На апошнім вальным сойме ВКЛ, які адбыўся ў 1568 г. у Гародні, лідскія паслы прадставілі Жыгімонту Аўгусту тры просьбы, якія тычыліся мясцовых павятовых справаў. Па-першае, шляхта прасіла, каб паседжанні земскага суда адбываліся „не по корчмамъ“, а ў гаспадарскім замку ў Лідзе або ў нейкім іншым спецыяльным месцы. Другая просьба датычыла вызначэння адзінага харужага для ўсяго Лідскага павета. І, нарэшце, лідскія паслы скардзіліся на парушэнне юрысдыкцыі Лідскага па-

⁷⁸ Лідскімі пасламі, што прагаласавалі за Максімільяна, былі: Я. Абрамовіч, Я. Трызна, П. Круневіч, М. Юхновіч-Сонгін, Е. Абрамовіч, Ян (або Вацлаў) Нелюбовіч, П. Навіцкі, падстароста Матэс Саковіч Камароўскі, Я. Даўлюд, Р. Рожчыц, П. Абрамовіч, Л. Сонгін, Б. Перапеча, Якуб Гаўрыловіч і Цімафей Бокей: *Akta zjazdów...* S. 277–280.

⁷⁹ *Ibidem.* S. 287–298, 308–311; Lulewicz H. Gnięwów o unię... S. 407–409. Хутчэй за ўсё, гэта было звязана з іх палітычнай пазіцыяй.

⁸⁰ *Dziaryusze sejmowe roku 1585.* S. 267, 286.

вета з боку „вряду Городенского“⁸¹. У 1587 г. лідская шляхта даручала сваім прадстаўнікам на Галоўным з’ездзе ВКЛ разгледзець пытанне аднаўлення пасля элекцыі дзейнасці ў павеце каптуровага суда⁸². Інструкцыя паслам на вальны сойм 1597 г. утрымлівала шырокае кола пытанняў, якія датычылі як уласна Вялікага Княства, так і ўсёй Рэчы Паспалітай: арганізацыі абароны ад Турцыі, утварэння Хрысціянскай лігі, адносінаў з Маскоўскай дзяржавай, далучэння Эстоніі, выплаты падаткаў, становішча скарбовай сістэмы, працэдур працы сойму, рэформы Трыбунала ВКЛ, выплаты „ўпамінак“ татарам, падаўлення казацкіх бунтаў і інш.⁸³

Дакументы канца XVI ст. дазваляюць у пэўнай ступені акрэсліць сістэму каштоўнасцяў, якія былі найважнейшымі для эліты Лідскага павета і непасрэдным чынам уплывалі як на яе стаўленне да палітычнага ладу Рэчы Паспалітай, так і на грамадскую пазіцыю лідскай шляхты. Матэрыялы працы соймаў Лідскага павета 1587, 1596, 1597 і 1598 г.⁸⁴ яскрава сведчаць, што найперш мясцовую шляхецкую супольнасць, як „вольны народ“, хвалявала захаванне і строгае выкананне яе *правоў, вольнасцяў і свабодаў*. Важную ролю ў свядомасці лідскай палітычнай эліты адыгрывала ўяўленне аб неабходнасці падтрымкі ў краіне *міру, згоды і любові*. Забеспячэнне *справядлівасці і роўнасці ў межах шляхецкага стану* таксама трэба залічыць у лік найважнейшых каштоўнасцяў лідскай палітычнай эліты. У цэлым падобная сістэма каштоўнасцяў была характэрна для палітычнай свядомасці шляхты беларускіх зямель канца XVI – пачат-

⁸¹ РИБ. Т. 30. Стб. 505–506.

⁸² AGAD. AR. Dz. II. Nr. 192. S. 1. Гл. таксама: Akta zjazdów... S. 242–243.

⁸³ Соймік адбываўся ў лідскім замку 30–31 снежня 1596 г. Dyaryusz sejmowe roku 1597. S. 411–415. Гл. таксама: Лойка П.А. Шляхта беларускіх зямель... С. 48, 54, 57–58, 136.

⁸⁴ AGAD. AR. Dz. II. NrNr. 192, 354, 361, 383; Dyaryusz sejmowe roku 1597. S. 411–415. Гл. таксама: Лойка П.А. Шляхта беларускіх зямель... С. 42, 92.

⁸⁵ Лойка П.А. Шляхта беларускіх зямель... С. 86–93.

ку XVII ст.⁸⁵. Адначасова ў свядомасці палітычна актыўных колаў шляхты Лідскага павета асэнсоўваліся і ўяўленні аб найбольш негатыўных з'явах тагачаснага грамадскага жыцця. Найважнейшымі праблемамі лідскі соймак бачыў унутраны грамадскі *неспакой* (ніерокóј) і „*разорванье*“ сярод шляхецтва Рэчы Паспалітай. Таксама надзвычай неясным было пашырэнне ў краіне *нянавісці, беспарадкаў, сварак, звадак і гвалту*. У першую чаргу, гэтыя адмоўныя з'явы паглыбляліся з-за парушэння ў дзяржаве мірнага суіснавання прадстаўнікоў розных хрысціянскіх канфесій⁸⁶. Непасрэдным вынікам такіх працэсаў, на думку лідскай шляхты, маглі быць, ні больш ні менш, заняпад і пагібель Рэчы Паспалітай. Адпаведна была сфармулявана і свайго роду ідэальная матывацыя палітычнай дзейнасці для кожнага шляхціча: „*добраго речі посполитое радети*“⁸⁷. А наступны сказ з пасольскай інструкцыі на вальны сойм 1597 г. можна разглядаць як уяўленне палітычнай эліты Лідскага павета аб галоўным абавязку караля і вялікага князя адносна яго падданых: „*Да міру і згоды прывесці, і тыя беспарадкі супакоіць, пакрыўджаным справядліваць учыніць і кожны стан у яго вольнасцях і правах Кароль Я[го] М[і]ласць*], згодна са сваёй прысягай, захаваць і пакінуць мае, а адрозным у веры і ўсім ласку сваю Гаспадарскую аднолькавую паказаць“⁸⁸.

З пункту гледжання сістэмы каштоўнасцяў адбывалася і ацэнка шляхтай усіх палітычных інстытутаў і падзей у Рэчы Паспалітай. Можна сцвярджаць, што легітымацыя палітычнай сістэмы супольнай дзяржавы з боку лідскай павятовай эліты была безумоўнай. Аднак прынамсі ў 1590-я г. ацэнка інстытутаў вальнага сойму і нават каралеўскай улады была даволі негатыўнай. Рэляцыйны соймак Лідскага павета 21 красавіка 1597 г. адзначаў, што на мінулым сойме „нічога суцяшальнага нам і Айчызне нашай мілай, па-

⁸⁶ AGAD. AR. Dz. II. Nr. 383. S. 1; Dyaryusze sejmowe roku 1597. S. 412.

⁸⁷ AGAD. AR. Dz. II. Nr. 192. S. 1.

⁸⁸ Dyaryusze sejmowe roku 1597. S. 412.

жытэчнага, пастаноўлена быць не магло. Правы нашы і вольнасці парушаны і памешаны былі...⁸⁹. Амаль праз год, 20 траўня 1598 г., на наступным рэляцыйным сойміку, лідская шляхта заяўляла, што соймы адбываюцца „з абразай правоў і вольнасцяў нашых шляхецкіх“⁹⁰. Зразумела, што такія настроі непасрэдна ўплывалі на палітычную пазіцыю лідскай павятовай эліты. Глыбокую незадаволенасць шляхецкай супольнасці Лідскага павета палітычнай сітуацыяй у Рэчы Паспалітай перадаў невядомы аўтар кароткага дыярыуша Галоўнага соймака ВКЛ 1597 г. у Слоніме, які так занатаваў частку выступлення лідскага соймавага пасла Ф. Ліманта: „*O niewoli Litewskiej niepotrzebnie siła mówił*“⁹¹.

У канцы XVI ст. актыўная частка шляхты Лідскага павета вельмі часта займала апазіцыйнае становішча ў дачыненні да палітыкі Жыгімонта Вазы. Напрыклад, на 23 лютага 1592 г. Жыгімонт Ваза склікаў Галоўны з’езд ВКЛ, які павінен быў ухваліць падаткі на забеспячэнне ўласных фінансавых патрэбаў караля і вялікага князя, у т.л. і звязаных з яго будучым вяселлем⁹². На павятовым сойміку ў Лідзе, які адбываўся ў пачатку лютага 1592 г. (магчыма, супаў з дэпутацкім соймакам), шляхта даволі эмацыйна выступіла супраць гэтай ініцыятывы. Як паведамляў Л. Сапега трокскаму ваяводу Мікалаю Крыштафу Радзівілу, „*w Lidzie dudy nadęte były*“⁹³. Лідская шляхта, як і частка іншай шляхты

⁸⁹ AGAD. AR. Dz. II. Nr. 361. S. 1.

⁹⁰ Ibidem. Nr. 383. S. 1. Мела лідская шляхта і цалкам канкрэтны прэтэнзіі: зацягвання тэрміну працы сойму больш чым 6 тыдняў, позняе і недакладнае выданне соймавых канстытуцый. Узнімалася і пытанне аплаты „стравы“ паслам на сойм, хаця яно ўжо было вырашана Статутам ВКЛ: Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. Мінск, 1989. С. 116–117; Dyaryusze sejmowe roku 1597. S. 414.

⁹¹ Dyaryusze sejmowe roku 1597. S. 421.

⁹² Rachuba A. Wielkie Księstwo... S. 253.

⁹³ Archiwum Domu Radziwiłłów (ADR). Listy ks. M.K. Radziwiłła Sierotki – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy. Kraków, 1885. S. 212.

ВКЛ, заяўляла, што з'езд скліканы супраць права⁹⁴, не хацела ўхваляць ніякіх падаткаў і ўвогуле высылаць паслоў на з'езд і патрабавала склікання сойму. Толькі пад уплывам прысутнага на сойміку лідскага старосты Я. Абрамовіча мясцовае шляхецтва ледзьве згадзілася абраць паслоў на Галоўны з'езд, але ім было забаронена згаджацца на якія-небудзь падатковыя ўхвалы⁹⁵.

Доўгі час лідская шляхта адмаўлялася выплачваць пабор, ухвалены Галоўным з'ездам ВКЛ 1593 г. на паездку Жыгімонта Вазы ў Швецыю. Справа ў тым, што пабор зацвярджаўся з пэўнымі варункамі для караля і вялікага князя, а менавіта з умовай, што віленскім біскупам будзе прызначаны толькі літвін⁹⁶. Аднак Жыгімонт Ваза настойваў на намінацыі віленскім біскупам паляка Бернарда Мацяёўскага, што толькі паглыбляла яго канфлікт з палітычнай элітай Вялікага Княства. У сваю чаргу, лідская шляхта паслядоўна прытрымлівалася пастанова Галоўнага з'езда. Калі ў 1596 г., пасля вальнага сойму, частка шляхты ВКЛ ужо схілялася да таго, каб выдаць Жыгімонту Вазу пабор 1593 г., то, паводле паведамлення Я. Абрамовіча К. Радзівілу, „у Ашмянах і Лідзе нават і не думаюць аб гэтым“⁹⁷. Перад вальным соймам Рэчы Паспалітай 1597 г. лідскі соймак заявіў: „...пабор [1593 г.], які не на сойме, але з добрай волі быў Я[го] К[аралеўскай] М[іласці] з пэўнымі кандыцыямі абяцаны, што не выканана, і зараз

⁹⁴ Падаткі можна было ўхваляць толькі на вальным сойме: *Volumina Constitutionum*. S. 329, 358.

⁹⁵ Такое ж рашэнне прыняў віленскі соймак (супраць з'езда выступаў і віленскі ваявода К. Радзівіл), на сойміку ў Менску ўвогуле не абралі паслоў, а вось трокскі соймак падтрымаў Жыгімонта Вазу: *ADR*. S. 212–213. Галоўны з'езд ВКЛ 1592 г. так і не прыняў аніякіх пастановаў: *Rachuba A. Wielkie Księstwo...* S. 253.

⁹⁶ АВАК. Т. 8: Акты виленского гродского суда. Вильна, 1874. С. 323–330. Гл. таксама: Лаппо И.И. Люблинская уния и третий Литовский статут // *Журнал Министерства народного просвещения*. 1917. № 5. С. 89–150; *Rzońca J. Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599. Wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej*. Opole, 1990. S. 67–82.

⁹⁷ *AGAD. AR. Dz. V. Nr. 16*. S. 46.

яго даваць не дазваляем⁹⁸. У 1597 г. шляхта Лідскага павета ўсё ж часткова выплаціла спрэчны пабор. Тым не менш, лідскі паборца Е. Абрамовіч увосень 1597 г. быў выкліканы ў гаспадарскі суд у справе аб нявыплаце ў скарб усіх падатковых грошай. Аднак на разбіральніцтва ў Варшаву ні Я. Абрамовіч, ні яго прадстаўнік нават не з’явіліся⁹⁹. Дарэчы, у канфлікце вакол віленскага біскупства лідская шляхта таксама прынцыпова супрацьстаяла Жыгімонту Вазу. Перадсоймавы соймак Лідскага павета ў снежні 1596 г. зазначаў у інструкцыі сваім паслам: „Віленскае біскупства, паводле права, нікому іншаму, толькі ліцвіну, каб было нададзена¹⁰⁰. Аб пэўным недаверы да каралеўскай улады з боку лідскай шляхты можа сведчыць і яе зварот перад соймам 1597 г. да Генрыкавых артыкулаў 1573 г. у справе ўвядзення ў Рэчы Паспалітай інстытута сенатараў-рэзідэнтаў. Так, у інструкцыі паслам даручалася дабівацца, каб „сенатары *alternatim* пры Каралі паводле канстытуцы“ знаходзіліся¹⁰¹. Гэтыя факты вымагаюць больш глыбокага аналізу гіпотэзы аб тым, што ВКЛ у канцы XVI – пачатку XVII ст. было адным з тых рэгіёнаў Рэчы Паспалітай, дзе каралеўская ўлада мела найбольшы аўтарытэт сярод шляхецтва¹⁰². Напэўна, ступень даверу да палітыкі караля ў розных рэгіёнах Вялікага Княства была неаднолькавай.

⁹⁸ Разам з тым, у пастанове соймака адзначалася, што калі ўсё ж на сойме ўсе сенатары і паслы пагодзяцца на выдачу гэтага пабору, то атрыманая сродкі павінны быць выкарыстаны толькі для абароны ад Турцыі і на наём жаўнераў: *Dyaryusze sejmowe roku 1597*. S. 413–414.

⁹⁹ З Лідскага павета было сабрана 1648 злотых 20 грошаў, а суму нявыплачанага пабору скарб ацэньваў у 629 злотых польскіх: НГАБ. КМФ-18. Спр. 285. Арк. 275адв.–276, 409.

¹⁰⁰ *Dyaryusze sejmowe roku 1597*. S. 412.

¹⁰¹ *Ibidem*. S. 414; *Volumina Constitutionum*. S. 327–328, 368. Прынамсі ў Польшчы шляхта бачыла ў сенатарах-рэзідэнтах магчымасць кантролю за палітыкай караля: Czapliński W. *Walka pierwszych Wazów polskich ze stanami* // *Acta Universitatis Wratislaviensis*. Nr. 504. *Historia XXXIV. Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*. Wrocław, 1981. S. 7–30.

¹⁰² Opaliński E. *Postawa szlachty Polskiej wobec osoby królewskiej jako instytucji w latach 1587–1648. Próba postawienia problematyki* // *Kwartalnik Historyczny*. 1983. R. 90, № 4. S. 807.

Затое можна смела сцвярджаць, што велізарным аўтарытэтам і ўплывам сярод лідскай шляхты ў канцы XVI ст. карыстаўся адзін з буйнейшых магнатаў Рэчы Паспалітай віленскі ваявода К. Радзівіл, сын былога віленскага ваяводы, канцлера і лідскага старосты М. Радзівіла Рудога. Эліта Лідскага павета, расчараваная палітычнымі працэсамі ў краіне і вынікамі працы вальных соймаў, скардзячыся на „няласку Караля Памазанца Божага“, „нежаданне іншых Паноў Сенатараў“ і, напэўна, не вельмі верачы ва ўласныя сілы, бачыла адзіным абаронцам сваіх правоў і вольнасцяў менавіта К. Радзівіла¹⁰³. Лідская шляхта на рэляцыйных соймах 1597 і 1598 г. называла віленскага ваяводу „апекуном“ і „айцом Айчыны“, а сябе — не інакш як яго вернымі слугамі¹⁰⁴. Шляхта таксама звярталася да К. Радзівіла, каб той „аб Айчыне клапаціцца не пераставаў, а мы пры В[ашай] К[няжацкай] М[іласці] ...здараўе і маёмасці нашы ахвяруем, цвёрда стоячы пры В[ашай] М[іласці], нашым м[іласцівым] пане“¹⁰⁵. Пра шырокае распаўсюджванне пратэктарыянісцкіх уплываў сярод лідскага шляхецтва ўжо згадвалася вышэй. Відавочна, што магнатэрыя і ў апошняй трэці XVI ст. працягвала дамінаваць у сацыяльна-палітычным жыцці ВКЛ¹⁰⁶.

Не была самастойнай лідская павятовая эліта, прынамсі амаль адразу пасля заключэння Люблінскай уніі 1569 г., у такой важнай функцыі, як вызначэнне свайго прадстаўніцтва на вальным сойме Рэчы Паспалітай. Так, перад соймам 1572 г. кандыдатуры паслоў ад Лідскага павета, як і яшчэ 9 паветаў ВКЛ, вызначалі не столькі мясцовая шляхта, колькі

¹⁰³ AGAD. AR. Dz. II. Nr. 361. S. 1; nr. 383. S. 1.

¹⁰⁴ AGAD. AR. Dz. II. Nr. 361. S. 1; nr. 383. S. 1. Гл. таксама: Лойка П.А. Шляхта беларускіх зямель... С. 98. Гэтыя лісты з рэляцыйных соймаў Лідскага павета нагадваюць хутчэй панегірык на адрас К. Радзівіла.

¹⁰⁵ AGAD. AR. Dz. II. Nr. 361. S. 1.

¹⁰⁶ Zakrzewski A. Odrębności systemu parlamentarnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku // Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota? / Zbiór studiów pod red. B. Dybasia, P. Hanczewskiego, T. Kempy. Toruń, 2007. S. 126–127.

А. Валовіч і М. Радзівіл Руды: „П[ан] Траццяк, суддзя, калі В[аша] М[іласць] (М. Радзівіл. — У. П.) захочаш яго ўжываць. А мог бы разам з ім і... п[ан] Юндзіл, або як В[аша] М[іласць] пажадаеш, бо я (А. Валовіч. — У. П.) з імі размаўляў, не адмаўляюцца¹⁰⁷. Уплывы біржанскай лініі Радзівілаў на вызначэнне лідскай соймавай рэпрэзентацыі выразныя і ў пазнейшыя часы. Паслом на сойм 1597 г. быў абраны кліент К. Радзівіла Ш. Багуматка, а на сойм 1600 г. — пляменнік віленскага ваяводы Ю. Радзівіл¹⁰⁸. Можна меркаваць, што патроны тым ці іншым чынам спрыялі ў выбары залежных ад сябе шляхціцаў і ў дэпутаты Трыбунала ВКЛ¹⁰⁹.

Разам з тым нельга сцвярджаць, што лідская шляхта была толькі пасіўным выканаўцам волі найбуйнейшых магнатаў ВКЛ. Верагодна, менавіта ў Лідскім павеце, побач з Наваградскім, Берасцейскім і Пінскім, у час бескаралеўя пасля смерці Жыгімонта Аўгуста была прынята адна з першых у Вялікім Княстве каптуровых ухвал¹¹⁰. Пасольская інструкцыя Лідскага павета на сойм 1597 г. утрымлівае шэраг важных пастулатаў, якія сведчылі пра даволі высокі ўзровень палітычнай свядомасці мясцовай шляхты і не заўсёды адпавядалі інтарэсам магнатэрыі ВКЛ. Напры-

¹⁰⁷ Lulewicz H. Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich // Litwa w epoce Wazów. S. 126–127. Невядома, ці былі абраны С. Траццяк і С. Юндзіл пасламі на той сойм. Затое вядома, што пад час сойму 1572 г. у Варшаве знаходзіўся Я. Трызна: Lietuvos Metrika. Kn. 51. P. 304–306.

¹⁰⁸ Гл. спасылкі 56 і 58.

¹⁰⁹ У канцы XVI ст. падобная практыка была распаўсюджана ў Польшчы. Аднак і ў ВКЛ чуліся незадаволеныя галасы шляхты, у прыватнасці наваградскай, каб у Трыбунал „нічых юргельнікаў дэпутатамі не абіралі“: Sokołowski W. Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzysci w latach 1574–1605. Warszawa, 1997. S. 50–56, 79.

¹¹⁰ Радаман А. Шляхецкія з'езды і соймкі Навагародскага павета і праблема ўзнікнення каптуровых судаў у Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім у час бескаралеўяў другой паловы XVI ст. // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. 2004. № 1(7). С. 133–134.

клад, для лепшай арганізацыі абароны краіны соймак у Лідзе прапанаваў увесці выплату кварты ($\frac{1}{4}$ даходаў) з гаспадарскіх уладанняў, дзяржаўцамі якіх, як правіла, былі прадстаўнікі магнацкіх родаў. Таксама прапаноўвалася праводзіць у паветах збор шляхецкага апалчэння (okazowanie), якім былі б ахоплены і дзяржаўцы даменіяльных маёнткаў, і сенатары¹¹¹.

Яшчэ шэраг пастулатаў паслам Лідскага павета на сойм 1597 г. адлюстроўвае прагматычную пазіцыю і добрыя веды мясцовай эліты наконт актуальных пытанняў грамадска-палітычнага жыцця сваёй краіны. Лідская шляхта замест уступлення Рэчы Паспалітай у склад антытурэцкай Хрысціянскай лігі прапаноўвала заключыць мір з самой Турцыяй, а таксама — вечны мір з Маскоўскай дзяржавай¹¹². У справе абароны дзяржавы ад магчымай вайны з Турцыяй відавочнае імкненне шляхты перакласці яе цяжар з сябе перш за ўсё на каралеўскую ўладу. За сродкі караля і вялікага князя меркавалася пабудаваць некалькі замкаў і набыць гарматы, снарады і порах, на абарону магла быць выкарыстана маёмасць памерлай каралевы Ганны, якая, на думку складальнікаў інструкцыі, павінна была перайсці ў скарб Рэчы Паспалітай. Толькі на абарончыя патрэбы павінны былі ісці і сродкі з ухваленых раней пабораў, а вось на новыя падаткі, асабліва на пагалоўны, згаджацца паслам катэгарычна забаранялася¹¹³. Не збіралася лідская шляхта ўдзельнічаць у выплаце „ўпамінак“ татарам, якія пастаянна пагражалі ўкраінскім землям, бо „Валынь, Падляшша, Кіеў, Падолле з нашай Літоўскай еднасці (spółku) узяты“¹¹⁴. Клапаціліся ў Лідзе і пра ўнутраныя справы ВКЛ. Паслам даручалася на сойме 1597 г. дамагацца ўтварэння камісіі з сенатараў і паслоў, якая б у Вільні выслухала справаздачу земскага падскарбія аб стане скарбу

¹¹¹ Dyaryusze sejmowe roku 1597. S. 413.

¹¹² Ibidem. S. 412–413.

¹¹³ Ibidem. S. 413–414. У выпадку заключэння вечнага міру з Маскоўскай дзяржавай на абарону ад Турцыі маглі быць перакінуты жаўнеры і артылерыя з маскоўскага памежжа.

¹¹⁴ Ibidem. S. 414.

Вялікага Княства, пераносу паседжанняў Трыбунала толькі ў адну Вільню, прыняцця канстытуцыі, каб па прыкладзе Польшчы ў кожным павеце ВКЛ былі заснаваны свае павятовыя скарбы¹¹⁵.

Напрыканцы звернем увагу яшчэ на адну акалічнасць, а менавіта на працэс апалячвання лідскай шляхты. Можна сцвярджаць, што ў апошняй трэці XVI ст. гэты працэс праходзіў даволі хутка і ахапіў шырокія колы мясцовага шляхецтва. Так, калі ўхвала Лідскага павета 1587 г. была напісана на старабеларускай мове, то ўжо ўсе вядомыя нам матэрыялы лідскага соймака 1596–1598 г. створаны на польскай мове. Лідскі маршалак Я. Нелюбовіч падпісваў акты Трыбунала ВКЛ у 1589 г. па-старабеларуску, а вось пад лістамі з рэляцыйных соймакаў Лідскага павета 1597 і 1598 г. падпісваўся ўжо толькі па-польску¹¹⁶. Красамоўны факт: з 17 чалавек, што паставілі свае подпісы пад лістом да К. Радзівіла з рэляцыйнага соймака 1598 г., толькі адзін — П. Навіцкі — падпісваўся па-старабеларуску¹¹⁷.

Такім чынам, палітычная эліта Лідскага павета ў апошняй трэці XVI ст. складалася збольшага з мясцовай дробнай і, у значна меншай ступені, сярэдняй шляхты. Сярод павятовай эліты шырока былі прадстаўлены знатныя роды ВКЛ (Аляхновічы, Валчковічы, Доўгірды, Завішы, Лукомскія, Радзівілы, Скіндэры, Траццякі, Трызны, Юндзілы). Частка лідскай эліты ўдзельнічала ў палітычным жыцці перадусім на дзяржаўным узроўні (Я. Трызна, М. Аляхновіч, Ф. Лімант, з пэўнымі агаворкамі Я. Абрамовіч), другая частка канцэнтравала сваю дзейнасць на лакальным узроўні (Я. Сіруць, С. Траццяк), а трэцяя — спалучала абодва гэтыя ўзроўні (Я. Нелюбовіч, А. Доўгірд, Я. Лукомскі, Е. Абрамовіч, М. Юхновіч-Сонгін, П. Круневіч). У 1590-я г. на авансцэну выйшла новае па-

¹¹⁵ Ibidem. У павятовы скарб павінен быў ісці падатак як са свецкіх маёнткаў, у т.л. сенатарскіх, так і духоўных.

¹¹⁶ AGAD. AR. Dz. II. Nr. 361. S. 2; nr. 383. S. 1; Raudeliūnas V., Wisner H. Z dziejów Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1581–1648 // Kwartalnik Historyczny. 1968. R. 93, № 4. S. 966.

¹¹⁷ AGAD. AR. Dz. II. Nr. 383. S. 1.

каленне, якое прадстаўляла Лідскі павет у грамадскім жыцці краіны пачатку XVII ст.: С. Тукала, В. Скіндэр, Р. Рожчыц, А. Пакаршынскі.

Шляхі ўваходжання ў склад рэгіянальнай эліты вызначаліся паходжаннем, сваяцкімі сувязямі, асабістымі здольнасцямі, ваеннымі заслугамі і ў значнай ступені пра-тэкцыянісцкімі ўплывамi. Лідская шляхта знаходзілася пад вялікім уплывам магнатэрыі Вялікага Княства, перадусім, біржанскіх Радзівілаў. Гэта было абумоўлена як велізарнай перавагай магнатаў над шляхтай у сацыяльна-эканамічным плане, так і пэўным расчараваннем мясцовага шляхецтва ў каралеўскай палітыцы і інстытуце вальнага сойму. Тым не менш палітычная культура і свядомасць лідскай павятовай эліты знаходзілася ў дынаміцы і пастаянна расла. На гэты працэс уплывалі рэформы ў ВКЛ сярэдзіны 1560-х г., утварэнне Рэчы Паспалітай і супольных парламенцкіх структур, што давала магчымасць непасрэдна пазнаёміцца з вопытам палітычнай барацьбы польскай шляхты, а таксама палітычны досвед перыядаў бескаралеўяў. А вось этнічнае паходжанне або канфесійная прыналежнасць не ўплывалі на магчымасць шляхціча ўвайсці ў склад павятовай палітычнай эліты.

Безумоўна, палітычная эліта Лідскага павета, яе асабовы склад, палітычна-прававая культура і свядомасць па-трабуюць свайго далейшага даследавання. У першую чаргу, гэта можа быць аналіз колькасных і якасных зменаў у эліце пад час яе эвалюцыі ў часе, унутраных сувязяў і ўзаемадзеяння з іншымі павятовымі элітамі, параўнанне з аналагічнымі групамі як у Вялікім Княстве Літоўскім, так і ўсёй Рэчы Паспалітай, вывучэнне грамадскай думкі і палітычнай практыкі лідскай шляхты.

Political elite of the Lida district in the last third of the 16th century

Uladzimir Padalinski

The article provides a pattern of analysis of personal composition of political elite at local level (on a sample of Lida district), its social and property status, family and cliental relations of its representatives, as well as the ways of entering (channels of recruiting to) the elite group. The level of political culture and consciousness of the top representatives of Lida gentry corporation is also reflected by the author. By local political elite the author means a group of people who possessed real power and recognition in the district, who actively participated in social and political life and influenced decision-making both at local and state level.

The author concludes that in the last third of the sixteenth century the political elite of the Lida district was mostly composed of local petty gentry, and in a much lesser extent — of middle gentry. Such noble families of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) as Aliakhnovič, Valčkovič, Douhird, Zawiša, Lukomski, Radziwill, Skinder, Traciak, Tryzna, Jundzill families were widely represented in the local elite. One group of the Lida elite took part in social and political life primarily at the state level, another group was mostly present at the local level, and the third group combined those two levels.

The author asserts that the channels of recruiting to the regional elite group were determined by the origin, family relations, personal skills, military service, and — in a greater extent — were influenced by favoritism. Lida gentry were greatly influenced by the GDL magnates, primarily by Radziwills of the Biržai family. It was caused both by the overwhelming domination of magnates over gentry in social and economic terms, and by a certain frustration of local gentry by the King's policy and by the institute of the General Diet (*Valny Sojm*). Nevertheless,

political culture and consciousness of the Lida local gentry was dynamic and in a process of constant development. This was influenced by the reforms in the GDL in the middle of 1560s, formation of the Commonwealth and common parliamentary institutions, which introduced the experience of political struggle of polish gentry, as well as political experience gained during the periods of interregna. As for the ethnic origin or religious orientation, those factors did not influence the opportunity for gentry to enter the local political elite.

Translated by Siarhieï Salei

Аб'яднанне Беларусі ў 1939 г. і „гістарычная справядлівасць“

Анатоль Трафімчык

Вераснёўскія наступствы пакта Молатава — Рыбентропа, прызнанага сусветнай супольнасцю злачынным, у дачыненні да Беларусі многімі лічацца справядлівымі¹. Пры гэтым амаль не звяртаецца ўвага на тое, што вераснёўская акцыя Савецкага Саюза супярэчыла падпісаным ім жа міжнародным да-

¹ Паспрыяла гэтаму, як ні парадаксальна, і пазіцыя Англіі і Францыі — тагачасных саюзнікаў Польшчы — адносна ўключэння нядаўніх усходніх правінцый II Рэчы Паспалітай у склад СССР, якое разглядалася Лонданам дастаткова спакойна і нават зычліва, без якіх-небудзь прэтэнзій да Масквы (гл. падрабязней: Сальков А. П. Проблема принадлежности Западной Белоруссии и Западной Украины в советско-англо-франко-американских отношениях (сентябрь 1939 – июнь 1941 г.) // Другая сусветная вайна: новыя аспекты даследаванняў. Матэрыялы міжнароднага навуковага семінара 1 верасня 2003 г. Мінск; адк. рэд. В. Ф. Балакіраў, К. І. Козак. Мінск, 2004. С. 16–26; Sobczak K. Polska wojna wrześniowa na dwóch frontach 1.09–17.09–6.10.1939. Warszawa: Wydawnictwo Comandor, 2005. S. 156–158). Дый сучасныя польскія даследчыкі сярод прычын падзелу II Рэчы Паспалітай схільны бачыць у тым ліку і англійска-французскі фактар: „Trzeba niezmiennie pamiętać, że operacja Armii Czerwonej w Polsce 17 września 1939 r. stała się możliwa tylko w warunkach bezczynności aliantów Rzeczypospolitej na froncie zachodnim“ (Kornat M. Agresja 17 września 1939 i jej konsekwencje w polityce europejskiej // Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Białystok, 2000. S. 50). Гэта сёння выкарыстоўваюць у сваіх вялікарасійскіх інтарэсах некаторыя расійскія гісторыкі, кажучы: «Сами британские политики того времени полагали действия СССР по

кументам, у тым ліку дэкларацыі аб ненападзе з Польшчай². Дый заключэнне самога пакта Молатава — Рыбентропа ішло ўразрэз з папярэднімі савецка-польскімі дамоўленасцямі „не прымаць участыя ні в якіх соглашениях, с агрессивной точки зрения явно враждебных другой стороне“. Аргументацыя ж Масквы, звязаная з тым, што Польшчы ўжо не існавала, а яе ўрад не падаваў прыкмет жыцця, была недастаткова правамоцнай для спынення савецка-польскіх дагавораў. Паводле міжнароднага права, як тлумачыць расійскі даследчык С. Случ, „государство продолжает существовать в смысле международного права даже тогда,

восстановлению дореволюционной территории абсолютно правомерными: лорд Галифакс, министр иностранных дел, выступая в палате лордов, так представил советско-германский договор и действия СССР: „Будет справедливым напомнить две вещи: во-первых, советское правительство никогда не предприняло бы такие действия, если бы германское правительство не начало и не показало пример, вторгнувшись в Польшу без объявления войны (але ж перад тым быў пакт Молатава — Рыбентропа з яго сакрэтным пратаколам! — А. Т.); во-вторых, следует напомнить, что действия советского правительства заключались в перенесении границы по существу до той линии, которая была рекомендована во время Версальской конференции лордом Керзоном...“ 10 октября 1939 г. такую же оценку дал У. Черчилль» (а хто ж дапамагаў Польшчы ў 1919–1920 г. у барацьбе супраць Савецкай Расіі, як не Англія? — А. Т.) (гл.: Нарочицкая Н. То, что нельзя забывать // Неман. 2005. № 5. С. 138). Аднак калі мець на ўвазе, што кіраўніцтва Англіі і Францыі чакала далейшага прасоўвання Гітлера на ўсход, дык такая іхняя зычлівасць лагічна вытлумачваецца, але ўжо пад час нямецка-савецкай вайны яны пры падтрымцы ЗША вялі ўпартую дыпламатычную барацьбу з прадстаўнікамі Крамля за адстойванне ўсходніх межаў Польшчы. У абодвух выпадках захадзі дыпламатаў, што і не дзіўна, дэтэрмінаваліся (геа)палітычнай кан’юнктурай, а не міжнародна-прававой базай.

² Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1954): Монография / С. А. Ситкевич, С. А. Сильванович, В. В. Барабаш, Н. А. Рыбак. Гродно: ГГАУ, 2004. С. 106.

когда оно временно не обладает центральной властью, поскольку оно представляемо не только своим центральным правительством, но и всеми его органами. ...Даже захват противником всей его территории... сам по себе не прекращает существования побежденного государства...³. Да таго ж СССР трапляў пад дэфініцыю агрэсара паводле Лонданскай канвенцыі 1933 г., якую сам жа падпісаў (больш за тое: менавіта праект Савецкага Саюза быў пакладзены ў аснову вызначэння агрэсіі⁴). Масква парушала як мінімум пяць дакументаў⁵.

Узнікаюць лагічныя пытанні, ці захавалася б справядлівасць, каб уз'яднанне Беларусі адбылося праз захоп II Рэччу Паспалітай БССР? Ці, можа, захавалася б справядлівасць тады, калі б Сталін, просячы перадышкі ў Гітлера (снежань 1941 г.), аддаў III Райху заходнюю частку сваёй імперыі, у тым ліку Беларусь? У апошнім выпадку наша краіна таксама была б „аб'яднанай“ — у Lebensraum'е. Але Гітлер не пайшоў на такі крок⁶. Нельга скідваць з рахунку, што ў III Райха адносна Беларусі напярэдадні яе акупацыі былі планы не толькі элімінацыі, але і стварэння „вольных ад Сталіна рэспублік“, што, як справядліва заўважае Юры Туронак, мала чым адрознівалася ад саюзнага status quo з гледзішча нацыянальных інтарэсаў, папросту адбылася б „замена распараджальнага цэнтра — з Масквы на Берлін“⁷. Ці рэалізацыю тых планаў можна было б назваць аб'яднаннем? Справядлівасць гэтакіх аб'яднанняў не

³ Случ С. З. Советско-германские отношения в сентябре — декабре 1939 года и вопрос о вступлении СССР во Вторую мировую войну // Отечественная история. 2000. № 5. С. 46–58; № 6. С. 10–27.

⁴ Сталін І. В. Творы. Т. 13. Мінск, 1951. С. 394.

⁵ Лебедева Н. С. Польша между Германией и СССР в 1939 году // Война и политика, 1939–1941. Москва, 1999. С. 74; 162–163.

⁶ Грыцкевіч А. Гісторыя геапалітыкі Беларусі // Спадчына. 1994. № 4. С. 59–60.

⁷ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Пер. з польскай В. Ждановіч. Каментарыі А. М. Літвіна. Мінск, 1993. С. 38.

ўкладваецца ў галаве. Менавіта на фоне гэтых пытанняў бачыцца абсурднасць той справядлівасці, адэптамі якой з'яўляюцца і сёння многія беларускія гісторыкі.

Савецкая гістарычная навука адназначна ацэньвала паход Чырвонай Арміі як вызваленчы (пералік публікацый ператварыўся б у аб'ёмны, нікому сёння не патрэбны гістарыяграфічны даведнік). Сучасная беларуская гістарыяграфія, за выключэннямі, якія не ўплываюць на агульны дыскурс, не адмовілася ад савецкай дэфініцыі з меркаванняў гістарычнай справядлівасці аб'яднання⁸. Тыповай для старэйшага пакалення беларускіх гісторыкаў з'яўляецца пазіцыя, прэзентаваная ў сучаснай айчынным энцыклапедыі: „Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР — акт гістарычнай справядлівасці, ліквідацыі гвалтоўнага і грабежніцкага падзелу Беларусі паводле ўмоў Рыжскага мірнага дагавора 1921 г.“⁹; „Важнейшим вынікам“ савецка-нямецкага дагавора ад 23 жніўня 1939 г. для Беларусі ёсць „гістарычна справядлівая ў жыцці беларускага народа падзея — уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР“¹⁰. Не пазбеглі гэтага штампа і аўтары (у прыватнасці С. Хоміч, М. Касцюк, А. Літвін) адносна ліберальнай, дэмакратычнай і дэпалітызаванай сінтэзы па гісторыі Беларусі¹¹. Тут можна прыводзіць бясконцы шэраг прыкладаў.

Варта зазначыць, што гэты тэзіс узыходзіць да палітычнага дыскурсу перыяду Другой сусветнай вайны і належыць ён менавіта савецкаму боку. Так, нават Саюз Польшкіх Патрыётаў, створаны з падачы непасрэдна І. Сталіна, заявіў пра законнасць „жаданняў беларусаў і

⁸ Гл., напрыклад: Костюк М. П. Большевицкая система власти в Беларуси. Москва, 2002. С. 208.

⁹ Гл.: Горбач А., Міхнюк У. Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн. 1. Мінск, 2001. С. 571.

¹⁰ Снапкоўскі У. Савецка-германскія дагаворы // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн. 1. Мінск, 2001. С. 194.

¹¹ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. Беларусь у 1917–1945 г. / А. Вабішчэвіч [і інш.]; рэдкал. М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. Мінск, 2006. С. 455, 468.

ўкраінцаў да нацыянальнага ўз'яднання¹². Вядома, у рэчышчы крамлёўскай палітыкі выступала і кіраўніцтва Савецкай Беларусі адносна павелічэння БССР за кошт тэрыторыі II Рэчы Паспалітай, што раз паўтараючы словы пра „гістарычныя правы“, „справядлівасць як у гістарычных, так і этнаграфічных адносінах“, „законнае і справядлівае жаданне беларускага народа“ etc.¹³. Як бачым, такая таўталагізацыя дала плён: савецкая *гістарычная* навука з лёгкасцю падхапіла *палітычнае* абгрунтаванне, зрабіла яго настолькі моцным стэрэатыпам, ад якога і сэнна не можа пазбавіцца гістарыяграфічны афіцыёз Рэспублікі Беларусь. Многія навукоўцы-гісторыкі ці то забываюць, ці то не разумеюць (а мо і не хочуць памятаць ці разумець), што гістарычная навука не павінна залежаць ад палітычнай кан'юнктуры, што гістарычная навука і паклікана для таго, каб прааналізаваць працэсы непрадузята. І ў той жа час нонканфармісцкія даследаванні такімі гісторыкамі расцэньваюцца чамусьці як палітызаваны погляд на падзеі верасня 1939 г. Толькі хто ж той погляд палітызаваў? Банальны адказ: аналіз дэтэрмінацыі падзей і фактаў, што мелі месца ў гісторыі — вось галоўны чыннік таго ўплыву. Іншая справа, што ўражанне палітызаванасці ў даследаванні ствараецца сапраўды, але — з прычын спецыфікі самога гістарычнага перыяду, калі ў Савецкім Саюзе больш, чым у любой іншай дзяржаве, кожны момант жыцця не толькі грамадства, але і індывідуума, павінен быў падпарадкоўвацца ідэалагічным устаноўкам Крамля. Навуковы аналіз такіх працэсаў немагчыма дэпалітызаваць — выключыць з іх палітыку. Галоўнае для навукі — не дамешваць да даследавання падаплёку дня сённяшняга, што ператварыла б яе ў публіцыстыку, а гісторыкаў — у канфармістаў або дысідэнтаў (у залежнасці ад іх грамадскіх поглядаў).

У сувязі з паняццем „гістарычная справядлівасць“ хацелася б таксама адзначыць парадаксальны момант.

¹² Цыт. па: Вялікі А. Ф. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946): Манагр. / Навук. рэд. В. Дз. Селяменёў. Мінск, 2005. С. 20.

¹³ Цыт. па той жа працы. С. 26, 30, 31.

Здавалася б, яго проста зразумець, аднак, відавочна, разуменне таго паняцця суб'ектыўнае. Яно будзе цалкам залежаць 1) ад асабістай пазіцыі таго ці іншага аўтара (палітычнай, метадалагічнай, напрыклад, яго сацыяльнага ці этнічнага або геаграфічнага паходжання ўрэшце), 2) ад кан'юнктуры (сацыяльнай, навуковай), прычым яна, безумоўна, будзе пэўным чынам уплываць і на тую асабістую пазіцыю. Менавіта ад асабістай пазіцыі пэўнага суб'екта і актуальнай кан'юнктуры будзе залежаць вызначэнне таго гістарычнага моманту, які як быццам справядліва было б аднавіць, вярнуць у рэчаіснасці колішні *status quo*. Але ж як вызначыць той момант і каму яго вызначаць? У свой час, яшчэ ў 1906 г., прафесар І. А. Бадуэн дэ Куртэнэ з нагоды „гістарычных правоў“ (у дадзеным выпадку польскіх памешчыкаў на Беларусь, але нам важны сам прынцып) пісаў: „...историческим правам отдельных национальностей место в архиве истории. Ссылками на исторические права можно, если угодно, обосновать восстановление людоедства, рабства, крепостничества, самодержавия и т. д. Нельзя, конечно, отрицать историю, но источником для практического решения политических вопросов может быть один только современный исторический момент“¹⁴.

Калі задумацца над паняццем „гістарычная справядлівасць“, глянуўшы з іншага боку, дык тым, хто яго ўжывае (і да падзей 1939 г. у тым ліку) можна запырачыць: гэтым самым яны фактычна пастулююць адсутнасць у дадзеным выпадку іншых аспектаў, „відаў“ справядлівасці, акрамя гістарычнай, а іх жа можа быць процьма.

Было б *несправядліва* не заўважыць, што ў гісторыі *палітычнай* думкі існуе такое паняцце, як справядлівасць. „Осмысление справедливости в истории политической мысли дает нам два принципиально разных подхода к решению этой проблемы. Первый подход сформировался в рамках классической (античной) парадигмы политической фи-

¹⁴ Цыт па: Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белоруссов. Москва, 1921. С. 51.

лософии, и связан прежде всего с именами Платона и Аристотеля. Классическая мысль понимает под справедливостью такой социальный и политический порядок, который ориентирован *телеологически* — на обретение блага в рамках совместного существования людей. Прямо противоположную трактовку справедливости дает политическая философия классического либерализма, представленная в первую очередь именами Гоббса, Локка, Руссо и Канта. В трудах этих мыслителей справедливость начинает трактоваться как функция *индивидуальной свободы*, причем свободы, понимаемой формально — как защита неотчуждаемых прав.

Иначе говоря, классическая мысль дает нам *этическую трактовку* справедливости (в основе которой — идея блага), а современная мысль — *правовую трактовку* (основанную на свободе)¹⁵.

Відавочна, што ў нашым выпадку маем справу з этычнай трактоўкай, якая стала ўжо анахранічнай. Наяўнасць міжнародных правапарушэнняў з боку Масквы і Берліна сёння ўжо нікім не аспрэчваецца. Што да СССР, то нават калі зыходзіць з разумення справядлівасці, прапанаванай савецкім бокам, яго паводзіны выклікаюць шмат пытанняў. Прычыны часткова бачацца ў непасрэдных адносінах савецкага кіраўніцтва да справядлівасці ў гістарычным развіцці: „Вопрос о борьбе... нужно рассматривать не под углом зрения справедливости, а под углом зрения политического момента, под углом зрения политической потребности партии в каждый данный момент“ (з выступлення І. Сталіна на паседжанні выканкама Камінтэрна 22 студзеня 1926 г.)¹⁶.

¹⁵ Канарш Г. Ю. Понятие справедливости в истории политической мысли (античная традиция и классический либерализм) // Философские науки. 2006. № 2. С. 142. Да таго ж некаторыя сучасныя расійскія мысляры даводзяць, што не існуе агульнага універсальнага паняцця „справядлівасці“ (гл.: Печерская Н.В. Метаморфозы справедливости: историко-этимологический анализ понятия справедливости в русской культуре // Полис. 2001. №2. С. 132–146).

¹⁶ Цыт. па: Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну?: Нефантастическая повесть-документ. Москва, 1992. С. 43.

СССР выдаў свае ваенныя дзеянні як дапамогу і вызваленне кроўных братоў у Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне, што з пункту гледжання ленінскай тэорыі фармальна апраўдвала гэтыя дзеянні, бо яны нібыта не траплялі пад паняцце анексіі¹⁷, і што дапамагло захапіць 51,4 % тэрыторыі II Рэчы Паспалітай. Фактычна галоўныя бальшавіцкія тэарэтыкі прыйшлі да наступнага кантрапункта сваёй ідэалогіі: справядліва тое, што ім выгадна.

¹⁷ У гэтай сувязі дазволім сабе шырокае цытаванне У. Леніна: «Анексіяй нельга назваць всякое присоединение „чужой“ территории, ибо социалисты, вообще говоря, сочувствуют устранению границ между нациями, сближению и слиянию наций, образованию более крупных государств. Ясно, что анексией нельга считать всякое нарушение status quo: это было бы величайшей реакционностью и насмешкой над основными понятиями исторической науки. Ясно, что анексией нельга считать всякое насильственное, военное, присоединение, ибо против насилия, если оно применяется в интересах массы населения и в интересах прогресса человечества, социалисты возражать не могут. Ясно, что анексией можно и должно считать лишь присоединение территории *вопреки воле* ее населения. Другими словами, понятие анексии неразрывно связано с понятием *самоопределения наций*» (Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 27. Москва, 1973. С. 462–463). Але ж трэба мець на ўвазе (і тут варта пагадзіцца), што „Ленин объявляет нравственным все, что способствует пролетарской революции, другого определения добра он не знает“ (Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Глава VII. § 3 — узята з Internet’a: <http://www.philosophy.ru/library/berd/comm.html>). Бо неўзабаве пасля тых слоў, пры неабходнасці апаніравання, Ленін сам падкрэслівае, што “в понятие анексии входят обычно 1) понятие насилия (насильственное присоединение), 2) понятие чуженационального гнета (присоединение „чужой“ области и т. п. и — иногда — 3) понятие нарушения status quo („интересы человечества“ ў дадзенай фармулёўцы адсутнічаюць), і, амаль паўтараючыся, робіць выснову: „анексия есть нарушение *самоопределения* нации, есть установление *границ* государства *вопреки воле населения*“ (Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 30. Москва, 1980. С. 25–26). Логіка і мараль правядыра пралетарыяту характа-

Насамрэч вызваленне і аб'яднанне падзеленай Беларусі (і Украіны) не было для Крамля першачарговай задачай. Як справядліва і трапна заўважае А. П. Салькоў, „восоединение белорусского и украинского этносов в рамках национальных государств“ з'явілася „побочным, хотя и необыкновенно важным результатом реализации советских геополитических целей“¹⁸.

Пра рэальнае стаўленне савецкага кіраўніцтва да справы ўз'яднання беларускага народа сведчыць тое, што Заходняя Беларусь далучалася ім у вельмі адрозным ад першапачатковага тэрытарыяльным разуменні:

1) Савецкі Саюз захапіў землі, якія ніколі не лічыліся Заходняй Беларуссю (Ломжыншчына) і дзе не ажыццяўляла сваю дзейнасць КПЗБ (першапачаткова планавалася ўвогуле заняць землі амаль да Варшавы!). Самі бальшавікі пасля Рыжскага дагавора вызначалі этнаграфічную тэрыторыю Беларусі, якая апынулася пад Польшчай, у 98 815 кв. км з 3,2 млн. насельніцтва¹⁹. Беларусы Заходняй Беларусі ацэньвалі яе абшар у 107 000 кв. км²⁰. Цікава, што савецкая акадэмічная навука кіравалася ўжо пасляваенным станам і дэкларавала тэрыторыю Заходняй Беларусі ў 82 тыс. кв. км, аднак жа ўключала ў яе склад усе чатыры ваяводства

рызуюцца яго наступнымі словамі: „Плох тот революционер, который в момент острой борьбы останавливается перед незыблительностью закона. Законы в переходное время имеют временное значение. И если закон препятствует развитию революции, он отменяется или исправляется“ (Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 36. Москва, 1974. С. 504).

¹⁸ Сальков А. П. Проблема принадлежности Западной Белоруссии и Западной Украины в советско-англо-франко-американских отношениях (сентября 1939 – июнь 1941 г.). С. 19.

¹⁹ Ладысеў У. Ф. Рыжскі дагавор 1921 года і палітыка кіраўніцтва Савецкай Расіі экспарту рэвалюцыі // *Віuletyn Historii Pogranicza*. 2001. № 2. С. 38; першакрыніца: НАРБ, ф. 242, воп. 1, спр. 7, арк. 6, 75.

²⁰ Хваля М. Заходняя Беларусь. Яе абшар, люднасць і натуральныя багаці // *Наш палетак*. 1932. № 1. С. 12.

„крэсаў паўночна-ўсходніх“, якія займалі нашмат большую плошчу²¹. Сённяшняя акадэмічная навука Беларусі ў склад Заходняй Беларусі не ўключае тэрыторыю на захад ад Беластока (так званы Ломжынскі рэгіён) і раён Каменя-Кашырскага²². Нейкай канстанты ў дачыненні да геаграфіі гэтай геапалітычнай назвы не было і пакуль няма. Зрэшты, у любым выпадку Ломжыншчына не трапляе пад паняцце Заходняй Беларусі;

2) не забывайма, што да чарговага падпісання савецка-нямецкага дагавора, на гэты раз аб дружбе, не было нават канкрэтных планаў адносна лёсу Заходняй Беларусі і іншых зямель II Рэчы Паспалітай, занятых вермахтам і Чырвонай Арміяй;

3) пры правядзенні і ўдакладненні дэмаркацыйнай савецка-нямецкай мяжы тэрыторыя, уключаная ў БССР, разглядалася па-ранейшаму як разменная ў кантэксце палітыкі еўрапейскага маштабу: пасол Нямеччыны ў Маскве Шуленбург прызнаваўся: „Господин Сталин лично говорил мне в то время, что он готов сделать уступки на севере пограничной линии, там, где она проходит через Белоруссию“²³;

4) Віленшчына, прыналежнасць якой да Заходняй Беларусі з 1923 да 1939 г. не ставілася пад сумнеў у Маскве, была ў якасці траянскага каня прэзентавана Літве. Праўда, у адносінах з Літвой Крэмль гэтым разам прызнаваў савецка-літоўскую мяжу, устаноўленую мірным дагаворам

²¹ Хаўратовіч І. П. Заходняя Беларусь // Беларуская савецкая энцыклапедыя. Т. 4. Мінск, 1971. С. 533–535; Хаўратовіч І. П. Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР // Беларуская савецкая энцыклапедыя. Т. 10. Мінск, 1974. С. 438–439; Хаўратовіч І. П. Заходняя Беларусь // Беларуская савецкая энцыклапедыя. Т. 12. Мінск, 1975. С. 151–157.

²² Хаўратовіч І. Заходняя Беларусь // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. Мінск, 1996. С. 421.

²³ СССР — Германия. 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля 1939 г. по июль 1941 г. // <http://around.spb.ru/variety/docs/diplomat/union.php>

паміж Расіяй і Літвой у 1920 г., паводле якой паўночна-заходняя частка Беларусі разам з гарадамі Вільня, Горадня, Ліда, Браслаў, Паставы і іншымі адносіліся да Літоўскай Дэмакратычнай Рэспублікі²⁴. Калі б бальшавікі былі цалкам паслядоўнымі, яны павінны былі б аддаць нашмат большую частку Беларусі, адабраную ў II Рэчы Паспалітай (да таго ж, паводле Рыжскага дагавора, пытанне пра прыналежнасць спрэчных паміж Польшчай і Літвой тэрыторый падлягала вырашэнню выключна паміж гэтымі дзвюма дзяржавамі²⁵, г. зн. Масква не мела да таго пытання ніякага дачынення);

5) як прызнавала само кіраўніцтва СССР, Л. Кагановіч, не цырымонячыся з выразамі, казаў, што адной з першачарговых задач Крамля было „прыхіць к рукам“ дзяржавы, аднесеныя паводле пакта з Нямеччынай да сферы інтарэсаў Савецкага Саюза²⁶ (варта прыгадаць і словы Сталіна пра распаўсюджванне сацыялістычнай сістэмы на новыя тэрыторыі і насельніцтва — гл. ніжэй).

Калі б савецкі бок сапраўды кіраваўся тым, што Рыжскі мірны дагавор быў несправядлівы, дык аўтаматычна рэанімаваў бы лінію Керзана — этнаграфічную польска-беларускую мяжу, устаноўленую незадоўга да Рыгі міжнароднай палітычнай супольнасцю, што ў такім выпадку з'яўлялася б вельмі карэктным (тое, што да лініі Керзана ўсё ж вярнуліся пры вырашэнні пасляваенных межаў ва Ўсходняй Еўропе, у пэўнай меры пацвярджае нашу думку²⁷). Аднак на першым месцы тут знаходзілася

²⁴ Грыцкевіч А. Гісторыя геапалітыкі Беларусі // Спадчына. 1994. № 4. С. 56; Мирный договор между Россией и Литвой. 12 июля 1920 г. // Спадчына. 1993. № 5. С. 48–55.

²⁵ Мирный договор между Россией и Украиной, с одной стороны, и Польшей — с другой // Спадчына. 1993. № 4. С. 15.

²⁶ Случ С. З. Советско-германские отношения в сентябре — декабре 1939 года и вопрос о вступлении СССР во Вторую мировую войну // Отечественная история. 2000. № 5. С. 46–58; № 6. С. 10–27.

²⁷ Чаму ў пэўнай меры? Ды справа ў тым, што і ў канцы і пасля вайны крамлёўскія палітыкі адстойвалі не столькі „гістарычную справядлівасць“, колькі прыналежнасць да СССР эканамічна

ленінска-сталінская дактрына распаўсюджвання рэвалюцыі. Бальшавіцкая Расія разам з фашысцкай Нямецчынай у 1939 г. зрабіла тое самае, што здзейсніла ў 1921 г. у хаўрусе з адроджанай польскай дзяржавай, а менавіта — падзяліла землі суседа²⁸ (тым больш, што незадоўга да „чацвёртага“²⁹ падзелу Рэчы Паспалітай яе кіроўныя колы самі стварылі падобны прэцэдэнт, пайшоўшы на хаўрус з той жа нацысцкай Нямецчынай у дачыненні да лёсу Чэхаславакіі³⁰). Аднак калі ў 1921 г. заключаўся *мірны* дагавор, дык у 1939 г.

каштоўнай Галіччыны: „документи сведчаць, што коли йшлося про конкретні території, то суперечки ніколи не торкаліся Волині чи Західної Білорусі“ (Коваль В. С. Довкола радянска-польскай вайны 1939 року // Історичні зошты. 1991. № 1. С. 58).

²⁸ Цікава, што такое параўнанне намі знойдзена і ў падставовым падручніку па гісторыі Беларусі для студэнтаў гістарычных факультэтаў беларускіх ВНУ (Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 2. XIX–XX ст.: Курс лекцый / П. І. Брыгадзін, У. Ф. Ладысеў, П. І. Зялінскі і інш. Мінск, 2002. С. 439). А вось убачыць сярод аўтараў адпаведнага раздзела У. Ладысева, „барацьбіта за гістарычную справядлівасць“, было даволі нечакана.

²⁹ Дарэчы, генезіс тэрміна „чацвёрты падзел“ адносна вераснёўскіх падзей 1939 г. нельга прыпісваць цалкам польскаму палітычнаму дыскурсу. Яшчэ да таго, як на даяглядзе тыя падзеі з’явіліся, кіраўніцтва СССР загарыла пра эвентуальнасць „практыкі XVIII ст.: проізеі вместе (з Нямецчынай. — А. Т.) четвертый раздел“ (Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1954): Монография / С. А. Ситкевич, С. А. Сильванович, В. В. Барабаш, Н. А. Рыбак. Гродно, 2004. С. 105–106).

³⁰ У сувязі з гэтым нельга не пагадзіцца з абурэннямі атамана Палескай Сечы (Украінская Паўстанцкая Армія) генерала-харужага Тараса Бульбы-Бараўца: маўляў, палякі, пачынаючы з Рыгі 1920 г., так доўга гандлявалі чужымі землямі то з Масквою, то з Берлінам, пакуль сама Польшча не зрабілася нямецкай і маскоўскай калоніяй (Бульба-Боровець Т. Армія без державы. Слава і трагедія украінскаго повстанскаго руху. Спогады. Вінніпег — Канада, 1981. С. 66).

З часамі сацыяльна-палітычнай лібералізацыі польская гістарычная навука праявіла тэндэнцыю не толькі да вытлумачэння логікі падзелу Чэхаславакіі паміж Нямецчынай, Поль-

распачыналася Другая сусветная вайна. Што лепш для людзей, мір ці вайна? На Беларусі дагэтуль існуе падставовы крытэрыў жыцця — „абы вайны не было“³¹;

б) больш за тое, у святле сёння даказанага факта падрыхтоўкі Савецкага Саюза да наступальнай вайны гаворыцца пра змену ў яго палітыцы адносна польскага пытання: ужо Польшча становілася прэтэкстам для вызвалення, таму на тэрыторыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны меркавалася стварыць польскую адміністрацыйную адзінку, да якой эвентуальна маглі б быць далучаны захопленыя Нямецчынай землі II Рэчы Паспалітай (з гэтай мэтай нават пачалася падрыхтоўка да стварэння польскіх „чырвоных легіёнаў“³²), — такім чынам, ізноў Беларусь разглядалася як прадмет палітычных маніпуляцый, як сродак чарговай савецкай стратэгічнай кампаніі.

Аб'яднанне Беларусі, хоць і з'яўляецца, можна сказаць, ускосным ці другасным вынікам у кантэксце міжнародных

шчай і Венгрыяй, але і да канструявання вобраза II Рэчы Паспалітай як ахвяры таго акта на той падставе, што яго кантэкст прывёў неўзабаве да агрэсіі супраць самой Польшчы (гл., напрыклад: Sobczak K. Polska wobec Monachium // W 50 rocznicę konferencji monachijskiej – niedocenionego ostrzeżenia dla narodów świata. Materiały z sesji naukowej. Bęsia 21–22 września 1988. Studia i Materiały Nr 19. Historia. Olsztyn, 1990. S. 11–20).

³¹ У пачатку германа-савецкай вайны на запытанне немцаў, якой ўлады хацелі б беларускія сяляне, адзін дзед шчыра адказаў, што такой, якая дала б „спакой нашаму сялу“ (паведамленне П. Панамарэнкі Сталіну): Чайковский А. С. Невідомая вайна: (Партиз. рух в Україні 1941–1944 рр. моваю документів, очима історика). Київ, 1994. С. 58. Звярніце ўвагу на адсутнасць (прычым тыповую для беларускай вёскі) нейкай дзяржаўніцкай арыентацыі ў селяніна пры патрыятычнасці адносна сваёй малой радзімы. (Гл. на гэты конт таксама, напрыклад: Радзкі Р. Прычыны слабасці нацыятворчага працэсу беларусаў у XIX – XX ст. // Беларускі Гістарычны Агляд. Т. 2. Сш. 2. Менск, 1995. С. 197).

³² Dębski S. Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2007. S. 600.

падзей, усё ж было імі дэтэрмінавана. Падзел зусім не азначаў спынення ў развіцці беларускай нацыянальнай ідэі³³. Наадварот, ён стымуляваў яе далейшую эвалюцыю. А развіццё нацыянальнай ідэі вяло менавіта да ўз'яднання беларускай нацыі. Аднак гэтая кансалідацыя была праведзена не самімі беларусамі, а знешнепалітычнай імперскай сілай. Таму зліццё дзвюх частак аднаго народа не столькі ёсць вынікам іманентнай нацыянальнай эвалюцыі (хоць і гэты фактар тут адыграў сваю ролю, падрыхтаваўшы адпаведную глебу), колькі з'яўляецца абумоўленым самой логікай гістарычнага працэсу. Логіка заключаецца ў тым, што вынікі Першай сусветнай вайны, версальска-вашынгтонская сістэма былі відавочна няўстойлівымі, і многія дзяржавы (у першую чаргу Нямеччына ды СССР) імкнуліся да перабудовы свету паводле сваіх геапалітычных меркаванняў. Аднак імі не былі адэкватна засвоены ўрокі 1914–1918 г., галоўны з якіх палягаў у тым, што сусветная вайна нясе разбурэнне імперыям, а не іх стварэнне ці замацаванне³⁴. Таму дзяржаватворчы працэс у Беларусі, перарваны ў міжваенны перыяд, заканамерна меў працяг пад час чарговай глабальнай вайны (у выніку якой, акрамя кансалідацыі, Беларуская Савецкая Рэспубліка стала адной з заснавальніц ААН), а наступствам „халоднага“ капіталістычна-сацыялістычнага супрацьстаяння, часам называнага трэцяй сусветнай вайной, з'явілася ўтварэнне суверэннай Рэспублікі Беларусь.

Ergo: для Беларусі аб'яднанне 1939 г. адэкватнае дзялектычным законам гісторыі. Таму можна адказаць на запытальныя словы Ю. Туронка — „ці ў выніку ўсіх міжваенных і пасляваенных выпрабаванняў існавала б сёння беларуская нацыя, калі б не адбылося яе ўз'яднаньне, калі б Заходняя Беларусь працягвала заставацца ў межах Польшчы?“³⁵ — на-

³³ Ліс А. Заходняя Беларусь: культурная спадчына забытага дваццацігоддзя // Спадчына. 1994. № 6. С. 38–39.

³⁴ Наджафов Д. Г. Советско-германский пакт 1939 года: переосмысление подходов к его оценке // http://www.rus-lib.ru/book/35/36/36-4/154-165.html#_ftn1.

³⁵ Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006. С. 816.

ступнае: Беларусь павінна была аб'яднацца, а вось метады, акалічнасці гэтага аб'яднання склаліся такія, што ў выніку Другой сусветнай вайны самі беларусы пацярпелі больш, чым які іншы народ Еўропы. Аб'яднанне адбылося, бо адбылося раз'яднанне ў 1921 г., прычым апошняе ішло ўразрэз з паступальнай эвалюцыяй нацыятварэння беларусаў, што шматкроць павялічыла трагізм гісторыі беларускага народа ў першай палове XX ст. і пад час Другой сусветнай вайны ў прыватнасці. У абодвух выпадках (і ў 1921, і ў 1939 г.) да падзей наўпрост спрычыніўся савецка-расійскі імперыялізм, спачатку ў хаўрусе з II Рэччу Паспалітай, затым — з III Райхам.

Дарэчна будзе таксама падкрэсліць, што 17 верасня 1939 г. — толькі дата (паводле савецкай тэрміналогіі) вывалення, але ні ў якім разе не аб'яднання, бо кіраўніцтва Савецкага Саюза на той час само яшчэ не ведала, ці будучь „крэсы паўночна-ўсходнія“ ў адной рэспубліцы. Перад інкарпарацыяй земляў Польскай дзяржавы існавала задума стварэння трох „дзяржаўных“ фармаванняў у выглядзе савецкіх рэспублік: Польшчы, Заходняй Украіны ды Заходняй Беларусі. *De jure* паварот да варыянта, які ўрэшце ажыццявіўся — і Беларусь аб'ядналася, пачаўся 28 верасня 1939 г., калі паміж СССР і Нямеччынай быў падпісаны чарговы дагавор — аб дружбе і мяжы, які прадугледжваў новую лінію размежавання на польскай тэрыторыі і сферы ўплыву адносна літоўскай, пакуль тады яшчэ суверэннай, дзяржавы³⁶. 29 кастрычніка Народны сход Заходняй Беларусі прыняў дэкларацыю пра ўваходжанне яе ў склад БССР. 2 лістапада 1939 г. гэтую „просьбу“ афіцыйна задаволіў Крэмль, што толькі потым (!), 14 лістапада, прадубляваў Вярхоўны Савет БССР. Нелегітымнасць, недэмакратычнасць выбараў на той сход (пра што сведчаць многія даступныя цяпер матэрыялы³⁷), як і потым у саветы розных узроўняў, не з'яўляюцца сэння відавочнымі хіба толькі для

³⁶ Документы внешней политики. 1939. Т. XXII: В 2 кн. Кн. 2: Сентябрь — декабрь. Москва, 1992. С. 135–136.

³⁷ Гл. хаця б: Хоміч С. Беларускія скарбы Гувера // Спадчына. 2003. № 4–5. С. 69. Больш за тое, месцамі было заўважана, што

немалой часткі беларускіх гісторыкаў, якія засталіся ў палоне савецкіх ідэалагічных установак. Дзіўна выглядаюць пазіцыі такіх навукоўцаў, якія, з аднаго боку, сцвярджаюць пра амаль стапрацэнтную актыўнасць электрарату, а з другога (хочучы паказаць катастрафічна нізкі ўзровень адукацыі „заходнікаў“) — кажуць (у дадзеным выпадку слухна) пра тое, што непісьменнасць пры панскай Польшчы даходзіла да 70% (прынамсі на Палессі). Якім жа чынам, хочацца запытаць у тых даследчыкаў, змаглі прайсці працэдуру выбараў людзі, што й чытаць не ўмелі? Адказ у дадзеным выпадку адзін: іх рукою настойліва вадзіла ўлада.

У свой час У. Ленін таму і задумваў палітыку поўнай ліквідацыі непісьменнасці, абгрунтоўваючы гэта неабходнасцю палітычнай асветы масаў³⁸, бо разумеў, што іначэй іх не ахапіць бальшавіцкім уплывам і тым больш не дабіцца суцэльнай падтрымкі. Але ён жа і папярэджваў, што „скач-

тэхналогія выбараў дазваляла вылічыць тых, хто не галасаваў за адзінага ў бюлетэні кандыдата: Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1954): Монография / С. А. Ситкевич, С. А. Сильванович, В. В. Барабаш, Н. А. Рыбак. Гродно, 2004. С. 137–138. Гэта значыць, новая ўлада, акрамя пастаноўкі спектакля па юрыдычным афармленні далучэння зямель, паралельна выяўляла іх антысавецкі патэнцыял. Да таго ж савецкія „выбары“ на Заходняй Беларусі, як сведчаць адрасаваныя ўладам пытанні бескампраміснай моладзі, адбываліся пад пагрозай савецкай зброі (Gnatowski M. Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach. Białystok. 2001. S. 80). У снежні 1940 г. на выбарах дэпутатаў у мясцовыя саветы не толькі навязвалі сваіх, але пры гэтым і адхілялі вылучаных ад народа. У Столінскім раёне такіх аказалася ажно 76 (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Столінскага р-на. Мінск, 2003. С. 181). З тых часоў на некаторых выбарчых участках пэўны час захоўваўся надпіс: „Пакіньце адно прозвішча, а астатнія выкрасліце“. „Гэта здзіўляла, бянтэжыла, абурала выбаршчыкаў“ (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Іванаўскага р-на. Мінск, 2000. С. 152).

³⁸ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 44. Москва, 1974. С. 170–174.

камі здесць завоеваць можна меншэ всего, особливо среди масс, стоящих на низком культурном уровне³⁹, што „мы ни в коем случае не должны спешно нести коммунистические идеи напрямую в деревню“, „поспешность и размахистость наиболее вредны“⁴⁰. Такім чынам, нават логіка савецкага правадыра абвяргае магчымасць створаных на паперы паказчыкаў падтрымкі савецкай улады на выбарах у Заходняй Беларусі. Відавочнасць гэтага пачынаюць ужо прызнаваць і некаторыя афіцыйныя гісторыкі Беларусі. Адзначаецца, напрыклад, што каля 400 тыс. чалавек выказаліся супраць дэпутатаў або не прынялі ўдзелу ў галасаванні ў Народны сход⁴¹. Галасаванне супраць або няўдзел у выбарах не сведчаць наўпрост пра адсутнасць дэмакратыі, але могуць лічыцца пацвярджэннем пэўнай нелаяльнасці да ўладаў. Відаць, варта, сказацьшы „А“, казаць і „Б“ — прызнаць недэмакратычнасць тых савецкіх выбараў.

Вышэйсказанае значыць, што фармальна аб'яднанне Беларусі адбылося толькі амаль праз два месяцы пасля „вызвалення“, *post factum*. А насамрэч яшчэ пазней, можна сказаць, толькі пасля вайны, бо спачатку праз старую мяжу не дазволілі вольнага перамяшчэння. „На старой границе имелись свои погранотряды. Это была большая сила“⁴². Атрымліваецца, што паспаліты люд займеў большую магчымасць перасякаць былую савецка-польскую мяжу толькі пры нямецкай акупацыі, да якой захоўваўся даваенны стан з жорсткім кантролем мяжы. Летам 1941 г., ужо пасля нападу Нямеччыны на СССР, мясцовыя жыхары, якія наважыліся на ўцёкі, не прапускаліся на савецкі

³⁹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 37. Москва, 1974. С. 464.

⁴⁰ Цыт. па: Жыжжак С. Лавіце момант: ленінская спадчына // „АРСНЕ Пачатак“. 2004. № 4. С. 94.

⁴¹ Каваленя А. А. Моладзь заходніх абласцей Беларусі напярэдадні і ў пачатку Вялікай Айчыннай вайны // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т; рэдкалегія: І. П. Крэнь, У. І. Навіцкі, В. А. Белазаровіч (адк. рэд.) [і інш.]. Гродна, 2006. С. 15.

⁴² Литвин А. Как это было // Нёман. 1991. № 6. С. 160.

бок савецкімі ж памежнікамі! Дарэчы будзе працытаваць у гэтай сувязі дзённік аднаго яўрэя, які, відаць, разумеючы эвентуальнасць развіцця падзей адносна сваёй долі, пісаў: „Как велико было горе тех, кто все же достиг советской границы! Тут по всей линии границы стояли пограничные войска НКВД и угрожали застрелить каждого, кто намеревался пересечь границу. Пропускали только тех, кто имел специальный пропуск или билет коммунистической партии. А так как пропусков нигде нельзя было получить — в воскресенье все учреждения были закрыты, а в понедельник всюду уже была суматоха, — то число тех, кому удалось пройти дальше на восток, было крайне незначительным. Огромная масса людей должна была вернуться обратно. Их положение было ужасно. Идти обратно означало наверняка попасть в руки немцев, захвативших уже оставшееся пространство, а идти дальше почему-то не позволяли советские пограничные войска...“ І яшчэ адно сведчанне: „Пока была Советская власть, Западная Беларусь (у 1939–1941 г. — А. Т.) была изолирована от всего мира. Даже граница между Восточной и Западной Белоруссией была закрыта и местным жителям запрещалось пересекать ее. <...> Только после захвата Белоруссии немцы открыли границы, и мы могли навестить родственников — как на востоке, так и на западе“⁴³. Ад такой інфармацыі нават ствараецца ўражанне, што былая савецка-польская мяжа ахоўвалася нашмат пільней пры „першых Саветах“, чым да іх прыходу, калі яна перасякалася адносна немалой (як для мяжы паміж дзяржавамі-антаганістамі) колькасцю цікаўных паглядзець на „светлую будучыню“, якая абарочвалася для іх нярэдка сібірскім лагерам ці горш. (NB — ахоўвалі былую мяжу, калі верыць крыніцам, менавіта памежныя войскі. Дык хто ж нас, беларусаў, насамрэч аб’яднаў пасля Рыгі?!)

Звяртае на сябе ўвагу факт, што ў самым пачатку многія заходнебеларускія нацыянальныя дзеячы (у прыватнасці,

⁴³ Цыт. па: Татаренко А. Недозволенная память: Западная Беларусь в документах и фактах: 1921–1954. С.-Петербург, 2006. С. 245–246, 332.

Беларуская хрысціянская дэмакратыя і яе друкаваны орган „Круніса“) расцанілі падзеі такога аб'яднання таксама як гістарычную справядлівасць⁴⁴. Аднак неабходна пры гэтым заўважыць пару прынцыповых і канцэптуальных акалічнасцяў:

1) ацэньваўся не юрыдычны, а перадусім палітычны (што, як паказана вышэй, адэкватна гісторыі палітычнай думкі) і этнічны аспекты (да таго ж, нагадаем, былі і контрвізіі — тых беларускіх палітыкаў, якія ў справе дасягнення незалежнасці разлічвалі на дапамогу Нямеччыны і да нападу апошняй на СССР вымушаны былі не выяўляць публічна сваю пазіцыю⁴⁵; тут варта мець на ўвазе, што на першым этапе Другой сусветнай вайны палітыка III Райха на акупаваных тэрыторыях Еўропы значна адрознівалася ад дзеянняў у перыяд нямецка-савецкай вайны, да таго ж і задумкі Берліна ў дачыненні да Беларусі спачатку выглядалі для яе параўнальна авантажнымі і перспектыўнымі ў плане развіцця дзяржаўнасці);

2) генезіс паняцця „гістарычная справядлівасць“ у савецкіх і многіх сучасных гісторыкаў узыходзіць да ленінска-сталінскага палітычнага дыскурсу і да меркаванняў нацыянальных сілаў Беларусі дачынення не мае.

Значыць, наша асэнсаванне падзей якасна не мяняецца.

І нарэшце апошняе. Кіраўніцтва II Рэчы Паспалітай лічыла этнічныя беларускія землі за Бугам арганічнай часткай Польшчы і тлумачыла неабходнасць іх далучэння „гістарычным правам“⁴⁶. Як бачым, гэтая пазіцыя метадалагічна тоесная савецкай, — разыходжанне заключаецца не ў імперыялістычнай форме, а ў змесце таго, што

⁴⁴ Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. С. 504.

⁴⁵ Гл., напрыклад: Шкялёнак М. Беларусь і суседзі. Гістарычныя нарысы. Беласток, 2003. С. 236–248.

⁴⁶ Цыт. па: Ладысеў У. Ф. Да пытання нацыянальна-тэрытарыяльнага адзінства беларускіх зямель у 20-я гады // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі / Пад рэд. І. П. Крэня. Гродна, 1998. С. 104.

кожнаму з бакоў хацелася б гістарычна „ўсправядлівіць“. А пастуляванне савецкай інтэрпрэтацыі адбылося толькі дзякуючы далучэнню Заходняй Беларусі да БССР. У адваротным выпадку існавала верагоднасць фігуравання тоеснага погляду на беларускую праблему ў польскай і савецкай гістарычнай навуцы.

Такім чынам, калі і спрабаваць следам за (пра)савецкімі гісторыкамі асэнсаваць феномен гістарычнай справядлівасці, то ні з прававога, ні з нейкага маральнага, а таксама гістарычнага гледзішча падзеі вакол 17 верасня 1939 г. нельга назваць справядлівымі. Акт 17 верасня – 2 лістапада 1939 г. неабходна прызнаць фармальна аб'яднальным для Беларусі (калі не браць пад увагу беларускія этнаграфічныя ўскраіны на поўначы і на ўсходзе).

Патрэбна скарэктаваць таксама канатацыю тэрміна „аб'яднанне“, што ў савецкай інтэрпрэтацыі атрымаў цалкам станоўчую афарбоўку для таго гістарычнага моманту. Па-першае, аб'яднанне было далёкім ад дэмакратычнага, яно планавалася ў звышсакрэтных варунках і вузкім колам прадстаўнікоў III Рыма і III Райха. Па-другое, яго праводзілі зусім не тыя бакі, якія аб'ядноўваліся: іх аб'ядналі, не пытаючыся іх згоды, і толькі потым *post factum* правялі інсцэніроўку „Народнага“ сходу. Як і ў 1921 г. пры падзеле Беларусі, яе прадстаўнікі былі не проста праігнараваны пры ажыццяўленні нібыта аб'яднальнага працэсу (а насамрэч каланіяльнага захопу), — яны нават не ведалі пра яго падрыхтоўку і пасля 17 верасня 1939 г. маглі толькі меркаваць пра далейшы лёс Заходняй Беларусі. (А неўзабаве многія інтэлектуалы-„заходнікі“, хто б мог стацца тымі прадстаўнікамі, апынуліся за кратамі, тым часам як наша нацыянальная эліта ўсходняй часткі Беларусі практычна ўжо была элімінавана бальшавікамі.) Такім чынам, акт, здзейснены кіраўніцтвам Савецкага Саюза ў 1939 г., па яго форме можна маркіраваць тэрмінам „аб'яднанне“, аднак нельга забывацца пра яго зместавую напоўненасць: інтэграцыя адбылася шляхам далучэння заходняй часткі беларускіх зямель, аншлюсам цалкам на ўзор „перад- і ваколмюнхенскіх“ дзеянняў фашысцкай Нямецчыны 1937–1938 г. Думаецца,

што менавіта выкарыстанне ў дадзеным выпадку тэрміна „далучэнне“ дазваляе канрэтызаваць гістарычную сутнасць шматграннай і неадназначнай падзеі як для беларускага народа, так і для яго суседзяў. 17 верасня не адбываўся акт аб'яднання. Аб'яднанне адбылося ў выніку таго акта.

Дарэчна будзе адзначыць, што сучасныя ўкраінскія гісторыкі, кажучы пра „насільніцкі метад“ „прыеднання заходняй частіны украінських земель до Великої України в рамках Радянського Союзу“, слухна заўважаюць, што аб'яднанне „було найважлівішым крокам у формуванні украінської соборності“⁴⁷. „Однак ця подія, — цытуем іншага ўкраінскага гісторыка, — принесла украінцям не менші страждання, ніж полякам“⁴⁸. У аспекце абодвух момантаў карэктна бачыць такое ж (а ў справе кансалідацыі нават большае) значэнне тых падзей і для распалавіненай перад 1939 г. Беларусі. Тагачасная драма беларусаў і ўкраінцаў заключалася яшчэ і ў тым, што на гвалтоўна далучанай тэрыторыі адразу пачалася рэалізацыя брутальнага сцэнара, пракручанага амаль за два дзесяткі гадоў у БССР. Вядома, са сваёй спецыфікай, самай галоўнай рысай якой была аператыўнасць, а вынік тоесны — саветызацыя і русіфікацыя.

Трэба заўважыць, што „афіцыйная“ цяперашняя гістарычная навука Беларусі часам адыходзіць ад тэзы пра гістарычную справядлівасць, кажучы ўжо наступнае: „Дзеянні савецкага кіраўніцтва *калі нельга апраўдаць, то можна правільна зразумець*, зыходзячы са склаўшайся рэальнай палітычнай сітуацыі“⁴⁹ (курсіў наш. — А. Т.). Як

⁴⁷ Історія України: нове бачання / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; під ред. В. А. Смолія. Київ, 2000. С. 338.

⁴⁸ Гетьманчук М. Ризький договір і трагедія Польщі в 1939 році // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1999 р. Львів, 2001. С. 119.

⁴⁹ Ладысеў У. Ф. Ваенна-палітычны фактар у вырашэнні праблемы адзінства беларускай нацыі ў пачатковы перыяд II сусветнай вайны (метадалагічны аспект) // Другая сусветная вайна: новыя аспекты даследаванняў. Матэрыялы

бачым, аўтар ужо дапускае магчымасць неапраўдання дзеянняў савецкага кіраўніцтва. (*Неапраўдання „гістарычнай справядлівасці“?!)* Аднак, спрабуючы „выкруціцца“, кажа пра разуменне палітычна-гістарычнай логікі тых дзеянняў („можна правільна разумець“!). А хіба ўсе іншыя моманты гістарычнага працэсу можна разумець і няправільна? Ці можна правільна не разумець? Ці нельга правільна разумець? Думаецца, аўтар цытаты сафістычна заганяе сябе ў тупіковы кут квазінавуковых разважанняў, яўна завужваючы магчымасці выбару кіраўніцтвам Савецкага Саюза палітычнага курсу і не ўлічваючы меркаванні ў дачыненні да развіцця тых падзей галоўнага аўтара гэтага курсу — Сталіна. Паводле ж Іосіфа Вісарыёнавіча, вайна адкрывала перад СССР „широкое поле деятельности для развития мировой революции. <...> В интересах СССР — Родины трудящихся, чтобы война разразилась между Рейхом и капиталистическим блоком. Нужно сделать все, чтобы эта война длилась как можно дольше в целях изнурения двух сторон. Именно по этой причине мы должны согласиться на заключение пакта, предложенного Германией, и работать над тем, чтобы эта война, объявленная однажды, продлилась максимальное количество времени. <...> Что плохого было бы, если в результате разгрома Польши мы распространим социалистическую систему на новые территории и население“⁵⁰. Сам Сталін добра разумеў значэнне падпісання падобных „мірных“ дагавораў, бо яшчэ ў 1925 г. успамінаў прэцэдэнты заключэння такіх актаў у Новай гісторыі, напрыклад, паміж Нямецчынай ды Аўстрыяй, паміж Францыяй ды Расіяй, што прывяло да развязання Першай сусветнай вайны; апошні да таго ж меў і сакрэтны пратакол (!), паводле якога прадугледжвалася ваенная ўзаемадапамога супраць Нямецчыны⁵¹.

міжнароднага навуковага семінара 1 верасня 2003 г. Мінск; адк. рэд. В. Ф. Балакіраў, К. І. Козак. Мінск, 2004. С. 11.

⁵⁰ Цыт. па: Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1954): Монография. С. 104–105.

⁵¹ Гл. падрабязней: Сталин И. В. Сочинения. Т. 7. Москва, 1952. С. 274–276.

Прызнаючы аб'яднальны для Беларусі момант у падзеях 1939 г., некарэктна казаць пра „вызваленне Чырвонай Арміяй“ Заходняй Беларусі і тым больш пра справядлівасць таго акта, тым самым прызнаючы справядлівасць агрэсіі. Падзеі 1939 г. былі справядлівымі гэтак жа, як і дзяльба Беларусі ў 1918–1921 г. І падзеі 1939 г. не прыбавілі ў гісторыі справядлівасці, бо зло нельга выкараніць злом. Ад гэтага яго толькі пабольшае. А наданне тым ці іншым сацыяльна-палітычным з'явам ацэнак у гісторыі як *гуманітарнай* навуцы павінна быць адэкватным сістэме каштоўнасцяў сучаснай цывілізацыі і імкнучца не трапляць у цяжкі кан'юнктуры і залежнасці ад палітычных сілаў ці асабістых перакананняў даследчыка.

Паводле Ж.-М. Дамэнака, „гісторыя... гэта перадусім спосаб, згодна зь якім культура трактуе мінулыя падзеі, каб на гэтай падставе аналізаваць сваю цяпершчыну і планавалі будучыню“⁵². Таму і асэнсаванне палітычных працэсаў на і вакол Беларусі наўпрост выяўляе культуру аўтараў, іх адносіны да нормаў міжнароднага права, да права народа на нацыянальнае самавызначэнне, да гісторыі беларускай дзяржаўнасці, да таго, на якія ж гістарычныя ідэалы вярта арыентавацца нацыі ў сваім развіцці, etc.

Ne quid falsi audeat, ne quid veri non audeat historia!

⁵² Цыт. па: Ф'ют А. Быць (або ня быць) сяроднеўрапейцам // Спадчына. 1998. № 5. С. 195.

1939 re-unification of Belarus and „historical justice“

Anatol Trafimčyk

On the pretext of so-called „historical justice“ and the mission to re-unify the Belarusian people the Moscow Kremlin pursued its own ends. Serving the purpose to broaden the Socialist Revolution at most, the Bolsheviks tried to make best use of Belarus in their geopolitical game against the capitalist world. However, events of the year 1939 had the fundamental importance for history of Belarus. But to represent the capture of new territories by the Soviet Union as a „reunion“ seems to be not correct. According to the author’s point of view, the term „annexation“ is more proper to events of the autumn of 1939.

Злачыннасць у Беларусі ў гады нацысцкай акупацыі (1941–1944)

Яўген Грэбень

Праблема злачыннасці, уласцівая любому грамадству, абстраецца ў час розных катаклізмаў. Злачыннасць была характэрна і для Беларусі пад час нацысцкай акупацыі. У той перыяд шмат грамадзян каралі штрафамі, цялеснымі пакараннямі, турэмным зняволеннем ці канцлагерам за розныя віды супрацьпраўных дзеянняў. Неабходна адзначыць: нямецкія акупацыйныя ўлады лічылі правапарушэннем ухіленне ад выканання працоўнай павіннасці, што можна было разглядаць як пасіўны супраціў. Па-за ўвагай пакідаюцца таксама такія адміністрацыйныя парушэнні, як антысанітарны стан двароў грамадзян, несанкцыянаваны забой жывёлы. У артыкуле будуць разгледжаны віды правапарушэнняў, якія любой уладай, у тым ліку і акупацыйнай, успрымаюцца як правапарушэнні: крадзяжы, забойствы, спекуляцыя, самагонаварэнне і іншыя асацыяльныя з'явы, што адбываліся ў беларускім грамадстве пад час нацысцкай акупацыі. У ваенны час, нягледзячы на суровыя забароны акупацыйнай улады, гэтых праблем значна пабольшала. На падставе архіўных крыніц ахарактарызуем асноўныя віды правапарушэнняў, іх прычыны і віды пакаранняў.

Крыніцамі для вывучэння гэтай праблемы сталі карныя пастановы нямецкіх камендатур, пратаколы судовых пасяджэнняў міравых валасных, раённых і акруговых судаў, адміністрацыйная перапіска паліцыі, гарадскіх, раённых і валасных управаў і заявы грамадзян у органы мясцовай адміністрацыі.

Барацьба з крымінальнымі злачынствамі пачалася ўжо ў першыя месяцы акупацыі. Пра памер пакаранняў за найбольш тыповыя з пункту гледжання акупацыйнай улады зла-

чынствы дае ўяўленне „Перечень проступков и взысканий по ним“ ад 6.11.1941 г. за подпісам начальніка Чачэрскага раёна і начальніка раённай паліцыі. Хуліганства ў грамадскіх месцах, з’яўленне ў грамадскіх месцах ці ў царкве ў нецвярозым выглядзе, знявага святыні караліся арыштам на 14 сутак ці штрафам да 1000 руб. Такое ж пакаранне накладалася за падман, крадзяжы, знявагу службовых асобаў пры выкананні абавязкаў. Пры паўторным крадзяжы справа накіроўвалася на разгляд нямецкімі ўладамі. Пад юрысдыкцыю нямецкіх уладаў траплялі таксама такія злачынствы, як збіццё службовых асобаў, забойства, наўмысны падпал, крадзеж ваеннай маёмасці. Пабоі грамадзян, ненаўмысны падпал караліся штрафам да 500 руб.¹

Камендатура вызначала памер пакарання ў залежнасці ад цяжкасці злачынства і наяўнасці змякчальных фактараў. Некаторыя грамадзяне маглі вызваляцца ад пакарання (калі размова ішла пра вар’ятаў)². Прыкладам змякчальных фактараў можа служыць вердыкт Віцебскай камендатуры ад 24.10.1941 г. адносна маладога мужчыны, што абвінавачваўся ў незаконным продажы 0,5 л спірту і быў прыгавораны да турэмнага зняволення на тыдзень. Як адзначыў нямецкі камендант, учынак абвінавачанага змякчаецца тым, што гэты чалавек быў афіцыйна зарэгістраваны як беспрацоўны³. У дадзеным выпадку камендант міжволі канстатаваў такую праблему восені 1941 г., як беспрацоўе, што вымушала некаторых гараджан займацца спекуляцыяй.

Памер пакарання за аналагічныя ўчынкі мог варыявацца ў розных рэгіёнах акупаванай Беларусі. Відавочна, што ў вышэйшых органаў акупацыйнай улады не было пэўнай пазіцыі на гэты конт, і памеры пакарання за тыя ці іншыя віды злачынстваў вызначаліся мясцовымі камендатурамі самастойна. Напрыклад, у жніўні 1941 г. самаўпраўства каралася арыштам да 1 месяца ці штрафам 200 руб., з’яўленне

¹ Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці, ф. 1344, воп. 1, спр. 3, арк. 1.

² Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2155, воп. 1, спр. 4, арк. 56.

³ Тамсама, ф. 2155, воп. 1, спр. 5, арк. 168.

на вуліцы ў нецвярозым стане, парушэнне грамадскага спакою караліся штрафам 50 руб. ці арыштам да двух тыдняў, крадзеж — арыштам ад трох месяцаў да года і г.д.⁴

Пра маштабы злачыннасці сведчыць адміністрацыйная перапіска органаў мясцовай улады з розных рэгіёнаў акупаванай Беларусі. Да канца 1941 г. Браслаўская павятовая ўправа разгледзела крымінальныя справы на 175 грамадзян⁵. З 21.07 да 10.10.1941 г. у браслаўскай турме знаходзілася 46 чалавек, якія абвінавачваліся ў агітацыі за савецкую ўладу, у сувязі з Чырвонай Арміяй, у прыналежнасці да ЛКСМБ, да НКУС, да дўрэяў, а таксама былі асуджаны за такія крымінальныя злачынствы, як забойствы, незаконнае захоўванне зброі, п'янства і г.д.

На падставе дакументаў можна меркаваць пра колькасць вязняў віцебскай турмы (утрымліваліся жыхары горада і раёнаў) у розныя перыяды акупацыі. Штодзённае змяненне колькасці вязняў тлумачыцца шэрагам фактараў: адпраўка на допыт у СД, ГФП (тайная палявая паліцыя), сканчэнне тэрміну зняволення, смерць вязняў, зрэдку памілаванне. Масавыя праверкі дакументаў на вуліцах, рынках, аператыўна-пошукавыя мерапрыемствы прыводзілі да ўтрымання ў турме вялікай колькасці грамадзян. Захаваліся спісы вязняў турмы. За 1941 г. (ліпень – снежань) у зняволенні ўтрымліваліся 663 чал., у 1942 г. — 898 чал., у 1943 г. — 1230 чал.⁶ Гэтая статыстыка ўключае як асобаў, абвінавачаных у крымінальных і адміністрацыйных злачынствах, так і асобаў, абвінавачаных у сувязі з рухам супраціву і прыналежнасці да кампартыі. На 1942 г. у турме было 126 чал., у жніўні таго ж года колькасць вязняў вагалася ад 198 да 282, у лістападзе 1942 г. — ад 142 да 131⁷. Нельга дакладна вылучыць колькасць асобаў, што

⁴ Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці, ф. 260, воп. 1, спр. 15, арк. 48.

⁵ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2848, воп. 1, спр. 167, арк. 1–25.

⁶ Тамсама, ф. 2155, воп. 2, спр. 1, арк. 1–176; ф. 2155, воп. 2, спр. 2, арк. 1–43; ф. 2155, воп. 1, спр. 12, арк. 1–40.

⁷ Тамсама, ф. 2155, воп. 1, спр. 3, арк. 29–33, 40, 41, 43; ф. 2155, воп. 1, спр. 5, арк. 269, 304, 315, 316, 331, 332, 342–344.

была звязана з рухам супраціву, і колькасць крымінальных злачынцаў. На наяўнасць палітычных вязняў указваюць толькі дадзеныя аб выбыцці некаторых грамадзян у СД ці ГФП⁸. Але колькасць абвінавачаных у крымінальных злачынствах заўсёды была высокая.

На падставе адміністрацыйна-дyscyплінарных пастанаваў Браслаўскай раённай управы за 1941–1942 г. можна вылучыць найбольш тыповыя віды злачынстваў у Заходняй Беларусі і віды пакаранняў за іх.

Від правапарушэння	Пакаранне
П'янства і парушэнне грамадскага спакою	Штраф 300 руб. ці месяц прымусовых работ
Скандал і парушэнне цішыні ў начны час	Штраф 300 руб. ці месяц прымусовых работ
Напад у п'яным выглядзе на кватэру	Месяц прымусовых работ
П'янства і карцежная гульня	Штраф 300 руб.
Бойка	Штраф 200 руб.
Біццё шыбаў	Кампенсацыя пашкоджанняў ці 3 тыдні прымусовых работ
Пабоі жонкі	Штраф 300 руб.
Парушэнне каменданцкай гадзіны	Штраф 100 руб.
Няздача зброі	Штраф 150 руб. ці 15 дзён прымусовых работ
Утрыманне сабакі без прывязі	Штраф 100 руб.

Арыштаваныя ўтрымліваліся ў браслаўскай турме, але калі-нікалі маглі адбываць арышт пры валасных управах, як, напрыклад, грамадзянін Н., арыштаваны на 7 дзён за крадзеж лесу⁹. У 1941 г. да з'яўлення ў Генеральнай акрузе Беларусь міравых судоў памер пакарання вызначала паліцыя

⁸ Тамсама, ф. 2155, воп. 1, спр. 9, арк. 3.

⁹ Тамсама, ф. 2847, воп. 1, спр. 17, арк. 3.

і кіраўнікі мясцовай адміністрацыі¹⁰. Раённыя начальнікі мелі паўнамоцтвы накладваць на грамадзян, што здзейснілі злачынства (за выключэннем немцаў з рэйха), штрафы да 50 марак (500 руб.), а пры паўторным правапарушэнні — да 100 марак (1000 руб.)¹¹.

Спектр здзейшаных жыхарамі Віцебска злачынстваў можна вызначыць на падставе дакументаў Віцебскай камендатуры (да арганізацыі судаў нямецкі камендант быў найвышэйшай судовай інстанцыяй) і гарадской турмы. Восенню 1941 г. тут лідзіравалі крадзяжы, рабаўніцтва і спекуляцыя. З канца 1941 г. прысуды за розныя правапарушэнні пачаў разглядаць міравы суд. Захаваліся статыстычныя дадзеныя аб працы міравога суда г. Віцебска. Арганізаваны 1.11.1941 г. суд першапачаткова разглядаў адміністрацыйныя і дробныя крымінальныя злачынствы, больш значныя крымінальныя правапарушэнні па-ранейшаму заставаліся ў кампетэнцыі камендатуры. З ліпеня 1943 г. камендатура пашырыла кампетэнцыю міравога суда, які пачаў выносіць вердыкты па крымінальных справах, звязаных з крадзяжамі, хуліганствам, нанясеннем цяжкіх цялесных пашкоджанняў, службовымі злачынствамі. Міравы суд таксама атрымаў магчымасць накладваць пакаранне ў памеры да 4000 руб., а раней суд мог прысуджаць штраф да 1000 руб. ці арыштоўваць на тэрмін да 14 дзён.

За два гады працы судом былі разгледжаны 2453 справы, з якіх 327 крымінальных. Выклікае цікавасць ацэнка старшынёй суда крымінальнай сітуацыі ў Віцебску. Адзначалася, што ў даваенным Віцебску на 170 тыс. жыхароў было 11 народных і некалькі спецыяльных судаў, з прыходам немцаў адзін міравы суд абслугоўваў 40 тыс. гараджан. З гэтага калабарацыйны чыноўнік рабіў выснову, што злачыннасць у горадзе паменшылася: „уменьшились кражи, хулиганство, личные оскорбления“¹². Старшыня суда ці выдаваў жаданае за сапраўднае, ці не браў пад увагу велізарную колькасць крымінальных справаў, разгледжаных камендатурай.

¹⁰ Тамсама, ф. 2847, воп. 1, спр. 2, арк. 6, 7.

¹¹ Тамсама, ф. 2848, воп. 1, спр. 59, арк. 44.

¹² Тамсама, ф. 2073, воп. 8, спр. 486, арк. 1.

Маштабы злачыннасці ў акупаваным Магілёве відаць з дакументаў гарадскога юрыдычнага бюро, якое пачало працаваць з 12.11.1941 г. Юрбюро разглядала нязначныя крымінальныя і грамадзянскія справы. Да снежня 1941 г. на разгляд юрбюро паступіла 35 крымінальных справаў, 20 з якіх былі разгледжаны, 3 спынены, 2 накіраваны на даследаванне, справы пра захоўванне зброі і самагонаварэнне перададзены на разгляд камендатуры, 2 спынены з-за адсутнасці вінаватых¹³. Са справаздачы аб працы юрыдычнага бюро за снежань 1941 г. відаць, што на працягу месяца ў рабоце знаходзілася 128 крымінальных справаў, з якіх 38 па абвінавачванні ў крадзяжы, 18 па абвінавачванні ў злачынствах супраць асобы, 46 — парушэнне загадаў улады, 8 — абменны гандаль, 5 — спекуляцыя, 5 — хуліганства, 4 — самаўпраўства¹⁴. Да лета 1942 г. юрыдычнае бюро штодзень разглядала 12–15 крымінальных і грамадзянскіх справаў, яго кур'еры ўручалі 50–60 павестак жыхарам горада і прыгарадных пасёлкаў¹⁵.

Усяго за перыяд з 18.09.1941 г. да 25.07.1943 г. юрбюро Магілёва разгледзела 678 справаў па крымінальных і адміністрацыйных правапарушэннях, з якіх 189 справаў былі звязаны з абвінавачваннем грамадзян у крадзяжы, 3 справы па абвінавачванні ў куплі і захоўванні крадзенага, адна справа ў падбукторванні дзяцей да крадзяжу, 64 справы былі звязаны з пабоямі, у тым ліку пабоямі мужамі жонак, 12 справаў аб хуліганстве, 7 аб спекуляцыі, 5 па самагонаварэнні, 2 аб п'янстве, 1 аб забойстве, 8 аб парушэнні грамадскага парадку, 1 аб жорсткім абыходжанні з жывёлай і інш.¹⁶

Пра суадносіны арыштаваных па палітычных матывах і за крымінальныя і адміністрацыйныя правапарушэнні можна меркаваць па справаздачах магілёўскай паліцыі аб колькасці вязняў магілёўскага арыштнага дому (турмы).

¹³ Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці, ф. 260, воп. 1, спр. 2, арк. 1.

¹⁴ Тамсама, ф. 260, воп. 1, спр. 29, арк. 13.

¹⁵ Тамсама, ф. 259, воп. 1, спр. 40, арк. 20.

¹⁶ Тамсама, ф. 257, воп. 1, спр. 1–679.

На 18.12.1941 г. з 11 вязняў 3 былі арыштаваныя як яўрэі, 1 — за ўцёкі з лагера ваеннапалонных, 3 — да высвятлення асобы, 1 — за прысваенне казённых рэчаў, 1 — за крадзеж, 1 — за хуліганства¹⁷. На 20.12.1941 г. там жа ўтрымліваліся 8 чал., з якіх 1 грамадзянка арыштаваная як яўрэйка, 2 — за пабег, 1 — за хуліганства, 1 — за прысваенне казённых рэчаў і трое за крадзеж¹⁸. У красавіку 1942 г. налічвалася 215 арыштаваных да высвятлення асобы, 35 — за крадзеж, 31 — за адмову ад працы, 2 — за сабатаж, 20 ваеннапалонных, 4 як контрразведчыкі, 10 — за сувязь з партызанамі, 50 яўрэяў, 6 — за хуліганства і парушэнне грамадскага парадку, 1 — за раненне агнястрэльнай зброяй, 2 — за забойства, па адным чалавеку за прастытуцыю, рабаўніцтва і спекуляцыю і г.д.¹⁹.

Захаваліся таксама звесткі аб колькасці арыштаваных, якія ўтрымліваліся пры штабе паліцыі Бабруйска. На 24.12.1941 г. налічвалася 12 арыштаваных, з якіх 8 чал. — за крадзеж, 1 — за спекуляцыю, 1 — за махлярства і 2 — за парушэнне пашпартнага рэжыму. На 28.12.1941 г. 14 чал. арыштаваных: 1 — за спекуляцыю, астатнія за крадзяжы і рабаўніцтва, у тым ліку яўрэйскай маёмасці. 17.01.1942 г. утрымлівалася: 6 чал. — за крадзеж, 1 — за захоўванне крадзенай маёмасці, 1 як былы савецкі служачы, 2 — за хаджэнне без дакументаў, 1 — за хаджэнне пад час каменданцкай гадзіны, 15 — да высвятлення асобы, 1 — за спекуляцыю, 2 — за тое, што пражывалі пад чужымі імёнамі, і 1 грамадзянка як яўрэйка²⁰.

У Барысаве за тыдзень да 21.02.1942 г. быў асуджаны шэраг грамадзян за розныя правапарушэнні: крадзеж ячменю з калгаса (прымусовыя работы на 14 дзён), халатныя адносіны да службовых абавязкаў (14 сутак і штраф 110 руб.), пабоі (300 руб.), крадзеж аўса (500 руб.), крадзеж мукі (14 сутак прымусовых работ), крадзеж бульбы (14 сутак прымусовых работ), хуліганства (арышт на 14 сутак)²¹.

¹⁷ Тамсама, ф. 260, воп. 1, спр. 17, арк. 121.

¹⁸ Тамсама, арк. 123.

¹⁹ Тамсама, ф. 260, воп. 1, спр. 29, арк. 67, 68.

²⁰ Тамсама, ф. 858, воп. 1, спр. 96, арк. 2, 17–20.

²¹ Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці, ф. 624, воп. 1, спр. 8, арк. 9.

Згодна з рэгістрацыйнай кнігай турмы ў Стоўбцах з 15.11.1941 г. да 10.11.1943 г. тут утрымліваліся 1591 чал. Восенню 1941 г. сярод вязняў дамінавалі нараджэнцы розных рэгіёнаў СССР, відавочна, савецкія ваеннапалонныя, да 1943 г. большасць складалі мясцовыя нараджэнцы, абвінавачаныя часцей за ўсё ў крымінальных злачынствах²².

Такім чынам, калі восенню 1941 г. у месцах пазбаўлення волі, падначаленых мясцовай адміністрацыі, маглі адначасова знаходзіцца вязні, абвінавачаныя ў крымінале і супраціве акупацыйным уладам, то пазней крымінальныя злачынствы пачалі дамінаваць.

Найбольш тыповым злачынствам перыяду нацысцкай акупацыі ва ўсіх рэгіёнах Беларусі былі крадзяжы, няспынаму росту якіх садзейнічалі наступныя фактары. Пад час хаосу, што назіраўся летам 1941 г., на волі апынуліся некаторыя злачынцы, а яны маглі пачаць дзейнічаць больш актыўна, скарыстаўшыся аслабленнем кантролю з боку ўлады. Пазней, калі акупацыйныя ўлады жорсткімі мерамі нейтралізавалі крымінальныя элементы, крадзяжы здзяйснялі звычайныя грамадзяне, якіх часта штурхалі да гэтага жорсткія рэаліі акупацыйнай штодзённасці: беспрацоўе ў 1941 г., мізэрная аплата працы, недахоп прадуктаў, імклівы рост цэн, г. зн. чыста эканамічныя фактары. Натуральнае жаданне выжыць магло штурхаць на здзяйсненне супрацьпраўных учынкаў раней абсалютна законапаслухмяных грамадзян. Гэтая тэндэнцыя пацвярджаецца нямецкімі дакументамі. Напрыклад, у справаздачы ортскамендатуры аб становішчы ў г. Віцебску ад 2.03.1942 г. адзначалася: „Благодаря возрастающим материальным затруднениям заметно выросло воровство. Воруят русские у немцев и у своих“²³.

Першая хваля масавых крадзяжоў адбылася пад час абарончых баёў лета 1941 г. Пры адступленні савецкіх войскаў частка складоў і крамаў не была знішчана ці эвакуавана, і ўсё, што там захоўвалася, было разабрана

²² Тамсама, ф. 1039, воп. 1, спр. 189, арк. 1–163.

²³ Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці, ф. 858, воп. 1, спр. 96, арк. 7.

насельніцтвам. Акупацыйныя ўлады разглядалі гэтую савецкую дзяржаўную маёмасць як маёмасць, што належыць нямецкай дзяржаве, таму ў першыя ж тыдні акупацыі выйшлі распараджэнні камендатур пра вяртанне забраваных тавараў. Колькасць добраахвотна вернутых тавараў была мізэрная, і восенню 1941 г. паліцыя пачала праводзіць масавыя вобыскі з мэтай вярнуць гэтую маёмасць. Бургамістр Бабруйска канстатаваў, што колькасць вернутых прамтавараў мінімальная, а прадукты харчавання ўвогуле ніхто не вяртаў, і рэкамендаваў паліцыі праводзіць павальныя вобыскі ў горадзе і навакольных вёсках, прычым рабіць гэта адначасова ў некалькіх месцах, каб насельніцтва розных населеных пунктаў не паспявала папярэджваць пра вобыскі²⁴.

Нярэдка крадзяжы здзяйсняліся ў суседзяў, і злачынцы добра ведалі, на якія каштоўнасці можна было разлічваць. Гэтыя злачынствы ўражваюць. У той час, калі многія гараджане ратаваліся бежанствам ад ворага, іншыя пад бамбёжкамі сярод пажараў ішлі рабаваць крамы і прыватныя дамы і кватэры. У рабаўніцтвах маглі ўдзельнічаць члены адной сям'і.

Акупацыйныя ўлады і мясцовая дапаможная адміністрацыя пачалі прыцягваць такіх грамадзян да адказнасці, не зважаючы на тое, што гэтыя злачынствы былі зроблены ў перыяд безуладдзя. Некаторыя бежанцы вярталіся дадому, і іх рэакцыя на забраваныя дамы не была сакрэтам для немцаў. Пацярпелыя маглі пазнаць сваю маёмасць у суседзяў, убачыць, як яна прадаецца на рынках, і апеляваць да ўлады з патрабаваннем пакараць вінаватых. Нямецкая акупацыйная адміністрацыя, нягледзячы на тое, што злачынствы былі здзейснены пад час безуладдзя, рэагавала на такія заявы і карала злачынцаў. Гэтым самым нямецкія ўлады паказвалі, што любыя супрацьпраўныя ўчынкi, незалежна ад таго, калі яны былі здзейснены (нават пры савецкай уладзе), будуць жорстка карацца. Такім чынам каралася парушэнне **закону** ў прынцыпе, злачынства супраць любой **улады**. Важна было прадэманстраваць

²⁴ Тамсама, ф. 260, воп. 1, спр. 17, арк. 47.

насельніцтву акупаваных тэрыторый, што немцы не будуць мірыцца з любымі спробамі парушэння правапарадку.

Першыя карныя пастановы нямецкіх камендатур і мясцовай дапаможнай адміністрацыі выдаваліся ўжо з канца лета 1941 г. Так, у верасні 1941 г. паліцыя Магілёва арганізавала вобшыск у дзвюх жанчын, у адной з якіх было знойдзена шмат бялізны, у другой — шмат новай вопраткі, 22 м мануфактуры, новы абутак і інш. Было высветлена, што гэтыя рэчы скрадзены ў гарадскіх крамах пад час баявых дзеянняў²⁵. Тады ж за крадзяжы пад час пажару ў Віцебску 10–11 ліпеня 1941 г. (момант адыходу з горада Чырвонай Арміі) была прыгаворана да розных тэрмінаў зняволення пэўная колькасць гараджан. Адносна крадзяжоў пад час пажараў у карных пастановах камендатуры можна сустрэць каментары, якія ілюструюць маштабы злачынстваў, напрыклад, „нарабавалі сабе цэлы склад прадуктаў“²⁶.

Асуджаныя за крадзеж дамінуюць у карных пастановах камендатур восенню 1941 г. Калі-нікалі можна бачыць раскрыццё паліцыяй арганізаванай злачыннасці. Напрыклад, у Віцебску 11.08.1941 г. адзін грамадзянін быў асуджаны на смяротнае пакаранне за 15-разовы крадзеж з узломам, два — за 9-разовыя крадзяжы прыгавораны да 6 месяцаў турмы і 20 удараў кіем штомесячна, чацвёрты за захоўванне скрадзенага да 4 месяцаў турмы і цялеснага пакарання штомесячна²⁷.

Усяго за жнівень – снежань 1941 г. Віцебскай камендатурай было прыгаворана да розных тэрмінаў зняволення за крадзяжы і рабаўніцтва больш за 80 чал. Некаторых грамадзян пакаралі за спекуляцыю, самагонаварэнне, ліхварства, парушэнне грамадскага спакою, парушэнне правілаў гандлю, спробы забойства²⁸. Абвінавачаныя атрымлівалі ад некалькіх тыдняў да некалькіх месяцаў турмы (памер пакарання высвятляў камендант). Акрамя гэ-

²⁵ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2155, воп. 1, спр. 1, арк. 312–313.

²⁶ Тамсама, ф. 2155, воп. 1, спр. 5, арк. 244.

²⁷ Тамсама, ф. 2155, воп. 1, спр. 1, 1А, 2, 4, 5, 8; воп. 2, спр. 1.

²⁸ Тамсама, ф. 2155, воп. 1, спр. 4, арк. 172.

тага, ужо восенню 1941 г. як мера пакарання пачалі практыкавацца ўдары кіем, адразу ці ў некалькі прыёмаў. Напрыклад, прыгавораны 7.08.1941 г. за крадзеж у сваякоў да двух месяцаў турмы жыхар Віцебска Пётр Ш. павінен быў атрымаць яшчэ і 20 удараў кіем²⁹. Грамадзянін П. за выраб самагаону і абменны гандаль па спекуляцыйных цэнах быў прыгавораны 24.10.1941 г. да двух месяцаў турэмнага зняволення і па 20 удараў штотомесячна³⁰. Тэрмін папярэдняга турэмнага зняволення мог залічвацца ў асноўны тэрмін ці не, па меркаванні каменданта³¹. Калі ў наступныя гады пакаранне за падобныя злачынствы пачаў разглядаць міравы суд, то і тады крадзяжы пераважалі.

У снежні 1943 г. Лепельскі акруговы суд разгледзеў справу па абвінавачванні чатырох жыхароў Лепеля ў крадзяжы. У паліцыю звярнулася грамадзянка С., якая заявіла, што быў разабраны яе хлеў. Паліцыя знайшла вінаватых, якія прызналі сваю віну. Іх прыгаварылі судом да штрафу на карысць акружнай управы па 250 руб. кожны, а таксама абавязалі кампенсаваць страты, нанесеныя пацярпелай, у памеры 1500 руб.³². Повадам для судовага разбіральніцтва мог быць крадзеж дзяржаўнай маёмасці. У лістападзе 1943 г. у Лепелі партызаны спалілі селяны склад. Мясцовыя жыхары скарысталіся сітуацыяй і паспрабавалі запасціся дэфіцытным таварам. Паліцыя знайшла скрадзеную соль, і некаторыя грамадзяне былі прыгавораны да штрафу да 500 руб.³³.

Сярод аб'ектаў крадзяжоў лідзіравалі прадукты харчавання як найбольш каштоўны тавар часоў акупацыі. Папулярнасцю карысталіся таксама будаўнічыя матэрыялы, вытворчасць якіх была істотна зніжана, вырабленая прадукцыя пераважна ішла на забеспячэнне патрэбаў вермахта і для аб'ектаў калабарацыйнай адміністрацыі. Грамадзянскае насельніцтва, якое адчувала вострую патрэбу ў будаўнічых матэрыялах для рамонту дамоў і гаспадарчых пабудоваў, што

²⁹ Тамсама, ф. 2155, воп. 1, спр. 5, арк. 168.

³⁰ Тамсама, арк. 244.

³¹ Тамсама, ф. 2091, воп. 1, спр. 20, арк. 1–20.

³² Тамсама, ф. 2091, воп. 1, спр. 12, арк. 1–13.

³³ Тамсама, ф. 2088, воп. 1, спр. 25, арк. 15–17.

былі разбураны пад час баявых дзеянняў, купіць іх легальна практычна не мела магчымасці, што штурхала асобных грамадзян на крадзеж дошак, бярвення, цэглы, шкла з дамоў, якія засталіся без гаспадароў, з будынкаў пераселеных у гета яўрэяў, камунальных будынкаў. Напрыклад, начальнік Лепельскага павета прыгаварыў 27.02.1943 г. трох грамадзян на 14 сутак арышту за крадзеж цэглы, дошак і аконных рам з будынка зачыненай школы³⁴. У лістападзе 1943 г. жыхар Лепеля грамадзянін П. быў затрыманы паліцэйскімі пад час крадзяжу лесаматэрыялаў з гарадской ветэрынарнай бальніцы і прыцягнуты да адказнасці па 38-м артыкуле Спісу злачынстваў. Абвінавачаны на суд не з'явіўся, замест яго прыйшоў яго бацька, баец РВНА, які прызнаў віну сына. Вердыкт суда быў адносна мяккі — штраф у памеры 100 руб. Відавочна, адыграла ролю сваяцтва злачынцы з салдатам пранямецкага ўзброенага фармавання³⁵.

Шэраг выпадкаў крадзяжу адбываўся ва ўстановах і прадпрыемствах, звязаных з вырабам, продажам ці захоўваннем харчавання. 31.10.1943 г. быў здзейснены ўзлом замка на харчовым складзе № 2 Аршанскай гарадской управы. Спецыяльна арганізаваная камісія высветліла, што на складзе не хапае 30 кг маргарыну з 6062 кг, якія былі раней. Гарадская ўправа даручыла паліцыі правесці пошук вінаватых³⁶. Нярэдка ў крадзяжах удзельнічалі супрацоўнікі такіх прадпрыемстваў, што тлумачыцца выключна цяжкімі ўмовамі жыцця і побыту асноўнай масы гарадскога насельніцтва, якое было вымушана існаваць за кошт мізэрных акладаў і харчовых пайкоў. Напрыклад, у крадзяжы хлеба з магілёўскай гарадской пякарні былі абвінавачаны чацвёра рабочых і возчык харчова-гандлёвага аддзела гарадской управы, які развозіў гатовую прадукцыю³⁷. У другім выпадку за крадзеж хлеба там звольнілі работніцу, майстра змены аштрафавалі на 50% месячна-

³⁴ Тамсама, ф. 2091, воп. 1, спр. 10, арк. 1–5.

³⁵ Тамсама, ф. 2074, воп. 3, спр. 18, арк. 54.

³⁶ Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці, ф. 260, воп. 1, спр. 52, арк. 25.

³⁷ Тамсама, ф. 259, воп. 1, спр. 49, арк. 43.

га заробку, іншага рабочага, вучня, возчыка і загадчыка экспедыцыі аштрафавалі на 25% заробку³⁸.

Нягледзячы на суровыя забароны акупацыйных уладаў выраб самагону быў распаўсюджанай з'явай. У дачыненні да гэтага тыпу правапарушэння нямецкая і дапаможная адміністрацыі на працягу трох гадоў акупацыі выдавалі шмат распараджэнняў і забаронаў з пагрозай суровай кары (аж да расстрэлу), якія не мелі ніякага выніку. Суровае пакаранне таксама чакала тых, хто з'яўляўся ў грамадскіх месцах у нецвярозым выглядзе³⁹.

Забарона вырабу алкагольных напояў тлумачыцца, з аднаго боку, манапольным правам дзяржавы на гэты від прадукцыі, з другога боку, вырабам самагону пераважна з зерня, якое ва ўмовах вайны было для Нямеччыны стратэгічным прадуктам, паколькі за кошт акупаванай Беларусі забяспечваўся вермахт, да таго ж даводзілася карміць гарадское насельніцтва акупаваных тэрыторый. Самагоншчыкі, па меркаванні акупацыйных уладаў, павялічвалі дэфіцыт прадуктаў харчавання. Напрыклад, у распараджэнні начальніка Браслаўскага павета аб барацьбе з самагонаварэннем ад 26.09.1942 г. падкрэслівалася, што асабліва шкодны выраб самагону з зерневых культур⁴⁰. Актывізацыя самагонаварэння адбывалася якраз пасля збору чарговага ўраджаю, і мясцовая адміністрацыя аператыўна рэагавала на гэта новым распараджэннем.

22.02.1944 г. быў выдадзены загад № 138 па Асіповіцкай павятовай управе, у якім канстатавалася маштабнае самагонаварэнне ў раёне. Змест гэтага загаду пачатку 1944 г. аналагічны такім самым загадам нямецкіх камендатур і мясцовай адміністрацыі ранейшых гадоў (быццам бы ён выдадзены ўпершыню), што сведчыць пра марнасць усіх ранейшых намаганняў. Перамагчы самагонаварэнне не атрымалася. Як і раней, начальнік раёна патрабаваў ад падначаленых органаў улады спыніць маштабнае самагонаварэнне асобамі, якія не маюць спецыяльнага дазволу

³⁸ Тамсама.

³⁹ Тамсама, ф. 1039, воп. 1, спр. 81, арк. 162.

⁴⁰ Тамсама, ф. 845, воп. 1, спр. 9, арк. 128.

на выраб алкагольных напояў; канстатаваў выкарыстанне насельніцтвам для гэтай мэты зерня і бульбы ва ўмовах татальнага дэфіцыту харчавання. Загад абавязваў валасных бургамістраў штодэкадна даносіць начальніку Асіповіцкага павета аб праведзеных мерапрыемствах у галіне барацьбы з самагонаварэннем⁴¹. 24.02.1942 г. была апублікавана аб'ява аналагічнага загаду зместу, адрасаваная насельніцтву Асіповіцкага павета. Акрамя абстрактных пагроз пакарання, да якіх самагоншчыкі ўжо прывыклі, тут змяшчалася пагроза канфіскацыі пры выкрыцці самагонаварэння ўсіх запасаў зерня і бульбы. Перспектыва застацца без асноўных прадуктаў харчавання павінна была, на думку павятовай адміністрацыі, прымусіць насельніцтва ўстрымлівацца ад самагонаварэння⁴². Аналіз аналагічных распараджэнняў з розных рэгіёнаў Беларусі ілюструе пошук акупацыйнымі ўладамі эфектыўнага сродку запалохвання самагоншчыкаў. Камендант мястэчка Карма ў сваім загадзе аб забароне самагонаварэння ад 12.01.1942 г. канстатаваў выраб самагону ў вялікіх памерах і пагражаў пакараннем у выглядзе расстрэлу⁴³.

Тым не менш, гэты від злачыннасці акупацыйныя ўлады так і не здолелі перамагчы. Акрамя адсутнасці легальнай мажлівасці набыць алкагольныя напоі, самагонаварэнне было выклікана да жыцця і тым фактарам, што алкаголь у гады акупацыі служыў своеасаблівай „вадкай валютай“ ва ўмовах татальнага недаверу да папяровых савецкіх рублёў. Можна прывесці шмат прыкладаў самагонаварэння. 23.12.1941 г. начальнік Пастаўскага павета разгледзеў справу па абвінавачанні шасці жыхароў павета ў самагонаварэнні, якіх выкрыў камендант пастарунку паліцыі вёскі Васіліны. У аднаго з грамадзян быў знойдзены літр самагону, у другога бочка на 6–7 літраў, у астатніх канфіскавана брага, якую яны збіраліся перагнаць на самагон. Пад час допыту

⁴¹ Тамсама, ф. 845, воп. 1, спр. 9, арк. 127.

⁴² Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці, ф. 1344, воп. 1, спр. 3, арк. 3.

⁴³ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2841, воп. 1, спр. 19, арк. 10.

ўсе абвінавачаныя прызналі сябе вінаватымі і, каб паменшыць памер пакарання, выказвалі наступныя аргументы. Адзін з іх заявіў, што выгнаў гэты самагон яшчэ пры савецкай уладзе, другія сцвярджалі, што выраблялі яго для сябе, а не на продаж⁴⁴. Справа была перададзена начальніку жандармерыі для вынясення прыговору, грамадзяне былі аштрафаваныя на 250 руб. кожны⁴⁵.

У якасці ілюстрацыі выкарыстання алкаголю як эквіваленту грошай выклікае цікавасць пратакол допыту 2.02.1944 г. супрацоўнікам ветрынскай паліцыі грамадзяніна Уладзіміра Б., 1927 г. нар., затрыманага з гарэлкай. Абвінавачаны, бежанец, нараджэнец Руднянскага павета Расіі, пад час допыту паказаў, што жыў за кошт гандлю гарэлкай, і прывёў прыклады гэтага. Па яго словах, за гарэлку можна было дастаць усё, але часцей ён мяняў яе на соль, якая была ў гады акупацыі выключна дэфіцытным таварам. Напрыклад, у краме цэнтральнага гандлёвага таварыства ён памяняў літр гарэлкі на 4 кг солі, прычым прадавец запэўніла яго, што гарэлкі ім спатрэбіцца яшчэ шмат: „Сколько привезете, столько и возьмем“. У выніку абвінавачаны вырабіў у вёсцы 5 л самагону і яшчэ 9,5 л пазычыў у сялян, каб прадоўжыць абменныя аперацыі⁴⁶.

13.10.1943 г. байцы службы парадку г. Лепеля ў кватэры грамадзянкі Ганны А. зафіксавалі працэс самагонаварэння. Са складзенага паліцэйскімі акта вынікала, што ў 21.00 яны ўбачылі святло ў хаце абвінавачанай, але толькі праз 20 хвілін патрабаванняў іх туды дапусцілі. У хаце яны знайшлі самагонны апарат і 2,5 вядра брагі. Следствам было выяўлена, што грамадзянка А. — нараджэнка Расіі, непісьменная, маці двух байцоў Рускай народнай вызваленчай арміі. Абвінавачаная сцвярджала, што не знаёмая з распараджэннем обер-бургамістра Лепеля аб забароне самагонаварэння і займалася гэтым першы раз. Лепельскі акруговы суд прыняў пад увагу тое, што жанчына прызнала віну, і прыгаварыў яе толькі да штрафу на 500 руб.

⁴⁴ Тамсама, ф. 2843, воп. 1, спр. 19, арк. 16.

⁴⁵ Тамсама, ф. 2830, воп. 1, спр. 1, арк. 67.

⁴⁶ Тамсама, ф. 2091, воп. 1, спр. 20, арк. 2–13.

Бывалі выпадкі, калі супрацоўнікі мясцовай адміністрацыі і паліцыі не толькі не перашкаджалі, але і самі спрыялі вытворчасці самагону. У адрозненне ад акупаваных краін Балтыі, дзе грамадзянскае насельніцтва і паліцыя маглі легальна набываць алкаголь па картках, беларускія паліцэйскія маглі атрымліваць віно ці гарэлку надзвычай рэдка, як прэмію да вялікіх святаў, і гэта штурхала іх вымагаць самагон у насельніцтва ці прымушаць грамадзян да яго вырабу. 3.07.1943 г. начальнік паліцыі Аршанскага павета патрабаваў накладзіць штраф і звольніць са службы паліцэйскіх, што не прымаюць мераў супраць самагонаварэння⁴⁷. Начальнік паліцыі Ветрынскага павета 7.12.1943 г. абавязаў падначаленых камандзіраў праінструктаваць паліцэйскіх, што самагонаварэнне забаронена і для грамадзянскага насельніцтва, і для саміх супрацоўнікаў паліцыі, аднак, насуперак забароне, працягваецца. Вінаватым пагражала пакаранне ад 1–1,5 года прымусовых работ да расстрэлу⁴⁸.

Згаданы вышэй камендант паліцыі вёскі Васіліны Пастаўскага павета злавіў на месцы злачынства дваіх грамадзян, якія збіраліся гнаць самагон. Ён прымусіў іх закончыць самагонаварэнне (атрымалася 18 бутэлек прадукту), пасля чаго гасцяваў у хаце гэтых сялян двое сутак, вышлі частку самагону, канфіскаваў астатні⁴⁹. Вінаватыя пазней тлумачылі свой учынак тым, што хацелі адсвяткаваць асвячэнне вясковай царквы⁵⁰. Пад час следства выявілася, што камендант паліцыі здаў толькі 10 бутэлек канфіскаванага самагону, урэшце начальнік Пастаўскага павета аштрафаваў і самагоншчыкаў, і самога каменданта паліцыі⁵¹.

Часта злачынствы здзяйсняліся пад уплывам алкаголю, прычым з удзелам усё тых жа прадстаўнікоў калабарацыйнай адміністрацыі. 27.02.1944 г. адбыўся канфлікт у вёсцы Дамачына Веравойшанскай воласці Аршанскага павета,

⁴⁷ Тамсама, ф. 2092, воп. 1, спр. 41, арк. 5.

⁴⁸ Тамсама, ф. 2830, воп. 1, спр. 1, арк. 9.

⁴⁹ Тамсама, ф. 2843, воп.1, спр. 19 арк.1, 2.

⁵⁰ Тамсама, ф. 2843, воп.1, спр.17, арк.1.

⁵¹ Тамсама, ф. 2843, воп.1, спр.19, арк.14.

куды на вяселле прыбылі бургамістр суседняй воласці Іван З. і начальнік валасной паліцыі Васіль Д. У нецвярозым выглядзе яны завязалі бойку з іншымі гасцямі, начальнік паліцыі кінуў гранату, якой параніў двух чалавек, пры спробе збегчы сам быў паранены стрэлам нямецкага салдата⁵².

У лістападзе 1941 г. палявы камендант Барысава прыгаварыў да трох месяцаў турмы і звальнення пасля гэтага са службы паліцэйскага Сцяпана Г. за правядзенне ў п'яным выглядзе несанкцыянаванага вобыску ў прыватнай кватэры і здзяйсненні пры гэтым страляніны. Як адзначалася ў пастанове каменданта, раней гэты паліцэйскі ўжо меў папярэджанні за п'янства⁵³.

У сталожках і закусачных у першы перыяд акупацыі дазвалялася гандляваць алкагольнымі напоямі, але пазней продаж алкаголю забаранілі ці істотна абмежавалі. Напрыклад, у аршанскай газеце „Новы шлях“ ад 21.11.1942 г. было апублікавана распараджэнне ўладаў аб забароне продажу алкаголю, што, аднак, не спыніла яго падпольнай рэалізацыі. У выніку гарадская ўправа восенню 1942 г. правяла праверку ўсіх сталовак, закусачных і рынку з мэтай пошуку падпольных гандляроў спіртным⁵⁴. Вынікі гэтай праверкі невядомыя, але ёсць звесткі пра выраб самагону ў Оршы ў красавіку 1944 г. Пад час рэвізіі рэстарана на рынкавай плошчы ў склепе знайшлі самагонны апарат. Відавочна, вытворчасць была маштабная. Адною толькі брагі выявілі 180 л, а таксама рэзервуары для прадукцыі аб'ёмам на сотні літраў⁵⁵. Варта звярнуць увагу і на смеласць самагоншчыкаў, якія наладзілі працу ў самым цэнтры горада ў людным месцы, што, з аднаго боку, дазваляла доўгі час заставацца нераскрытымі (улады не здагадаліся шукаць іх там), з другога боку, на рынку было лёгка збываць гатовую прадукцыю.

⁵² Тамсама, ф. 2074, воп. 2, спр. 2, арк. 52.

⁵³ Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці, ф. 635, воп. 1, спр. 2, арк. 8.

⁵⁴ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2074, воп. 3, спр. 18, арк. 23.

⁵⁵ Тамсама, ф. 2113, воп. 1, спр. 1, арк. 19–20.

Ужыванне алкаголю магло прыводзіць да самых нечаканых наступстваў. Акрамя хуліганскіх учынкаў, боек і г.д., ап'яненне магло справакаваць небяспечныя выказванні, у выніку чаго побытавыя канфлікты маглі набываць палітычную афарбоўку. Віцебская камендатура разгледзела справу па абвінавачванні ў п'яным дэбошы шафёра нямецкай установы Кандрата П. Ураджэнец Расіі грамадзянін П. восенню 1941 г. трапіў пад Вязьмай у палон, працаваў кухарам у працоўным лагеры, потым шафёрам. Як адзначалася ў справаздачы допыту, да гэтага часу П. паводзіў сябе добра, яго ўчынкi не выклікалі незадавальнення ў немцаў. Але да пэўнага моманту. Адноўчы П. напіўся са сваім знаёмым на базары, быў арыштаваны. П. пачаў грукаць у дзверы камеры, абяцаў немцам, што адпомсціць, калі будзе на волі, што пойдзе ў партызаны. На допыце П. не адмаўляў магчымасці такіх паводзінаў, але адзначаў, што нічога не помніць і што бывае ўзбуджаны, калі вып'е, што выпшэй сказанае не адпавядае яго палітычным поглядам і ён заўсёды „супраць Расіі“. Урэшце П., які разумеў сур'ёзнасць інцыдэнту (яго справа была накіравана ў СД), добраахвотна папрасіўся на работу ў Нямеччыну⁵⁶.

Часта ў злачынствах удзельнічалі супрацоўнікі беларускай паліцыі, якія тэрэтычна павінны былі ахоўваць парадак і абараняць грамадзянскае насельніцтва ад крымінальных элементаў. Нямецкі даследчык Б. К'яры разглядае беларускіх паліцэйскіх як ахвяр і злачынцаў адначасова⁵⁷. Вядома, некаторых з іх можна лічыць ахвярамі абставінаў, але аналіз службовай перапіскі паліцыі і скаргаў грамадзян дазваляюць намаляваць хутчэй негатыўны партрэт сярэднестатыстычнага паліцэйскага, які часцей выступаў у якасці злачынцы адносна грамадзянскага насельніцтва.

Злачынствы з боку паліцыі фіксаваліся ўжо восенню 1941 г., з самага пачатку функцыянавання мясцовай паліцыі, калі набор туды ажыццяўляўся на добраахвотнай аснове.

⁵⁶ Тамсама, ф. 2116, воп. 1, спр. 1, арк. 241.

⁵⁷ К'яры Б. Штодзённасць за лініяй фронту: акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941–1944 г.). Мінск, 2005. С. 191–200.

Спачатку туды ішлі служыць асобы, пацярпелыя ад савецкай улады, якія лічылі, што цяпер зручны момант адпомсціць за свае крыўды. Іх негатыў вышлэскаваўся на ўсіх без выключэння грамадзянскіх асобаў (неўсвядомленая сублімацыя). Сярод паліцэйскіх трапляліся асобы з крымінальным мінулым, якія, атрымаўшы зброю ад новай улады, здзяйснялі супрацьпраўныя ўчынкі і былі ўпэўнены, што акупацыйныя ўлады будуць на гэта заплюшчваць вочы. Нямецкая ж адміністрацыя, якая жорстка падаўляла любыя праявы супраціву з боку грамадзянскага насельніцтва, рэзка негатыўна адносілася да злачынстваў, што здзяйснялі паліцэйскія. Так, у снежні 1941 г. два супрацоўнікі паліцыі Барысаўскага раёна жорстка збілі і застрэлілі жыхара вёскі Вяляцічы. Як адзначалася ў карнай пастанове каменданта палявой камендатуры (V) 244 Барысава, будучы п'янымі, паліцэйскія схапілі невінаватага грамадзяніна і, нягледзячы на наяўнасць у яго дакументаў, пацягнулі сваю ахвяру ў пастарунак, па дарозе нечалавечым чынам катавалі, стрэлам паранілі ў калена, потым паранілі яшчэ некалькі разоў і дабілі, праламаўшы галаву сякерай ці прыкладам. Пасля гэтага злачынцы паспрабавалі выставіць справу такім чынам, быццам бы яны забілі партызана. Схаваць таямніцу ад немцаў не атрымалася і, згодна з распараджэннем палявога каменданта ад 2.02.1942 г., паліцэйскія Мікола В. і Язэп Л. былі прыгавораны да смяротнага пакарання⁵⁸.

Тым не менш, смяротнае пакаранне паліцэйскага — з'ява даволі рэдкая, і, як правіла, злачынцы заставаліся беспакаранымі ці атрымлівалі мяккі прысуд. Інфармацыя пра рабаўніцтва і гвалт з боку паліцэйскіх ёсць у дакументах калабарацыйнай адміністрацыі адносна ўсіх рэгіёнаў Беларусі на працягу ўсяго перыяду акупацыі. Асабліва самавольства паліцыі назіраліся ў сельскай мясцовасці, дзе чалавек з вінтоўкай (прынамсі там, дзе не было партызанаў) адчуваў сябе поўным гаспадаром над безабароннымі сялянамі і мог асабліва не баяцца іх скаргаў у мясцовую адміністрацыю, якая нічога не магла

⁵⁸ Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці, ф. 635, воп. 1, спр. 3, арк. 24.

зрабіць, ці ў нямецкую адміністрацыю, да якой часта было праблематычна дабрацца. Да таго ж, не кожны, каго пакрыўдзілі, адважваўся скардзіцца на паліцэйскага, бо не быў упэўнены ў магчымасці пакарання і баяўся помсты з яго боку.

Бывалі выпадкі, калі паліцэйскія здзяйснялі злачынствы на тэрыторыі іншай воласці, па-за сваёй юрысдыкцыяй, відавочна, спадзеючыся пазбегнуць пакарання. 22.02.1944 г. пяцёра паліцэйскіх з Оршы абрабавалі двух сялян (адзін быў збіты да непрыгомнасці) з сельскай грамады Хамінічы Бараньскай воласці Аршанскага павета. Паліцэйскія забралі ў сялян сена і салому. Стараста грамады паскардзіўся ў камендатуру, на загад якой вінаватыя былі затрыманы⁵⁹.

Можна прывесці і яшчэ адзін прыклад супрацьпраўных дзеянняў паліцэйскіх. 9.04.1942 г. начальнік аддзялення службы парадку Новабарысава разгледзеў матэрыялы па абвінавачанні паліцэйскага Міхаіла Р. Следствам было ўстаноўлена, што Р. разам са сваім калегам Ш. ноччу 3.04.1942 г. хадзіў па хатах у пошуку самагону, патрабаваў яго пад пагрозай зброі, напіўшыся, называў сябе начальнікам паліцыі. Урэшце, Міхаіл Р. адсутнічаў на дзяжурстве з 4 на 5.04, напіўшыся, паваліўся, разбіў твар і ў такім выглядзе (пры зброі) працягваў свае „подзвігі“, пакуль раніцай 7.04 яго не знайшла жонка. Пасля гэтага Р. падаў даведку ад доктара аб непрацаздольнасці ў выніку пашкоджання твару. Начальнік аддзялення пастанавіў прыцягнуць вінаватых да адказнасці па законах ваеннага часу праз гестапа. Вердыкт жа начальніка службы парадку горада быў, на здзіўленне, мяккі: Ш. арыштаваць на 7 сутак, Р. — на 14 сутак⁶⁰. Пакаранне сапраўды не адпавядала цяжару ўчынкаў паліцэйскіх. Магчыма, парушэнні, якія не пацягнулі за сабой забойства ці пашкоджання здароўя грамадзян, знаходзіліся ў кампетэнцыі начальніка паліцыі, а не нямецкай камендатуры, і начальнік службы парадку прыкрываў сваіх падначаленых.

⁵⁹ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2074, воп. 2, спр. 2, арк. 51.

⁶⁰ Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці, ф. 635, воп. 1, спр. 9, арк. 2–55, 83.

П'янства сярод паліцэйскіх мела каласальныя маштабы, аблічча асноўнай масы супрацоўнікаў паліцыі было надзвычай непрыглядным. Можна прывесці прыклады, калі супрацоўнікі паліцыі раследавалі злачынствы, справядліва прыцягвалі вінаватых да заслужанага пакарання за рабаўніцтва, гвалт, забойствы. Частка супрацоўнікаў гарадской паліцыі сапраўды спрабавала весці барацьбу са злачыннасцю. У гэты ж час іншыя паліцэйскія паводзілі сябе ў дачыненні да грамадзянскага насельніцтва выключна амаральна. Раённае паліцэйскае начальства і нямецкія ўлады рэгулярна выносілі пастановы аб пакаранні сваіх падначаленых. Упраўленне службы парадку Сенненскага раёна накіравала начальніку палявой жандармерыі рапарт адносна пакарання стралка апорнага пункта 'Забор'е Аляксея Г., які 12.04.1944 г. у п'яным выглядзе вёз прадукты харчавання для сваіх калег, перакуліў груз у канаву, у выніку чаго частка прадуктаў згубілася, частка сапсавалася. Г., раззлаваны здарэннем, пачаў біць свайго каня карабінам, прабіў каню галаву і зламаў зброю, пасля чаго не з'явіўся на вячэрняе паstraенне, заснуўшы дома. Камандзір роты канстатаваў, што такія ўчынкі Г. здзейсніў упершыню, і прасіў кіраўніцтва абмежавацца пакараннем у выглядзе арышту на 14 сутак⁶¹.

Супрацоўнікі паліцыі самавольнічалі не толькі ў дачыненні да простага грамадзянскага насельніцтва, але і да нізавога звяна мясцовай адміністрацыі. Калі ўладу начальніка раёна, якому быў падначалены кіраўнік раённай паліцыі, ігнараваць было складана, а нямецкіх уладаў даводзілася баяцца, то вясковыя старасты і валасныя бургамістры часам бывалі безабаронныя перад узброенымі паліцэйскімі. Напрыклад, у кастрычніку 1942 г. два супрацоўнікі паліцыі Негнавіцкай воласці Барысаўскага раёна залезлі ў памяшканне валасной управы, падрабілі фінансавыя дакументы і змянілі памер падаткаў аднаго з сялян, падрабілі подпіс касіра і заверылі паперу пя-

⁶¹ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2116, воп. 1, спр. 1, арк. 48.

чаткай бургамістра⁶². У траўні 1942 г. на імя начальніка Барысаўскага раёна паступіла заява супрацоўніка МТС, які скардзіўся на самавольства паліцыі. У яго адсутнасць два паліцэйскія зайшлі ў хату і патрабавалі ад яго жонкі, каб тая аддала веласіпед, якім грамадзянін карыстаўся з дазволу нямецкага каменданта. Калі жанчына адмовілася, паліцэйскія паставілі яе да сцяны і пагражалі расстраляць⁶³.

Акрамя беларускай паліцыі гвалт над грамадзянскім насельніцтвам чынілі салдаты калабарацыйных вайсковых фармаванняў, у прыватнасці, байцы дыслакаванай на Беларусі Рускай вызваленчай народнай арміі пад камандаваннем Б. Камінскага. 15.09.1943 г. на імя начальніка Лепельскага раёна паступіла заява супрацоўніка раённай управы Мікалая П., які скардзіўся на байцоў РВНА, што ўварваліся ноччу да яго ў хату, патрабавалі гарэлкі, двойчы выводзілі яго з жонкай на вуліцу і імітавалі расстрэл⁶⁴.

Злоўжыванні службовым становішчам нярэдка здзяйснялі супрацоўнікі мясцовай дапаможнай адміністрацыі. Карупцыя насіла мэтанакіраваны характар і магла цягнуцца доўга. 14.08.1942 г. міравы суд Магілёва разгледзеў справу аб крадзяжы прадуктаў харчавання (мяса і сала) і грошай са склада № 5 аддзела харчавання гарадской управы. Масаваму крадзяжу спрыяла тое, што загадчык склада не праводзіў праверкі наяўнасці прадуктаў, а бухгалтэрыя беспадстаўна спісала недахоп скрадзеных прадуктаў. Злодзеі не былі знойдзены, але суд высветліў, што крадзяжы здзяйсняліся з-за нядбайнасці службовых асобаў. Гэта давала магчымасць невядомым злачынцам прадаваць скрадзенае сала на рынку ў чатыры разы даражэй (пры дзяржаўным кошце 25 руб.). Хутчэй за ўсё, крадзяжамі займаўся хтосьці з супрацоўнікаў склада⁶⁵.

У іншым выпадку, на падставе заявы загадчыка лепельскага паравога млына, паліцыя ўзбудзіла крымінальную

⁶² Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці, ф. 624, воп. 1, спр. 8, арк. 289.

⁶³ Тамсама, ф. 624, воп. 1, спр. 4, арк. 4адв.

⁶⁴ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2088, воп. 1, спр. 76, арк. 74.

⁶⁵ Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці, ф. 259, воп. 1, спр. 40, арк. 22.

справу на былога загадчыка і супрацоўніка млына, якія абвінавачваліся ў крадзяжы ў вялікіх памерах. Пад час рэвізіі высветлілася, што вагі маюць недакладнасць і пры ўзважванні мяшка з зернем на 400–450 кг і атрыманай з яго мукі розніца складала 7,5 кг. Абвінавачаныя свядома сапсавалі вагі і кожны дзень атрымлівалі да 15 кг мукі. У лепельскай аптэцы ўзважылі грузы вагаў, выявілася, што кляймо на грузах сарванае, частка свінцовага напаўнення вагаў выдалена. Згодна з рашэннем суда абвінавачаных аштрафавалі па 1000 руб. кожнага і зняволілі на 50 і 25 дзён адпаведна з улікам папярэдняга тэрміну зняволення⁶⁶.

Зафіксаваны выпадкі карупцыі сярод саміх супрацоўнікаў суда. Пад час рэвізіі суда г. Бабруйска 23.10.1943 г. было высветлена, што два суддзі і сакратар суда прысвойвалі судовыя зборы. Суддзі спрабавалі абвінаваціць у гэтым толькі сакратара, якая, у сваю чаргу, абвінаваціла іх у хабарніцтве (грамадзяне прыносілі гарэлку, яблыкі, пшаніцу), а таксама ў тым, што вялі патаемныя перагаворы з удзельнікамі судовых працэсаў. Тым не менш, было высветлена, што сакратар усё ж прысвоіла 620 руб. судовых збораў, што ў судзе была арганізавана наладжаная сістэма карупцыі, пакуль кампаньёны не пасварыліся паміж сабой, не падзяліўшы дзяржаўныя дровы для сваіх патрэбаў. Абвінавачанне ў халатнасці было прад'яўлена і начальніку абласнога суда, які ведаў пра ўчынкi падначаленых, але нічога не рабіў⁶⁷. Бургамістр, які разгледзеў матэрыялы следства, знайшоў віну суддзяў даказанай, але палічыў, што дастаткова ўжо вынесенага пакарання ў выглядзе адхілення суддзяў ад пасадаў. Экс-сакратара суда бургамістр рэкамендаваў нямецкай камендатуры прыцягнуць да прымусовых работ⁶⁸.

Забойстваў, учыненых грамадзянскімі асобамі, было няшмат. Прынамсі, зафіксаваны выпадкі забойстваў жанчынамі сваіх дзяцей. Напрыклад, у лютым 1944 г. у

⁶⁶ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2091, воп. 1, спр. 6, арк. 1–39.

⁶⁷ Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці, ф. 858, воп. 1, спр. 104, арк. 3–5.

⁶⁸ Тамсама, ф. 858, воп. 1, спр. 44, арк. 39.

Лепелі быў знойдзены труп нованароджанага дзіцяці, пра што паведамлілі паліцыі. Калі паліцыя прыехала, то трупа на месцы не знайшлі (невядомы забойца паспеў яго перахаваць), але пазней адшукалі ў бамбасховішчы. Медыцынская экспертыза высветліла, што дзіця нарадзілася ў тэрмін, жывым і здаровым.

Пад час следчых мерапрыемстваў знайшлі маці, якая здзейсніла злачынства, а таксама яе сястру, якую прыцягнулі да гэтай справы як саўдзельніцу. Абвінавачаная ў забойстве грамадзянка Т., незамужняя, руская, з сялян Арлоўскай губерні (відавочна, эвакуяваная ў Лепель разам з байцамі РВНА Камінскага), шкадавання за зробленае не выказала і патлумачыла свой учынак „невежественностью и темнотой“. У выніку судовага пасяджэння 15–18.03.1944 г. Т. і яе сястра былі прыгавораны да 5 гадоў турэмнага зняволення (самы жорсткі прыгавор гэтага суда)⁶⁹.

22.12.1942 г. міравы суд г. Магілёва разгледзеў крымінальную справу грамадзянкі Алены П. і яе памагатага Івана С. у забойстве 6-гадовага сына жанчыны. Першапачаткова забойцы былі прыгавораны судом адпаведна да 8 і 3 месяцаў зняволення ў канцлагеры, потым тэрмін быў павялічаны да трох гадоў. Аднак 30.07.1943 г. бургамістр Магілёва перагледзеў матэрыялы справы і параўнаў учынкі жанчыны з „учынкамі драпежнага звера“. Як вынікала з матэрыялаў суда, абвінавачаная загадзя спланавала забойства, пры дапамозе клізмы апякла хлопчыку вантробы каўстычнай содай, потым задушыла яго падушкай, труп закапала пад верандай дома. Цела пазней не знайшлі, і следства меркавала, што яго выкарысталі для варкі мыла. Па паказаннях сведкі, жанчына выказвала намер забіць таксама і сваю 4-гадовую дачку. У выніку бургамістр палічыў вынесенае пакаранне недастатковым і пастанавіў, што забойца заслугоўвае смяротнага пакарання⁷⁰.

Месцам здзяйснення злачынстваў часта рабіліся рынкі. Менавіта тут адбываліся крадзяжы, спекуляцыя, продаж

⁶⁹ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2091, воп. 1, спр. 3, арк. 1–28.

⁷⁰ Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці, ф. 260, воп. 1, спр. 60, арк. 32.

скрадзеных рэчаў, парушэнне правілаў гандлю (продаж някасных тавараў, абменны гандаль, валютная спекуляцыя). Згаданыя віды злачынстваў сустракаюцца ў дакументах акупацыйнага часу досыць рэгулярна. Як прыклад можна прывесці адміністрацыйную перапіску аршанскага рынку. Так, насуперак распараджэнню бургамістра тут квітнеў гандаль без патэнтаў, за што толькі 1.02.1944 г. было аштрафавана 13 жанчын па 300 руб. кожная⁷¹. Пад час праверкі 22.04.1944 г. начальнікам рынку быў затрыманы грамадзянін К., які прадаваў каўбасу, што была непрыдатная да спажывання, хаця існавала правіла аддаваць на праверку ўсе прадукты харчавання. У яго было канфіскавана 4,5 кг каўбасы і 3,5 кг мяса⁷². 28.04.1944 г. на рынку затрымалі грамадзяніна З., які прадаваў гарох і катэгарычна адмаўляўся прымаць савецкія рублі⁷³. 18.06.1944 г. на тым жа рынку ў грамадзяніна Д. канфіскавалі хромавую скуру і загатоўкі для ботаў, скрадзеныя ў фельчара паліцыі⁷⁴.

Пад час акупацыі ў гарадах склалася праслойка гараджан, як правіла, маладых мужчын ці падлеткаў, якія афіцыйна нідзе не працавалі (нягледзячы на жорсткае пакаранне за ўхіленне ад працоўнай павіннасці), займаліся спекуляцыйнай ці крадзяжамі. Месцам згуртавання такіх элементаў рабіліся гарадскія рынкі. Перыядычна паліцыя затрымлівала такіх людзей. Напрыклад, 24.11.1943 г. аршанская паліцыя затрымала Аляксандра В., 1927 г. нар., які нідзе не працаваў, шмат часу праводзіў на рынку і, як сцвярджалі супрацоўнікі рынку, займаўся махлярствам; перад гэтым, 9.11.1943 г., тамсама быў арыштаваны Уладзімір Б., які на рынку краў з кішэняў⁷⁵. Калі-нікалі ў спекуляцыйныя аперацыі ўцягвалі дзяцей, хоць нямецкія ўлады пад пагрозай канфіскацыі грошай і тавараў забаранялі гандляваць асобам да 16 гадоў⁷⁶.

⁷¹ Тамсама, ф. 2113, воп. 1, спр. 1, арк. 8.

⁷² Тамсама, ф. 2113, воп. 1, спр. 1, арк. 15.

⁷³ Тамсама, ф. 2113, воп. 1, спр. 1, арк. 23.

⁷⁴ Тамсама, ф. 2113, воп. 1, спр. 1, арк. 31.

⁷⁵ Тамсама, ф. 2092, воп. 1, спр. 95, арк. 9, 16.

⁷⁶ Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці, ф. 635, воп. 1, спр. 3, арк. 75.

Марнымі былі спробы акупацыйнай адміністрацыі спыніць абменны гандаль і спекуляцыю. Калі на гарадскіх рынках патэнцыяльная пагроза арышту за абменны гандаль існавала і перыядычна некаторыя грамадзяне прыцягваліся да адказнасці, то ў сельскай мясцовасці прасачыць і спыніць гэта было практычна немагчыма, і гараджане гэта цудоўна разумелі, таму многія не чакалі прыезду сялян у гарады, а самі выпраўляліся ў вёскі па харчаванне. Так, у верасні 1942 г. нямецкая адміністрацыя канстатавала, што ў раёне Барысава, Талачына і Круглага шмат гараджан едзе ў сельскую мясцовасць і мяняе прадметы побыту на харчаванне. Акрамя штрафаў і канфіскацыі прадуктаў нямецкі камэндант патрабаваў ад беларускай адміністрацыі абмежаваць выдачу пропускаў на паездкі ў сельскую мясцовасць жыхарам Барысава і дэталёва правяраць матывацыю такіх паездак⁷⁷.

Як ілюстрацыя нелегальнага абменнага гандлю цікавая справа Лепельскага акружнага суда ад 23.11.1943 г. па абвінавачванні трох грамадзянак, жыхарак Лепеля. Жанчыны абвінавачваліся адразу ў некалькіх злачынствах: парушэнні пашпартнага рэжыму, спекуляцыі і спробе даць хабар. 5.11.1943 г. яны былі затрыманы без пропускаў патрульным паліцэйскім на падыходзе да Лепеля. Жанчыны прапанавалі яму хабар у памеры 3100 руб., што складала амаль шасцімесячны аклад паліцэйскага, але той адмовіўся і арыштаваў іх. Пад час допыту высветлілася, што жанчыны неаднаразова хадзілі за межы горада, каб абменьваць у немцаў сала і яйкі на соль, цукеркі, сахарын, мыла. Можна канстатаваць, што ў дадзеным выпадку суд сутыкнуўся з добра арганізаванай сістэмай спекуляцыі, своеасаблівай падпольнай гандлёвай фірмай. Жанчыны прызналіся, што раней на гэтай дарозе стаялі іх знаёмыя паліцэйскія, якія заўсёды пускалі іх без пропуска (відавочна, паліцэйскія атрымлівалі з гэтага выгоду), але на гэты раз трапіўся незнаёмы вартаўнік, які адмовіўся ўзяць грошы „на гарэлку“⁷⁸.

⁷⁷ Тамсама, ф. 635, воп. 1, спр. 3, арк. 123.

⁷⁸ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2091, воп. 1, спр. 9, арк. 1–9.

Да злачынстваў маглі прыводзіць побытавыя канфлікты паміж грамадзянамі. Так, на адным з хутароў Браслаўскага раёна 21.09.1941 г. група хлопцаў напала на дом грамадзяніна, яны пагражалі забіць мужчын, што былі ў доме, а жанчын згвалціць, папсавалі дзверы, пабілі шкло ў вокнах. У выніку праведзенага паліцыяй дазнання высветлілася, што прычынай нападу стала рэўнасць лідэра нападнікаў да дачкі пацярпелага гаспадара, да якой на момант нападу зайшоў іншы хлопец⁷⁹.

Прадметам судовых пасяджэнняў станавіліся справы аб парушэнні грамадскага спакою. У снежні 1943 г. лепельскі акружны суд разгледзеў справу грамадзянкі Ж., якая абвінавачвалася ў тым, што арганізавала дома п'янку і танцы і пабіла суседку. Суд аштрафаваў Ж. на 1000 руб., прыгаварыў да арышту на месяц, а таксама папярэдзіў, што пры паўторы падобнага атрымае больш жорсткае пакаранне і будзе выселена з кватэры⁸⁰.

23.12.1942 г. міравы суд Віцебска разгледзеў справу па абвінавачванні грамадзянак (маці і дачкі) у нанясенні пабояў суседу. Адна з удзельніц гэтага інцыдэнту, што адбыўся на побытавой глебе паміж жыхарамі барака ў прыгарадным пасёлку Чэпіна, з'яўлялася 15-гадовай дзяўчынай, якая нанесла пацярпеламу ўдар жалезнай рыдлёўкай па галаве. Суд прыгаварыў жанчын да 5 дзён турэмнага зняволення, аднак прыняў да ўвагі непаўналецце і адсутнасць судзімасці адной з жанчын і вынес ёй прыгавор умоўна⁸¹.

У гады акупацыі як правапарушэнне класіфікавалася гульня ў карты. Прамых распараджэнняў, якія б забаранялі картачную гульню, не зафіксавана, але ёсць дакументы аб прыцягненні да адказнасці асобаў, якія былі заўважаны ў гэтай гульні. Ужо згадваліся судовыя пратаколы на жыхароў Магілёва. На падставе загада бургамістра Рэчыцы за картачную гульню на вытворчасці былі аштрафаваны супрацоўнікі

⁷⁹ Тамсама, ф. 2847, воп. 1, спр. 8, арк. 10–12.

⁸⁰ Тамсама, ф. 2091, воп. 1, спр. 22, арк. 19–20.

⁸¹ Тамсама, ф. 2155, воп. 1, спр. 6, арк. 16.

гарадской п'якарні па 5 марак кожны⁸². 29.06.1942 г. у фельдкамандатуру Лепеля паступіў рапарт супрацоўніка мясцовай адміністрацыі, дзе ён скардзіўся на гульню ў карты, якую на публіцы арганізавалі акцёры гарадскога тэатра пад час гастроляў у Бешанковічах. У арганізацыі гульні абвінавачваўся кіраўнік тэатральнага калектыву, што выйграў 1500 руб. Тэатральны канферансье прайграў яму двухмесячны заробак. Як адзначыў заявіцель, такія паводзіны артыстаў былі „проявлением богемщины, распущенности и безобразия перед населением Бешенковичей, которые были свидетелями азартной игры“. У выніку вырашылі выклікаць акцёраў і зрабіць ім вымову⁸³.

Распаўсюджанай з'явай было ўхіленне ад аплаты падаткаў. Ужо з восені 1941 г. на тэрыторыі акупаванай Беларусі пачалі адчыняцца прыватныя рамесныя і гандлёвыя прадпрыемствы. Частка прадпрымальнікаў працавала без патэнта і ўхілялася ад падаткаў. Несанкцыянаваная прадпрымальніцкая дзейнасць не заставалася для ўлады таямніцай, мясцовая адміністрацыя пачала прыцягваць грамадзян да адказнасці, часцей за ўсё ў выглядзе штрафу. Гэтае правапарушэнне назіралася на працягу ўсіх трох гадоў акупацыі⁸⁴. Напрыклад, 26.03.1944 г. паліцыя Бабруйска склала пратакол на ўладальнікаў незарэгістраванага прадпрыемства па вырабе алею, што належала Мікалаю Б. і Васілю Л. Следства выявіла, што падпольнае прадпрыемства працавала прынамсі са студзеня да сакавіка 1944 г., за гэты час алей выраблялі чатыры разы, кожны з кампаньёнаў атрымаў па 16 л алею (выключна для асабістай патрэбы, як самі яны сцвярджалі). Фінансавы адзел гарадской управы класіфікаваў прадпрыемства як ка-

⁸² Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці, ф. 1326, воп. 1, спр. 14, арк. 30.

⁸³ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2088, воп. 1, спр. 62, арк. 8.

⁸⁴ Гребень Е.А. Предпринимательская деятельность жителей г. Витебска в период немецкой оккупации (1941–1943 г.) // Vesture: avoti un cilveki. Proceedings of the 17th International Scientific. Readings of the Faculty of Humanities. History XI. Daugavpils: Saule, 2009. С. 108–115.

мерцыйнае, якое за гэты час прынесла ўладальнікам прыбытку 32 тыс. руб., таму грамадзян абклалі падаткам у памеры 10% ад прыбытку (1600 руб. на кожнага) і прысудзілі штраф па 500 руб., у іншым выпадку ім пагражала б прымусовая праца⁸⁵.

Яшчэ адным відам правапарушэння было несанкцыянаванае падключэнне да электрасеткі. У буйных гарадах восенню 1941 г. камунальныя службы аднавілі энэргазабеспячэнне, аднак карыстанне электрычнасцю грамадзянамі было абмежавана. Недастатковая магутнасць электрастанцый, дэфіцыт паліва, прыярытэтнае абслугоўванне стратэгічных для немцаў аб'ектаў прыводзіла да таго, што часта для падключэння электрычнасці ў жылым доме быў патрэбны спецыяльны дазвол улады. Існавала таксама нармаванае карыстанне электрычнасцю (лямпачка не больш за 40 Вт, забарона карыстацца электрапрыборамі) плюс высокія тарыфы на электраэнэргію. У выніку не ўсе ахвотныя маглі карыстацца электраэнэргіяй легальна, што выклікала злоўжыванні. 13.12.1941 г. бургамістр Бабруйска разгледзеў следчыя матэрыялы на ўладзіміра і Марыю П. (сына і маці), якіх абвінавачвалі ў самавольным падключэнні да электрасеткі. Высветлілася, што яны ўключалі лямпачкі ў апламбаваныя патроны, нацкоўвалі сабаку на кантралёра электрасеткі. Уладзімір П. не толькі самавольна падключаўся да электракабелю (для чаго выкарыстоўваў англійскія шпількі), але падключаў і сваіх суседзяў, бо меў спецыяльныя „кішчоры“ і мог залезці на слуп. У выніку сям'я была пазбаўлена права карыстацца электраэнэргіяй і аштрафавана на 600 руб.⁸⁶.

Пад час баявых дзеянняў на руках у насельніцтва з'явілася пэўная колькасць зброі. Нашэнне зброі мясцовым насельніцтвам (за выключэннем паліцыі) дапускалася толькі ў выключных выпадках і толькі з дазволу гебітскамісара (падстава — распараджэнне А. Розенберга ад 12.06.1942 г. і

⁸⁵ Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці, ф. 858, воп. 1, спр. 97, арк. 7–11.

⁸⁶ Тамсама, ф. 858, воп. 1, спр. 2, арк. 49.

Г. Лозэ ад 16.10.1942 г.)⁸⁷. Адносна ўсіх астатніх захоўванне зброі грамадзянскім насельніцтвам разглядалася нямецкімі ўладамі як цяжкае злачынства, за што абяцалася жорсткае пакаранне. Тым не менш, мела месца не толькі захоўванне зброі, але і яе выкарыстанне, прычым не толькі для барацьбы з акупантамі. Напрыклад, у верасні 1941 г. камендантам пастарунка паліцыі ў вёсцы Пераброддзе Браслаўскага раёна быў арыштаваны грамадзянін П. Са справаздачы каменданта вынікала, што арыштаваны абвінавачваўся ў страляніне. Каля 24.00 камендант пачуў стрэлы ў суседняй вёсцы, але не рызкнуў накіравацца туды, і толькі раніцай арыштаваў там П. Пад час допыту высветлілася, што кампанія мужчын пад уздзеяннем спіртных напояў пачала страляніну з вінтоўкі, якая належыла П., зрабіўшы каля 20 стрэлаў. Іншыя арыштаваныя па гэтай справе паказалі, што ў вёсцы ёсць і іншая зброя. П. заявіў, што вінтоўку ён быццам бы знайшоў у лазні, дзе яны гналі самагон⁸⁸.

Частка злачынстваў раскрывалася дзякуючы заявам грамадзян. Сярод суседзяў, што доўгі час жылі побач, цяжка было захаваць таямніцу аб чым-небудзь. Грамадзяне маглі бачыць у суседзяў рэчы, нарабаваныя на дзяржаўных складах і ў крамах, свойскую жывёлу, якая раптоўна з'явілася, ці пазнаць свае рэчы, якімі карысталіся іншыя асобы, і паведамлялі пра гэта ў беларускую паліцыю ці нямецкія сілавыя структуры. Падобныя заявы грамадзян сярод комплексу крыніц акупацыйнага перыяду сустракаюцца досыць рэгулярна.

Абвінавачванне ў злачынствах магло служыць сродкам для помсты за крыўды паміж грамадзянамі. У якасці ілюстрацыі можна прывесці шэраг выпадкаў з жыцця жыхароў Барысава. Так, 23.07.1942 г. у паліцыю трапіла заява, падпісаная трыма грамадзянамі, якія даносілі на свайго суседа Браніслава Я. Заяўнікі абвінавачвалі маладога чалавека ў тым, што ён нідзе не працуе, займаецца спекуляцыяй, у выпадку пагрозы адпраўкі ў Нямецчыну абяцаў

⁸⁷ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2849, воп. 1, спр. 2, арк. 55.

⁸⁸ Тамсама, ф. 2847, воп. 1, спр. 10, арк. 2–9.

пайсці ў лес да партызанаў. Таксама ён быццам бы негатыўна характарызаваў акупацыйныя ўлады, казаў, што не будзе працаваць за 250 г хлеба, бо „гэта не жыццё“. Прыводзіліся прыклады яго выказванняў, якія крытыкавалі новы парадак: „Мой бацька вось знаходзіцца ў заключэнні, высланы пры бальшавіках, і то жыве лепш, чым мы, народ, вызвалены Гітлерам ад бальшавізму (ад Сталіна). Браніслаў кажа, што пры бальшавіках хочаш працуй, хочаш не, хлеба дастаткова было, не тое што цяпер. Нічога не даюць, галодны, а працаваць як раб“. Напрыканцы грамадзяне выказвалі спадзяванне, што ўлады прымуць меры адносна „шкоднікаў“.

Начальнік паліцыі загадаў участковаму правесці даследаванне, у ходзе якога былі дапрошаны асобы, чые подпісы фігуравалі ў даносе, прычым апошнія адмаўлялі сваё аўтарства. У выніку пастанавілі справу спыніць, бо віна Я. не была даказана. Дадзены дакумент цікавы тым, што заяўнікі выкарыстоўвалі ў даносе важкія аргументы, прыводзілі як доказ віны тыповыя для таго часу злачынствы, на якія ўлады павінны былі абавязкова адрэагаваць⁸⁹. 8.08.1941 г. у барысаўскую паліцыю трапіла заява грамадзянкі О., якая абвінавачвала свайго суседа В. у тым, што ён на момант прыходу нямецкіх войскаў адрываў дошкі ад агароджы парку, прычым рабіў гэта насупраць не свайго дома, а яе. На думку грамадзянкі, гэта рабілася свядома, каб навесці на яе падзэрненне ў крадзяжы⁹⁰.

Восенню таго ж года ў паліцыю паступіла заява жыхаркі Барысава Г., якая абвінавачвала сваіх суседзяў (дзе сям’і) у тым, што яны разбіралі будынак склада, расцягнулі некалькі кубаметраў дошак і бярэвення: „У іх не было ніводнай палкі дроваў, а цяпер ляжыць па некалькі метраў дроваў. Мабыць, яны будуць апраўдвацца тым, што купілі дровы, але гэта няпраўда, мы добра ведаем, што ў іх не было дроваў, а яны цягалі са склада. І прашу праверыць гэтых“⁹¹. Акрамя банальнай зайздрасці і

⁸⁹ Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці, ф. 635, воп. 1, спр. 24, арк. 376–381.

⁹⁰ Тамсама, ф. 635, воп. 1, спр. 6, арк. 1.

⁹¹ Тамсама, ф. 635, воп. 1, спр. 6, арк. 76.

звядзення асабістых рахункаў падобныя даносы можна інтэрпрэтаваць і наступным чынам. У любым грамадстве заўсёды знойдуцца законапаслухмяныя грамадзяне, якія будуць паведамляць уладзе, нават варожай, пра любыя супрацьпраўныя дзеянні.

Такім чынам, пад час нацысцкай акупацыі на Беларусі назіраўся рост злачыннасці, выкліканы ў многім эканамічнымі абставінамі (нездарма сярод злачынстваў лідзіравалі эканамічныя), а таксама цяжкай спадчынай савецкага часу. Парушэнне законаў для пэўнай часткі грамадства было часткай стратэгіі выжывання ў экстрэмальнай сітуацыі. Нямецкія і калабарацыйныя ўлады ўжо з першых месяцаў акупацыі вымушаны былі весці няспынную барацьбу са злачыннасцю, але пагроза пакарання, як правіла, не магла спыніць яе. Часта ў супрацьпраўных дзеяннях былі замешаны супрацоўнікі калабарацыйнай адміністрацыі, прычым відавочная тэндэнцыя, калі іх кіраўніцтва выносіла ім адносна мяккія пакаранні.

Crime in Belarus under the Nazis (1941–1944)

Jaŭhien Hrebień

With reference to newly revealed archive documents the author of the article describes basic crime types in Belarus under the Nazi occupation. To study the causes of crime and punishment types the author uses the resolutions of Kommandanturs, the records of local occupational courts and the appeals of the population to the officials, the Polizei correspondence. It can be stated crime in at that time progressed. This crime progress was caused by multiple economic reasons including heavy hangover of the communist regime. For certain part of population to breach law meant to survive in extreme situation. From the first months of the occupation the German officials and the collaborationists had to undertake measures against the growth of crime. However, even threatening punishment strategy gave little or no result.

Доўгае парыванне са Сталіным, або Дзённік Яфіма Садоўскага*

Томас М. Бон

У дзень смерці Сталіна, 5 сакавіка 1953 г., мінская газета „Советская Белоруссия“, орган Цэнтральнага камітэта Камуністычнай партыі Беларусі, Вярхоўнага Савета і Савета міністраў БССР, апублікавала паведамленне маскоўскага ўрада. Цэнтральны камітэт Камуністычнай партыі Савецкага Саюза і Савет міністраў СССР абвясцілі, што ў ноч з 1 на 2 сакавіка таварыш Сталін перажыў апаплексічны ўдар і ў бліжэйшы час не зможа прымаць удзелу ў бягучых справах дзяржаўнага кіравання². Гэтае з’фемістычнае паведамленне мусіла прыхаваць сур’ёзнасць становішча і адкласці пошук адказу на пытанне, што ж будзе „пасля“. Уяўленне, што смерць не спынілася і перад такім звышчалавекам, як Сталін, выклікала шок не толькі ў прадстаўнікоў сродкаў масавай інфармацыі, але і ў большай часткі савецкага насельніцтва. Калі „Советская Белоруссия“ 6 сакавіка змясціла партрэт Сталіна, які днём таму пайшоў з жыцця, у жалобнай рамцы, гэта было ўсвядомлена пакаленнем, якое вырасла на савецкіх каштоўнасцях і нормах, як надлом, што заслانیў досвед Другой сусветнай вайны. Каб даць час перажыць страту індывіда, які быў увасабленнем бацькі для масы яшчэ падуладнага традыцыяналісцкім уяўленням насельніцтва, абвясцілі чатырохдзённую жалобу. Пры гэтым можна расцаніць як палітычны сігнал той

* *Feierte die russische Zarin den sozialistischen Frauentag? Efm Sadvovskijs lange Abnabelung von Stalin // Kollektivität und Individualität. Der Mensch im östlichen Europa. Festschrift für Prof. Dr. Norbert Angermann zum 65. Geburtstag. Hrsg. v. Karsten Brüggemann, Thomas M. Bohn, Konrad Maier. Hamburg, 2001. S. 341–354.*

² Советская Белоруссия. 5.03.1953. № 54. С. 1.

факт, што на жалобу па Сталіну было адведзена на адзін дзень меней, чым у свой час па Леніну. Цяпер зусім абгрунтавана загучалі запэўніванні ў адзінстве партыі. Яе адну прызнавалі здольнай весці насельніцтва далей у генеральным накірунку фарсіраванай індустрыялізацыі. Да таго ж пэўнага наследнага прынца Сталін загадзя не вызначыў³. Так што гэта адпавядала логіцы рэчаў, калі 7 сакавіка, яшчэ да пахавання былога ўладара, „Советская Белоруссия“ ўжо абвясціла новую каманду кіраўнікоў у складзе Георгія Мальянкова, Мікіты Хрушчова і Клімента Варашылава, якія ўзначалілі, адпаведна, Савет міністраў, Цэнтральны камітэт КПСС і Вярхоўны Савет⁴. Нарэшце 10 сакавіка „Советская Белоруссия“ паведаміла пра змяшчэнне бальзамаванага цела Сталіна ў Маўзалеі Леніна на Чырвонай Плошчы ў Маскве. Са спіса аратараў грамадскасць магла бачыць, хто на той момант уваходзіў у лік „уладных людзей“: гэта былі Мальянкоў, Лаўрэнцій Берыя (Міністэрства ўнутраных справаў) і Вячаслаў Молатаў (Міністэрства знешніх справаў)⁵. Што да падзей у самой сталіцы Беларусі Мінску, „Советская Белоруссия“ згадвала жалобныя сходы на аўтамабільным заводзе (6 сакавіка), а таксама на Цэнтральнай плошчы (8 і 9 сакавіка). Апоўдні 9 сакавіка перад помнікам Сталіну, як паведамлялі, сабралася больш за 200 тыс. чалавек⁶.

Перажыванне жалобы ў Мінску

У тыя драматычныя дні сакавіка 1953 г. мінскі журналіст Яфім Садоўскі ляжаў у шпіталі. Сёння наўрад ці можна сказаць, чаму ён насуперак сваёй звычцы не заносіў у нататнік звестак пра асноўныя падзеі дня: ці гэта было абумоўлена станам яго здароўя, ці ён, яўрэй па нацыянальнасці, трымаўся неабходнай палітычнай засцярогі, бо сучаснікі адчувалі ў студзеньскім „выкрыцці змовы“ крамлёўскіх урачоў прык-

³ Советская Белоруссия. 6.03.1953. № 55. С. 1.

⁴ Советская Белоруссия. 7.03.1953. № 56. С. 1.

⁵ Советская Белоруссия. 10.03.1953. № 59. С. 1.

⁶ Советская Белоруссия. 7.03.1953. № 56. С. 3/3; 9.03.1953. № 58. С. 2; 10.03.1953. № 59. С. 3.

меты новай хвалі чыстак або антысеміцкай кампаніі. Магчыма таксама, што Садоўскі на той момант наогул не меў з сабою дзённіка. Як бы там ні было, паміж 11 лютага і 11 сакавіка запісаў у ім няма⁷. Першае выказванне наконт згаданых падзей запісанае, што варта ўвагі, на датаваным 7 сакавіка 1953 г. аркушы, які быў укладзены ў нататнік пазней. Паводле яго, Садоўскі пачуў пра хваробу Сталіна яшчэ 3 сакавіка па радыё, і гэтая навіна, па яго словах, ударыла як маланкай, нібыта раптам наступіў холад: „Сэрца забалела, дыханне замёрла“. Размова ішла, урэшце, пра лёс Сталіна, да імя якога далучалі „любімы“ і называлі проста па-бацьку „Вісарыёнавіч“, а ў адпаведнасці з культурам, што пашырала прапаганда, яшчэ тытулавалі „нашым сонцам“ і „нашай надзеяй“. Садоўскі лічыў, што ён адчувае і выказвае калектыўную разгубленасць ва ўсёй краіне: „Усе думкі былі ў Маскве, у Крамлі, ля ложка чалавека, які так шмат зрабіў для кожнага“. Насуперак рэпрэсіям і тэрору кожны асобны чалавек, паводле Садоўскага, быў вельмі абавязаны Сталіну. Таму для Садоўскага, як і для многіх яго суайчыннікаў, адбылося нешта недаступнае розуму, калі прагучала абвестка пра смерць: „Памёр той, хто так патрэбны кожнаму з нас. Немагчыма паверыць. Гэтага не можа быць. Гэта сон. Кашмарны сон. Хутчэй прачнуцца!“⁸. Пераадоленне псіхалагічнай траўмы, вяртанне жыццёвых сілаў і перажыванне жалобы цягнуліся ў выпадку Садоўскага таксама шмат даўжэй, чым рэзананс, які гэтая тэма мела ў друку. Усе далейшыя запісы ў нататніку Садоўскага гучаць у сваёй чуллівасці як афіцыйныя дэкларацыі культуры Сталіна.

Ці гэта насенне прапаганды ўзышло ў святомасці Садоўскага? Ці ён папраўдзе верыў у „звышбацьку“? 13 сакавіка, калі перыяд дзяржаўнай жалобы ўжо даўно скончыўся, Садоўскі ўсё яшчэ не мог супакоіцца і прымірыцца з думкай, што Сталіна, „найвялікшага з найвялікшых“, больш няма. Маўляў, ад уяўлення гэтага факта яму робіцца

⁷ Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (далей БДАМЛіМ). Мінск. Ф. 92: Ефим Ильич Садовский, воп. 1, спр. 251, арк. 97, арк. 97адв.

⁸ Тамсама. Арк. 99.

балюча⁹. Нібыта рытм часу дае аблягчэнне, і Садоўскі пачаў 14 сакавіка лічыць дні пасля смерці Сталіна. Цяпер ён, паддаўшыся прыступу сентыментальнасці, шукаў суцяшэння ў гуках дзіцячых песень, прысвечаных Сталіну¹⁰. Але і праз 20 дзён, 25 сакавіка, не было і знаку паляпшэння яго стану. Дый як тое магло адбыцца? Ён жа цвёрда запомніў, што „новы (савецкі) чалавек“ мусіць натхняцца імем Сталіна, калі ён, поўны энтузіязму, пачынае свой працоўны дзень і аддае свае сілы за светлую будучыню, за камунізм¹¹. Садоўскаму здавалася, што нават указ аб амністыі ад 28 сакавіка трэба тлумачыць пасмяротнай воляй і мудрым рашэннем Сталіна. Ён амаль элегічна заклікаў: „Вечная памяць яму!“ Бо небяспека, што нядаўнія рэпрэсіі разгорнуцца ў новую хвалю тэрору, здавалася на першы час адхіленай¹². Хаця Садоўскі не каментываў праведзеную 4 сакавіка рэабілітацыю арыштаваных у студзені крамлёўскіх урачоў, можна меркаваць, што ён вызваліўся ад значнай часткі напружанасці і цяжару, што навесаў над ім. Аднак жа ён анідзе не ставіць пад сумнеў асобу Сталіна. Калі 12 красавіка 1953 г. мінула 40 дзён пасля смерці Сталіна — біблейская лічба, Садоўскі зафіксаваў выхад з пустыні, не маючы, праўда, сілы зірнуць наперад: „Сорак дзён!“¹³.

Толькі надыход свята Першамая стаў пераломам у гэтым плане. Хаця 30 красавіка Садоўскі занатаваў, што ані сонца, ані музыка і сцягі не змогуць прагнаць яго клопат, цяпер непазбежнае заняло сваё месца ў свядомасці: „Яго больш няма“. Але, піша Садоўскі, жыццё ідзе далей. І праз справы сваіх паплечнікаў Сталін увойдзе ў вечнасць¹⁴. Такія дыфірамбы міжволі выклікаюць пытанне: запісы ў дзённіку Садоўскага — выражэнне ўнутранага перажывання праўдзівых пачуццяў або гэта прадбачлівыя фармулёўкі, прызначаныя для магчымых чытачоў з колаў дзяржбяспекі?

⁹ Тамсама. Арк. 97адв.

¹⁰ Тамсама. Арк. 101.

¹¹ Тамсама. Арк. 101адв.

¹² Тамсама. Арк. 102.

¹³ Тамсама. Арк. 103.

¹⁴ Тамсама. Спр. 252, арк. 1адв.

Па ўсім здаецца, што гэтыя разважанні сапраўды адпавядалі тагачаснаму душэўнаму стану Садоўскага. Нездарма ён амаль двума дзесяцігоддзямі пазней, 11 сакавіка 1972 г., перачытваючы свае нататкі., палічыў слушным дадаць яшчэ адзін радок: „Зразумела, усе сталінскія запісы былі зроблены ў духу 1953 года. Няхай даруе мне Бог“¹⁵. Гэта чытаецца як позняя ўразуменне чалавекам таго, што ён служыў куміру.

Жыццёвы шлях Яфіма Садоўскага

Кім быў журналіст Садоўскі? Яфім Ільіч Садоўскі нарадзіўся 22 снежня 1907 г. (4 студзеня 1908 г. па новым стылі) у Мінску ў сям’і служачага, які навучаўся хіміі ў Швейцарыі, але мусіў зарабляць на жыццё працаю ў дрэваапрацоўчай прамысловасці. Сваё дзяцінства Яфім правёў ва ўкраінскім горадзе Нікапалі. У 1922 г. сям’я вярнулася ў Мінск. Тут Садоўскі ў 1924–25 г. вучыўся ў сталярнай майстэрні і ў 1926 г. скончыў прафесійна-тэхнічную школу. Пасля наведвання агульнаадукацыйных курсаў ён з 1927 г. цалкам прысвяціў сябе журналістыцы. У 1923–25 г. працаваў для тады яшчэ беларускамоўнай „Савецкай Беларусі“, у 1925–37 г. — для „Рабочего“, а ў 1937–41 г. — зноў для „Советской Белоруссии“, якая стала рускамоўнай. Не атрымаўшы вышэйшай адукацыі, ён дзякуючы савецкай культурнай рэвалюцыі патрапіў у прывілеяваныя шэрагі мінскай інтэлігенцыі. Пры гэтым ён, без сумнення, паводзіў сябе, як таго патрабавала сістэма. Рэпрэсіі ў канцы 1930-х г. не закранулі Садоўскага, верагодна, таму, што ён яшчэ не займаў на той час кіроўных пасадаў. У 1939 г. яго прынялі ў Беларуска-саюз пільменнікаў. У Другую сусветную вайну Садоўскі служыў франтавым карэспандэнтам далёка ад роднага горада, занятага немцамі. У гэты час яго бацькі загінулі ў мінскім гета. Адрозна пасля заканчэння вайны Садоўскі вярнуўся ў сталіцу Беларусі. У 1946 г. ён стаў членам Камуністычнай партыі БССР. Садоўскага прызначылі кіраўніком аддзела інфармацыі „Советской Бело-

¹⁵ Тамсама. Спр. 251, арк. 98.

руссии“. З 1963 г. ён выконваў толькі абавязкі літаратурнага супрацоўніка. Увогуле пасля Другой сусветнай вайны ён займаў аўтарытэтную пазіцыю ў сферы беларускіх масмедыа, ніколі не трапляючы ў цэнтр улады. Як кавалер ордэнаў Айчыннай вайны, Чырвонай Зоркі і ўзнагароджаны Ганаровай граматай Вярхоўнага Савета БССР ён атрымаў персанальную пенсію, калі ў 1970 г. пайшоў на адпачынак.

Побач са сваёй журналісцкай працай Садоўскі ніколі не кідаў і актыўнай літаратурнай дзейнасці. Пры гэтым ён пісаў ці не выключна на рускай мове. У 1927 г. убачыў свет зборнік вершаў „Полустанок“. Потым выходзілі зборнікі аповяданняў „Скрыпка і ордэн“ (1935), „Я вижу“ (1939), „Ясные дали“ (1951), „Жизни и судьбы“ (1962). У 1957 г. ён выдаў зборнік „Маякоўскі ў Беларусі“. Побач з гэтым былі апублікаваны нарысы на краязнаўчыя тэмы: „Гістарычныя помнікі Беларусі“ (1958), „Их именами названы улицы Минска“ (1965), „Люди и подвиг“ (1965), „Герои не умирают“ (1967) і „По историко-революционным местам Минска“ (1981). У апошнія гады жыцця з’явіліся яшчэ зборнік вершаў „Ожерелье“ (1991) і зборнік аповяданняў „Отвергнутая любовь“ (1991). 13 верасня 1993 г. Яфім Садоўскі памёр ва ўзросце 85 гадоў¹⁶.

Дзённік Яфіма Садоўскага

Садоўскі пастаянна вёў свой дзённік пад назвамі „Запісная кніжка журналіста“, „Крокі майго часу“ і „Думкі ўслых“ на працягу 1947–76 г. Хаця поўны аб’ём дзённіка каля 100 сшыткаў, вартасць яго як дакумента эпохі нязначная. Чаканага адлюстравання часу тут не знаходзім. Гэта хутчэй нататкі мімаходзь, чым сістэматычныя дзённікавыя запісы. Чытач мала даведаецца пра жыццё ў пасляваенным Мінску ці пра ўспрыманне ў Беларусі палітычнага курсу, вызначанага ў Маскве. Найбольш інфармацыйныя выпадковыя разважанні Садоўскага пра сваё юнацтва і пра

¹⁶ Гарэлік Л.М., Смольская В.У. Яфім Садоўскі // Беларускія пісьменнікі. Бібліяграфічны слоўнік / пад рэд. А.В. Мальдзіса. Т. 5. Мінск, 1995. С. 220–229.

стаўленне да рана памерлага бацькі. Астатняе — хроніка афіцыйных падзей кшталту згадак дзяржаўных святаў і фіксацыі сустрэч у ДOME пісьменнікаў. Захапляльнымі аказваюцца каментары да юбілеяў асобаў, якія мелі вызначальны ўплыў на Садоўскага. Тут трэба назваць, па-першае, паэта Маякоўскага, які імкнуўся сілаю свайго слова стварыць свядомасць, здольную да ўспрымання новага свету, і сумна скончыў сваё жыццё, а па-другое, палітычнага ўладара Сталіна, які наважваўся напружаннем сваёй волі радыкальна перайначыць усю сацыяльна-эканамічную сістэму. Як бы там ні было, Садоўскі лічыў свае паперы настолькі важнымі, што пасля заканчэння актыўнай прафесійнай дзейнасці ён асабіста перадаў іх цягам 1975 і 1976 г. Беларускаму дзяржаўнаму архіву літаратуры і мастацтва¹⁷.

Дэсталінізацыя ў адлюстраванні „Советской Беларусі“

Што ж кажуць дзённікі далей адносна Сталіна? Як Садоўскі рэагаваў на пачатую пры Хрушчове дэсталінізацыю? Калі і якім чынам ён нарэшце пазбавіўся залежнасці ад свайго „звышбацькі“? Каб адказаць на гэтыя пытанні, трэба спачатку прыгадаць, як разгортваліся падзеі. Дакладна вядома, што афіцыйна дыскусія адносна Сталіна распачалася толькі пасля XX з’езда партыі ў 1956 г., нават калі Хрушчоў яшчэ ў ліпені 1953 г. на пленуме Цэнтральнага камітэта КПСС адмежаваўся ад так званага „культу асобы“ і, пазбавіўшы паўнамоцтваў міністра ўнутраных спраў і першага намесніка старшыні Савета міністраў Лаўрэнція Берыю, выставіў яго ахвярным казлом, адказным за масавыя злачынствы сталінскай эпохі¹⁸. На гэтым фоне „Советская Беларусія“ ў першую гадавіну смерці Сталіна (5 сакавіка 1954 г.) яшчэ раз змясціла партрэт апошняга і тут жа пад буйным загалоўкам „Партыя вядзе нас напе-

¹⁷ БДАМЛіМ. Ф. 92, воп. 1, спр. 249–292.

¹⁸ Der Fall Berija. Protokoll einer Abrechnung. Das Plenum des ZK der KPdSU Juli 1953. Stenographischer Bericht, hrsg. v. Viktor Knoll u. Lothar Kölm. 2. Aufl. Berlin, 1999. S. 327–341.

рад“ аддала даніну памяці „вернаму вучню і паплечніку геніяльнага Леніна, вялікаму прадаўжальніку яго справы“. Зважаючы на дасягненні Сталіна ў індустрыялізацыі, калектывізацыі сельскай гаспадаркі, культурнай рэвалюцыі і ў пераможным заканчэнні вайны, яму прыпісваліся „кіпучая энергія“, „магутны геній“, „нязломная воля“ і „каласальны вопыт“. У звязку з артыкулам згадваліся памятныя мерапрыемствы на розных прадпрыемствах Мінска¹⁹. Рытуал паўтарыўся ў другую гадавіну смерці Сталіна (5 сакавіка 1955 г.), калі „Советская Белоруссия“ апошні раз ушанавала яго памяць. У перадавым артыкуле з шматзначнай назвай „Камуністычная партыя — Вялікі Рулявы Савецкага народа“ шляхам свядомага адмаўлення ідэі дыктатарскіх паўнамоцтваў адзінай асобы „мудрым правадыром“ згуртаванага ў вайне „гераічнага савецкага народа“ прызнавалася Камуністычная партыя, прадстаўленая сваім Цэнтральным камітэтам. Аднак жа яшчэ раз было аддадзена належнае „вялікаму Сталіну“ — „вучню і прадаўжальніку справы“ Леніна. Яго заслугай, як пісалася ў артыкуле, быў разгром „трацкістаў, бухарынцаў, буржуазных нацыяналістаў і ўсіх ворагаў народа“. Вось жа, адхіленні ад генеральнай лініі партыі па-ранейшаму не дапускаліся. Такі ж зарад несла і абвешчаная праграма культурных мерапрыемстваў, прысвечаных Сталіну: агітатараў заклікалі весці размовы на прадпрыемствах, прапагандуючы пры гэтым пабудову камунізму і ўздыв народнай гаспадаркі. Апрача таго, трэба было яшчэ раз даць людзям усвядоміць значэнне Сталіна, выставіўшы ў музеях адмысловыя экспанаты і ў Дзяржаўнай бібліятэцы — поўны збор яго твораў²⁰.

Калі ж урэшце 14 лютага 1956 г. распачаўся XX з’езд партыі, вялікае сімвалічнае ўздзеянне мела ўжо тое, што ў пленарнай зале не было выявы Сталіна. Але ў сваім справаздачным дакладзе старшыня Цэнтральнага камітэта КПСС Хрушчоў адно коратка згадаў адыход ад „культу асобы“, створанага вакол Сталіна²¹. І толькі на закрытым пасяджэнні

¹⁹ Советская Белоруссия. 5.03.1954. № 54. С. 1.

²⁰ Советская Белоруссия. 5.03.1955. № 54. С. 1.

25 лютага ён звязаў самавольства, з якім мноства сяброў партыі патраплялі пад рэпрэсіі, з дзеяннямі Сталіна, не ставячы, зрэшты, пад сумнеў сам рэжым²². Афіцыйнага абвясчэння папраўкі курсу, зробленай Цэнтральным камітэтам, яшчэ не прагучала, таму рэдактарам „Советской Белоруссии“, бадай, вельмі пашанцавала, што трэцяя гадавіна смерці Сталіна 5 сакавіка 1956 г. выпала на панядзелак — дзень, калі іх газета не выходзіла. Так удалося практычна абысціся без таго, каб згадваць Сталіна²³. Толькі рэзалюцыя Цэнтральнага камітэта ад 30 чэрвеня 1956 г. „Аб пераадоленні культуры асобы і яго наступстваў“ вызначыла лінію, якой трэба было прытрымлівацца. Ад гэтага моманту паратункам мусіла стаць вяртанне да заветаў Леніна ды захаванне прынцыпу „калектыўнага кіраўніцтва“²⁴. Адпаведна праз год, 5 сакавіка 1957 г., „Советская Белоруссия“ ані слоўца больш не кінула пра гадавіну смерці Сталіна²⁵. З таго часу Сталін стаў „нікім“, пра якога больш не згадвалі ў публіцыстыцы. Толькі пасля XXII з’езда партыі (17–31 кастрычніка 1961 г.), у выніку якога бальзамаванае цела Сталіна вынеслі з маўзалея Леніна і пахавалі каля Крамлёўскай сцяны, у „Советской Белоруссии“ зноў з’явіліся навіны. З лістапада 1961 г. было надрукавана кароткае і трохі сарамліва змешчанае пад рубрыкай „Хроніка“ паведамленне беларускага агенцтва навін БЕЛТА. Паводле яго, 2 лістапада прэзідыум Вярхоўнага Са-

²¹ Rechenschaftsbericht des Zentralkomitees der KPdSU an den XX. Parteitag. Referat vom Genossen N.S. Chruschtschow, dem Ersten Sekretär des ZK der KPdSU, gehalten am 14. Februar 1956. Berlin, 1956. S. 133.

²² Über den Personenkult und seine Folgen. Rede N.S. Chruschtschows in der internationalen Sitzung des XX. Parteitages der KPdSU, 25. Februar 1956 // SED und Stalinismus. Dokumente aus dem Jahre 1956. Berlin, 1990. S.8–68, асабліва S. 21–22.

²³ Параўн.: Советская Белоруссия. 4.03.1956. № 54; 6.03.1956. № 55.

²⁴ Über die Überwindung des Personenkults und seine Folgen. Beschluß des Zentralkomitees der KPdSU vom 30. Juni 1956 // SED und Stalinismus. S. 69–90.

²⁵ Параўн.: Советская Белоруссия. 5.03.1957. № 54.

вета БССР на падставе шматлікіх прапаноў працоўных і заяваў грамадскіх арганізацый пастанавіў перайменаваць Сталінскі раён горада Мінска ў Завадскі раён. Адначасова, напісана далей, выканаўчы камітэт Мінскага гарадскога савета вырашыў перайменаваць Сталінскі праспект у Ленінскі праспект. У той жа час так і не быў апублікаваны эскіз помніка Сталіну, які планавалі пабудаваць на Цэнтральнай плошчы Мінска. Партыя не выказвала зацікаўленасці ў аналізе свайго мінулага. Замест гэтага напрыканцы падзей дня змяшчаўся прагноз надвор'я²⁶.

Яфім Садоўскі: вызваленне ад Сталіна

У перыяд дэсталінізацыі Садоўскі не казаў ніводнага слова пра свайго куміра. Толькі калі хвалі абурэння ўлягліся і палітычная „адліга“ (Ілья Эрэнбург) пачала саступаць новым маразам, яго кароткія развагі пра Сталіна ўзнавіліся. Мажліва, у час адбудовы сталіцы да канца 1950-х г. ён быў дужа загружаны сваёй журналісцкай работай. Прынамсі, павелічэнне актыўнасці яго літаратурных праяваў у 1960-я г. сведчыць, што ён толькі патрохі пачаў зноў знаходзіць час для іншых рэчаў. У адпаведнасці з магіяй лічбаў якраз 10-я гадавіна смерці Сталіна натхніла Садоўскага зрабіць наступны запіс 5 сакавіка 1963 г. Гэта было нешта накшталт асабістага рэзюме палітыкі Хрушчова, якое, урэшце, зноў звялося да вызнання вернасці Сталіну. Абмяжоўваючы грэхападзенне Сталіна 1937 годам, Садоўскі трымаўся афіцыйнай версіі, паводле якой рэпрэсіі ды тэрор былі звязаныя выключна з унутрыпартыйнымі „чысткамі“. Нават не маючы мажлівасці прызнаць Сталіна невінаватым, Садоўскі, аднак жа, як і раней, патэтычна прырэчыў: „Усё ж ён вялікі. Вялікі!“²⁷. Відавочна, што за дзесяць гадоў Садоўскі не здолеў пазбавіцца залежнасці ад „культу асобы“. Таму і ставіць пад сумнеў сталінізм як сістэму яму нават у галаву не прыходзіла.

Пазней, з 1968 да 1975 г., Садоўскі ў гадавіны смерці Сталіна зноў рэгулярна выказваўся ў сваім дзённіку на гэ-

²⁶ Советская Белоруссия. 3.11.1961. № 260. С. 4.

²⁷ БДАМЛіМ. Ф. 92, воп. 1, спр. 256, арк. 256.

тую тэму. То былі гады эпохі Брэжнева, калі неасталінізм паступова ўбіраўся ў сілу ў сферах унутранай і культурнай палітыкі, перш чым у другой палове 1970-х г. „застой“ зрабіўся відавочным таксама ў эканамічнай і сацыяльнай палітыцы. Пасля таго, як ідэя сацыялізму страціла здольнасць выклікаць энтузіязм, дзеля стварэння новай інтэграцыйнай ідэалогіі запатрабаванымі сталі грамадская згода адносна непрыняцця фашызму і міф Другой сусветнай вайны. У гэтым кантэксце не дзіўна, што 4 сакавіка 1968 г. Садоўскі зноў прыгадаў Сталіна. Паводле Садоўскага, жывучай аказалася толькі частка міфа Сталіна: „Кажучы ўвогуле, яго прызнаюць геніяльным палкаводцам“. Не зважаючы на той факт, што Хрушчоў яшчэ ў сваёй сакрэтнай прамове ўнёс яскасць у гэтым аспекце, мінскія згуртаванні ветэранаў і партызанаў, па ўсім відаць, усё яшчэ адчувалі сябе абавязанымі свайму колішняму генералісімусу. Садоўскі зазначае: „Пра яго мала пішуць, толькі ў мемуарах вайскоўцаў“²⁸. У гэтым выказванні праяўляецца змена ў вобразе Сталіна, што склаўся ў Садоўскага. Замест асабістай пашаны ён перадаў толькі павагу, адчуваную іншымі. Пасля ў дзённіку Садоўскага сустракаюцца адно рэмінісцэнцыі, што сведчаць пра расплывісты досвед, які, здаецца, мае ўжо няшмат дачынэння да штодзённай рэальнасці.

Традыцыйным зачынам „Даўным-даўно!“ Садоўскі пачаў 28 чэрвеня 1969 г. казачны аповед: „Калісьці, да 1953 года, не было аніводнага дня, каб па радыё не прагучала імені Сталіна, каб па тэлебачанні не паказвалі яго партрэта“. Зусім пакінуўшы ўбакі тое, што за праекцыяй уяўных акалічнасцяў у мінулае — тэлевізары распаўсюдзіліся ў БССР толькі пасля 1956 г. — хаваецца, хутчэй, канстатацыя недахопаў у сучаснасці; у гэтым адлюстроўваецца ўразуменне Садоўскім сваёй прыналежнасці да пакалення, не здольнага больш даць жыццю ніякіх новых імпульсаў, бо яго досвед незапатрабаваны. Паводле Садоўскага, не адны дзеці, але і маладыя дарослыя рэагуюць на рэдкую магчымасць пабачыць выяву Сталіна нязграбным пытаннем: „Хто

²⁸ Тамсама. Спр. 276, арк. 66–67.

гэты вусаты!“ Паставіўшы пасля гэтага пытання клічнік, Садоўскі падкрэсліў незразумеласць для сябе сітуацыі. Але той факт, што ён наогул браў пад увагу метанімічнае азначэнне „вусаты“ для звышчалавека Сталіна, дае, прынамсі, адчуць, што ён намагаўся стаць на месца маладога пакалення, не выказваючы абурэння²⁹.

З 5 сакавіка 1971 г. у дзённіку Садоўскага ў дні смерці Сталіна можна знайсці толькі каляндарныя паметы, якія пазначаюць колькасць прамінулых гадоў, але, гледзячы ў цэлым, сведчаць таксама і пра ўсё большае адасабленне. Праз „18 гадоў“ пасля смерці Сталіна Садоўскі яшчэ раз прыгадаў вясновыя дні 1953 г. У памяці той надлом, што ўтварыла ў яго свядомасці перажыванне шоку, быў такі глыбокі, што ён толькі намякнуў на спрыяльныя ўмовы прыроднага клімату, не згадваючы, аднак, станоўчых уплываў „адлігі“ ў галіне ўнутранай палітыкі і культуры. Замест гэтага Садоўскі адно рэтраспектыўна зафіксаваў пачатак „ледавіковага“ перыяду, звязанага з уласным здранцвеннем. Па ўсім відаць, досвед эпохі Хрушчова не змог заслانیць у галаве Садоўскага перажытага за Сталіным. Выключна ў галашэннях Садоўскага наконт дня сённяшняга адбылася дзіўная перамена, бо Сталін паўстае ў ролі звычайнага смяротнага: „Жыццё брала і бярэ сваё. Віват жыццю!“ На гэтым месцы Садоўскі зрабіў важны крок, пачаўшы разлічваць на будучыню, якой стваральнік кшталту Сталіна больш не патрэбны³⁰.

У выніку праз „19 гадоў“ пасля смерці Сталіна ён проста і сціпла канстатаваў той факт, што апошні знік з грамадскай свядомасці і, такім чынам, больш не існуе³¹. Праз „20 гадоў“ Садоўскі паспрабаваў з дапамогай біблейскай сентэнцыі выказацца па сутнасці дыскусіі, якая да таго моманту так і не набыла адкрытага характару: „Алдайце кесару кесарава“. Паводле яго меркавання, тое „добрае“, што зрабіў Сталін, было гэтаксама належным чынам ацэнена, як і тое „благое“, што

²⁹ Тамсама. Спр. 282, арк. 22.

³⁰ Тамсама. Спр. 286, арк. 30адв.

³¹ Тамсама. Спр. 288, арк. 55.

ён зрабіў. І ўсё-такі Садоўскі хацеў устрымацца ад канчатковага рашэння. Лічачы часавую дыстанцыю яшчэ занадта кароткай, ён пакідаў гэтую задачу наступным пакаленням: „Але гісторыя сама яшчэ скажа пра яго сваё слова“³². Праз „21 год“ пасля смерці Сталіна Садоўскі без ілюзій патлумачыў тое, што моладзь не мае ведаў пра Сталіна і не адбываецца гістарычнага даследавання яго эпохі: „Вось дык лёс славы“. У гэтым гучыць не толькі тэма адзіноты „вялікага чалавека“ ў гісторыі, але, відавочна, і патрэба Садоўскага зарыентавацца ў сучаснасці³³. А праз „22 гады“ пасля смерці Сталіна Садоўскі нарэшце змог паглядзець зверху на фігуру свайго „звышбацькі“, сцвярджаючы: „Ён баяўся, што без яго мы акажамся сляпымі кацянятамі. І дарма, бо жыццё абвергла гэта“³⁴. Іншымі словамі, Садоўскі прыйшоў да разумення таго, што ён быў „павязаны“ інтэлектуальнымі і псіхічнымі структурамі, якія доўгі час заміналі яму ісці далей сваім шляхам як самастойнаму чалавеку.

Спатрэбілася ў цэлым два дзесяцігоддзі, каб Садоўскі вызваліўся ад залежнасці ад „культу асобы“ сталінскіх часоў. Зрабіўшы гэты крок, ён насмеліўся перадаць свае запісныя кніжкі ў архіў. Далейшы аналіз сваёй мінуўшчыны здаваўся яму больш непатрэбным. Цяпер ён разглядаў свае паперы выключна як дакумент эпохі, што можа паслужыць крыніцай будучым даследчыкам. Дзённік Садоўскага канчаецца 1976 г. Як відаць, ён не хацеў нічога больш раскрываць грамадскасці. Ды і што яму было яшчэ расказваць? Запіс у дзённіку ад 5 сакавіка 1976 г. нібыта пазначыў завяршэнне цыкла яго жыцця: пад уражаннем сустрэчы ў Саюзе пісьменнікаў напярэдадні ён спачатку зафіксаваў, па сутнасці, нязначны факт, што пісьменнік Максім Танк намысліў падарожжа ў Японію. Тут яму раптам успомнілася сустрэча з яго ўнучкай Юляй, якая зацвела яго знянацку і адначасова пацешыла наіўным дзіцячым пытаннем: „Дзед, а ці руская царыца таксама святкавала Восьмага сакавіка...“³⁵.

³² Тамсама. Спр. 289, арк. 99.

³³ Тамсама. Спр. 290, арк. 86.

³⁴ Тамсама. Спр. 291, арк. 67.

³⁵ Тамсама. Спр. 292, арк. 37.

Ці ведаў Садоўскі, як апошняя царыца з роду Раманавых праводзіла сацыялістычны Дзень жанчын, застаецца невядомым, бо замест таго, каб перадаць свой адказ, ён звёў увесь каментар да трох шматзначных кропачак. Яму стала ясна, што пакаленне яго ўнукаў задае гісторыі зусім іншыя пытанні, чым ён сам. Сталін не быў згаданы ніводным словам.

Яфім Садоўскі — „гома саветыкус“

У другой палове 1990-х г. „дзённікі са сталінскіх часоў“ прыцягнулі агульную цікавасць спецыялістаў-даследчыкаў³⁶. З аднаго боку, фантазію чытачоў распальвае чаканне шчаслівага выпадку змерыць сябе надзеямі і расчараваннямі людзей, якія жылі ў іншы час і ў іншым атачэнні ў экстрэмальных умовах. З другога боку, навуковая інтэрпрэтацыя скіраваная на высвятленне нормаў паводзінаў ды ўзораў ідэнтыфікацыі пакалення, якое сфармавалася пад уплывам сталінізму. З дапамогай пісьмовых сведчанняў надта цяжка рабіць сцвярджэнні пра структуру асобы або пра суадносіны індывідуальна-псіхалагічнага планавання жыцця і сітуацый сацыяльнага прымусу. Ва ўсякім выпадку, можна прыцягнуць шаблоны для праверкі, ці ўкладваецца наяўнае ў пэўную схему і ці можна атрымаць на падставе гэтага тлумачэнне гістарычнае, якое выходзіць за межы адзінкавага выпадку.

Што ж за чалавек паўстае перад намі са старонак дзённіка Яфіма Садоўскага? Погляд назад на яго біяграфію паказвае, што ён уступіў у прафесійнае жыццё ў сярэдзіне 1920-х г., у перыяд „новай эканамічнай палітыкі“, што ўмоўна арыентавалася на рынкавыя механізмы, і дзякуючы савецкай кампаніі па пашырэнні адукаванасці заняў пазіцыю, якая дазволіла яму ў канцы 20-х – пачатку 30-х г. адсочваць прымусовую калектывізацыю сельскай гаспадаркі і

³⁶ Напр., Tagebuch aus Moskau 1931–1939. Aus dem Russischen übersetzt und hrsg. v. Jochen Hellbeck. München, 1996; Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalin-Zeit. Hrsg. v. Véronique Garros, Natalija Korenewskaja, Thomas Lahusen. Berlin, 1998.

фарсіраваную індустрыялізацыю краіны з пункту гледжання журналісцкай браці. Насуперак свайму непрататарскаму паходжанню яму пашчасціла ў 1937 г., годзе тэрору, дасягнуць адной з пасадак, што вызвалілася ў афіцыйна-ўрадавай „Советской Беларуссии“. І насуперак сваёй яўрэйскай нацыянальнасці ён і ў пасляваенны час працягваў рухацца ўверх па кар’ернай лесвіцы. Вось жа, нам варта разглядаць яго як прадстаўніка таго пакалення, для якога, прынамсі, на пэўны час спраўдзілася мара пра „новага чалавека“. Гэтае пакаленне было роўным чынам прасякнутае патэрналізмам і эгалітарызмам. Равеснікі Садоўскага адмаўляліся ад прыватнай сферы, якой іх пазбавіў недахоп жыллёвай плошчы ды калектыўная арганізацыя працы, мірыліся з дэфіцытам усіх рэчаў штодзённага ўжытку, абумоўленым занябнасцю прамысловасці спажывецкіх тавараў, і ўладкоўваліся ў мілітарызаваным грамадстве з яго каманднай сістэмай. Для гэтага пакалення, што прайшло праз усе віры жыцця, Сталін увасабляў захаванне доўгачаканага „спакою ды парадку“ і забеспячэнне якой бы там ні было „камуністычнай маралі“.

З прычыны таго, што Сталіну ўсміхнулася ваеннае шчасце, ён быў для тых, каму давалося перажыць нацыянальную трагедыю, найсвяцейшай, недатыкальнай асобай. Хрушчоў жа, хоць і намагаўся аднавіць ленінізм, але ў духоўным плане не мог даць гэтым людзям ніякага апірышча. Наадварот: равеснікі Садоўскага мусілі сузіраць, як паступовае ўзрастанне ўзроўню жыцця пасляваеннага пакалення да зноснага становішча суправаджалася стратай веры ва утопію і як у грамадскім дагаворы шансам індывіда на самарэалізацыю надавалася ўсё большае значэнне. Таму рахункі са Сталіным былі для пакалення Садоўскага балючым працэсам, тым больш што размова ішла, у першую чаргу, пра выцясненне і ў меншай ступені пра разбор калектыўнай віны. Яны мусілі б пачаць сваю споведзь за грахі ўсяго жыцця з замоўчвання масавых злачынстваў ды згадаць пра сваю ўлучанасць у сістэму тэрору і гвалту. На фоне сказанага не так важна, ці быў журналіст Садоўскі эстэтам-канфармістам або лаяльным саўдзельнікам. У працэсе культуралістычнага пералому задачай гісторыкаў

павінна быць, хутчэй, даследаванне сутнасці феномена „гома саветыкуса“ ў цэлым, наглядная дэманстрацыя яго абмежаванай здольнасці да крытычнай ацэнкі, а таксама даступнае тлумачэнне адсутнасці ў яго індыўдуалізму. „Савецкіх людзей“ яшчэ можна сустрэць, выправіўшыся ў палявыя даследаванні.

Пераклад Сяргея Паўлавіцкага

Eine Lange Abnabelung von Stalin oder Efim Sadovskijs Tagebuch

von Thomas M. Bohn

Der Journalist Efim Sadovskij erlebte den Wiederaufbau der Stadt Minsk als teilnehmender Beobachter. Finden sich in den ersten beiden Jahren nach dem Krieg in den Zeitungen unter seinem Namen noch Reportagen, die von einer gewissen Euphorie zeugen, so sind danach auch von anderen Autoren nur noch anonyme Berichte anzutreffen, die in ihrer Farblosigkeit die Restauration der totalitären Herrschaft widerspiegeln. Dennoch schien sich Sadovskij dem stalinistischen Diktum der „Normalisierung des Lebensbedingungen“ verschrieben zu haben. Die Notizen in seinem Tagebuch, die er in den Wochen nach Stalins Tod und an den folgenden Jahrestagen bis in die Mitte der siebziger Jahre eintrug, zeigen ihn als einen Sowjetmenschen, den der Glaube an die „kommunistische Moral“ lange davon abhielt, sich von seinem Übervater zu emanzipieren.

Кандыд (да біяграфіі Міхаіла Зялёнкі)

Калі мы ўважліва прачытаем лісты Тараса Шаўчэнкі, якія ён паслаў з Новапятроўскага ўмацавання (Мангышлак. — В.А.) у Арэнбург, то амаль у кожным з іх заўважым сардэчныя, кранальныя прывітанні і пацалункі „бацьку прэфекту“. З пэўных меркаванняў гнаны кабзар не назваў імя гэтага чалавека. І мы, верагодна, ніколі б не даведаліся пра яго, калі б у 1899 г. у часопісе „Киевская старина“ не з’явіліся б мемуары Ф. М. Лазарэўскага пад назвай „З успамінаў пра Шаўчэнку“, дзе, у прыватнасці, ён піша: „У маю адсутнасць Шаўчэнка зблізіўся з палякамі, якіх пад час мікалаеўскага царавання была цэлая калонія. Бліжэй за ўсіх, відаць што, ён быў да Залескага, Серакоўскага, Турно, Зялёнкі і Аркадзя Венгжыгоўскага. Апошні з іх служыў у Памежнай камісіі; чалавек незвычайна вёрткі і пранырлівы, ён першы дазнаваўся аб прыбыцці новых сасланых палякаў і адразу ж уводзіў іх у свой гурток. Міхаіл Зялёнка, дамініканскі манах, які быў у 30-я г. прэфектам гімназіі ў Літве, сасланы ў Арэнбург у 1834 г. і стаў там капеланам Арэнбургскага кадэцкага корпуса. Палякі не пераставалі зваць яго прэфектам. Менавіта гэтыя два верхаводы, Венгжыгоўскі і Зялёнка, напаўнялі цэнтр польскага насельніцтва ў краі найлепшымі прадстаўнікамі з сасланых у 30-я г. палякаў“¹.

Ілюстрацыяй да прыведзеных звестак можа служыць малюнак Аляксея Чарнышова „Шаўчэнка сярод сяброў у Арэнбургу“, зроблены ў момант адной з сустрэч. Тут злева направа мы бачым: Браніслава Залескага, Юльяна Кавальскага, Аляксандра Чарнышова (брата мастака), Тамаша Вернера, Яўстафія Серадніцкага, Людвіка Турно, Аляксандра Попеля, Станіслава Дамарацкага, Людвіка Ліпскага, Тараса Шаўчэнку і Бальтазара Калясінскага². Праўда, ся-

¹ Киевская старина. 1899. Кн. 2. Февр. С. 151–167.

² Хинкулов Л. Шевченко. Москва, 1966. С. 224–225.

род іх мы не бачым Міхаіла Зялёнкі. Відаць, у гэты момант яго не было ў казарме. Аднак пра яго ў Арэнбургскім архіве захавалася справа пад назвай „Аб прысланні на жыхарства ў Арэнбург прэфекта былой Гарадзенскай гімназіі ксяндза Зялёнкі і аб прызначэнні яго каталіцкім святаром у Арэнбургскі корпус“, якая ахоплівае дваццацісямігадовы перыяд знаходжання яго ў стэпавым краі³.

З яе вынікае, што Міхаіл Зялёнка нарадзіўся ў 1797 г. і паходзіць з дваран Віленскай губерні Троцкага ўезда. Пачатковую адукацыю ён атрымаў у Ковенскім і Мярэцкім павятовых вучылішчах, а ў 18 гадоў, г.зн. у 1815 г., прыняў абет манаства ў Тапорцкім манастыры дамініканскага ордэна. Скончыўшы ў дамініканцаў вышэйшы семінарскі курс са ступенню доктара багаслоўя, Міхаіл Зялёнка потым прайшоў яшчэ поўны курс на этыка-філалагічным факультэце Віленскага універсітэта і восенню 1819 г. быў прызначаны настаўнікам польскага красамоўства і лацінскай мовы ў Нясвіжскае павятовае вучылішча, дзе заставаўся да восені 1825 г., выкладаючы гісторыю і лацінскую мову. Варта адзначыць, што ў 1823 г. ён быў пасвечаны ў святары, прыняўшы ў манастве імя Кандыд.

У канцы 1825 г. Міхаіл Зялёнка быў пераведзены ў Гарадзенскую дамініканскую гімназію, дзе спачатку ў званні старшага настаўніка тры гады выкладаў красамоўства, логіку і лацінскую мову, а потым больш за пяць гадоў кіраваў гэтай навучальнай установай на пасадзе наглядчыка⁴. Неабходна зазначыць, што яго імя значыцца і сярод заснавальнікаў публічнай бібліятэкі ў Горадні, пасаджанне якіх прайшло 3 верасня 1830 г.⁵.

Рэвалюцыйныя падзеі 1830–1832 г. закранулі і Міхаіла Зялёнку. Пасля разгрому паўстання яго абвінавачвалі ў тым, што ён, святар, заступіўся за сваіх вучняў, якія апынуліся пад следствам па палітычных справах. Яго выслалі з родных мясцін у далёкі Арэнбургскі край, а гімназію зачынілі.

³ ГАОО. Ф. 6, оп. 5, ед. хр. 10732.

⁴ Русский биографический словарь. Петроград, 1916. С. 337–338.

⁵ ЦДГА ў Гродне. Ф.1, воп. 3, спр. 853, арк. 6–9.

Пра гэта сведчыць яго асабовая справа, дзе Гарадзенская гімназія значыцца „былой“⁶.

Выбіты са звыклага ладу жыцця, Міхаіл Зялёнка не згубіўся, а знайшоў у сабе дастаткова сілаў і энергіі, каб паклапаціцца пра іншых сасланных — таварышаў па барацьбе, а таксама беднякоў, якім была неабходна яго дапамога і суцяшэнне. Сам жа ён жыў на той час прыватнымі ўрокамі і выпадковымі заробкамі. Праз два гады яму была дадзена магчымасць пераехаць бліжэй да родных мясцін, але ён „не выказаў згоды“, інакш кажучы — адмовіўся. Знаходзячыся афіцыйна не пры справе, ён адчуваў, што неабходны людзям, адарваным ад айчыны, і не мог з імі развітацца.

Толькі праз некалькі гадоў, у 1839 г., дзякуючы хадайніцтву кіраўніка Арэнбургскага краю В. А. Пяроўскага, Міхаіл Зялёнка быў прызначаны святаром рымска-каталіцкага веравызнання пры асобным Арэнбургскім корпусе. Пад яго непасрэдным кіраўніцтвам у Арэнбургу пачалося і паспяхова закончылася будаўніцтва касцёла⁷. Праз дзесяткі гадоў газета „Арэнбургскі лісток“ (1889. 16 красавіка. — В.А.) змясціла на сваіх старонках апісанне гэтага аб'екта: „Будынак касцёла — каменны, чатырохкутны, прадаўгаваты і даволі высокі, з жалезным двухсхільным дахам. Алтарная частка будынка паўкруглая, з такім самым дахам. Вокны вузкія і высокія. Верх будынка звонку ўпрыгожаны толькі званіцай, пабудаванай над яго пярэдняй часткай, нізкай і чатырохвугольнай з паўпласкім трохсхільным дахам. Крыжы на будынку два, з якіх адзін над алтаром, а другі — над званіцай“⁸.

Варта сказаць, што арэнбургскі пісьменнік і краязнаўца Леанід Бальшакоў у канцы 60-х г. мінулага стагоддзя распачаў пошукі гэтага касцёла і знайшоў яго рэшткі, якія цяпер служаць сценамі арэнбургскай абутковай фабрыкі⁹.

⁶ ГАОО. Ф. 6, оп. 5, ед. хр. 10 732.

⁷ Русский биографический словарь. С. 337–338.

⁸ Оренбургский листок. 1889. 16 апр.

⁹ Большаков Л. Главы из жизни. Оренбург: Южно-Уральское книжное издательство, 1974. С. 61–62.

Менавіта з таго часу, як М. Зялёнка стаў святаром, кола яго дзейнасці значна пашырылася, бо войскі Арэнбургскага корпуса былі размешчаны на вялізнай прасторы: ад Волгі і Камы да берагоў Сыр-Дар'і і ад мяжы Сібіры амаль да мяжы Персіі. Верны самому сабе, Міхаіл Зялёнка паўсюдна стараўся зрабіць людзям дабро, не звяртаючы ўвагі на іх неравызнанне. Раніцай і ўвечары дзверы яго сціплага жылля былі адчынены для кожнага, хто толькі хацеў звярнуцца да яго па дапамогу або абарону. Зранку да вечара, у любое надвор'е, хадзіў ён па горадзе, клапацячыся пра іншых, з'яўляючыся туды, куды прыводзіў яго абавязак і чалавекалюбства, туды, дзе мог быць карысны бліжняму.

У сваіх успамінах ваенны інжынер, генерал-лейтэнант І. Ф. Бларамберг згадвае наступны цікавы выпадак: „Мае афіцэры Генеральнага штаба наладзілі ў Арэнбургу прыёмнае новаўвядзенне — аматарскі тэатр на карысць бедных... Каталіцкі святар (Міхаіл Зялёнка. — В.А.), **які ведаў усіх беднякоў горада** (вылучана аўтарам), з задавальненнем узяў на сябе адказнасць размеркавання сярод іх грошай... За сем гадоў сярод небагатых жыхароў горада было размеркавана 20 тысяч рублёў асігнацыямі“¹⁰.

А вось яшчэ адно цікавае сведчанне: „Асабліва вялікую дабрачынную дзейнасць праявіў Зялёнка, хоць і пад чужым сцягам, пад час кіравання краем В. А. Обручава“. Далей у нататцы ідзе гаворка пра тое, што жонкі галоўных начальнікаў у правінцы надзвычай любяць браць на сябе, хоць і не маюць ніякага ўяўлення аб справе, ролю апякунак бедных таго краю, якім кіруе муж. Але жонка генерала Обручава, клікалі яе Мацільда Пятроўна, занадта высокая была пастаўлена, каб лазіць па брудных хацінках і ўпэўнівацца ў беднасці прасіцеля, яе нервы не вытрымлівалі выгляду розных пакут, пад якія пераважна падпадае бедны люд. Яна не магла асабіста здзяйсняць усіх выдач і збіраць грошы, не ведала, як весці рахунак і інш. „Для такіх умоў, — завяршае сваю нататку ананімны аўтар, — такой асобай у Арэнбургу толькі і мог быць адзін Зялёнка, які карыстаўся ўжо

¹⁰ Бларамберг И. Воспоминания. Москва, 1978. С. 266–267.

і раней рэпутацыяй усеагульнага дабрадзея, і таму выбар генеральшы, вядома ж, спыніўся на ім; яна і ўзяла яго сакратаром па справах бедных¹¹.

На той час ён даўно ўжо быў для многіх польскіх выгнаннікаў „духоўным бацькам“. Губернатары — спачатку Пяроўскі, а потым і Обручаў — у афіцыйных даноках сведчылі, што Зялёнка „займеў давер і прыхільнасць палякаў, карыстаецца там усеагульным добрым меркаваннем“. Аднак, характарызуючы яго як „сціплага“, „надзейнага“ і „ні ў чым нядобранамераным не заўважанага“, начальнікі глядзелі на ксяндза з асцярогай. Вядомы наступны выпадак: „Аднойчы Арэнбургскаму губернатару В. А. Обручаву данеслі, што ў мясцовым касцёле па вечарах відаць агонь, і што там збіраюцца на таемныя сходы сасланыя палякі. Атрымаўшы гэты данос, В. А. Обручаў у суправаджэнні плац-маёра Халецкага і паліцмаистра палкоўніка Дэмасціка з’явіўся нечакана вечарам да касцёла і, заўважыўшы там святло, тут жа запатрабаваў ксяндза Зялёнку і загадаў яму адчыніць касцёл. Калі ўвайшлі ўсярэдзіну, то ў ім нікога не знайшлі і В. А. Обручаву давялося прасіць прабачэння ў ксяндза Зялёнкі за залішнюю паспешлівасць: няцяжка было ўпэўніцца ў тым, што святло ў касцёле было ад промняў сонца на захадзе, якое свяціла якраз у рознакаляровыя шкельцы вокнаў алтара¹².

Разумны, адукаваны і незвычайна энергічны Міхаіл Зялёнка не толькі хацеў, але і ўмеў рабіць дабро, ніколі не адмаўляючыся ні ад якіх паслуг. Так, у Арэнбургу ён заснаваў мясцовы заалагічны музей і з любоўю клапаціўся пра папаўненне і захаванне яго. На працягу некаторага часу ён бязвыплатна кіраваў скасаваным потым вучылішчам земляробства і лесаводства ў Арэнбургу. Ён прыняў дзейсны ўдзел пры заснаванні прыватнага таварыства наведвання бедных, нарэшце, яго ж разумнаму клопату абавязана бы-

¹¹ Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 28. Оренбург, 1913.

¹² Тамсама.

ло сваім існаваннем і першае ў Арэнбургу вучылішча для навучання шыццю і рукадзеллю бедных дзяўчат.

Асабліва выразна выявілася яго філантрапічная дзейнасць у 1848 г., пад час халернай эпідэміі, калі ён у ліку нямногіх царкоўных пастыраў праявіў сапраўдны гераізм у служэнні бліжнім. У 1851 г. за ўзорнае стараннае выкананне абавязкаў па званні корпуснага святара, а таксама за нястомную дабрачынную дзейнасць Міхаілу Зялёнку ўселітасцівейша падараваны нагрудны крыж¹³.

Нястомная дзейнасць Міхаіла Фадзеевіча падтачыла ўрэшце яго сілы. Пад час адной са сваіх далёкіх паездак ён прастудзіўся і, вяртаючыся ў Арэнбург, памёр ад запалення лёгкіх 31 кастрычніка 1860 г. Пахаванне Міхаіла Зялёнкі, якое прыцягнула ўвагу шматлікіх яго прыхільнікаў, адбылося ў агароджы мясцовага касцёла, пабудаванага яго ж намаганнямі, а ў падпісцы на помнік бескарысліваму працаўніку прынялі ўдзел асобы ўсіх веравызнанняў.

Мінск

Вячаслаў Афанасьеў

¹³ Оренбургские губернские ведомости. 1860. № 50.

Справа аднаго наезду, або Пра рэпутацыю Льва Сапегі

Наталля Сліж

Канцлер ВКЛ Леў Сапега (1557–1633) і смаленскі ваявода Філон Кміта-Чарнабыльскі (каля 1530–1587) — адны з найбольш вядомых асобаў сваёй эпохі. Л. Сапегу прысвечана панегірычная літаратура XVII ст.¹ Яго першая біяграфія з’явілася ўжо ў 1645 г., аўтарам якой быў Ян Рывоцкі². У гістарыяграфіі шмат увагі аддавалася кар’еры Л. Сапегі, яго ролі ў рэлігійным жыцці ВКЛ³. Але менш вядома пра яго дзейнасць на пасадзе аршанскага падстаросты.

Смаленскі ваявода Філон Кміта-Чарнабыльскі быў адным з герояў Інфлянцкай вайны. Сваімі вайсковымі подзвігамі

¹ Borek P. Lew Sapieha w świetle oracji pogrzebowej Sebastiana Łaszewskiego // Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna / Red. K. Stępnik. Lublin, 2007. S. 77–90; Галенчанка Г. Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV – сярэдзіны XVII ст. Мінск, 2008. С. 149.

² Ćiuprinskas M. Retoryka a biografia: życie Lwa Sapiehy w dziele Jana Rywockiego *Idea magni herouis* (1645) // Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna / Red. K. Stępnik. Lublin, 2007. S. 65–76.

³ *Życie sławnych polaków*. Orzechowski S. *Życie Jana Tarnowskiego*. X. Kochanowski. Lew Sapieha. T. I–II. Radom, 1830; Lulewicz H. Sapieha Lew // *Polski Słownik Biograficzny* (далей — PSB). T. XXXV/1. Zesz.144. Warszawa; Wrocław; Kraków, 1993. S. 84–104; Akinczyc I. Lew Sapieha a problem religijny w Wielkim Księstwie Litewskim // Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna / Red. K. Stępnik. Lublin, 2007. S. 17–26; Kempa T. Kanclerz Lew Sapieha a kościół unicki // Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna / Red. K. Stępnik. Lublin, 2007. S. 27–42; Czwolek A. Lew Sapieha, dyplomata w służbie Zygmunta III // *Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час*. Зборнік навуковых артыкулаў. Гродна, 2007. С. 123–138 і інш.

заслужыў павагу сучаснікаў і шанаванне нашчадкаў⁴. У разнастайных гістарычных даследаваннях значная ўвага аддавалася менавіта яго вайскавай дзейнасці⁵.

Выяўлены ліст Стэфана Баторыя да аршанскага старо-сты Ф. Кміты-Чарнабыльскага адносіцца да міжваеннага часу гадоў Інфлянцкай вайны. У ім паказаны неправавыя дзеянні аршанскага падстаросты Л. Сапегі (наезд на прыватную маёмасць), а таксама Ф. Кміты-Чарнабыльскага, які прыкрываў яго злачынства. Названы факт невядомы ў іх біяграфіі, ён сведчыць, што ўчынкі гэтых асобаў былі не заўсёды гераічнымі. Тым не менш, мы не ставілі за мэту паказаць Л. Сапегу і Ф. Кміту-Чарнабыльскага як антыгерояў. Дакумент прадэманструе, як у некаторых выпадках яны працялялі сябе на пасадах падстаросты і старосты.

Ліст Стэфана Баторыя захоўваецца ў архіве Гарнастая [гл. дадатак 1], бо справа звязана з берасцейскім ваяводам Гаўрылам Іванавічам Гарнастаем (? –1587)⁶. Гэта адзіны дакумент па гэтым выпадку. Напісаны ён быў у Мальбарку 25 лістапада 1577 г. пісарам Мікалаем Ясенскім⁷. Адра-

⁴ Kochanowski J. Iesda do Moskwy. Kraków, 1583; Narkiewicz S. Dekret wieczney pamieci na sedziego ziemskiego smolenskigo JMP Hieronima Ciechanowicza, sakratarza JKM i na assessora JM przy żalobie pogrzebowej. Wilna, 1651.

⁵ Eberle J. Kmita Filon Czarnobyłski // Polski Słownik Biograficzny. T. 13. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967–1968. S. 88–89; Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці. Уклад., уступ. артыкулы, каментарыі канд. філалагічных навук А.Ф.Коршунава. Мінск, 1975; Кміта-Чарнабыльскі Філон // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 4. Мінск, 1997. С. 207; Янушкевіч А. Вульская бітва 1564 г. // Commentarii Polocenses Historici. 2004. Т. 1. С. 39–40.

⁶ Г. Гарнастай быў старэйшым сынам падскарбія ВКЛ, навагародскага ваяводы Івана Астаф'евіча (?–1558). Пасля бацькі атрымаў багатую спадчыну. Акрамя згаданай пасады займаў яшчэ наступныя: камянецкі дзяржаўца, менскі староста (1575), менскі ваявода. Markiewicz A. Hornostaj Gabriel (Hawryła) Iwanowicz // PSB. T. 9. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1960–1961. S. 626–627.

⁷ Мікалай Ясенскі займаў пасаду пісара з 1576 г. Памёр у 1600 г. Lulewicz H., Rachuba A. Urzędnicy centralni i dostojnicy Wiel-

саваны непасрэдна аршанскаму старосту па скарзе Г. Гарнастая на Л. Сапегу за наезд на яго сяло Старцэвічы ў маёнтку Задняпроўе⁸.

17 жніўня 1577 г. Л. Сапега разам са старасельскімі і басейскімі баярамі Сямёнам Рубцом, Іванам Фядровічам, Грышкам і Марцінам Ганчарэнскімі, басейскімі падданымі Арцёмам Марціюшэвічам, Ходарам Зяньковічам, Іванам, Кандратам, Хромам і Івашкам Анбрасовічамі і з іншымі падданымі і баярамі, а таксама з аршанскімі казакамі і памочнікамі з ураду аршанскага падстаросты наехалі на сяло, пабілі і памардавалі падданых Г. Гарнастая, забралі ў іх маёмасць. У дакуменце пералічана толькі дзесяць асобаў, якія ўдзельнічалі ў наездзе. Пра агульную колькасць удзельнікаў меркаваць складана, бо былі не толькі падданыя, але і асобы з ураду і казакі. Войска Л. Сапегі маглі складаць не менш за 30 чалавек. Наезд быў зроблены не з уласных маёнткаў, а са староства, хоць у той час Л. Сапега меў спадчынны маёнтак Сакольні ў Аршанскім павеце, які атрымаў пасля падзелу спадчыны з братамі ў 1575 г.⁹.

Было адзначана, што берасцейскі ваявода скаргі на падстаросту падаваў неаднаразова. Але Ф. Кміта-Чарнабыльскі не хацеў прымаць сведчанні возных аб шкодах, акрамя таго яшчэ і іншыя дакументы па гэтай справе вырваў з актавых кніг. Па артыкуле 20 раздзела 4 Статута ВКЛ 1566 г. у функцыі старосты, сярод іншых справаў, уваходзіў разгляд наездаў на маёмасць. Невыкананне старостам сваіх абавязкаў і парушэнне закону прымусіла Г. Гарнастая падаць скаргі ў суды ў іншыя паветы. У дакуменце не адзначана, у якія менавіта. Бліжэйшыя суды былі ў Віцебску, Полацку, Мсціславе і Менску. Верагодней за ўсё скаргі былі пададзены ў менскі гродскі суд, бо Г. Гарнастай быў там старостам. Але на сёння гродскія кнігі гэтых судаў

kiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1994. S. 212.

⁸ Archiwum Główny Aktów Dawnych (далей – AGAD). Archiwum Potockich z Radzyna, sygn. 349, k. 19–20.

⁹ Lietuvos mosklų akademijos Bibliotekas rankraščių skyrius, f. 16–44, l. 11–12v.

не захаваліся, таксама як і аршанскага, таму спраўдзіць гэтую інфармацыю немагчыма.

Выпадак стаў прычынай для позовы ў гаспадарскі суд Ф. Кміты-Чарнабыльскага, Л. Сапегі і яго памочнікаў. Яны павінны былі з'явіцца праз 8 тыдняў, калі гаспадар будзе ў той час у Польшчы, ці праз 4 тыдні, калі ён будзе ў ВКЛ. Быў дадзены час, неабходны для прыезду, як гэта вызначана ў Статуце ВКЛ. Крыніца спасылаецца на звычай і на Статут 1566 г., што правапарушэнні, здзейшаныя дзяржаўнымі асобамі, павінен разглядаць вялікі князь літоўскі. Артыкул не адзначаны, але гэтыя выпадкі агаворваюцца ў заканадаўстве (Статут ВКЛ 1566 г., р. 4, арт. 21, 45).

Паводле Статута ВКЛ 1566 г. (р. 11, арт. 1, 2), Л. Сапега за наезд павінен быў выплаціць штраф і кампенсаваць шкоды. Але гэты від дакумента (позва ў суд) не дае магчымасці даведацца пра прысуд па справе. Наезд на маёмасць быў вельмі распаўсюджаным злачынствам у той час і пазней. Падобныя справы часта разглядаліся ў гродскіх судах. Для доказу наезду выклікаўся павятовы возны, які аглядаў шкоды і рабіў іх апісанне. Пасля яго сведчанні заносіліся ў кнігі і былі доказам у судовым працэсе. Але Ф. Кміта-Чарнабыльскі замест выканання сваіх абавязкаў, разгляду справы і вынясення прысуду скарыстаўся службовым становішчам, каб не даць хады справе. Ён выступіў на баку Л. Сапегі. Пры гэтым ён даводзіўся шваграм Г. Гарнастаю, быў жанаты з яго роднай сястрой Настассяй¹⁰.

На 1577 г. падстароста меў толькі 20 гадоў і не быў уплывовай асобай у павеце. На такі ўчынак ён мог наважыцца пры падтрымцы іншай асобы. Хутчэй за ўсё, такой асобай стаў Ф. Кміта-Чарнабыльскі, бо ў дакуменце згадана пра яго верагодную „намову“ і асабістую зацікаўленасць у спыненні справы.

Дадзены выпадак не адбіўся на кар'ерным росце ні Ф. Кміты-Чарнабыльскага, ні Л. Сапегі. Аршанскі староста займаў сваю пасаду да 1587 г., а ў 1579 г. стаў смаленскім ва-

¹⁰ Eberle J. Kmita Filon Czarnobylski // PSB. T. 13. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967–1968. S. 89.

яводам¹¹. Відавочна, што яго вайсковая дзейнасць спрыяла станоўчаму вырашэнню пытання для яго. Аршанскі падстароста дзякуючы пратэкцыі Радзівілаў пачаў яскравую кар’еру: у 1581 г. ён ужо быў пісарам ВКЛ, у 1585 г. — падканцлерам, у 1589 — канцлерам¹².

Гэта замалёўка не мяняе кардынальна біяграфічных дадзеных пра Ф. Кміту-Чарнабыльскага і Л. Сапегу. Яна дадае новую інфармацыю пра дзейнасць у міжваенны час аднаго і пра пачатак кар’еры другога, а таксама паказвае, што абодва былі здольныя на неправавы ўчынак. Асобы, якія займаюць высокія пасады і шмат робяць для свай Айчыны, не заўсёды дзейнічаюць беззаганна. Але ад гэтага іх дасягненні не становяцца менш значнымі.

Дадатак 1. Ліст Стэфана Баторыя аршанскаму староству Філому Кміту-Чарнабыльскаму (1577).

Дакумент напісаны на старабеларускай мове, арыгінал. Мае памеры 322x200 і замацаваны пячаткай „Пагоня“. Пры транслітарацыі тэкстаў у аснову пакладзены прынцып палітарнай іх перадачы. Захаваны літары „А“, „W“, „IA“, „8“, „Б“, „Є“. Вынасныя літары пададзены курсівам. Прапушчаныя літары ў словах пад цітламі адноўлены з улікам асаблівасцяў правапісу старабеларускай мовы і ўзяты ў круглыя дужкі. Устаўкі ад аўтара падаюцца ў квадратных дужках і каментуюцца ў палеаграфічных падрадкавых заўвагах. Нумарацыя старонкі дадзена ў квадратных дужках.

[19] Стефан Божю м(и)л(о)стю корол полскии великии княз литовскии рускии прускии жомоисткии мазовецкии ифлянскии кн(а)же седмигородское иных.

¹¹ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. IV. Ziemia Smoleńska i województwo Smoleńskie XIV–XVIII wiek / pod red. A. Rachuby. Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk. Warszawa, 2003. S. 215, 365.

¹² Lulewicz H. Sapieha Lew // PSB. T. XXXV/1. Zesz.144. Warszawa; Wrocław; Kraków, 1993. S. 84–104.

Старосте вршаньскому п(а)ну Филону Семеновичу Кмите Чорнобыльскому. Жаловаль намъ воевода берестейский староста меньский державца каменецкий пан Гаврило Иванович Горностаи за справою ҫрадника своег(о) Петра Тыминьского в тои деи в року семдесят семом месеца августа сегонадцать дня в неделю подстаростии твои вршаньский Лев Иванович Сопега¹³ не ведаю ети и з роказанья твоего або самъ зумыслу своего особого своего и з боарми своими старосельскими и басыскими на имя съ Семеномъ Рубцемъ, Иваном Федровичом, Гришком Мартином Ганчаренскими и с подданными своими басыскими Артемъ Мартюшевичомъ, Ходором Зеньковичом, Иваном, Кондратом, Хромом, Ивашком Анбросовичами и з ыншими многими боарми и подданными своими и с козаками вршаньскими. Так же и з многими помочниками своими з ураду своего подстароства вршанского наехавши моцно гвалтом на властное имене его Заднепръское на село Старцевичи¹⁴ подданных его побил помордовал и маестности их вт мала до вела з домов их тым боаром и подданным своим побрати велел. Яко деи то ширеи на врадех н(а)ших г(оспо) д(а)рских шповедано и на выписех ширеи са покажет. А к тому деи вт возных не хотел приимовати сознаныа але еще съ книгъ иншие справы повыдрал¹⁵. И в тых же слугъ п(а)на воеводиных кони и иные речи повтнимал. Которые деи кривды морды и шкоды и бесправа тот подстаростич твои не з ымена и з оселости своеи чинит але з староства н(а)шого што деи до инших врадех мусить слати. [...] оповедати в што деи неоднократно пан воевода на то подстарост[о]го¹⁷ твоего жаловал и справедливости у тебе просил нижли деи справедливости ҫчинити не хотел. В чомъ кривду и шкодъ великую вт тебе самого бытии менечи просил нас пан воевода берестейский абых с тобою справедливость

¹³ Імя, прозвішча і пасада падкрэслена.

¹⁴ Назва мясцовасці падкрэслена.

¹⁵ Слова падкрэслена.

¹⁶ У гэтым месцы дакумент парваны.

¹⁷ У гэтым месцы дакумент парваны. Літара адноўлена па сэнсе.

w то ег(о) м(и)л(о)сти ўчинити [20] велели. Ино кгда ж пан воевода такую кривду и шкодѹ з ураду твоего староства вршаньского себе быти менит а водле звычайу права посполитог(о) и статуту земского великого кн(а)зства литовского з врадниками нашими ўкривжоныи нигдеи индеи толко пред нами г(оспо)д(а)реми справедливости доходити себе мает. Тогда праказуем абы еси пред нами г(оспо)д(а)реми там где на тот час дворем н(а)шимъ г(оспо)д(а)рским будемъ сам ку праву сталь и тог(о) Лва подстаростего своего зъ ег(о) всими помочниками пред нами поставил и в том всем што на жалобе вышеи вписано п(а)ну воеводе усправедливильна рокъ водле статуту зложоныхи то ест *wt* подана тобе сего позву нашег(о). Естли такъ долго в Коруне полскои змешкаемъ за семь недель. А гдебыхмо до паньства н(а)шого великого кн(а)зства литовского всель выехали нимъ таа семь недель выидеть. Ино поприеханье нашом даст ли Богъ в границы великого кн(а)зства литовского за чотыри недели. Писан ѹ Малборку. Лѣта Бож(его) нарож(енья) 1577 м(е)с(е)ц ноябра 25 днѣя.

Миколаи Ясенский писар.

One assault or about Lieū Sapieha's reputation

Natallia Sliž

The article presents a rear document about assistant of starosta of Orša region in that time and future chancellor of Grand Duchy of Lithuania Leū Sapieha. This history shows destroying a law by Leū Sapieha. He organized the army that assaulted on Haūryla Ivanavič Harnastaj's, voivode of Bierascie, estate in 1577. Peasants were beaten and plundered in it. H. Harnastaj made the complaint on his action to grodski court of Orša region (pavet). But starosta of Orša region Filon Kmita-Čarnoblski did not accepted it and even tore pages with this event out of the judicial book. Voivode of Bierascie could not receive the satisfaction there and should complained to the Duke of Grand Duchy of Lithuania Stefan Batory. He cited Leū Sapieha, Filon Kmita-Čarnoblski and their helpers to the Duke's court. How is finished this case it is unknowing but it was not influenced on future political career of these noble persons.

Як палявалі на чараўніц у маёнтках Яна Станіслава Сапегі

Аркадзіуш Чволэк

Працэсы над чараўніцамі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага мелі сваю шматвяковую традыцыю. Першая згадка пра іх паходзіць з 1552 г., калі справа пра чары разглядалася ковенскім войтаўска-лаўнічым судом, а адзін з апошніх працэсаў адбыўся напрыканцы XVIII ст., хоць і пазней яны спарадычна мелі месца. Большасць працэсаў над чараўніцамі датычыла жыхароў уласна Жамойці. Гэта вынікала з таго, што на тых тэрыторыях былі яшчэ моцна жывучымі паганскія культуры. У іншых раёнах ВКЛ падобныя суды здараліся намнога радзей. Найбольш працэсаў над чараўніцамі ў ВКЛ адбылося ў сярэдзіне XVII ст. Колькасць справаў над асуджанымі за чары, калі параўноўваць з іншымі еўрапейскімі дзяржавамі, ставіць ВКЛ на значна выгаднейшую пазіцыю. На яго тэрыторыі большасць справаў пра чары судзілі суды гродскія і земскія, а эвентуальна — і патрыманіяльныя дворскія суды. Але здараліся і спарадычныя адступленні ад гэтага правіла. Адну з такіх справаў судзіў каптуровы суд пад час аднаго з бескаралеўяў. Але ў прынцыпе працэсамі над чараўніцамі ў ВКЛ займаліся пераважна свецкія суды, чаго не было ў Кароне Польскай, дзе ў гэтай справе паміж свецкімі і духоўнымі судамі адбывалася кампетэнцыйнае канкураванне. Агульныя правыя нормы для працэсаў над чараўніцамі ў ВКЛ упершыню з'явіліся толькі ў II Статуце ВКЛ. Аднак не хапала ўказанняў, датычных дэталей правядзення саміх працэсаў, а таксама спосабаў доказу віны асобаў, абвінавачаных у чараўніцтве. Апеляцыйным судом у

працэсах над чараўніцамі ў ВКЛ быў створаны ў 1581 г. Галоўны Трыбунал¹.

Цяпер існуе ўжо багатая літаратура, прысвечаная праблематыцы чараў і працэсаў над чараўніцамі ў XVI – XVII ст. Але большасць аналізаваных выпадкаў датычыць Кароны, і ў значна меншай ступені — ВКЛ². У апошні час гэтая праблема даследавалася і ў дачыненні да Прусіі³.

¹ Падрабязней гл.: Pilaszek M. Litewskie procesy czarownic w XVI–XVIII w. // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. T. XLVI. 2002. S. 7–21; idem, *Apelacje w polskich procesach czarownic XVII–XVIII w.* // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. S. 114–134; Beresnevičius G., Čaplinskas T. Czarownica [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, opr. V. Ališauskas, M. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, tł. P. Bukowiec, B. Kalęba, B. Piasecka. Kraków, 2006. S. 145–150; Ostling M. Konstytucja 1543 r. i początek procesów o czary w Polsce // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. T. XLIX. 2005. S. 99–102.

² З новай літаратуры гл.: Raganų teisman Lietuvoje. Ed. K. Jablonskis, R. Jاسas. Vilnius 1987; Pilaszek M. *Procesy czarownic w Polsce w XVI–XVIII w. Nowe aspekty. Uwagi na marginesie pracy B. Baranowskiego* // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. T. XLII. 1998. S. 81–102; Janiszewska-Mincer B. *Bydgoski proces o czary w 1638 r.* // *Prace Komisji Historii*. III, Seria C. Nr 4. S. 105–125; Urban W. *Czary i mandragora w Tymbarku* // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. T. XLIX. 2005. S. 181–182; Bogdan D. *Procesy o czary na Warmii w XVI wieku* // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. 2006. Nr 1. S. 19–35; Wijaczka J. *Proces o czary we wsi Młotkowo w 1692 r. Przyczynek do polowania na czarownice w Rzeczypospolitej w XVII w.* // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. T. XLVIII. 2004. S. 161–170; idem, *Procesy o czary w Polsce w dobie Oświecenia. Zarys problematyki*. Klio. 2005. Nr 7. S. 17–61; Wiślicz T. *Spoleczeństwo Kleczewa i okolic w walce z czartem (1624–1700)* // *Kwartalnik Historyczny*. 2004. CXII. nr 2. S. 37–60; Tazbir J. *Procesy o czary* // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. T. XXIII. 1973. S. 151–176; ks. Szczurkowski R. *Zmagania duchowieństwa polskiego z czarami i wiarą w upióry w XVIII w.* // *Analecta Cracoviensia* 2003. XXV. S. 415–436, i шмат іншых вартых прац.

³ Wijaczka J. *Procesy o czary w Prusach Książęcych (Brandenburgskich) w XVI–XVIII wieku*. Toruń, 2007.

Тэкст, які публікуецца ніжэй, цяпер знаходзіцца ў фондах Бібліятэкі Літоўскай Акадэміі Навук у Вільні (*Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka*) і мае сінтуру F.17–167, к. 4–7v. Гэта несумненна арыгінал XVII ст. Ён датычыць следства ў справе падазравання ў чараванні, якое праводзілі ў маёнтках маршалка ВКЛ Яна Станіслава Сапегі два яго ўраднікі: Андрэй Кноф (*Andrzej Knoff*) і не названы па імені Злоцкі (*Złocki*), намеснік слонімскага падстарасты. Ян Станіслаў Сапега быў самым старэйшым сынам Льва Сапегі і яго першай жонкі Дароты Фірлееўны. У маладосці вучыўся ў Віленскай Акадэміі і ў Бранева, а потым працягваў штудыі ў Вюрцбургу, Франкфурце і Парыжы. У 1593 г. стаў старастам Маркава і Мядзела, а ў 1605 г. — судовым слоніmsкім старастам. У 1611 г. Жыгімонт III даверыў яму ўрад надворнага маршалка літоўскага. Апошнім этапам яго добра пачатай кар’еры стала намінацыя ў 1621 г. на вялікага маршалка літоўскага. Пад канец жыцця ў Яна Станіслава Сапегі з’явіліся сімптомы псіхічнай хваробы, што непасрэдна паўплывала на распачынанне ў яго маёнтках палявання на чараўніц⁴.

Працэс „адчароўвання“ маёнткаў маршалка літоўскага быў шырока арганізаванай акцыяй, бо ўжо ў 1630 г. знаходзім першыя згадкі пра катаванне жанчыны, падазраванай у чарах⁵. Працэс над ёю трываў практычна 2 гады і завяршыўся смяротным прысудам. Яе спалілі на вогнішчы⁶. У публікаваных ніжэй крыніцах таксама ёсць адгалоскі ранейшых паляванняў на чараўніц у маёнтках маршалка літоўскага.

Тры публікаваныя ніжэй тэксты сваім зместам узаемна дапаўняюцца. Першая крыніца датычыць дэталю

⁴ Lulewicz H. Jan Stanisław Sapieha h. Lis // *Polski Słownik Biograficzny* (далей — PSB). Т. XXXIV. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1992. S. 624–629.

⁵ Аляксандр Цехановіч да Яна Станіслава Сапегі, маршалка літоўскага, 8 III 1630, са Слоніма, *Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka* (далей — LMAV), f.139–4969, k. 63.

⁶ Pilażek M. *Litewskie procesy czarownic w XVI–XVIII w.* S. 25, 34–38.

следства, якое правялі ва ўладаннях маршалка літоўскага Яна Станіслава Сапегі яго ўраднікі Андрэй Кноф і не названы па імені Злоцкі, намеснік слонімскага падстарасты. На мэце працэсу было спраўдзіць, ці „не займаўся“ чарамі адзін з падданных маршалка літоўскага з прозвішчам Кудравец, разам са сваёй жонкаю, дачкою і чалядніцаю. Як у многіх справах такога тыпу, западазравалі іх суседзі, а менавіта не названы па імені Перавалоцкі, які ўжо шмат гадоў прыватна канфліктаваў з Кудраўцом. Калі б чараўніцтва было даведзена, суседская калатня магла мець далёкасяжныя наступствы для Кудраўца і яго найбліжэйшай сям’і. Ураднікі Яна Станіслава Сапегі выконвалі сваю працу надзвычай скрупулёзна і, што трэба падкрэсліць, выключна бесстаронне. Распыталі бліжэйшых і далейшых суседзяў сям’і Кудраўцоў. У выніку стварыўся праўдзівы вобраз сітуацыі. Менавіта Перавалоцкі, які меў не найлепшае рэнаме сярод суседзяў, каб папомсціцца на Кудраўцу і яго сям’і, беспадстаўна абвінаваціў яго ў чараўніцтве. Апісанне следства не здымае адназначна віны з Кудраўца і яго сям’і, але выразна паказвае, што іх абгаварыў Перавалоцкі.

Два наступныя публікаваныя дакументы датычаць дадатковых высвятленняў Лявона Грынцэвіча (Leon Hryncewicz) і яго жонкі, суседзяў Кудраўца, якія непасрэдна звязаныя з праведзеным следствам. Згаданы Лявон Грынцэвіч і яго жонка апісвалі адно са здарэнняў, звязаных з жонкай Кудраўца, якая запэўнівала хворую жонку Грынцэвіча ў хуткім выздараўленні, што фактычна і адбылося. Гэта магло быць праявай яе звышнатуральных здольнасцяў, а гэтым самым — яе сувязяў з нячыстай сілай. Паведамленне Лявона Грынцэвіча і яго жонкі не дае адназначнага вырашэння гэтага пытання.

Падзеі, адлюстраваныя ў дакументах, адбываліся ў Слоніmsкім старостве, якое Леў Сапега перадаў свайму найстарэйшаму сыну Яну Станіславу Сапегу ў 1605 г. Пазней перадаваў яму і іншыя пасяленні, набытыя ці атрыманыя ў спадчыну, якія былі ў юрысдыкцыі слонімскага старасты. Так, згаданую ў публікаванай крыніцы вёску Перавалокі Леў Сапега атрымаў у 1611 г. ад гарадзенскага падкаморыя Паўла

Валовіча і яго жонкі Сафії Хадкевіч. Блізна было венам другой жонкі канцлера ВКЛ Гальшкі Радзівілаўны, якая запісала яму яго ў тэстаменце. Нейкія правы на тую вёску захаваліся і за яе братам Крыштапам Радзівілам, палявым гетманам ВКЛ, бо ў 1614 г. перапрадаў яе Льву Сапегу. У 1631 г. вёска была аддадзена ў заставу. У сваю чаргу, уладанне Міжрэчча (Międzyrzecz) на Падляшшы Леў Сапега атрымаў пасля смерці сваёй першай жонкі Дароты з Фірлеяў. Адносна іншых пасяленняў, згаданых у прэзентаваным тэксе, не хапае дакладных звестак. Праўдападобна, яны трапілі да Льва Сапегі, а потым і да яго сына, разам са Слоніўскім староствам⁷.

Публікацыя падрыхтавана на падставе *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XIX wieku*, распрацаванай Гістарычнай Камісіяй Польскай Акадэміяй Умельства ў Кракаве. Адначасова мову крыніц я стараўся перадаць як мага бліжэй да арыгінала. У публікацыі выкарыстаны прынцыпы скарачэнняў, рэкамендаваныя ў *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XIX wieku: WM — Waść Mość* і г.д.

⁷ Lulewicz H. Lew Sapieha h. Lis // PSB. T. XXXV, z. 144. , Warszawa – Kraków, 1994. S. 100; Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe. Petersburg, 1890. T. 1. S. 146; LMAВ, f. 17–131, k. 71–71v., Акт продажу Льву Сапегу мястэчка Езерніцы і фальварку Блізны, 16 IV 1614 г.

I. Śledztwo w sprawie czarów nad niewymienionym z imienia Kudrawcem, jego rodziną i służebnicą

Or.: Lietuovos Mokslų Akademijos Biblioteka, Wilno, Fond 17–167, k. 4– 6v.

[k.4] Scrutinium⁸ o czynieniu czarów przez Kudrawca, żony onego, córki i czeladnicę ich, na syna i córkę Przewłockiego, i na innych sąsiad okolicznych, przez mię Andrzeja Knoffa i [...]⁹ Złockiego, namiestnika podstarościego słonimskiego w roku M. D. C. XXXI miesiąca maja XXIII dnia czynione.

W Chmielnicy¹⁰ w karczmie JM Paniej Nowogrodzkiej¹¹, nie dojechawszy mil dwie do Przewłoki¹² gdzie ten Kudrawiec domem mieszka pytaliśmy się mężczyzn i niewiast, które tam były o zachowaniu z wyż mianowanych Kudrawców, i jeżeliby o czarach jakich na nie, nie widzieli albo nie słyszeli i inne punkta według memoriału od pana Terlikowskiego nam danego. Na co powiedzieli, że na nie nic złego nie wiedzą, ani słyszeli strony czarów, krom co Przewłocki opowiada.

Z karczmy jadąc do wsi ks. plebana rożańskiego, nazwanej Ostrowa¹³, nadjechaliśmy dwóch chłopów orących, którzy

⁸ ад лацінскага scrutinium, ii — у значэнні следства, следства судовае.

⁹ Падобна, што прозвішча Злоцкага ўжо пасля напісання тэксту было ўстаўлена ў пустое месца, пакінутае для гэтага.

¹⁰ Хмельніца — вёска ў Слоніміскім павеце.

¹¹ Праўдападобна Эльжбета Сапежанка, жонка наваградскага кашталяна Самуэля Валовіча, гл.: Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego. Wyd. J.N. Bobrowicz. Lipsk, 1842. T. IX. S. 419.

¹² Перавалока, Перавалочка — вёска ў Слоніміскім павеце, пры дарозе са Слоніма да Ружан (гл.: SGKP, Warszawa, 1887. T. 8. S. 9).

¹³ Востраў — вёска над ракой Лукавіцай у Слоніміскім павеце, ніжэй Клімавічаў.

mianowali się być poddanemi ks. plebana róžańskiego, z tej wsi wyżej mianowanej, z których jednemu imię Marcin zięć Usowiczów i drugiemu Mojsiej, wnuk tegoż Usowicza, których kiedyśmy pytali, nic nie opuszczając, według memoriału z wyż mianowanego. Na to taki respons dali, iż o żadnych czarach na samego Kudrawca, żony, córki i czeladnicę jego nie wiedzą, ani słyszeli. A co się dotyczy zachowania między sąsiady o stronach obu, Kudrawego i Przewłockiego, na to tak powiedzieli, iż jako oni nie graniczą z Kudrawcem ani z Przewłockim, żadnej od nich krzywdy nie mają, tośmy powiada jednak słyszeli, iż się lepiej Kudrawiec między sąsiady zachowuje, aniżeli Przewłocki, bo o Przewłockim tośmy słyszeli, iż pijany rad się na drodze z ludźmi wadzi, bez dania sobie żadnej przyczyny i rad do tego pobije, a nie tylko pijany, ale i trzeźwy, kiedy bydle czyje do zboża jego wnidzie, to zabić każe, albo sam zabije. A nad to nic więcej, powiadając, że nie wiemy, nie powiedzieli.

A gdyśmy do wsi Ostrowa do którejeśmy się zapuścili, przyjechali, zastaliśmy przede wroty domowych, stojących Marcina i Truchona Nikonowiczów. Ci powiedzieli na pytanie nasze, żeśmy tego nie słyszeli, aby sam Paweł Osiejewicz Kudrawiec, żona onego, córka i czeladnica ich czarami bawić miała, ale to wiemy, że są ludzie dobrzy, cnotliwi, o których nic złego nie słyhać i sam prawią. Przewłocki dnia dzisiejszego z Słonima¹⁴ z żoną swą jadąc, także się pytali jako się i WM pytacie, żebyśmy im powiedzieli, jeśli żona Kudrawcowa [4v.] bawi się czarami i jeśli tu we wsi naszej u kogo strony czarów bywa, lubo też tam kto do niej do Przewłoki dla czarów chodzi, myśmy im też powiedzieli, że o tem nie słyszeliśmy, żeby się ona czarami bawić miał, ale to wiemy, że jest żona dobra podściwa. Ciz powiedzieli, że syn Przewłockiego nalazszy w gaju ojca swego córkę Kudrawcową kwiatki zbierającą ułapiwszy ją, nago rozebrał i do olchy uwiązawszy, pokrzywami siek, a potem kiedy ją od olchy odwiązał, do domu uciekając pochwaliła się¹⁵ mówiąc,

¹⁴ Слонім, разлеглы на берагах Шчыры, сядзіба стараства, з 1586 г. у юрысдыкцыі Льва Сапегі, а з 1605 г. — яго старэйшага сына Яна Станіслава Сапегі.

¹⁵ pochwalić — прыгразіць, паабяцаць помсту.

że tobie to darmo nie minie. Przy tych dwu było białychłów nie mało, tak statecznych jako i młodych, którzy toż powiedzieli.

W teje wsi, kiedyśmy byli w domu Żdana Usowicza, samegośmy nie zastali. Żona jednak tego Usowicza, a siostra wujeczna rodzona tego samego Fiodora Przewłockiego, już w leciech podeszła, kiedyśmy się też o tychże czarach i zachowaniu tych osób obu stron wyżej mianowanych pytali i powiedziała, że tego nigdy nie słyhać, aby się Kudrawiec, żona jego, córka i czaladnica ich czarami bawić mieli, ale lubo mi jest bratem, tego jestem wiadoma, że się w sąsiedztwie niespokojnie zachowuje i samego Kudrawca przeszłego roku dwa razy pobił, z którego zbiccia czas niemały leżał i nie robił.

Z tego domu wyszedłszy, podtkaliśmy gospodarza tego domu Żdana Usowicza wiozącego drewna¹⁶ z boru, któregośmy także pytali, jeśli wiadom tego, żeby się sam Kudrawiec, żona jego, córka i czeladnica ich czarami bawić mieli, albo jemi komu szkodzili. A mianowicie jeśli córka i syn Przewłockiego przez czary z jej ręki z tego świata śmiercią zesłi i jeśli przedtem pochwałka¹⁷ jaka czarami od tej Kudrawcowej i od samego Kudrawca na samego Przewłockiego, małżonka jego i potomstwo ich była. Na co ten Usowicz powiedział, tego nie wiemy, żeby się czarami, jako sam tak i sama bawić mieli i o tem, żeby te dzieci Przewłockiego od nich przez czary z tego świata zniść¹⁸ mieli, także nie wiemy, tylkośmy to od nich samych od Przewłockiego i od Przewłockiej słyszeli, którzy się przed nami uskarżali, powiadając, jakoby dzieci ich z pochwałki Kudrawca i Kudrawcowej przez czary pomrzeć mieli, o pochwałkach też żadnych od nich nie słyszałem, tylko to słyszał i sam przytem był, kiedy Przewłocka z Kudrawcową córkę już swą pochowałszy przy Cerkwi Przewłockiej, natenczas z sobą się swarzyli¹⁹, nazywając jedna drugą *vice versa* czarownicą, a to jako się działo, jest temu plus minus lat trzy. Itom przedtym słyszał, że żona Kudrawego za nieboszczyka Pana Rębieskiego o czary za udaniem nieboszczyka Jewkucicza samoczwarta z sąsiadkami swemi w Słonimie w turmie²⁰ siedziała, skąd bez

¹⁶ дрэвы, драўніну.

¹⁷ пахвалка — пагроза.

¹⁸ сысці.

¹⁹ сварыліся.

прzysięgi i bez żadnego karania uwolniona była. A nad to więcej nie słyшаłem i nie wiem i sam ten Przewłocki z żoną swą jadąc dzisia z Słonima przez wieś naszą, prosił mię, powiadając to przede mną, że tu będą słyды Jego Моці Pana Marszałkowi²¹ dla wzięcia wiadomości strony Kudrawcowej, jeśli jest czarownicą i prosił mię, żebym to o niej powiadał, co bym ja i drudy w tejże wsi mieszkający wiedzieli na nią strony czarów i jeśli tu we wsi bywała, lubo komu czarami ku zdrowiu pomagając lubo szkodząc.

A rozszedłszy się z tem Usowiczem, jadąc dalej przez tę wieś ku Przewłoce, naleźliśmy tak mężczyzn, jako i białychgłów przed domami swemi stojących i z domów swych wychodzących, a osobno na jednym miejscu w gromadzie starych i młodych było do kilkunastu, którzy wiedząc i słyшząc o tem, że się Kudrawcowej, jeśli jest czarownicą pytamy, i o tymże i sami między sobą rozmawiali, których kiedyśmy pytali, jeśli wiedzą o Kudrawcowej, żeby się miała czarami bawić i jeśli z jej i męża jej pochwałek dzieci Przewłockiego przez czary pomrzcć mieli, tak też jeśliby [k. 5] tego byli wiadomi, żeby Kudrawiec i żona onego czarami na Przewłockiego samego, żonę jej i na potomstwo ich, pochwałkę kiedy czynić mieli i w pomieszkaniu sąsiedzkiem jeśli Kudrawiec, albo Przewłocki lepiej się zachowują i sprawują według memoriału z wyż mianowanego sobie danego. Na które pytanie nasze ci wszyscy powiedzieli, iż o tem, żeby sama miała być czarownicą, albo i sam Kudrawiec czarownikiem, nie wiemy i nie słyшeliśmy, ale to wiemy, iż są ludzie dobrzy, cnotliwi i z nami się dobrze zachowują, tak też o pochwałkach od samego Kudrawca, małżonki, onego i domowych jego, jeżeliby na Przewłockiego żonę, i dzieci jego czynić mieli nie wiemy, aniśmy słyшeli, tylkośmy o tem poswaruku²² słyшeli, który jako był w cerkwi Kudrawcowej z Przwłocką, może być lata ze trzy, gdzie Przewłocka córkę swą pochowałszy, poswarzyła się z Kudrawcową, którą natenczas czarownicą nazwała, a Kudrawcowa wzajem Przewłocką. O dzieciach Przewłockiego, żeby z Kudrawcowych czarów, żony onego, albo córki jego zejść mieli, nie wiemy. A to zaś wiemy, iż się żadnym szeptaniem koło dzieci (jako pospolicie baby czynić

²⁰ у вязніцы.

²¹ Яна Станіслава Сапегі.

²² пасварк — калатня, спрэчка.

zwykli) nie bawi i żadna z nas tego po niej nie postrzegła i dla dzieci naszych czasem chorych onej nie zażywamy.

Wieś Przewłoka

Naprzód

Wasil Żankiewicz, wójt przewłocki
 Wasil Hościłowicz
 Iwan Hościłowicz
 Piotr Ciereszkiwicz
 Michno Jeskiewicz
 Stephan Waskiewicz, bratanek Kudrawców
 Sidor Sawczycz
 Jaśko Kuryłowicz
 Philon Iwanowicz Rózaniec
 Hryszko Alexieiewicz
 Stephan Alexieiewicz
 Żdan Żabczycz
 Ławryn Ofanasowicz
 Hryszko Żankiewicz
 Iwan Ihnatowicz
 Sawka Jakimowicz
 Hryszko Momotowicz
 Fiedor Siehniewicz
 Fiedor Hryhorowicz

Ze wsi Smowżow²³, którzy natenczas przy tychże byli

Sozon Ułasowicz
 Bohdan Sozonowicz
 Andrzej Sozonowicz
 Jaśko Ułasowicz
 Korniej Ukrusznikiewicz
 Jiewchuta Januszkiewicz
 Jawchim Ułasowicz

 Fiedor Olizarowicz

Ci wszyscy z wyż mianowani, Przewłoczanie i Smowżanie, u których gdyśmy według memoriału sobie danego i nauki prawnej o

²³ Смаўжы — вёска ў Слоні́мскім павеце.

tychże osobach Kudrawcu, żenie jego, córki i czeladnicę ich, strony czarów pytali, nam na każde punkta w memoriale mianowane powiadali, iż ani pochwałek żadnych strony czarów, tak też i o czarach, aby czarować umieli nie wiemy i nie słyszeliśmy i żeby dzieci Przewłockiego przez czary od nich pomrzeć mieli, nie wiemy i o inszych [k. 5v.] żadnych rzeczach, o których WM nas pytacie, tylko to powiadamy, że w pomieszkaniu sąsiedzkim Przewłocki sam i żona jego lepiej się zachowują niżeli Kudrawiec, bo Przewłocki nas nie bije i nie łaje i kiedy się z nas który z niem pijanym potka, my się jemu raz pokłonim, albo czapkę zdziemiem, a on nam i dwa razy i bydło nasze, kiedy we zbożu swym zajmie, dobrowolnie wróci. A Kudrawiec rad da przyczynę, a tak pijany, jako i trzeźwy rad pobije i bydło nasze kiedy we zbożu swym zajmie, u siebie zamknąwszy morzy i nieprędko wróci.

Z tejsze wsi Przewłockiej, Wasil Hościłowicz skarżąc się na dom Kudrawców, te słowa przed nami powiedział, iż podczas powietrza²⁴, gdy ociec i matka jego przyjemni²⁵, nie rodzeni, z drugimi wespół, a między innemi z Kudrawcem, z żoną jego i domowemi ich uchodząc powietrza, w pole do jundziałowego gaju do bud powychodzili, przydało się tamże czasu jednego, iż w przód Kudrawcowa nawiedziwszy budę ojca i matki jego przyjemnych i tam trochę jako w gościnnej posiedziawszy, szła nazad do budy swej, za którą trochę poczekawszy, poszła matka jego przyjemna do budy Kudrawcowej, tamże piła gorzałkę z samym Kudrawcem i Kudrawową, gdzie trzech ich mogli wypić z pół kwarty²⁶ albo z kwartę²⁷ gorzałki, tamże sobie matka jego podpiwszy gorzałki, zaszła nazad do budy swej i położyła się, nie rozbierając się, potem trochę poczekawszy, przyjdzie do nich sąsiad ich, który niedaleko ich budę miał, imieniem Hryszko Żankiewicz, spyta męża jej, a ojca pomienionego Wasila Hościłowicza przyjemnego uląkszy się, czemu to nie rozebrawszy się leży, a tak się na twarzy bardzo zmieniła, odpowie mąż jej Mikołaj Dubrowski, iż się gorzałki upiła, z której od tego czasu

²⁴ паветра — тут: заразы.

²⁵ прыёмныя бацька і маці — выбраныя (przybrani) baćcki.

²⁶ паўкварты — мера аб'ёму, роўная ½ літра.

²⁷ кварта — мера аб'ёму, роўная 1 літру

zachorowawszy, na trzeci dzień umarła, a nazajutrz i na trzeci dzień uskarżała się, iż jej od tej gorzałki źle stało. Tenże Wasil Hościłowicz powiadał to, iż przed piciem tej gorzałki na siódmej niedzieli, matkę jego przyjemną kijem uderzył razy ze trzy sąsiad zapowietrzony, na imię Arciuch Mizgierowicz, który dziesięcioro czeladzi swej pochowawszy, sam sobie w polu dół wykopawszy, chodził po polu mający kij w rękę, częstokroć w jednej ręce kij, a w drugiej dzban z gorzałką nosząc, który natenczas (jako powiadał) będąc pijany, kijem dwa razy po głowie, a trzeci raz po ręce matkę jego uderzył, którego zapowietrzonego matka jego przelańska, mówiła przed Hryszkiem Żankiewiczem (który to przed nami przyznał w te słowa) chwala Bogu, że ten miesiąc przeżyła, daj mi Boże drugi miesiąc zdrowo przeżyć, gdyż się boję, że mię ten zły człowiek spotkał, kiedybym to wiedziała, to bym tego dnia i z budy nie wychodziła, a tak na drugim miesiącu, którego się obawiała, umarła. Tenże Wasil Hościłowicz ma rankor strony ćwierci włóki²⁸ gruntu na Kudrawca, o którą ćwierć włóki miał z niem Kudrawiec sprawę przed JM²⁹, któremu JM te ćwierć włóki gruntu przysądził, co i Ławryn Ofanasowicz, przed tymże samym Wasilem Hościłowiczem powiedział i on się sam tego nie parł, dokładając to do tego, iż mu JM takim sposobem postąpił, aby się syn tego Kudrawca na tej ćwierci włóki na którego natenczas uprosił, budował, inaczej jeżeliby się nie budował, przy tymże Hościłowiczu zostawić ma. A iż się i do tego czasu Kudrawców syn tam nie budował, ale tylko plac na budowanie nagotowany i nie zaorany zostawił, chciałby od Kudrawca znowu rekuperować.

Z teje wsi Przewłoki

Przyszedł potem Wasil Hryniewicz, stawiając świadka na imię Żdana Puzowicza, z teje wsi, który widział, gdy teraz w tę przeszłą środę, jechał sam Kudrawiec z prokuratorem swym Żabką z Medzyrzecza³⁰ będącego do Słonimia na prawo, do JM

²⁸ валокa — адзінка вымярэння плошчы зямлі ў ВКЛ, роўная прыкладна 21, 36 га.

²⁹ Янам Станіславам Сапегам, маршалкам літоўскім.

wyjeżdżając ze wsi przy ruczaju, u błota kamieńmi wymoszczonego, obrócił się na gościńcu na włóce mizgierowskiej z prokuratorem pospołu, z kolasą raz przeciwko słońca wkoło, a drugi raz po słońcu, [k. 6] nazad odwróciwszy się, prosto gościńcem do Słonima na prawo pojechał. Tenże Wasil Hryncewicz uskarżał się przed nami z żoną swą na czeladnicę Kudrawcową w te słowa: „iż przed terazniejszemi zapusty, gdy do JM odjeżdżał do Warszawy, jechał z żoną swą do Słonimia, a Kudrawiec przy tejże kompaniej z córką swą także do Słonimia, skąd gdym powiada nazad przyjechał do domu w wieczór, nazajutrz rano jakoby po rannej mszy, przysłała czeladnica Kudrawcowej po gorzałkę, po której gdy odeszła, pójdzie na górę po chmiel do piwa, gdzie na chmielu nalazszy rozdarta koszulę wzdłuż z góry poczawszy przez kołnierz, tak iż połowica koszulę z połową kołnierza przy jednym rękawie, a drugu połowa przy drugim, pocznie zwolywać sąsiadów, ukazując im tę koszulę, gdzie potem córka Kudrawca, która jest za stołowym JM, przyszedłszy rzecze, że to jej męża koszula i pocznie płakać mówiąc: <<och bracie, mego to męża koszula, nie dawaj jej nikomu>>. A w tem przyjdzie sam Kudrawiec i rzecze do niej: <<co ty drwisz, nie mego to zięcia koszula, niech ją sobie daję komu chce, tę koszulę>>“, i nam z żoną swą przy poddanych JM ukazował.

Z tej wsi Przewłoki przyjechawszy do wsi JM Pana Wojewody Wileńskiego³¹ nazywającej Blizna³², natenczas w zastawie u JM Paniej Sadkowskiej będącej, gdzie zajechawszy do dworu pytaliśmy się i we dworze u JM, jeżeliby jaką krzywdę tak sama, jako i poddani JM Pana Wojewody Wileńskiego przez czary od Kudrawców mieli, na co ona odpowiedziawszy, iż od nich, onej nic złego przez czary nie potkało, rozkazała niżej

³⁰ Міжрэчча (Międzyrzecz) — уладанне на Падляшшы. Леў Сапега атрымаў яго пасля смерці сваёй першай жонкі Дароты з Фірлеяў, перадаўшай яму яго ў сваім тэстаменце.

³¹ Леў Іванавіч Сапега, каралеўскі сакратар (1581), падканцлер (1585) і канцлер ВКЛ (1589), пазней віленскі ваявода (1623) і вялікі гетман ВКЛ (1625). Гл.: *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Ksiestwa Litewskiego XIV–XVII wieku. Spisy.* Opr. H. Lulewicz, A. Rachuba. Kórnik, 1994. S. 42, 134, 147.

³² Блізна — пасяленне ў Слонімскім павеце.

mianowanych zwołać poddanych, jeżeliby który strony czarów do nich co wiedział, żeby tego nie taił i przed nami przelożył.

Wieś Blizno

Naprzód

Ziemiańie:

Fiedor Szulżyc

Siła Makarowicz

Wasil i Marcin Poniedziałkowie

Jan Pleszyński

Poddani:

Marcin Niescierowicz, ciwun

Roman Chabas, leśniczy

Jeśko Morowiewicz

Siemion Szejpiak

Andrzej Żuchiewicz

Roman Szużycz

Siemion Jaroszewicz

Jiewowicz Leniec

Dzini Tatarzynowicz

Choma Żuczkiewicz

Andrzej Ułasowicz

Harasim Kusznerowicz

Daniło Jeremicz

Choma Jiowowicz

Wasil Owdziejewicz

Jhnat Jermolicz

Marcin Owdziejewicz

Fiedor Karbielewicz

Daniło Hołowczycz

Onophrej Paniucicz

Iwan Tawczycz

Jsay Radziukiewicz

Radzko Owdziejewicz

Krzysztof Kamienickowicz

Sierhiej Koncewicz

Trochim Romancewicz

Ochrem Saracki, młynarz

Tych wszystkich z wyż mianowanych, tak ziemian jako i poddanych wsi Blizny, gdyśmy sami pytali, aby nam powiedzieli, jeżeliby się sam Kudrawiec, żona onego, córka i czeladnica [k. 6v.] ich czarami bawić mieli i komu by jemi szkodzili i jeżeli z ich czarów syn i córka Przewłockiego pomarli i według memoriału sobie danego. Na które wszystkie punkta, tak każdy z nich z osobna, jako i wszyscy wespół mówili, że jako tego nie wiemy, aby się sam Kudrawiec czarami bawić miał, z żoną, córką i czeladnicą swą, nie wiemy, tak też i tego nie wiemy, aby syn i córka Przewłockiego od nich przez czary z tego świata śmiercią zejść mieli i o innych żadnych rzeczach o których WM nas pytacie nie wiemy, aniśmy słyszeli.

Z tych wyżej mianowanych ziemian Marcina Poniedziałkowicza sama Przewłocka prosiła w te słowa, aby jako się Boga boi przed nami przyznał, co się jej przez czary dzieje od Kudrawcow, co on, iż go o to prosiła, przed nami przyznawszy, powiedział, co mam na nich powiadać, kiedy o nich strony tych czarów, któremiby się bawić mieli, nic nie wiem. A Roman Chabas przed nami przyznał, iż go sam Przewłocki, po trzykroć prosił, aby mu strony czarów na Kudrawego dowodzić dopomógł, co on przed nami także przyznawszy, powiedział: „uchowaj tego Boże, abym ja dla kogo sumienie swe zwodzić miał, a to na kogo twierdzić, czego nie wiem i nie słyszałem“.

Andrzej Knoff, ręką swą
m. p. [manu propria]

II. Śledztwo w sprawie czarów nad niewymienionym z imienia Kudrawcem, jego rodziną i służebnicą,

Or.: *Lietuovos Mokslų Akademijos Biblioteka, Wilno, Fond 17-167, k. 7.*

[Na odwrocie] : **Inquisitia przez Pana Złockiego i Pana Andrzeja Knoffa czyniona o czary, między Kudrawcem i Przewłockim.**

[k. 7] Ten list jest nam oddany przy czynieniu skrutiniej od Wasilowej Hryniewiczowej Lubej Mizgierownej w roku 1631, maja 24 dnia, przy obecności wójta przewłockiego Hryszka Żankiewicza, Piotra Ciereszkiwicza, Bohdana Sazonowicza, ze wsi Krokotki³³, Jarosza Siemionowicza Żydkiewicza, Andrzeja Fiedorowicza, Jaśka Ułasowicza. Po pisaniu tego listu sam do nas przyjechawszy w dom wójtów, gdzie się skrutinum odprawowało, powiedział ustnie w tejsze sprawie, o której w liście jest napisano temi słowy, iż małżonka onego i on sam był zaproszony na wesele, temi słowy jako się w tym liście mianowało i we wszystkim się onego ustna powieść z tym zgadzała, krom tego, że co tam w liście jest napisano, jakoby Kudrawcowa za oznajmieniem sobie o chorobie żony Hryniewiczowej od samego małżonka jej, te słowa mówić miała „Panie Leon nie bój się, żona twoja za godzin dwie stanie się zdrowa i tak według jej słów wszystko się stało“. To ówdzie przy obecności tych ludzi ustnie powiedział, iż na tenże dzień trochę poprawować się ku wieczorowi poczęło, za czem póki do siebie przysła, przez cały tydzień jako senna się ledwo włóczyła. Zaczem, iż się w tem ustna onego powieść z listem tym, w tym punkcie nie zgadzała, oświadczyłem przy nimże samym, tę jego odmienną powieść, przed tymi poddanymi z wyż mianowanymi, którzy tejsze jego opowieści słuchali.

III. Oświadczenie Leona Hryniewiczza i jego żony.

Or.: *Lietuovos Mokslų Akademijos Biblioteka, Wilno, Fond 17-167, k. 7v.*

[k. 7v] Mościwe panowie Zgidzche, co od JM Pana, a Pana Marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego starosty słonimskiego i błudeńskiego, Pana naszego miłościwego jesteście zesłano w sprawie Pana Przewłockiego na skrutyniją, na pytanie co sprawiła pani Kudrawa komukolwiek przez czary.

³³ Кракоткі — вёска ў Слоніміскім павеце.

Ich Mościom Panom Zgidzczym, co są zesłani od JM, najniższe służby moje pilno oddawam, a po zaleceniu służb moich, donoszę wiadomo WM i żem słyszał, że na skrutinią zesłani jesteście WM, przeto i żona moja, której się właśnie dostało od Kudrawej, donoszę, iż czasu jednego, jako się żenił syn Kudrawego Prokop, na córkę syna ćwikowego Kryszka prosił nas na wesele do siebie, przyjechaliśmy na prośbę onego, tedy stawszy, prosić mnie żony Leonowej Hryncowiczowej, abym tam jechała na to wesele, jam się wymawiała z tego, że ja tych prostych stanów wesel nie wiem i nie bywałam nigdy. Na tym ona zaraz mówiła Kudrawego żona, nie bój się, gidz nic się złego nie stanie, w tym mię uwiodła, a gdyśmy wyjeżdżali z domu onego Kudrawego, ona przyszedszy do wrót, zabiegła nam drogę i padła na ziemie, jako martwa u samych wrót dwa razy, a potem się wróciła do nas i my co jachali do tego przerzeczonego ćwika, już na kolasach siedzieli i tak nam mówiła w głos, otóż choćby was tam miało co potkać, tedy dał mnie od tego pan Bóg rozum, że tam ta strona pojedzie na ogonie, jakoż na onej słowo nic się tak tam tej stronie nie stało, jedni mnie ubogiej niewinnej duszy w niedziele my tam jachali, a stamtąd w niedziele z tegoż dnia wrócili się z Pasinic³⁴. U mnie tegoż wieczora zaraz stało się, tedym ja zaraz mówiłam jej, otóż coś mnie uwiodła, widziś, że teraz śmierci się równam i ledwo te noc wytrwałam, ale się równała śmierci. Tego Kudrawa, tak mnie mówiła, gidz pani Leonowa do domu bojąc się, żeby tam nie umarła, ja nazajutrz ledwom dojachała do domu do Różanej i takim się źle miała, że już nic nie pamiętała, co się na świecie działo, tedyż mąż mój piszę do niej pani Kudrawa, oznajmując, iż żona moja na śmiertelnej pościeli z tego wesela leży, otóż tobie tak powiadam pani Kudrawa, wiedz o tym pewnie skoro żona moja umrze, tedy ja ciebie oddam do IM panów szwagrów moich do panów Marchaczów. Ona na tej ze godzinie mnie odpowiedziała „panie Leon, nie bój się, żona twoja za godzin dwie stanie się zdrowa“ i tak według jej słów wszystko się stało i żona moja ino ono od tychczas dobrze poznałem, a rada by żona moja na to oczewisto przyjechać, tylko że ni ma czasu od gości, które w domu naszym stoją dwór JM, a jednakowoż tak pisaniem moim jako i ustnie Leon Hryncewicz z żoną swą ręką własną

³⁴ Пасынічы — вёска ў Слоніміскім павеце.

How they used to hunt for witches in Jan Stanislaŭ Sapieha's estates

Arkadiusz Czwolek

The new archival documents give a detailed account of one investigation of a case of a sorcery taking place in estates of the Grand Marshal of the Grand Duchy of Lithuania Jan Stanislaŭ Sapieha in 1631. All stages and procedures of investigation of such kind of cases in the Grand Duchy of Lithuania of the 16th and 17th centuries are precisely and consecutive described. Due to that fact the texts presented could be considered a very rare source, well preserved to our times.

Знахарскі тэкст з беларуска-татарскага рукапісу

Ірына Сынкова, Міхаіл Тарэлка

Рукапісы, якія змяшчаюць парады народнай медыцыны, — вельмі каштоўныя для даследавання з розных аспектаў. Яны ілюструюць асобныя старонкі культуры народа ў мінулым і не толькі даюць прыклады „памылак і забабонаў“, але і паказваюць узровень рацыянальных ведаў таго часу. Праз іх часам праглядае зусім іншая, чым сучасная, карціна свету.

Знахарскія тэксты, якія захаваліся ў рукапісах беларускіх татараў, — цалкам недадаваная старонка іх культурнай спадчыны¹. А між тым у падборках рэцэптаў і парад можна ўбачыць узаемаўплывы розных культур і розных эпох. Вядома, што рукапісная спадчына беларускіх татараў змяшчае творы як усходняга, так і тутэйшага паходжання. Такім чынам, не выключана, што і знахарскія тэксты могуць адлюстроўваць разнастайныя традыцыі народнай медыцыны і сляды міжкультурных кантактаў.

Вельмі цікавы рукапіс-лячэбнік захоўваецца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі пад шыфрам *П19–20/Нр13 (Р404)*. Ён мае толькі 6 аркушаў. Паводле асаблівасцяў почыркі і адсутнасці вадзяных знакаў на паперы рукапіс датуецца канцом XIX або пачаткам XX ст. Тэкст напісаны на змешанай беларуска-польскай мове, Каран цытуецца па-арабску.

¹ Адзіны вядомы нам артыкул на гэтую тэму: Tyszkiewicz J. Ubóstwo leków naturalnych, stosowanych przez tatarów litewsko-polskich i przyczyny tego zjawiska // Historia leków naturalnych / pod red. B. Kuźnickiej. T. II. Natura i kultura współzależności w dziejach lekoznawstwa. Warszawa, 1989.

Фармальна рукапіс *P404* быў аднесены да *хамайлаў*² — адной з традыцыйных катэгорый рукапісаў беларускіх татараў. Звычайна знахарскія парады знаходзяцца ў хамайлах, змест якіх досыць разнастайны. Пераважна яны змяшчаюць тэксты рытуальнага і літургічнага характару. У іх таксама могуць сустракацца астралагічныя, варажбінныя тэксты, а таксама рознага кшталту рэкамендацыі народнай медыцыны. Аднак у рукапісе *P404* знаходзяцца толькі знахарскія парады і рэцэпты. Відавочна, што гэта не хамайл і, мяркуючы па апошніх пустых старонках, не частка хамайла. Слова *канец* таксама падказвае, што пэўная колькасць аркушаў была падрыхтаваная менавіта для загадка вядомага аб'ёму тэксту. Рукапіс *P404* уяўляе сабой сапраўдны *лячэбнік*, з'яву надзвычай рэдкую, калі не унікальную, для рукапіснай спадчыны беларускіх татараў.

Упершыню рукапіс *P404* быў апісаны ў артыкуле А. Кожынавай і М. Тарэлкі „Рэалізацыя магічнай функцыі ў тэксце аднаго хамайла“, выдадзеным у Польшчы³. Гэтая праца была прысвечана галоўным чынам лінгвістычнаму аналізу тэксту⁴. Аднак матэрыял рукапісу патрабуе таксама адпаведнага гістарычна-культурнага разгляду і параўнання з традыцыямі народнай медыцыны іншых народаў. Акрамя таго, у дадзеным артыкуле мы прапануем транслітарацыю⁵ і пераклад усяго тэксту рукапісу *P404* на беларускую мову.

² Адна з катэгорый рукапісаў беларускіх татараў побач з кітабамі, тафсірамі, таджвідамі і інш. Гл., напр.: Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968.

³ Koźnowa A., Tarełko M. Realizacja funkcji magicznej w tekście jednego chamaiła // Etnolingwistika. Lublin, 2001. № 13. S. 231–246. Як можна бачыць з назвы, першапачаткова гэты рукапіс успрымаўся як хамайл.

⁴ У артыкуле таксама была прыведзена транслітарацыя тэксту і яго запіс сучасным польскім алфавітам. Пры гэтым цытаты з Карана былі перакладзены з арабскай мовы на польскую.

⁵ Транслітарацыя друкуецца другі раз, таму што ў яе першым варыянце (у згаданым вышэй артыкуле; гл. заўвагу 3) былі выяўлены памылкі і недакладнасці.

Старонка 1a⁶

1. 'od wišipki dobža bābqow' jālowā
2. j qari 'iqamanja nāpālic 'iwpāžic 'ipā
3. riccā wṭan wṭaj wādza jāq wwānna ʔo
4. z̄gina 'ā jažalī zālātūḥa wišip
5. 'ālbo' wroca 'od zālātūḥi wišip
6. ʔo mod z̄jinbaram mašac 'išmārowāc
7. wroca ʔo wijdza nāwarḥ 'ajāq wijdza
8. nāwarḥ ʔo qānopnim mlaqām 'išmā
9. rowāc wroca ✻ 'od qiriwāwki
10. žūki šūḥija pāžic 'ipic 'išqwar
11. nū' 'inočwi žābija ✻ kadi noḡi
12. 'odbaža 'albo rūkī čarwij soq
13. 'išmārowāc 'albo' manqowāj wa
14. ʔranbi 'alajaq z̄robiwši šmārowāc
15. ✻ 'od sūḥot ščanqā wāric
16. šq̄rūniqom 'ijasc 'od wišadāq
17. būraqowih lisca wāric bazsolī

1. Ад высыпкі добра *бабак*⁷ яловай
2. кары і камення напаліць і ўпарыць і па-
3. рыцца адразу ў гэтай вадзе як у ванне. Тое
4. знікне. А калі залатухі сып,
5. або ў роце ад залатухі сып,
6. то мёд з імбірам мяшаць і шмаравець
7. у роце. Тое выйдзе наверх. А як выйдзе
8. наверх, то канапляным малаком. І шмара-
9. ваць у роце. ✻Ад крываўкі
10. жукоў сухіх парыць і піць, і нечыс-

⁶ Два апошнія (паводле цяперашняй нумарацыі) аркушы пустыя.

⁷ Слова *babka* мае некалькі значэнняў, напр., 'трыпутнік', аднак вельмі верагодна, што яно ўжытае тут у іншым (невядомым нам) значэнні, а выраз *яловай кары* з'яўляецца азначэннем да яго. Параўн. *Банкі, бабкі* — „мох, які расце на саламяной страсе“ і прыклад ужывання гэтага слова „*Трэба бабак нарэзаць дзіця напарыць*“ (Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Т. 1. Мінск, 1979. С. 166).

11. тату і ночвы жабіны⁸. ✂ Калі ногі
12. адніме або рукі, чарвяковы сок
13. і мазаць. Або мучнога вот-
14. руб'я алей⁹ зрабіўшы, шмаравець.
15. ✂ Ад сухотаў шчання варыць
16. з крупнікам і есці. Ад¹⁰ высадак
17. бураковых лісты варыць без солі.

Старонка 1b

1. 'izšlodkim māšlam jasci ✂ 'od trā
2. šci wnowim gāršqū' žābū' wišū
3. šic 'izwūdqo' pic
4. 'ad žūltāčki piwā prošto' 'albo'
5. qwāš špomošam qrāwāncam zwālo
6. ški 'ozaḥ rāzmašāj 'idāj po šqlā
7. nca pic možno' 'idrūga būtilqā piwā
8. wipic ✂ jasli zūbi čornija
9. tri zūpki šoli 'obājti tri rā
10. zī 'oqolo' ḥāti 'iwbrosiḥ wpačqu'
11. qāhdā ṭopiḥša w'oḡon ṭo pobalajū
12. t zūbi
13. 'ā ṭo nāpišāwši dā zūbow' qlāsci
14. jasli bolāc ✂ qul juḥihā 'alladī
15. 'anša'ahā 'awwala marratin wa huwa bikulli šaj'in
'alimun

1. і з салодкім маслам есці. ✂ Ад трас-
2. цы ў новым гаршку жабу высу-

⁸ Што такое жабіна (?) нечыстата, а тым больш жабіны ночвы, застаецца незразумелым.

⁹ Незразумелым застаецца, што такое мучное (?) вотруб'е і як з яго можна зрабіць алей. Справа ўскладняецца тым, што прыметнік ад назоўніка *maqka* 'мука' ў польскай літаратурнай мове гучыць не *maqkawu, што адпавядала б [menkovaɟ] у дадзеным тэксе, а *maqczu*.

¹⁰ Ва ўсіх астатніх выпадках прыназоўнік *od* 'ад' у пачатку сказа ўказвае на хваробу (1a:1, 9, 15; 1b:1, 4; 3a:10). Гэта робіць верагодным тое, што назва хваробы тут прапушчаная.

3. шыць і з гарэлкай піць.
4. Ад жаўтухі піва простае або
5. квас. З памётам, каровіным гноем, з грэц-
6. кім арэхам размяшай і дай па
7. шклянцы піць. Можна і другую бутэльку
піва
8. выпіць. ✨ Калі зубы чорныя,
9. тры зубчыкі солі¹¹. Абысці тры ра-
10. зы вакол хаты і ўкінуць у печку,
11. калі топіцца, у агонь, то пабялеюць
12. зубы.
13. А гэта напісаўшы, да зубоў класці,
- 14 калі баляць. ✨ Скажы: „Ажывіць іх той,
15. хто стварыў іх першы раз. А Ён ведае
кожную

Старонка 2а

1. 'alīmun 'alladī ġa'ala lakum mina-ššaġari-l'a
2. ḥḏari nāran fa'idā hum minhu tūqidūna
3. lā ḥawla walā quwwata 'illā billahi-l- alīmi-l-'azīm
-----
4. kadī zūbi bolo' zāmāwac ṭimi šlowāmi
5. ṭri rāzi pac qažān rāz baz 'oddihā ✨
6. ṭālū' mūr tū'lmūġa mazta rūz mūr
7. wor'an karā hijjan barā hijjan ḥamda samāwa
8. wanabūġ 'arši ta'āla barūn kābanām ḥadīda

¹¹ Таксама малазразумелым падаецца выраз *зубчыкі солі*. Можна быць, тут мае месца пропуск, і першапачаткова тэкст выглядаў, напрыклад, так: *тры зубчыкі [часнаку] і солі*, — з улікам таго, што часнок часта згадваецца ў парадах па лячэнні зубоў; гл., напр.: Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы НАН Беларусі; уклад., прадм. і паказ. Т. В. Валодзінай; навук. рэд. А. С. Ліс. Мінск, 2007. С. 439; Палявыя этнаграфічныя матэрыялы // Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 1. Народная медыцына беларусаў Падзвіння. У 2 ч. / склад. А. У. Лобач, У. С. Фліпенка. Наваполацк. Ч. 2. С. 140, 150, 319.

9. kalām ✂ ṭāqṣa kadi ḡambi bola pac
10. 'iwroṭ dūc ✂ qul jā 'ibādija-lladīna
11. 'asrafū 'ala 'anfusihiṃ lā taqnaṭū
12. min raḡmati-llahi 'inna-llaha jaḡfīru-ddunūba
13. ḡamī'an 'innahu huwa-lḡafūru-rraḡīmu qum 'uḡruḡ

-
14. māsc robic do jākaj bolī 'albo'
  15. 'albo' lomāna qosci za qoraḡqū'
  16. 'izibarḡlajtū' zā ṭri qo'pajki 'iwḡo
  17. ṭowāc poṭim wīcadzic 'idodāc
  18. blajwāšū' 'imašāc 'iwrobiwši māsc
  19. ṭim šmārowāc

1. рэч. (Ён) той, хто зрабіў вам з
2. зялёнага дрэва агонь, і вось [вы] ад яго запальваеце¹².
3. І няма сілы, і няма моцы, акрамя як у Алага Магутнага!¹³

-
4. Калі зубы баляць, загаворваць гэтымі словамі.
  5. Тры разы спяваць. Кожны раз без адпачынку: ✂
  6. Талю мур тульмуджа мазта руз мур
  7. воран кара гійан бара гійан хамда самава
  8. ванабудж аршы тааля барун кабанам хадыда
  9. калям¹³ ✂ Таксама, калі зубы баляць, спяваць

¹² Каран 36:79–80 з адхіленнямі ад кананічнага тэксту: 1. Ён ведае кожную рэч замест Ён ведае кожнае стварэнне (пад уплывам таго, што выраз „Ён ведае кожную рэч“ часта сустракаецца ў Каране: сура 2, аяты 29, 231, 282 і г.д.); 2. яны замест вы, што прыводзіць да недапасавання па асобе з наступным дзеясловам запальваць.

¹³ У радках 2a:6–9 асобныя словы безумоўна маюць арабскае паходжанне. Аднак большая частка гэтага тэксту не паддаецца інтэрпрэтацыі, будучы, верагодна, пазбаўленым сэнсу наборам слоў.

10. і ў рот дзьмуць. ✨ Скажы: „О рабы мае,
якія
11. паводзілі сябе нястрымана, не
расчароўвайцеся
12. ў літасці Алага. Сапраўды, Алаг даруе
грахі
13. цалкам. Сапраўды, Ён даруе,
літасцівы“¹⁴. Устань, выйдзі!
-----
14. Мазь рабіць да якой болі або
15. або¹⁵ ламання касцей [...] ¹⁶ за капейку
16. і зі[ль]берглейту¹⁷ за тры капейкі і зга-
17. таваць. Потым выцадзіць і дадаць
18. свінцовыя бялілы, і мяшаць і, зрабіўшы
мазь,
19. гэтым шмаравець.

Старонка 2b

1. 'ā ʈo jaʒalī 'ābmirājā ʈo ʈʈo' parši
2. 'ūwidzi nāprimar jā parši wiǵū' jaho'
3. šʈo' 'abmor ʈo ǵdza 'abmor nā ʈim maj
4. šcū' rāzdzari rūbāhū' 'ālbo 'adzana
5. wjāqom 'obmor 'iznimi ǵdza 'ābmor
6. nā ʈim majšcū' jāmu wiqāpāc 'iwjāmu
7. 'ādzana jili rūbāhū' 'išʈāni wjāma no'
8. žām pribic caraz 'ādzažū' dow'
9. bnajū' 'izāric zamloj kidāja 'abmirāc
-----

¹⁴ Каран 39:54.

¹⁵ Памылковы паўтор; гл. папярэдні радок.

¹⁶ Трэба лічыць, што перад выразам *за капейку* ёсць пропуск, і таму робіцца незразумелым, што каштуе *адну капейку*. Верагодна, тут два разы было ўжытае слова *касцей*, што і стала прычынай пропуску.

¹⁷ Окись свінца. Ад нямецкага *Sielber* 'срэбра' і *Glette* 'глёт'. Параўн. „Глет, окись свинца, PbO, наз. также зильберглетом, потому что образуется при добыче серебра (*Sielber*) из свинцовых руд“ (Энциклопедический словарь Т-ва „Бр. А. и И. Гранат и К“, 7-е изд. Т. 15. С. 131–132).

10. kadī noģi bolo' Ƨo rāšhodniqu'
11. nāpāžic 'icaplim pšiqłādāc Ƨo do
12. bža bārzdō
13. kadī qolƧūn Ƨo' Ƨšabā wpāžic
14. nā majscū' wžāri 'oblapiwši ġārnaq'
15. barlanic 'ipic zžā progū' sadzōnc
16. nā progū' 'iġlowā mic zā prog zmiwā
17. c 'ināzbarāc čanborū' 'iwbūřilca
nāmočic

1. А то, калі абмірае, то хто першы
2. ўбачыць, напрыклад я першы бачу яго,
3. што абмёр, то дзе абмёр, на тым мес-
4. цы раздзяры кашулю або адзенне,
5. у якім абмёр, і здымі. Дзе абмёр,
6. на тым месцы яму выкапаць, і ў яму
7. адзенне або кашулю і штаны ў яме на-
8. жом прыбіць; праз адзёжу доў-
9. бняю¹⁹ і засыпаць зямлёй. Перастае
абміраць.

-
10. Калі ногі баляць, то расходніку
  11. напарыць і цёплым прыкладаць. Гэта
  12. вельмі добра.
  13. Калі каўтун, то трэба ўпарыць
  14. на месцы ў жары, абляпіўшы²⁰ гаршчок
  15. ...²¹ і піць з-за парога²², седзячы

¹⁸ Або **barlinac**. Значэнне не вызначанае.

¹⁹ Пераклад гіпатэтычны. Ці сапраўды слова [dovbn'eju] трэба разумець як назву прыстасавання для забою скаціны, убівання чаго-небудзь або выканання рознай сельскагаспадарчай працы, застаецца незразумелым. Гэта можа быць і прыметнік.

²⁰ У значэнні 'абхапіўшы'?

²¹ Ужытае тут слова (дзеяслоў у форме інфінітыва?) не паддаецца інтэрпрэтацыі. Яно можа быць прачытанае як [b'erl'en'ic'], або [b'erl'in'ec'], або [berl'in'ec].

²² Застаецца незразумелым, што піць і як можна *піць з-за парога*. У народных рэцэптах супраць каўтуна часта сустракаецца

16. на парозе. І галаву мыць, за парог змы-
17. ваць. І назбіраць чабору, і ў бутэлыцы
намачыць

Старонка За

1. nāmočic wwūdca jadnā qwārtā
2. 'albo' špirtūšū' 'izāqopāc pod
3. progam wzama 'ala ūan qto' ħoroħi²³
4. naħ šām zāqopāja nā dwānāšca dni
5. pūzni ūrināštaġo' dnā doštāc
6. būŭlqā 'iw būlca ħlabā wpac
7. 'ala žabi nābilo' niqoġo' wdomū'
8. kadī bandzaš zāqopiwāc būŭlqā
9. zūwūdqo' 'i'odqopiwāc

-
10. 'od diħowki čili biccā šarcā ġor
  11. ka miġdālki nāščo' po dwa jasci
  12. bažsqū'rāq 'ipo ŭši možnā 'i
  13. nā noc brāc

-
14. 'iħo jasli diħowqā to dobža po
  15. rħowki wspirītūša ūri rāzi
  16. dzawanc porħāwāq nāzbarāw
  17. ši na dzawanc dni nāmočiwši

1. намачыць у гарэлыцы (адна кварта)
2. або ў спірце, і закапаць пад
3. парогам у зямлі. Але той, хто хво[ры],
4. няхай сам закапае на дванаццаць дзён.
5. Пазней трынаццатага дня дастаць

амела. „Бярэцца каўтун (омела) — асобенна утрам, да сходу сонца, становіцца у чугун у пець і стаіць да заходу сонца. І тады зайде сонцэ, паставяць чугун на бок у порога і поміюць галаву“ (Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка. С. 417); „Коўтуны йе на берэзе, на хвойніке. Коўтуном лечаць от коўтуна і варяць, голову мочаць і пьют...“ (тамсама, с. 426).

²³ ħo[ri]?

6. бутэльку і ў булцы хлеба ўпячы.
7. Але каб не было нікога ў доме,
8. калі будзеш закопваць бутэльку
9. з гарэлкай і адкопваць.

-
10. Ад дыхавіцы²⁴ або біцця сэрца гор-
  11. кія міндаліны нашча па дзве есці.
  12. Без скурак і па тры можна,
  13. і на ноч браць. ❀❀❀❀

-
14. І тое, калі дыхавіца, то добра пор-
  15. хаўкі ў спірце. Тры разы
  16. дзевяць порхавак назбіраў-
  17. шы, на дзевяць дзён намачыўшы.

Старонка 3b

1. rořim rořrořu nāščā pic
  2. spiriřuř pic 'iřila lāc řabi
  3. lāc porřowki řājanlā
  4. 'ā řāřza dobřa pic řorqā řol
  5. 'iřodā 'āla řol nālac wodāř řabi
  6. dozařlā 'inař 'uřtořiřa řabi wodā
  7. bilā řiřřā řadī pic řodā po
  8. liřacca qāwannaj wancaj nařipāc
  9. 'ipic
  10. kadī pūřlinā řri řūlřki qurā
  11. řija 'ipūlqrūčqā řārpāřinū'
  12. wařo' 'ālajqū' 'iřqlūcic
  13. 'ipūřlina řmārowāc
-
14. jasli řřo' 'abmirāja řo' jāq'
  15. 'abājmra řo' řjonc qořūlā

²⁴ Хоць мы не знайшлі ні ў беларускай, ні ў польскай мове лексемы [духоўка], няма падставаў сумнявацца, што гэтае слова — дыялектная назва дыхавіцы (польск. *dychawica*). Параўн. польскае дыялектнае *dychawka* (Karłowicz J. Słownik gwar polskich: У 6 т. Т. 1. Kraków, 1929. S. 407).

16. 'irgāsiw plomana w rasū'
polożic

1. Потым патроху нашча піць.
2. Спірт піць і столькі ліць, каб
3. ліць²⁵ порхаўкі заняло.
4. А таксама добра піць горкую соль
5. і соду, але соль заліць вадой, каб
6. дайшла²⁶. І няхай устаіцца, каб вада
7. была чыстая. Тады піць соду па
8. лыжачцы кававай. Больш не сыпаць
9. і піць
10. Калі пухліна, тры жаўткі куры-
11. нья і паўкручка²⁷ тэрпентына-
12. вага алею і ўскалаціць
13. і пухліну шмаравець.

-
14. Калі хто абмірае, то як
  15. абамрэ, то зняць кашулю
  16. і супраць полымя ў печцы

Старонка 4а

1. polożic 'ijāq spāliśa to ŭago'
2. popolū' 'od qoşuli dāc pic
3. ģoramū' tmt tamām

1. палажыць. І як спаліцца, то гэтага
2. попелу ад кашулі даць піць
3. хвораму. *Канец*.

²⁵ Відавочна памылковы паўтор; гл. папярэдні радок.

²⁶ Форма дзеяслова [dozešla], якую мы пераклалі як „дайшла“ можа быць патлумачана як характэрнае для пальшчызны крэсвай утварэнне з плеанастычнымі прэфіксамі (Kurzowa Z. Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w. Warszawa — Kraków, 1993. S. 159).

²⁷ *Кручок* — устар.: 1) чарка на 50 г., 2) бутэлька мерай на 1/8 л, 3) мера вадкасці на 250 г., 4) бутэлька ёмкасцю 100 г. (Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 5. Мінск, 1989. С. 127).

Як можна заўважыць, у гэтым невялічкім зборніку даюцца розныя парады, якія можна падзяліць на лячэбныя (знахарскія) рэцэпты, магічныя абрады і малітвы-замовы. Яны не маюць ніякай лагічнай паслядоўнасці або тэматычнага падзелу, нават парады супраць адной хваробы могуць знаходзіцца ў розных месцах. Гэта падаецца досыць натуральным для хатніх лячэбнікаў, у якія спарадычна ўносіліся розныя карысныя нататкі. Тэкст змяшчае ўсяго 19 парад супраць 15 хвароб: 1) *высыпкі*, 2) *сыпу ад залатухі*, 3) *крываўкі*, 4) *адняцця* (паралюша) *ног або рук*, 5) *сухотаў*, 6) *трасцы*, 7) *жаўтухі*, 8) *зубной чарнаты*, 9) *зубнога болю* (тры парады), 10) *болю або ламання касцей*, 11) *абмірання* (дзве парады)²⁸, 12) *болю ног*, 13) *каўтуна*, 14) *дыхавіцы* (дзве парады) і *біцця сэрца*, 15) *пухліны*. Для лячэння прапануюцца разнастайныя сродкі расліннага, жывёльнага і мінеральнага паходжання.

Набор лекаў у народнай медыцыне розных народаў заўсёды залежаў ад мясцовых умоваў. Пры гэтым можна заўважыць, што першае месца ў народнай фармакапеі звычайна займаюць расліны, другое — сродкі жывёльнага і мінеральнага паходжання.

У лячэбніку *P404* можна бачыць амаль тую самую карціну: большасць прапанаваных лекаў — расліны або прадукты расліннага паходжання: *бабкі*²⁹ яловай кары (1a:1), імбір (1a:6), канаплянае малако (1a:8), *алей з мучнога вотруб'я*³⁰ (1a:13), лісты бураковых высадок (1a:16), грэцкі арэх (1b:5), расходнік (2b:10), чабор (2b:17), міндаліны (3a:11), порхаўкі (3b:3), хлеб (3a:6), піва (1b:4). Сюды ж можна дадаць і такія сродкі, як гарэлка (3a:1, 9), спірт (3a:2; 3b:2), тэрпенцінавы алей (3b:11).

Чабор і расходнік — даволі вядомыя лекавыя травы, якія выкарыстоўваюцца паўсюль, дзе яны растуць. Яны

²⁸ Тое, што пад *абміраннем* маецца на ўвазе перш за ўсё эпілепсія, відаць, паміж іншым, з прыкладу ўжывання гэтага слова ў дыялектным слоўніку: „Абміраіць чалавек, падучая балесць у яго“ (Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Т. 1. Мінск, 1971. С. 37).

²⁹ Значэнне не высветленае. Гл. заўвагу да перакладу 1a:1.

³⁰ Значэнне не высветленае. Гл. заўвагу да перакладу 1a:14.

сустракаюцца і ў беларускай народнай фармакапеі. А вось імбір, грэцкі арэх, міндаль — не вельмі характэрныя для нашай краіны расліны, таму ў беларускай народнай медыцыне нам не ўдалося знайсці згадак пра ўжыванне ў якасці лекавых сродкаў грэцкага арэха і міндаля. Але ў еўрапейскіх і расійскіх лячэбніках XVII–XVIII ст. яны сустракаюцца³¹. Імбір зрэдку можна знайсці ў рэцэптах народнай медыцыны Беларусі³² і Расіі³³, хоць ён і не належыць да традыцыйных лекавых сродкаў усходніх славян у адрозненне ад жыхароў паўднёвых краін³⁴.

Што да першай парады (“ад высыпкі добра *бабак* яловай кары... напарыць”), то нявысветленасць значэння слова *бакі* ўскладняе яе разуменне. Калі *бакі* — гэта нейкая асобная расліна, якая бярэцца разам з яловай карой, тады іх трэба разглядаць паасобку. Пры гэтым адно са значэнняў слова *бакі* — ‘трыпутнік (падарожнік)’ — назва добра вядомай расліны, што спрадвеку выкарыстоўвалася ўсходнеславянскім насельніцтвам як лекавы сродак ад розных пашкодванняў і захворванняў скуры. Яна ўваходзіць у народную фармакапею многіх іншых

³¹ Гл.: Груздев В. Ф. Русские рукописные лечебники. Ленинград, 1946. Аўтар прыводзіць дадзеныя па расійскіх лячэбніках, але ўказвае на заходняе (у прыватнасці польскае) паходжанне некаторых з іх.

³² У зборніку этнаграфічных матэрыялаў „Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка“ (Мінск, 2007) імбір згадваецца чатыры разы ў розных рэцэптах.

³³ Попов Г. Русская народно-бытовая медицина. С.-Петербург, 1903 (рэпринт. перавыд.). С. 310. Можна таксама дадаць, што ў рукапісных расійскіх лячэбніках XVII–XVIII ст., значная частка якіх была перакладам замежных кніг, імбір згадваўся даволі часта; гл.: Груздев. Русские рукописные лечебники. С. 59, 62.

³⁴ Так, напрыклад, імбір уваходзіў у лік раслін, якія часта выкарыстоўваліся ў народнай медыцыне арабаў-бедуінаў (гл.: Абу-Рабия А. Лекарственные растения у бедуинов // Традиционная этническая культура и народные знания. Матер. междунар. конф. Москва, 1996. С. 1).

народаў³⁵. Яліна, хоць і не часта, але таксама згадваецца ў рэцэптах беларускай народнай медыцыны. Паводле Л. І. Мінько, пры *скураных захворваннях* на Беларусі выкарыстоўвалі смалу хваёвых дрэваў³⁶. Аднак нельга выключыць і іншае разуменне слова *бабкі*, пры якім размова ідзе пра мох³⁷ на яловай кары.

Не зусім зразумела (з-за магчымага пропуску ў тэксьце), ад якой хваробы прапанаваны рэцэпт з лістамі бураковых высадак. Прыклады іх ужывання (ад гемарою) удалося знайсці ў расійскай народнай медыцыне³⁸.

Даволі шырока сярод розных народаў распаўсюджанае выкарыстанне канопляў. „Канаплянае малако“ або „малако ад канаплянага насення“ было вядомае беларусам³⁹. Малако з тоўчаным канапляным семем пры болях у жываце ўжывалі калісьці ў расійскай народнай медыцыне⁴⁰. Пра выкарыстанне башкірамі канопляў у XIX ст. пісаў Д. П. Нікольскі⁴¹.

Порхаўкі, не зважаючы на іх распаўсюджанасць, не вельмі выкарыстоўваюцца ў беларускай народнай медыцыне, а рэцэптаў ад дышавіцы, падобных да прапанаванага ў даследаваным рукапісе, наогул не знайшлося.

Тэрпенцінавы алей у беларускай народнай медыцыне не згадваецца. У расійскіх рукапісных лячэбніках XVII–XVIII ст. ён сустракаецца⁴².

³⁵ Вядома, што башкіры ўжывалі гэтую расліну пры нарывах; гл.: Гумаров В. З. Башкирская народная медицина. Уфа, 1985. С. 64.

³⁶ Мінько Л. И. Народная медицина Белоруссии. Минск, 1969. С. 42.

³⁷ Гл. заўв. 2.

³⁸ Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 303, 305. У навуковай літаратуры, прысвечанай беларускай народнай медыцыне, прыкладаў ужывання бурачных лістоў у якасці лекаў не зафіксавана.

³⁹ Гл., напр.: Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка. С. 180, 199.

⁴⁰ Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 310.

⁴¹ Гл.: Гумаров. Башкирская народная медицина. С. 14.

⁴² Гл., напр.: Груздев. Русские рукописные лечебники. С. 59, 63, 66.

Што да гарэлкі і спірту, то яны, як „універсальныя“ сродкі, самастойна або разам з іншымі складнікамі, ужываліся ад усіх хвароб як у беларусаў, так і ў іх суседзяў.

Гаючыя ванны і рознага кшталту прышаркі, што называюцца ў рукапісе, шырока вядомыя як усходнеславянскім, так і цюркскім народам⁴³.

У рукапісе згадваюцца некаторыя жывёлы і прадукты жывёльнага паходжання: мёд (1а:6), жукі (1а:10), чарвяковы сок (1а:12), шчаныя (1а:15), салодкае масла (1b:1), жаба (1b:2), каровін гной (1b:5), жаўткі курыныя (3b:10). Амаль усе яны досыць часта ўжываюцца ў знахарскіх рэцэптах розных народаў. Тут, як і ў выпадку з раслінамі, можна бачыць пераважна мясцовы „матэрыял“. Зусім не здзіўляюць у гэтым пераліку такія сродкі, як мёд, салодкае (сметанковае) масла і курыныя жаўткі; іх можна таксама лічыць універсальнымі гаючымі сродкамі, якімі спрадвеку карысталіся людзі.

Мёд разам з імбірам у прыведзеным лячэбніку прапануецца ўжываць для лячэння ад залатушнага сыпу. У расійскай народнай медыцыне супраць залатухі прапануецца рэцэпт без імбіру⁴⁴. Лекавы сродак у пазначаным складзе — мёд з імбірам — вядомы ў беларускай народнай медыцыне; яго ўжываюць, „калі ў дзіцяці баліць у роце“⁴⁵, хоць тут ужо размова ідзе пра іншыя хваробы.

Прыклад ужывання яечнага жаўтка менавіта для лячэння пухлін знайшоўся ў якутаў: „жаўток дапамагае пры пухлінах (яны разыходзяцца)“⁴⁶.

Мазь або „настой“ з дажджавых чарвякоў, як падаецца, таксама шырока вядомыя ў народнай медыцыне розных народаў. У дадзеным рукапісе „чарвяковы сок“ прапану-

⁴³ Пра такія працэдуры ў башкіраў гл.: Гумаров. Башкирская народная медицина. С. 50.

⁴⁴ „...Считается полезным при золотухе... *есть мед, чтобы золотуха вышла наружу*“. (Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 314.)

⁴⁵ Народная медицина: ритуальна-магічная практыка. С. 282, 466.

⁴⁶ Григорьева А.М. Народное врачевание в Якутии (XVII–XX вв.). Москва, 1996. С. 80.

еще как сродак пры „аднімання“ ног ці рук. Аднак у іншых народаў падобныя лекі часцей выкарыстоўваліся для лячэння рэўматызму⁴⁷. З вядомых апісанняў беларускай народнай медыцыны прыкладаў карыстання „чарвяковым сокам“ не знайшлося, але ў некаторых выпадках (напрыклад, ад *рожы*) раілася расціраць чарвякоў паміж далоньмі і потым націраць хворае месца.

Цяжка ацаніць каштоўнасць жукоў у якасці лекаў. Можна толькі дадаць, што насякомыя таксама не былі рэдкасцю ў народнай медыцыне⁴⁸.

Але трэба заўважыць, што на працягу стагоддзяў гэтыя сродкі выкарыстоўваліся і вучонымі-медыкамі. У брашуры Л. І. Мінько (са спасылкай на даследаванне О. Говаркі і А. Кронфельда) паведамляецца: „Першыя аптэкі з’явіліся ў Беларусі ў XVI ст. У іх рыхтавалі і прадавалі лекі не толькі з раслін. Там можна было купіць у якасці лекаў каштоўныя камяні, сушаных жаб, кратаў, ласіныя рогі, капыты, рачыныя вочы, курыныя страўнікі, шчукаковыя зубы, змяіны яд і г.д.“⁴⁹.

Прымяняліся ў народнай медыцыне розных народаў і жывёльныя экстракты⁵⁰.

⁴⁷ Напрыклад, „сокам“ з чарвякоў лячылі рэўматызм у наваколлі Львова; вядомы ён быў і ў немцаў; гл. пра гэта: Biegeleisen H. *Lecznictwo ludu Polskiego*. Kraków, 1929. S. 204. Г. Папоў апісвае спосаб, якім выраблялася „глістнае масла“ („сок“ дажджавых чарвякоў) у Казанскай губерні; гл.: Попов. *Русская народно-бытовая медицина*. С. 299. Пра ўжыванне „настою з чырвоных дажджавых чарвякоў“ у якутаў гл.: Григорьева А.М. *Народное врачевание в Якутии*, с. 70.

⁴⁸ Параўн.: „Пры затрыманні газаў трэба праглынуць тры жывыя ці нежывыя мухі (іншыя кажучь — пяць)“. *Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка*. С. 472.

⁴⁹ Мінько. *Народная медицина Белоруссии*. С. 25.

⁵⁰ Даследчыкі згадваюць такога кшталту „лекі“ і ў славян (гл., напр.: Попов Г. *Русская народно-бытовая медицина*, с. 281–284), і ў іншых (вельмі аддаленных ад Беларусі) народаў: Григорьева. *Народное врачевание в Якутии*. С. 78, 84; Аршба С. Г. *Народная медицина абхазов (конец XIX–XX вв.)*. Автореф. дис. канд. ист. наук. Москва, 2005. С. 14.

У рукапісе называюцца некалькі сродкаў мінеральнага паходжання: соль (1b:9; 3b:5), вокіс свінца (2a:16), свінцовыя бялілы (2a:18), горкая соль (3b:4), сода (3b:5, 7). Глаўберава (або горкая) соль была ў XIX ст. добра вядомая мясцовым фельдшарам у Беларусі і ўваходзіла ў абавязковы арсенал лекаў⁵¹. Вокіс свінца не сустракаецца ў вясковых знахарскіх парадах, але яго можна знайсці ў рукапісных лячэбніках. Як аптэчны тавар ён, відавочна, быў больш даступны для сярэдніх слаёў насельніцтва (пераважна гарадскога). Наогул аптэчныя матэрыялы для народнай медыцыны не характэрныя і, трэба думаць, амаль да канца XIX ст. былі даступнымі толькі для абмежаванага кола гараджан і шляхты.

Бывае, што ў некаторых выпадках цяжка правесці мяжу паміж лячэннем і магічным дзеяннем. Гэта датычыцца, напрыклад, парады ад *трасцы* (маляры): „у новым гаршку жабу высушыць і з гарэлкай піць“. Выкарыстанне жабы менавіта як „лекавага“ сродку вядомае розным народам⁵². Прыклад з беларускай народнай медыцыны: „Адзін чалавек пасаветаваў жабу вадзяную настаяць на гарэлы і даць выпіць“⁵³. Мазуры ў Сандамірскай Пушчы ўжывалі супраць ліхаманкі „ваду, у якой на працягу двух тыдняў мокла жаба“⁵⁴, а на Падоллі — „высушаную і сцёртую ў парашок жабу“⁵⁵. Блізкі да гэтага спосаб лячэння *трасцы* існаваў на Палессі, дзе палілі на вуглях скуру вужа і дыхалі гэтым дымам⁵⁶.

⁵¹ Дихтяр С. Р. Матэрыялы из истории медицинских организаций Белоруссии. Минск, 1927. С. 33.

⁵² А. М. Грыгор’ева паведамляе пра досыць шырокі спектр ужывання жабы ў народнай медыцыне якутаў; гл.: Грыгор’ева. Народное врачевание в Якутии. С. 81.

⁵³ Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка. С. 220.

⁵⁴ Biegeleisen H. Lecznictwo ludu Polskiego. Kraków, 1929. S. 325.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ У беларускай народнай медыцыне наогул існавала вялікае мноства спосабаў і рэцэптаў ад малярыі, што было звязана з шырокім распаўсюджаннем гэтай цяжкай хваробы. Значная колькасць „лекаў“ уяўляла сабою смярдзючыя і вельмі агідныя на смак рэчывы; гл.: Минько. Народная медицина Белоруссии.

Але выкарыстанне жабы таксама часта сустракаецца і ў магічных рытуалах. Прыклад апатрапеічнай (ахоўнай) магіі з гэтым кампанентам прыводзіцца ў Г. Папова: „Добрым сродкам, які прадухіляе ліхаманку, з’яўляецца таксама зашыванне ў ладанку высушанай і стоўчанай галавы змяі, або высушанай галавы *жабы*“⁵⁷. А ў беларусаў ад ліхаманкі „носяць у анучцы на грудзях змяіную галаву“⁵⁸. Звяртае ўвагу выкарыстанне ў магічных рытуалах ад малярыі жывёл, якія звязваюцца з вадой, багнай.

Тое, што ў нашым рукапісе жабу прапануецца высушыць у *новым* гаршку, нібы ўказвае на магічны аспект дзеяння. Аднак нельга выключыць, што гэтае патрабаванне, магчыма, выклікана толькі імкненнем атрымаць „чыстыя“ лекі без дамешку рэшткаў ежы.

Іншы прыклад прамежкавага кшталту — рэцэпт ад „сухоты“. Тут мае значэнне, як будзе разумецца слова *сухота*. Часта яно ўжывалася для абазначэння туберкулёзу. Ад гэтай хваробы ў розных народаў ужываўся жывёльны тлушч, у тым ліку сабачы⁵⁹. Такім чынам, парада ў татарскім лячэбніку нібы мае некаторы рацыянальны сэнс. Але існавала яшчэ адна хвароба, якая таксама пазначалася словам *сухота* (побач з іншымі назвамі). Гэтая „сухота“, або „сабачая старасць“ часта „лячылася“ магічнымі дзеяннямі, якія ўяўлялі сабой розныя спосабы „пераносу“ хваробы з дзіцяці на шчыня.

Амулеты і замовы. У розных народаў часта выкарыстоўваліся ў якасці амулетаў і гаючых сродкаў вытрымкі са Святога Пісання або малітвы, напісаныя на

С. 55. Такі спосаб лячэння малярыі быў вядомы і расійскай народнай медыцыне: «Для „вытравлення“ болезни дают пить „разные гадости“, чтобы рвотой удалить „гнездо болезни“» (Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 280–281).

⁵⁷ Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 189.

⁵⁸ Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка. С. 220.

⁵⁹ Пра ўжыванне ў беларускай народнай медыцыне сабачага тлушчу ад „сухоты“ згадвае Л.І. Мінько (гл.: Мінько. Народная медицина Белоруссии. С. 70). Ад „сухоты, сабак елі. Нада сабачча гнездо з’есці, сабак рэжуць, ядуць“ (Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка. С. 266).

паперы ці іншым матэрыяле. Сярод мусульман досыць звычайнай справай было напісанне выпісаных з Карана сураў⁶⁰. Такія тэксты маглі адначасова выкарыстоўвацца і як замовы, што відаць з тэксту рукапісу Р404.

Вельмі цікавай падаецца замова, прыведзеная ў нашым лячэбніку (2а:6–9), тэкст якой уяўляе сабой незразумелы набор слоў, *абракадабру*. Паралеллю да гэтага можа служыць аповяданне пра знахара, які лячыў зубы замовамі, напісанымі на паперцы; калі адзін з пацыентаў, парушаючы забарону, разгарнуў паперку, то ўбачыў там тры словы: „камуна, амуна, мамуна“⁶¹. Амаль такія самыя парады з незразумелым наборам слоў давалі некаторыя беларускія знахары ад іншых хвароб. „Ат малірэі чытаць нада: ценёт, сатор, опера, ротас <...> пісаць на хлебе і на бумажкі, а тды тыя бумажкі глытаць“⁶². У якасці сродку ад „ліхаманкі“ раілася з’есці кавалачкі цукру з напісанымі на іх словамі: *раба, габа, баба*⁶³.

Магічныя абрады. Ва ўсіх апісаных выпадках яўна прысутнічае імкненне звышнатуральнага ўздзеяння на нейкі аб’ект. Так, напрыклад, відавочна магічны сэнс мае рэкамендацыя адносна „чарнаты зубоў“⁶⁴. Не выключана, што ў дадзеным месцы пад час перапіскі штосці было прапушчана, бо адсутнічае вельмі важны для магіі кантакт паміж аб’ектам уздзеяння (зубамі) і „пасярэднікам“ (зубчыкамі солі). Хоць лексіка дадзенай парады (*зубы — зубчыкі*) падказвае, што тут можа мець месца не *кантактная*, а *імітатыўная* магія⁶⁵. Антыбактэрыяльная ўласцівасць солі шырока

⁶⁰ С. Г. Аршба піша, што ў Абхазіі ў мясцовасцях са змешаным мусульманска-хрысціянскім насельніцтвам такія амулеты з каранічнымі сурамі насілі нават хрысціяне. Гл.: Аршба. Народная медицина абхазов. С. 19.

⁶¹ Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 65.

⁶² Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка. С. 217.

⁶³ Тамсама.

⁶⁴ У выглядзе цёмных плямаў на зубной эмали праяўляюцца розныя паталагічныя працэсы (напр., флюароз, некроз эмали).

⁶⁵ Аналогія, але звязаная з іншай хваробай — ячменем, паказвае, што такое меркаванне цалкам дапушчальнае.

выкарыстоўвалася ў побыце і ў народнай медыцыне. Яе ачышчальныя магчымасці ўспрымаліся як звышнатуральныя, і таму соль часта сустракаецца ў магічных рытуалах як ачышчальны сродак. Але ў выпадку ўжывання солі пры зубным болю, не зважаючы на магічны характар дзеянняў, адначасова магло мець месца і яе звычайнае тэрапеўтычнае ўздзеянне⁶⁶.

Што ж датычыцца фінальных дзеянняў у гэтым рытуале „ачышчэння“ зубоў, то яны, можна сказаць, класічныя для гаючай магіі: ачышчэнне агнём, у якім разам з „пасярэднікам“, на які была „перанесена“ хвароба (у дадзеным выпадку — соль), павінна знікнуць і сама хвароба. У такіх рытуалах у якасці „пасярэдніка“ маглі выкарыстоўвацца і іншыя рэчы, якія потым кідалі (або, як варыянт, замуроўвалі⁶⁷) у печ. Як значаюць сучасныя даследчыкі, „канчатковае пазбаўленне ад хваробы шляхам яе спальвання практыкуецца народнай медыцынай і ў нашы дні“⁶⁸. Можна вылучыць яшчэ адзін важны элемент многіх магічных рытуалаў — печ. Вось, напрыклад, парада, падобная да апісанай у татарскім лячэбніку: „Узяць бальшую соліну (соль-кусочак), пацярэць барадаўку і кінуць у печ, кагда топіцца, засланіць ілі закрыць (есьлі шчыт) і быстра адбегчы ат печы, штобы не чуць, как трэскаець соль“⁶⁹. У больш сур’ёзных выпадках захворвання трэба было выкарыстоўваць „жывы“ агонь, г. зн. спецыяльна

Замова ад ячменю: „Три зернышка жита на печьку кладу. Как эти желтинки треснут, так и мой песий сосок пропадет“. Гл.: Встану я благословясь... (Лечебные и любовные заговоры, записанные в части Архангельской области) / Изд. подгот. Ю. И. Смирновым и В. Н. Ильинской. Москва, 1992. С. 52.

⁶⁶ Параўн.: „Пры зубным болю вымаўлялася замова на соль, а соль клалі на зуб“ (Встану я благословясь... С. 40).

⁶⁷ «Из третьего бревна спицу взять, на нее кровь из того зуба, что болит. Спицу в печь замуровать. Когда засохнет кровь, уймется зуб, навек утихнет» (Встану я благословясь... С. 55).

⁶⁸ Філіпенка У. С. Сімвалічныя (магічныя) прыёмы графілактыкі, дыягностыкі і лекавання хвароб у беларусаў Падзвіння // Полацкі этнаграфічны зборнік. Ч. 1. С. 39.

⁶⁹ Расонскі сшытак // Полацкі этнаграфічны зборнік. Ч. 1. С. 146.

для гэтага здабыты шляхам трэння дрэва або выкрэсвання з крэменю⁷⁰.

Акрамя таго, звяртае на сябе ўвагу кругавы рух, які выступае як частка рытуалу. Ён з'яўляецца вельмі старажытным элементам магічных дзеянняў, што захаваўся з сёвай даўніны. У этнаграфічных матэрыялах, якія фіксуюць розныя знахарскія парады, апісанне такіх дзеянняў сустракаецца вельмі рэдка⁷¹. У яго аснове ляжаць уяўленні пра кругавы рух прыроднага існавання, паўтаральнасць цыкла нараджэння — росквіту — смерці і магчымасць „адраджэння“. Ёсць згадкі пра магічныя рытуалы з абыходжаннем вакол агню ў цюркскіх народаў⁷². Можна выказаць меркаванне, што апісанія ў рукапісе дзеяння ўзыходзяць да тых старажытных абрадаў, якія здзяйсняліся калісьці вакол адкрытага агню (абшчыннага вогнішча, ачагу і г. д.) і якія ўжо немагчыма было зрабіць вакол печы. Таму абыходзілі вакол хаты. Але гэтыя дзеянні маглі мець і іншы сэнс, звязаны непасрэдна з сімволікай дому і яго ахоўнай моцы.

Да магічных абрадаў належаць і парады ад *абмірання* (эпілепсіі). У рукапісе прысутнічаюць дзве рэкамендацыі, звязаныя з адзеннем. У адным выпадку яго трэба раздзерці і закапаць у яме, прыбіўшы да зямлі, а ў другім — спаліць. Шырока вядомыя розныя звычаі, калі з дапамогай кашулі (якая ўспрымаецца як „працяг цела“) выконваюцца нейкія дзеянні, накіраваныя на „вызваленне“ ад хваробы: яе „скідванне“ разам са знятым адзеннем⁷³ або „знішчэнне“ праз раздзіранне, закопванне, спальванне адзення. У башкіраў бывала, калі раптоўна захворвала дзіця, маці здымала з яго кашулю, абносіла яе некалькі разоў вакол яго з пэўнымі словамі

⁷⁰ Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 192–193.

⁷¹ У матэрыялах з Архангельскай вобласці згадваецца рытуал ачышчэння дзіцяці ад „усіх хваробаў“, пры якім маці тройчы абыходзіць яго па сонцы (Встану я благословясь... С. 39).

⁷² Напрыклад, ваджэнне або напэнне хворага вакол агню назіралася ў башкіраў; гл.: Гумаров. Башкирская народная медицина. С. 58.

⁷³ Разнастайныя прыклады такога кшталту гл., напр.: Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 210.

і потым выкідвала яе на скрыжаванні дарог⁷⁴. У Польшчы (Познань) „хвораму на падучку раяць зняць кашулю, раздзерці знізу даверху і прыбіць цвікамі да сцяны“⁷⁵, а ў Беларусі — „раздзерці кашулю і павесіць яе на ростанях або на *Божых пакутах* (на распяці)“⁷⁶.

Магічная, гаючая моц зямлі часта выкарыстоўвалася ў народнай медыцыне ўсходніх славян пры розных захворваннях⁷⁷. Зямлю ўжывалі ўнутр і звонку. Зямля выступала ў магічных рытуалах як ачышчальная стыхія. Рэкамендацыя, падобная да прыведзенай у рукапісе, запісанная этнаграфічнай экспедыцыяй у Архангельскай вобласці: „От родимца: рвут рубашку младенца и закапывают ее под полом на том месте, где стоит кровать“⁷⁸. У некаторых выпадках хваробу „забівалі“ (або „прыбівалі“) асінавым калом у зямлю⁷⁹. Асабліва эфектыўнай супраць хвароб лічылася магільная зямля. З беларускіх парад: „Таму, у каго падучая хвароба, трэба пайсці на могількі і забіць у свежую магілу ў поўнач асінавы кол. Праз некалькі дзён, таксама ў поўнач, прынесці гэты кол у хату“⁸⁰. Даследчыкамі сярод усходнеславянскага насельніцтва таксама зафіксаваны розныя спосабы „пахавання“ эпілепсіі. Так, напрыклад, пад час прыпадку ў хворага ад яго кашулі адразаюць шматок, які кладуць у труну перад пахаваннем; такую маніпуляцыю трэба было зрабіць 12 разоў⁸¹. Або такі спосаб: „Трэба, як умрэ чалавек, з таго чалавека, хто хворы, скінуць рубашку цельну. І трэба, як выкапаюць магілу, каб ніхто не бачыў, выкапаць яму на

⁷⁴ Руденко С. И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. Москва — Ленинград, 1955. С. 324.

⁷⁵ Biegeleisen H. Lecznictwo ludu Polskiego. Kraków, 1929. S. 204.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Мноства прыкладаў такога кшталту прыводзіць Г. Папоў; гл. Попов. Русская народно-бытовая медицина, с. 201.

⁷⁸ Встану я благословясь... С. 33. Аналагічны прыклад прыводзіць Г. Папоў (Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 222).

⁷⁹ Такі абрад супраць грыжы апісвае Г. Папов (Попов Г. Русская народно-бытовая медицина. С. 208).

⁸⁰ Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка. С. 383.

⁸¹ Попов Г. Русская народно-бытовая медицина. С. 208.

дне магілы, закапаць рубашку, каб не было відна. Патом стаўляюць на дно гроб с пакойнікам⁸². У іншым выпадку кашулю клалі ў труну да нябожчыка⁸³.

Звычай спальвання адзення пры асабліва цяжкіх захворваннях быў вельмі распаўсюджаны сярод усходніх славян⁸⁴. У ім можна ўбачыць, з аднаго боку, магічныя дзеянні, накіраваныя на „знішчэнне хваробы“, а з іншага — вынік эмпірычнага досведу (пры інфекцыйных захворваннях). У беларускай народнай медыцыне знаходзім: „Ад падучай як первы раз увідзіш, нада рубашку на тым скоранька разарваць і кінуць у печ, спаліць“⁸⁵.

Таксама не выклікае здзіўлення рэкамендацыя выпіць попел. У народнай медыцыне „моцнымі лекавымі ўласцівасцямі надзялялі і прадукты спальвання — попел і вуглі“⁸⁶. У адных выпадках хвораму прапаноўвалі выпіць попел ад паперкі, на якой напісаная замова або малітва. У другіх — ад спаленай рэчы, якая была нейкім чынам звязаная з хваробай; напрыклад, укушанаму сабакам трэба было выпіць попел ад спаленага касмыля шэрсці гэтага сабакі⁸⁷.

Як магічныя трэба разумець і дзеянні, што выконваюцца на парозе (гл. у тэксце 2b:15–17). Парог — вельмі важнае месца ў хатняй тапаграфіі, якое мае і сімвалічны, і сакральны сэнс. Тут часам адбываюцца некаторыя ачышчальныя працэдуры. Перанясенне іх сюды са звычайных месцаў падкрэслівае магічны сэнс гэтых дзеянняў. Вядомыя такія абмыванні на парозе ў беларусаў (ад „находа“ ў дзяцей і ў дарослых)⁸⁸ і ў рускіх („Соберешь чашки, ложки, поварешки, скалы, мутовки,

⁸² Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка. С. 383–384.

⁸³ Тамсама, с. 384.

⁸⁴ „Как выражение уничтожающих свойств огня, в некоторых местах сохранился обычай сжигать одежду с больного...“ (Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 194).

⁸⁵ Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка. С. 397.

⁸⁶ Філіпенка У. С. Сімвалічныя (магічныя) прыёмы прафілактыкі, дыягностыкі і лекавання хвароб у беларусаў Падзвіння // Полацкі этнаграфічны зборнік. Ч. 1. С. 39.

⁸⁷ Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 213.

⁸⁸ Расонскі шытак // Полацкі этнаграфічны зборнік. Ч. 1. С. 144.

все складешь в решето и обкатишь водой на подпольном пороге. А потом этой водичкой ребеночка⁸⁹).

Звяртае на сябе ўвагу спосаб пазначэння лекавых „дозаў“, які сустракаецца ў даследаваным лячэбніку: [...] на 1 капейку, [...] на 3 капейкі. Гэта можна параўнаць з заўвагай Г. Папова: „Паняцце пра значэнне дозы <...> у некаторых выпадках замяняецца ўяўленнем, што дзеянне лекаў будзе надзейней, калі іх набыць у няцотнай колькасці залатнікоў, на няцотны лік капеек...“⁹⁰.

Як можна бачыць, большасць сродкаў, апісаных у даследаваным лячэбніку, — традыцыйныя для народнай медыцыны і часта сустракаюцца ў розных народаў. Таму іх цяжка звязаць з якой-небудзь канкрэтнай традыцыяй, славянскай ці цюркскай. Гэтыя веды можна было б пазначыць як універсальныя. Аднак некаторыя рэцэпты ў дэталях супадаюць з вядомымі рэцэптамі народнай медыцыны ўсходніх славян. Тое самае можна сказаць і пра рытуалы гаючай магіі, якія маюць паралелі ў народнай культуры ўсходніх славян. Акрамя таго, ужытыя назвы хвароб, безумоўна, тутэйшыя — беларускія ці польскія. А гэта значыць, што адкуль ні прыйшлі б гэтыя парады, у даследаваны рукапіс яны трапілі ўжо перапрацаванымі пад уплывам культуры славянскага (у першую чаргу беларускага) насельніцтва. Некаторыя русізмы (грашовыя абазначэнні, ужыванне слова *водка* замест *гарэлка* і інш.) сведчаць пра час стварэння тэксту рукапісу — не раней за другую палову XIX ст., калі ў Беларусі ўзмацнілася ўздзеянне рускай мовы.

Што можна сказаць пра ўладальніка гэтага лячэбніка?

Звычайна ў традыцыйнай народнай медыцыне вылучаюць два ўзроўні: уласна народны і знахарскі. Што датычыцца першага, то ён ахопліваў найбольш шырокія слаі насельніцтва і ўяўляў сабой шматвяковы досвед народа, вынік яго назірання за навакольным асяроддзем. Знахары вылучаліся сярод астатніх людзей большым аб'ёмам ведаў, якія часта захоўваліся ў сакрэце і перадаваліся толькі блізкім.

⁸⁹ Встану я благословясь... С. 39.

⁹⁰ Попов. Русская народно-бытовая медицина. С. 295.

У татараў былі свае знахары — фалдзеі. З дапамогай *фа-ла* — спецыяльнага варажбітнага тэксту — яны даведваліся, якая варожая істота (дух) вінаватая ў захворванні чалавека, і ўздзейнічалі на яе⁹¹. Змест дадзенага лячэбніка не характэрны для фалдзейскіх тэкстаў.

Нельга таксама выключыць магчымасці пранікнення ў асяроддзе беларускіх татараў медыцынскіх ведаў (зразумела, у невялікім аб'ёме, на ўзроўні асобных рэцэптаў), дзякуючы навучанню ў медрэсе іншых мусульманскіх рэгіёнаў⁹². Такім чынам, сюды маглі пранікнуць некаторыя каліўцы медычнай навукі Ібн Сіны (Авіцэны). У яго „Медычным каноне“ можна знайсці амаль усе тыя лекі, што і ў рукапісе Р404, можна нават заўважыць блізкасць некаторых рэцэптаў да прапанаваных у татарскім лячэбніку. Аднак адсутнасць уласна ўсходняй (арабскай) медыцынскай тэрміналогіі ў гэтым рукапісе Р404 паказвае, што гэтыя парады прыйшлі іншым шляхам, а не праз мусульманскую адукацыю. Магчыма, гэта адбывалася праз прамежжавыя заходнія (або расійскія перакладныя з заходніх) лячэбнікі. Тое, што ў даследаваным рукапісе прыведзены ў якасці замовы вытрымкі з Карана, сведчыць толькі пра прыналежнасць уладальніка да ісламу.

Як ужо было заўважана, некаторыя асаблівасці прапанаваных лекаў (імпартныя прадукты, аптэчныя тавары) указваюць на прадстаўніка (ці прадстаўніцу) сярэдніх слаёў — дробнай шляхты або заможных гараджан, але, відавочна, з не вельмі высокім узроўнем адукацыі, з-за чаго ў рукапісе апынуліся і запісы магічных рытуалаў і даволі „экзатычныя“ рэцэпты.

Гэты лячэбнік, зразумела, не паказвае ўвесь вядомы ўладальніку дыяпазон лекавых сродкаў, якія ўжываліся ў

⁹¹ Aleksandrowicz M. Legendy, znachorstwo, wróżby i gusła ludu muzulmańskiego w Polsce // Rocznik tatarski. T. II. Zamość, 1935. S. 371–373.

⁹² „В бухарских медресе изучались следующие науки: этимология и синтаксис арабского языка, логика, основы ислама, философия, состоявшая из богословия и *медицины*, и законоведение — фикх“ (С. Айни. Воспоминания. Москва — Ленинград, 1960. С. 197).

тыя часы ў татарскім асяродзі, і хвароб, ад якіх лячыліся. Шмат іншых рэцэптаў і працэдур, добра вядомых з дзяцінства, відавочна, захоўвалася ў памяці, і іх не трэба было запісваць. Але і тое, што прыведзена, дазваляе зрабіць вельмі цікавыя назіранні і ўбачыць разнастайныя культурныя ўплывы. Відавочна, больш поўная карціна народнай медыцыны беларускіх татараў атрымаецца, калі сабраць і суаднесці ўсе лячэбныя (знахарскія) парады і рэцэпты з розных татарскіх рукапісаў.

**Табліца знакаў транслітарацыі літар арабскага алфавіта,
выкарыстаных у тэксе**

Літары	Знак транслітарацыі	Літары	Знак транслітарацыі
ا	'	ظ	<u>z</u>
ب	b	ع	'
ت	t	غ	g
ث	ś	ف	f
ج	ğ	ق	q
ح	h	ك	k
د	d	ل	l
ذ	z	م	m
ر	r	ن	n
س	s	ه	h
ش	š	و	w
ص	ş	ي	j
ض	z	hamza	'
ط	ṭ		

Дадатковыя літары, уведзеныя ў арабскі алфавіт персамі і цюркамі			
Літары	Знак транслітарацыі	Літары	Знак транслітарацыі
پ	p	ژ	ž
چ	č	ك	ŋ
Дадатковыя літары, уведзеныя ў арабаграфічныя тэксты на беларускай і польскай мовах			
د з трыма кропкамі пад ёй	dz		
ص з трыма кропкамі пад ёй	c		
Знакі транслітарацыі дыякрытычных знакаў			
<i>fatha</i>	<i>a</i>		
<i>fatha + alif</i>	<i>ā</i>		
<i>damma</i>	<i>u</i>		
<i>damma + waw</i>	<i>ū</i>		
<i>kasra</i>	<i>i</i>		
<i>kasra + ya</i>	<i>ī</i>		
<i>waw + fatha</i>	<i>o</i>		

A sorcerer text from a Belarusian-Tatar manuscript

Iryna Synkova, Michail Tarelka

The article is dedicated to the manuscript *III9-20/Hp13 (P404)* from the collection of the Tatar manuscripts of the Central Scientific Library of the National Academy of Sciences of Belarus. The manuscript is written in the mixed Belarusian-Polish language with the Arabian letters and contains nineteen prescriptions against the different illnesses. Most of the remedies (of the vegetable, animal or mineral origin) described in the researched book of home cures are typical for the popular medicine of the different nations. Part of the prescriptions has an analogy in the popular medicine of the Eastern Slavs. The illnesses have Belarusian or Polish names. The fragments of Koran are quoted in the manuscript as a spells that says about the belonging of its owner to Islam. The material of the manuscript is an evidence of the various cultural influences and is a valuable source for researching the history of the culture both of Belarusians and the national minorities of Belarus.

„Паверхі“ і „лесвіцы“ сучаснай українскай гістарыяграфіі

Леанід Зашкільняк

Метафарычная назва гэтага эсэ тлумачыцца спробай даць агульную характарыстыку сучаснага стану ўкраінскай гістарыяграфіі. У цэлым гэта справа няўдзячная, паколькі за гады ўкраінскай незалежнасці гісторыяпісанне зрабілася такім разнастайным і шматколерным, што звесці яго да якіх-небудзь тыповых груп вельмі складана. Тым не менш, суб'ектыўны погляд на тое, што мы называем сучаснай украінскай гістарыяграфіяй, можа быць у нечым карысны. Трэба дадаць, што ў навуковай перыёдыцы да пытанняў сучаснай гістарыяграфічнай творчасці звярталася нямала прафесійных гісторыкаў, гэтая праблематыка неаднаразова абмяркоўвалася на канферэнцыях, кангрэсах і семінарах¹.

¹ Гл.: Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 липня 1995 р.). Харків, 1995; Українська історична наука на порозі XXI століття. Харківський історіографічний збірник. Харків, 1997. Вип. 2; Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії XX ст. та проблема кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал (далей — УІЖ). Київ, 1998. № 5; 1999. №1; Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. 1999. № 3; Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початок XX століття. Київ, 2000; Міжнародний науковий конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття“. Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. Чернівці, 2000–2001. Т. 1–4; Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (Фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). Київ, 2000; Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції 25–26 жовтня 2001 р. / Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

А адзін польскі гісторык — Томаш Стрыек — прысвяціў ёй фундаментальную навуковую манаграфію².

Спачатку некалькі агульных штрыхоў. Ад Украінскай ССР незалежная Ўкраіна атрымала ў „спадчыну“ савецкую версію „гісторыі Украінскай ССР“, складзеную на аснове сацыяльна-эканамічнага дэтэрмінізму і кампартыйнай ідэалогіі, а таксама шматлікі корпус прафесійных гісторыкаў, сярод якіх асноўную частку складалі гісторыкі КПСС і даследчыкі з так званых кафедраў грамадскіх навук. Гэты корпус гісторыкаў, які складаў амаль палову ад усіх спецыялістаў, як, зрэшты, і большасць іншых савецкіх гісторыкаў, меў шэраг характэрных рысаў, сярод якіх трэба ў першую чаргу вылучыць: ідэалагічную індактрынацыю ў рэчшчы вольгарнага марксізму-ленінізму з яго аптымістычнай верай у грамадскі прагрэс і абавязковай знешняй і ўнутранай цензурай; невысокі ўзровень прафесійнай падрыхтоўкі пры рабоце з крыніцамі; ігнараванне сусветных тэндэнцый у развіцці гістарычнай думкі і найноўшых метадалогій; адсутнасць сур'ёзных міжнародных кантактаў і няведанне замежных моў. Адным словам, украінская гістарыяграфія ме-

Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 7 (9);
Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. Київ, 2002;
Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. Київ, 2002. Число 4; Яковенко Н. Одна Клію; дві історії // Критика. Київ, 2002. Число 12; Hrycak J. Ukrainian Historiography 1991–2001 // Österreichische Osthefte. Wien, 2002. Heft 1/2; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2004; Таран Л.В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Москва, 2005. Вып. 13; Яковенко Н. Нариси кризової історіографії // Критика. Київ, 2006. Число 1–2; Портнов А. Історіографія на краях // Критика. Київ, 2006. Число 3, і інш.

² Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. 850 s.

ла ўсе рысы правінцыяльнай гістарыяграфіі нават у межах СССР, дзе ўсе найлепшыя сілы і даследчыцкія магчымасці былі засяроджаны ў Маскве. Усё гэта я прыгадваю толькі для таго, каб растлумачыць наступныя тэндэнцыі ў развіцці нацыянальнай гістарыяграфіі.

Пасля абвяшчэння незалежнай Украіны сталася так, што за размовамі пра рэформы і дэмакратызацыю была захавана і нават „удасканалена“ ўся інфраструктура гуманітарных ведаў. У першую чаргу былі рашуча замацаваны сувязі вучоных з дзяржавай і іх залежнасць ад яе: пакінута дзяржаўная Акадэмія навук з яе шматлікімі інстытутамі, сістэма вышэйшай універсітэцкай адукацыі, сістэма народнай асветы. Змены закранулі толькі тэматыку гістарычных даследаванняў, напаўненне навучальных праграм ВНУ і школ. Астатнія змены мелі чыста дэкаратыўны ці наогул кан'юнктурны характар (напрыклад, заснаванне „нацыянальных“ інстытутаў і універсітэтаў, эксперыменты са зместам навучальных праграм і г.д.).

Што ж да гісторыі і гістарычных ведаў, то яны апынуліся пад магутным прэсам ідэалогіі і палітыкі. Але гэтым разам гаворка ішла не пра „саветызацыю“ мінуўшчыны, а пра яе „нацыяналізацыю“³. Здавалася, што ў гэтым няма асаблівай праблемы і сам час загадаў „перапісваць“ гісторыю з новых метадалагічных і ідэалагічных пазіцый, якія б легітымізавалі новыя суб'екты міжнароднага жыцця — украінскую нацыю і дзяржаўнасць. Аднак для гісторыі гэта павярнулася дзвюма нечаканымі з'явамі. Па-першае, у пошуках схемы і канцэпцыі нацыянальнай гісторыі не знайшлося альтэрнатывы версіям М. Грушэўскага і В. Ліпінскага — гісторыкаў пачатку ХХ ст., якія жылі і дзейнічалі ў зусім іншых грамадскіх і інтэлектуальных умовах. Па-другое, прапанаваная і, зрэшты, рэалізаваная цяпер версія

³ Тэрмін «нацыяналізацыя» гісторыі» быў прапанаваны Г. Касьянавым (гл.: Касьянов Г. „Націоналізація“ історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. С. 57–73).

„нарматыўнай“ гісторыі Ўкраіны, або яе канон, мала чым адрозніваецца ад „марксісцка-ленінскага“ погляду на мінуўшчыну Ўкраіны і ўкраінцаў; ёй уласцівы ўсе вызначальныя рысы лінейнасці, тэлеалагізму, функцыяналізму, заканамернасцяў гістарычнага працэсу, якія мы знаходзім і ў Гегеля, і ў Маркса, і ў савецкай гістарыяграфіі. І адрознівае яе ад іх толькі тое, што на месца „абсалютнага духу“ або „прагрэсіўнага“ класа ды класавай барацьбы пастаўлена нацыя і нацыянальная барацьба, якая паспяхова і „заканамерна“ завяршаецца на адной стадыі з набыццём Украінай незалежнасці, каб перайсці да наступнай — вышэйшай, г.зн. да будаўніцтва грамадства „ўсеагульнага дабрабыту“. (За адным разам можна згадаць, што ў 1993 г. зусім сур'ёзна ў Міністэрстве адукацыі Ўкраіны разглядалася пытанне пра замену універсітэцкага курса „навуковага камунізму“ курсам „навуковага нацыяналізму“, але, на шчасце, хапіла розуму, каб адмовіцца ад такой задумы.)

Здавалася б, што ж у гэтым дрэннага? Бо няма ж сумненняў у тым, што для пераадолення вынікаў працяглай савецкай прапаганды і выкаранення ўстарэлых гістарычных стэрэатыпаў неабходна сканструяваць такую версію ўкраінскай мінуўшчыны, якая б адпавядала мэтам фарміравання нацыянальнай свядомасці насельніцтва і легітымацыі ўкраінскіх дзяржаўніцкіх памкненняў. Аднак выявілася цікавая акалічнасць: украінская нарматыўная гістарыяграфія, створаная найлепшымі гісторыкамі Ўкраіны (якая пакладзена ў аснову універсітэцкіх і школьных праграм), мала чым адрозніваецца ад версіі гісторыі Ўкраінскай ССР з пункту гледжання падбору і селекцыі матэрыялу, міфалагічнасці асноватворных пабудоваў, замоўчвання нявыгадных момантаў, фальсіфікацыі дакументальных матэрыялаў і г.д. Іншымі словамі, сучасная нарматыўная версія гісторыі Ўкраіны з'яўляецца аднабока этнацэнтрыйнай, гераізаванай, заснаванай на ідэалізацыі ўсяго ўкраінскага і проціпастаўленні яму ўсяго неўкраінскага, г.зн. цалкам міфалагізаванай версіяй неарамантычнага

плана⁴. У выніку мы маем нацыянальную выхавачую гісторыю, якая з навуковага пункту гледжання не вытрымлівае крытыкі, а з грамадзянскага — фарміруе небяспечныя тэндэнцыі нацыянальнага эгаізму, сацыяльнага калектывізму і падпарадкавання асобы грамадзе, антыдэмакратызму, а горш за ўсё — спараджае канфлікт гістарычнай памяці насельніцтва розных рэгіёнаў Украіны.

Але вернемся да зыходных пазіцый. Пасля 1991 г. поўнасьцю знікла палітычная цэнзура, часткова адкрыліся архіўныя сховішчы і палегчыўся доступ да дакументальнай базы, стварыліся спрыяльныя ўмовы для работы гісторыкаў. Гэта прывяло да двух важных працэсаў у гістарычным спазнанні. З аднаго боку, пачалося актыўнае вывучэнне і публікацыя дакументальных матэрыялаў, у першую чаргу на тэму замоўчваных раней праблем мінуўшчыны Ўкраіны і яе ўзаемаадносін з іншымі народамі, у тым ліку ў складзе СССР. Гэты працэс працягваецца да цяперашняга часу, і яму не відаць канца-краю; яго плёнам сталі шматлікія дакументальныя публікацыі па ўсіх перыядах нацыянальнай гісторыі, перш за ўсё па гісторыі ўкраінскага казацтва і гетманшчыны, Украінскай рэвалюцыі 1917–1920 г., таталітарнага тэрору ў гады УССР, Галадому 1932–1933 г., нацыянальна-вызваленчага руху ў гады Другой сусветнай вайны і г.д. З другога боку, новая база крыніц, якая давала значную прастору для новых сучасных інтэрпрэтацый, дазволіла досыць лёгка і хутка рыхтаваць ды абараняць кандыдацкія і доктарскія дысертацыі за кошт „закрыцця“ так званых белых і чорных плям мінуўшчыны без асаблівых намаганняў у справе іх асэнсавання — у цэнтры ўвагі апынулася ўкраінская этнічная супольнасць, праз эвалюцыю якой разглядаліся ўсе грамадскія з’явы. Такія

⁴ Гл. напр.: Шкільна історія очима істориків: Матеріали Робочої нарады з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. Київ, 2008; Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року) / Упорядник і наук. ред. Г. В. Касьянов. Київ, 2008.

дысертацыі масава абараняліся і абараняюцца дагэтуль без асаблівых намаганняў паводле выпрацаванага ў стара „знаёмыя“ часы шаблону: іх назвы, як правіла, гавораць самі за сябе, паколькі пачынаюцца са слоў „барацьба за...“, „нацыянальны рух у...“, „уклад украінцаў у...“ і г.д. Як правіла, у такіх дысертацый ёсць „лагічная“ мэта, якая робіцца арыенцірам, — паказаць барацьбу ўкраінцаў за незалежнасць, за культуру, супраць нацыянальнага прыгнёту, супраць таталітарных рэжымаў і да т.п. У выніку гэтага маем, што ў 1992–2002 г. гісторыкі абаранілі 192 доктарскія і 1243 (!) кандыдацкія дысертацыі, што склала прыблізна 33% ад усіх доктарскіх і 33% ад усіх кандыдацкіх дысертацый, абароненых ва Ўкраіне па ўсіх спецыяльнасцях⁵. Калі ў канцы 1980-х г. было больш як 3 тысячы дыпламаваных гісторыкаў, дык у канцы 2000-х г. ва Ўкраіне працуюць ужо больш як 6 тысяч дыпламаваных гісторыкаў (кандыдатаў і дактароў навук).

Як бачым, ёсць „статыстыка росту“, ёсць здабыткі ў канструяванні скразной схемы гісторыі Ўкраіны, якая сёння ўведзена ў сістэму вышэйшай і сярэдняй адукацыі. Але за ўсім гэтым стаіць небяспечная тэндэнцыя дэпрафесіяналізацыі гістарычнай галіны як такой праз схематызацыю „вытворчасці“ псеўданавуковых дысертацый і стварэння разгалінаванага дзяржаўнага апарату „ідэалагічных змагароў“, якія будуць выконваць любы заказ улады. А гэта азначае, калі гаварыць словамі вядомага расійскага гісторыка Ю. Афанасьева, што «мінуўшчыну зноў трэба „падчысчаць“, з яе зноў трэба выдаляць вельмі шмат таго, што не працуе на патрэбу бягучага моманту, і, адпаведна, дадаваць тое, чаго ўсім сёння так моцна хо-

⁵ Падлікі зроблены паводле статыстычных матэрыялаў ВАК Украіны, ласкава перададзеных аўтару. Для параўнання варта згадаць, што ў 1970 г. ва Ўкраінскай ССР працавалі 3347 прафесійных гісторыкаў, у тым ліку 138 дактароў навук і 1199 кандыдатаў навук, а да пачатку 1990-х г. гэтая лічба максімум падвоілася (гл.: Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // *Jornal of Ukrainian Studies*. Edmonton, Alberta, 1993. Volume 18. Nr. 1–2. P. 50–51).

чацца»⁶. Такая пазіцыя, як падаецца, несумяшчальная з прынцыпамі і этыкай навуковай дзейнасці.

З іншага боку, грамадства патрабуе пэўнай гістарычнай памяці, без якой не можа існаваць ніводная сацыяльная супольнасць, у тым ліку і нацыя. Таму можна сказаць, што галоўная праблема, з якой сутыкнулася ўкраінская гістарыяграфія пасля 1991 г. і якая працягвае існаваць дагэтуль, заключаецца ў тым, што ўкраінскія гісторыкі зразумелі сацыяльны выклік толькі як „перапісванне“ гісторыі і не звярнулі ўвагі на сутнасць праблемы — як яе перапісваць. Таму крызіс сучаснай постсавецкай гістарыяграфіі не з’яўляецца крызісам навукі, а ёсць, паводле выказвання вядомага ўкраінскага гісторыка Н. Якавенкі, крызісам „ідэнтычнасці гісторыка“, крызісам вычарпання макрасацыяльных схем гістарычнага працэсу, якія ўжо даўно не задавальняюць навукі і вучоных⁷. Да яго дадаецца яшчэ і крызіс гістарычнай памяці грамадства, падзеленага на працягу многіх дзесяцігоддзяў і нават стагоддзяў у цывілізацыйных адносінах, — памяці, арыентаванай на „асабліваю“ гістарычную місію „паміж Захадам і Ўсходам“, і памяці, што грунтуецца на еўрапейскім вопыце вырашэння грамадскіх праблем.

З гэтай нагоды нельга не сказаць хоць колькі слоў пра сучасную сусветную эпістэмалагічную сітуацыю, якая вымушае і нас, гісторыкаў, па-новаму зірнуць на мінулую рэальнасць. Гаворка ідзе аб працэсах змены светапогляду і мыслення ў канцы XX – пачатку XXI ст., якія атрымалі такую непапулярную ў сяго-таго назву пераходу ад „мадэрну“ да „постмадэрну“, або ад „мадэрнісцкага“ вобраза навукі да „постмадэрнісцкага“. Калі сцісла падагульніць адрозненні паміж гэтымі вобразамі, то варта канстатаваць, што „мадэрнізм“, спалучаны з „матэматызацыяй навукі“, успрымае свет як аб’ект пераўтварэння дзеля людскай „карысці“, „прыватызуе“ яго ў адпаведнасці

⁶ Афанасьев Ю.Н. Трагедия победившего большинства. Размышления об отечественной истории и ее интерпретациях // <http://www.yuri-afanasiev.ru/tragedy.html>.

⁷ Яковенко Н. Нариси кризової історіографії, с. 23.

з прынцыпамі канструявання. „Постмадэрнісцкае“ ба-чанне фарміруе зусім іншы вобраз навукі, вобраз, заснаваны на „дэканструкцыі“ сацыякультурных уяўленняў, што ўтрымліваюцца ў мове; гэтыя ўяўленні становяць сабой „армію метафар“, якія нараджаюцца ў выніку кожнай паслядоўнай спробы высветліць стан свету на гэты канкрэтны момант і якія ў іншым часавым вымярэнні ператвараюцца ў „літаратурныя фікцыі“, міфалогію. „Постмадэрнізм“ канстатуе адну істотную ісціну: „свет як з’яву“ немагчыма адлюстраваць у форме ўсёахопнай „абсалютна праўдзівай тэорыі“. У такіх умовах застаецца толькі адна магчымасць спазнання — інтэрпрэтаваць, вытлумачваць свет пры дапамозе мовы („наратыву“). Але любое быццё, якое можна інтэрпрэтаваць пры дапамозе мовы, будзе „тэкстам“, а сам свет паўстае як своеасаблівы тэкст. „Нішто не існуе па-за тэкстам, — сцвярджаюць постмадэрністы, — або па-за пэўным тэкстам існуюць толькі іншыя тэксты“⁸.

Для гісторыка гэтыя вывады безумоўна важныя, паколькі гаворка ідзе пра „адсутную“ рэальнасць і канструктыўныя здольнасці чалавечага розуму. Гісторык заўсёды сам „стварае“ гісторыю ў адпаведнасці са сваімі светапогляднымі пазіцыямі і сацыяльным становішчам. Але гэты інтэлектуальны працэс у прафесійных колах накіраваны перш за ўсё на рэканструкцыю светапогляду і свядомасці (менталітэту) гістарычных актараў мінуўшчыны, а не на прыпісванне ім сучасных уяўленняў. Іншымі словамі, гісторык сутыкаецца сёння з адной з найскладанейшых спазнавальных праблем — праблемай рэканструкцыі стану свядомасці (і падсвядомасці) людзей мінуўшчыны, а значыць, і тагачаснай сацыяльнай рэальнасці праз расшыфроўку зместаў і значэнняў мо-

⁸ Лукьянец В.С. Эпигенез образа науки: постмодернистский взгляд // Постмодернизм у філосафіі, навуці та культуры / Вісник Харківського університету. Серія: теорія культуры і філосафія. Харків, 2000. № 464. С. 128–133; Зашкільняк Л. Постмодерністський виклик і сучасна історична наука // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2001. Вип. 5–6. С. 90–99.

вы. Такая гісторыя значна больш глыбокая і праўдзівая, але яна заўсёды з'яўляецца своеасаблівай мікрагісторыяй.

Такім чынам, можна канстатаваць, што ўкраінскія гісторыкі за амаль дваццаць гадоў існавання без цензурна-таталітарнага ціску, па-першае, стварылі, або, лепш сказаць, крыху мадэрнізавалі схему скразной і працяглай гісторыі „ўкраінскага народа“, прапанаваную яшчэ на пачатку ХХ ст. Гэтая схема актыўна служыць нарматыўнай асновай для дысертацый, кніг, падручнікаў, папулярнай літаратуры. Яна з'яўляецца базай, на якую абапіраюцца большасць вядучых украінскіх палітыкаў, у тым ліку і прэзідэнт В. Юшчанка. Яе стваральнікамі выступае пераважная частка гісторыкаў НАН Украіны, вядомых універсітэтаў. Гэта нібы „найвышэйшы“ ўзровень гістарычнага істэблішменту, які працуе ў дзяржаўных установах, ад Акадэміі навук і да прыватных універсітэтаў уключна. У апошнія два гады ўсё больш важную ролю ў правядзенні гістарычнай палітыкі адыгрывае Ўкраінскі інстытут нацыянальнай памяці (створаны ў 2006 г.), на які ўскладзены абавязак фарміраваць нацыянальную гістарычную свядомасць.

Сярод даробку найвышэйшага гістарычнага „эшалона“ — грунтоўны кампендыум сінтэтычных выданняў, універсітэцкіх і школьных падручнікаў, дакументальных серый. Няма магчымасці пералічыць усе здабыткі кананічнай гістарыяграфіі, згадаем толькі 15 тамоў выдання „Ўкраіна праз вякі“ (1998–2000), ганараваных Дзяржаўнай прэміяй Украіны за 2000 г., пяцітомнік „Гісторыя ўкраінскай культуры“ (1998–2003), двухтомнік „Гісторыя ўкраінскага сялянства. Нарысы“ (2006), „Энцыклапедыю гісторыі Ўкраіны“ (выйшлі пяць тамоў, рыхтуюцца яшчэ столькі ж) і гэтак далей. У аснове большасці з гэтых выданняў — праца Інстытута гісторыі Ўкраіны НАН Украіны (дырэктар — акадэмік НАН Украіны В. А. Смолій). Не даючы цяпер агульнай ацэнкі нарматыўным выданням, адзначым іх важную рысу — настойлівы пошук нацыянальнай гістарычнай ідэнтычнасці і адначасова намаганне выйсці за рамкі мадэрністскіх традыцый. Сведчаннем гэтаму з'яўляецца заснаванне Інстытутам гісторыі Ўкраіны НАН Украіны шэрагу цікавых эксперыментальных часопісаў

і зборнікаў, якія, па сутнасці, дэманструюць спробы выйсці за межы кананічнай гісторыі, — „Соціум. Альманах сацыяльнай історыі“, „Ruthenica. Альманах історыі та археалогіі Східнай Еўропы“, „Украіна в Цэнтральна-Східнай Еўропі“ і іншых. Апошнім часам інстытут ініцыяваў выданне першага ва Ўкраіне гістарычна-тэарэтычнага часопіса „Ейдос. Альманах тэорыі та історыі історычнай науки“. Усе гэтыя выданні даступныя на веб-старонцы Інстытута гісторыі Ўкраіны⁹.

Што найбольш характэрнае для нарматыўнага канона ўкраінскай гісторыі? Калі паспрабаваць адказаць вельмі каратка, то найлепш гэта зробіў ужо згаданы кіеўскі гісторык Георгій Касьянаў. Ён пісаў, што фармаванне нарматыўнага канона прайшло тры этапы: на першым асноўная ўвага была звернута на забароненыя тэмы нацыянальнай гісторыі (а такіх было найбольш); на другім — адбываўся шпаркі падзел гістарычнай памяці і гістарычнай прасторы паводле этнічнай прыкметы; на трэцім — быў сфарміраваны нацыянальны метанаратыв, у якім тытульны этнас ператварыўся ў самадастатковую і трансцэндэнтную адзінку, што дзейнічае па-за часам і прасторай ды процістаіць усім іншым народам і дзяржавам¹⁰. Такі канон адназначна паказвае на тое, што ў галіне фармавання гістарычнай свядомасці была прадоўжана тая інтэлектуальная традыцыя, якая складалася яшчэ на пачатку ХХ ст., была перапынена падзеямі 1917–1920 г. і атрымлівае завяршэнне ў нашы дні. Параметры гэтага канона вызначаюцца задачамі „модэрнасці“, або прынцыпамі так званай украінскай „народніцкай“ і „дзяржаўніцкай“ гістарыяграфіі першай паловы мінулага стагоддзя. Сярод іх — тэлеалагізм як ідэя аб натуральнасці і заканамернасці ўзнікнення ўкраінскай нацыі і дзяржавы; эсенцыялізм, які дае магчымасць знаходзіць нацыю ў любой гістарычнай эпосе; этнацэнтрычнасць, якая дазваляе атаясамліваць этнас з нацыяй і „ўкраінскім народам“; эксклюзіўнасць як асаблівая трагічнасць або віктымнасць

⁹ <http://www.history.org.ua>

¹⁰ Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого // Критика. Київ, 2006. Число 1–2. С. 21.

украінскай нацыі; лінейнасць, што прадугледжвае схему „працякання“ ўкраінскай гісторыі праз схемы перыядызацыі: трыпольская культура — усходнеславянскія плямёны — Кіеўская Русь — Галіцка-Валынскае княства — польска-літоўскі перыяд (з акцэнтам на літоўскім перыядзе) — казацкі перыяд і Гетманат — нацыянальнае адраджэнне — украінская дзяржаўнасць 1917–1920 г. — Савецкая Ўкраіна (у цэлым дыскусійны перыяд) — незалежная Ўкраіна. Неад’емнай складовай часткай канона з’яўляецца нацыянальная міфалогія, якая прадугледжвае міфы пра заснаванне, пра герояў, пра абавязковых ворагаў, пра жрацоў і блазнаў і г.д.¹¹.

У выніку маем нарматыўны канон, які служыць легітымацыі ўкраінскай нацыі ды дзяржаўнасці і выконвае функцыі кампенсацыі гістарычнай памяці ў сучаснай Украіне. Яго роля вельмі важная ідэалагічна і палітычна, але стварае пэўныя цяжкасці пры супастаўленні з іншымі гістарычнымі нарагывамі Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропы. Гаворка ідзе пра тое, што адасабленне і вылучэнне ўкраінскай гісторыі з гісторыі польскай, расійскай і савецкай адбылося, але яно спарадзіла пэўныя цяжкасці ў справе ўключэння ўкраінскай гісторыі ў еўрапейскую і ўзгаднення яе з гісторыяй іншых народаў, перш за ўсё рускага. У нас няма магчымасці спыняцца на разыходжаннях паміж украінскай і расійскай схемамі гісторыі, але супярэчнасцяў тут хапае, і сепарацыя ўкраінскай мінуўшчыны адназначна ўступае ў канфлікт з расійскім варыянтам „супольнай“ гісторыі, а таксама вельмі балюча адбываецца на сучасных украінска-расійскіх адносінах: украінскі метанаратыў крайне варожа ўспрымаецца расійскімі гісторыкамі, якія бачаць у ім спробу „перапісаць“ гісторыю дзеля палітыкі, не заўважаючы, што ўвесь папярэдні перыяд гісторыятварэння быў навязваннем аднабокай прарасійскай версіі „гісторыі

¹¹ Гл.: Касьянов Г. „Націоналізація“ історії: нормативна історіографія, канон та іхні супернікі (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. С. 57–73.

Ўсходняй Еўропы“¹². Як складана адбываецца адыход расійскіх гісторыкаў ад даўно ўсталяваных схем „агульнага ўсходнеславянскага мінулага“, прадэманстравалі працы Камісіі гісторыкаў Украіны і Расіі, вынікам работы якой стала публікацыя ва Ўкраіне „Нарысаў гісторыі Расіі“, падрыхтаваных расійскімі гісторыкамі, і кнігі „Гісторыя Ўкраіны: навукова-папулярныя нарысы“, напісанай украінскімі гісторыкамі для расійскага чытача. У каментары да гэтай падзеі, дадзеным Ю. Шапавалам, адзначана, што для расійскіх калег украінская гісторыя аказалася неспадзяваным сюрпрызам, але той факт, што такая гісторыя ёсць, дае падставы чакаць плённых навуковых дыскусій¹³.

Паводле падлікаў сучасных даследчыкаў, да цяперашняга часу з’явілася больш як два дзесяткі разнастайных сінтэтычных абагульненняў гісторыі Ўкраіны, большасць з якіх у той ці іншай ступені абгрунтоўваюць мадэрнісцкі нарматыўны канон¹⁴. Нельга сказаць, што ўсе яны аднолькавыя па сваёй фактаграфіі і спосабах інтэрпрэтацыі. Але ўсе яны заснаваныя на тых метадалагічных прынцыпах, пра якія гаварылася вышэй. Былі і застаюцца спробы „мадэрнізаваць“ украінскі гранд-нарратыв. Адной з іх, якая яшчэ дваццаць гадоў таму магла б выглядаць вельмі прывабна, з’яўляецца спроба двух вядомых і аўтарытэтных гісторыкаў — В. Смолія і В. Сцепанкова — стварыць новую канцэпцыю „ўкраінскай нацыянальна-дэмакратычнай рэвалюцыі XVII ст.“, звязанай з казацкімі

¹² Больш дэталёва гэтае пытанне пададзена ў: Украіна і Расія в історичній ретроспектыві. Київ, 2004. Т. 1–3.

¹³ Гл.: Шаповал Ю. Контакт, або Точка дотику // День. Київ, 2008. 4 листопада. Книжки: История Украины: научно-популярные очерки / Под ред. В. А. Смолія. Москва, 2008; Нариси історії Росії: Пер. з рос. / Б.В. Ананьїч, І.Л. Андреев, Є.В. Анісімов та ін.; За заг. ред. О.О. Чубар’яна. Київ, 2007.

¹⁴ Яремчук В. Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. С. 74. Одно з апошніх виданняў: Литвин В.М. Історія України. Підручник. 2 доопр. та доп. вид. Київ, 2008.

войнамі¹⁵. Гэтая канцэпцыя, што надае Ўкраіне прыярытэт у мадэрнізацыйных працэсах на кантыненте і ўключае ў сябе такія канцэпцыі, як „казацтва — украінскае фермерства“, „казацтва — стрыжань украінскай нацыі ранняга Новага часу“ і іншыя, сустрэла сур’ёзную крытыку спецыялістаў, але, тым не менш, у прыгладжаным выглядзе ўвайшла ў сучасныя школьныя і універсітэцкія падручнікі, паколькі дазваляла прасякнуцца гонарам за „ўклад“ у еўрапейскую гісторыю. Н. Якавенка назвала гэтую канцэпцыю „мутацыяй“ марксісцкага шаблону „пралетарскай рэвалюцыі“¹⁶.

Не імкнучыся празмерна іранізаваць над нацыянальнай тэматыкай, мы ўсё ж мусім акрэсліць некаторыя слабых бакі сучаснага гістарычнага канона і яго выкарыстання ў ідэалагічных мэтах. Найбольшую колькасць заўваг прафесійных даследчыкаў выклікаюць дзве тэмы — трыпольская культура, ад якой нібыта цягнуцца радавод украінскага народа, як і ўсіх іншых еўрапейскіх народаў, і ўкраінскае казацтва. Можна згадаць хоць бы тое, што яшчэ прэзідэнтам Л. Кучмам у 2001 г. была зацверджана „Нацыянальная праграма развіцця ўкраінскага казацтва“, якая прадугледжвала „аказачванне“ ў найбліжэйшыя гады многіх дзяржаўных устаноў. На шчасце, на праграму забыліся, але казацкая тэма не згасла, а наадварот, атрымала развіццё ў дзейнасці прэзідэнта В. Юшчанкі. Апрача шматлікіх помнікаў і мемарыялаў, В. Юшчанка не забываецца эксплуатаваць казацкую тэму ў сваіх прамовах. Апафеозам гэтага стала выступленне прэзідэнта на ўстаноўчым сходзе Рады ўкраінскага казацтва 6 чэрвеня 2005 г., дзе ён заявіў, што „мірная перамога Майдана („аранжавая рэвалюцыя“ 2004 г. — Л. З.)... гэта працяг у чарадзе казацкіх перамог, сярод якіх Кафа і Корсунь, Збараж і Канатоп“¹⁷. Такая кан’юнктура спарадзіла цэлы паток падручнікаў для універсітэтаў пад

¹⁵ Пар.: Смолій В. А., Степанков В.С. Украінська нацiональна рэвалюцыя XVII ст. (1648–1676) / Серія „Украiна крiзь вiки“, т. 7. Кiїв, 1999.

¹⁶ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. Кiїв, 2000. Вип. 3. С. 58–78.

¹⁷ Гл.: <http://www.president.gov.ua/>.

лозунгам сцвярджэння „казацкай педагогікі“, напісаных паважнымі прафесарамі і дацэнтамі. У іх гаворыцца аб тым, што „казацкая педагогіка — гэта унікальная з’ява не толькі ўсходнеславянскай, а і сусветнай культуры“. А ў рэзюмэ такіх твораў адзначаецца, што менавіта асаблівая „педагогіка“ ператварыла казацтва ў „высокаінтэлектуальны і сацыятворчы унікум дзяржаватварэння, грамадскі цуд Еўропы, у якім кожны казак — гэта мудрэц, казацкі кош — кош мудрацоў, казацкі полк — полк мудрацоў“. Як прыклад такога мудраца прыводзіцца атаман Іван Сярко, „які ваяваў у Францыі, а потым у Парыжскім універсітэце чытаў лекцыі па гісторыі Украіны і Польшчы“¹⁸. Не дзіўна, што сваім крытычным нататкам на тэму казацкай палітыкі гісторык А. Русіна дала назву „Дзікія танцы“.

Новая міфатворчасць уласціва і іншым тэмам украінскай гісторыі. Сярод іх Украінская рэвалюцыя 1917–1920 г., нацыянальны рух міжваенных часоў і перыяду Другой сусветнай вайны. Зразумела, што ключавыя тэмы ўкраінскай мінуўшчыны маюць і сур’ёзныя навуковыя даследаванні, але імкненне да ідэалізацыі ўсяго, што звязана з нацыянальнай барацьбой, немінуча вядзе да міфалагізацыі, ствараючы для гісторыкаў пэўныя метадалагічныя цяжкасці. Але ж іх задача — развенчаць міфы, а не ствараць новыя. У гэтых адносінах згадаем толькі адну працу, якая прафесійна развенчвае адзін з міфаў „вялікай айчыннай вайны“ пра „маральна-палітычнае адзінства ўкраінскага савецкага грамадства“ ў барацьбе з „нямецкімі фашыстамі“. Гэта кніга кіеўскага гісторыка У. Грыневіча „Грамадска-палітычныя настроі насельніцтва Украіны ў гады Другой сусветнай вайны (1939–1945 г.)“, выдадзеная ў канцы 2007 г. У ёй на шырокім дакументальным матэрыяле з украінскіх, расійскіх і нямецкіх архіваў пераканаўча паказана велізарная дыферэнцыяцыя і дынамічная трансфармацыя настрояў насельніцтва Украіны ў гады сусветнай вайны. Даследчык аргументавана сцвярджае, што бальшавікам, нягледзячы на выкарыстанне ўсіх магчымых і немагчымых сродкаў, не ўдалося

¹⁸ Русіна О. Дзікі танці // Критика. Київ, 2005. Число 6.

сфарміраваць ва Ўкраіне гамагеннае грамадства з адзінай савецкай ідэнтычнасцю, і таму Ўкраіна ўвесь час застава-лася „слабым звязном“ у сталінскай імперыі, арэнай магут-нага супраціўлення сталінскаму рэжыму¹⁹. Апошнім часам з’явіўся таксама шэраг прац пра нямецкі акупацыйны рэ-жым ва Ўкраіне і рух Супраціўлення, у якіх савецкі фак-тар займаў далёка не асноўнае месца. На жаль, гэтыя пра-цы вельмі слаба ўплываюць на грамадскую свядомасць, дзе працягвае, асабліва на ўсходзе і поўдні краіны, панаваць міф аб „вялікай айчыннай вайне“ і „маральна-палітычным адзінстве савецкага народа“.

Сярод тэм, у якіх паядналіся палітычная і навуковая кан’юнктура, знаходзіцца тэма Галадамору 1932–1933 г. На сёння ва Ўкраіне выдадзена шмат фундаментальных даку-ментальных зборнікаў і аналітычных прац, у якіх адназначна даводзіцца факт мэтанакіраванай палітыкі Масквы па вынішчэнні ўкраінскага насельніцтва, пераважна сельскага, што падпадае пад азначэнне генацыду. Цяпер распачалася работа над стварэннем шматтомнай „Энцыклапедыі Гала-дамору“, у якой возьмуць удзел вучоныя не толькі Ўкраіны, але і многіх іншых краін²⁰. Актыўна распрацоўваецца тэма палітычнага тэрору ў савецкія часы; ці не найбольш у гэтым плане зрабілі кіеўскія гісторыкі С. Белаконь і І. Білас²¹. Рас-крыццё спецархіваў колішніх НКУС, АДПУ і КДБ абяцае

¹⁹ Гриневиц В.А. Суспільно-політычны настроі населення Украіны в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Київ, 2007. С. 515–516.

²⁰ Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. Київ, 2008; Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Київ, 2005; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали / Упорядник Р. Пиріг. Київ, 2007. 1128 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. за документами політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упорядник А.І. Кудряченко. Київ, 2008. 336 с., і інш.

²¹ Політичні репресії радянської доби в Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Київ, 2008. 684 с.; Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні

інтрыгоўныя „адкрыцці“ адносна вядомых падзей савецкага перыяду, пра што сведчаць шматлікія дакументальныя зборнікі, якія ўжо выдадзены²².

Супярэчлівай тэмай застаецца гісторыя ўкраінскага нацыянальна-вызваленчага руху, яго радыкальнага крыла, вядомага па абрэвіятурах АУН і УПА. Вакол гэтай тэмы ўжо шмат гадоў віруюць палітычныя страсці. Іх сутнасць у трываласці савецкага міфа аб „украінскіх буржуазных нацыяналістах — памагатых гітлераўскіх фашыстаў“. Нягледзячы на тое, што яшчэ ў 1997 г. была створана ўрадавая камісія для вывучэння гэтай справы, а паводле яе даручэння працоўная група з прафесійных гісторыкаў на чале з С. Кульчыцкім падрыхтавала і ў 2005 г. апублікавала вялікую працу і прафесійны аналіз па гэтай праблематыцы, супраціўленне ўзважанаму ўспрыманню гэтай тэмы сярод часткі ўкраінскага насельніцтва застаецца значным²³. Разам з тым, праяўляецца тэндэнцыя да міфалагізацыі АУН і УПА, падобна да таго як у свой час міфалагізаваўся савецкі патрыятызм. Гэта прасочваецца ў шматлікіх выданнях успамінаў і

нариси / НАН Украіны; Інститут історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2002; Білокінь С. Нові студії з історії большевизму I–VIII. Київ, 2007; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ, 1994.

²² Акрамя часопіса „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ“, які пачаў выходзіць з 1994 г., з’яўляюцца тэматычныя зборнікі дакументаў, у прыватнасці: Польша та Украіна у тридцятих-сорококових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. 7 томів, виданих у Варшаві і Києві в 1998–2007 рр.; Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко і С. Кокін. Київ, 2009. 1310 с.

²³ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН Украіны; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп. ред.). Київ, 2005; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН Украіны; Інститут історії України. Київ, 2005.

біяграфій дзеляць украінскага руху, якія дэманструюць толькі патрыятычныя бакі дзейнасці падпольных нацыянальных арганізацый і замоўчваюць непрывабныя. Асабліва востра гэта назіраецца ў намаганні любой цаной абвергнуць факты калабарацыі з нацысцкім рэжымам ва Ўкраіне або апраўдаць іх барацьбой за нацыянальныя ідэалы, адкінуць антыпольскую акцыю АУН і УПА на Валыні і Галічыне ў 1943–1944 г. Дыскусіі ўкраінскіх і польскіх гісторыкаў на навуковых семінарах, якія адбываліся ў 1997–2008 г. і знайшлі адлюстраванне ў дзесяці тамах матэрыялаў, дазволілі адкрыць нямала новых старонак украінска-польскага процістаяння ў гады апошняй сусветнай вайны, зменшыць адлегласць паміж польскімі і ўкраінскімі ацэнкамі гэтых падзей, але, зразумеўшы, не скасавалі разыходжанняў у пазіцыях даследчыкаў²⁴.

У зародкавым стане знаходзіцца навуковае даследаванне савецкага перыяду гісторыі Ўкраіны, які патрабуе асаблівай прыдзірлівасці гісторыкаў у сувязі з пашырэннем (а часам і штучнай падтрымкай) ідэйна-палітычных стэрэатыпаў аб „сацыяльнай справядлівасці і абароненасці“ грамадзян у колішнім СССР. У гэтым плане зроблена пакуль што вельмі мала²⁵. Затое з’явіліся цікавыя манаграфіі па сучаснай гісторыі Ўкраіны пасля 1991 г., што выйшлі з-пад пяра двух сур’ёзных даследчыкаў — С. Кульчыцкага і Г. Касьянава²⁶. Абедзве працы напісаны ў крытычным стылі і падаюць аналіз грамадска-палітычных працэсаў без кан’юктурных напластаванняў. Таксама ґрунтоўнага сучаснага вывучэння дачакалася савецкая гістарычная навука ва Ўкраіне. Аналіз, зроблены В. Ярамчуком, паказаў існаванне

²⁴ Гл. напр.: Polska — Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). Warszawa, 2003; Ілюшин І. УПА і АК: Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009.

²⁵ Да сур’ёзных даследаванняў можна аднесці не так і шмат прац, у прыватнасці гл.: Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів, 2003.

²⁶ Кульчицький С. Помаранчева революція. Київ, 2005; Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. Київ, 2008.

нонканфармісцкіх плыняў ва ўкраінскай гістарыяграфіі 1950–1980-х г., якія намагаліся ісці ўпоровень з еўрапейскай навукай і адкідалі заідэалагізаваныя версіі афіцыйнай савецкай гістарыяграфіі²⁷.

Яшчэ адзін „паверх“ украінскай гістарыяграфіі прадстаўлены некананічнай гісторыяй, якая за свой узор мае сучасныя заходнія даследаванні і намагаецца працаваць у рэчышчы сучасных метадалогій сацыяльнай і антрапалагічнай гісторыі. Такія даследчыкі абапіраюцца пераважна на недзяржаўныя грамадскія арганізацыі і распрацоўваюць сваю тэматыку пры дапамозе розных міжнародных фондаў. Асноўнымі такімі цэнтрамі з’яўляюцца Інстытут гістарычных даследаванняў Яраслава Грыцака пры Львоўскім нацыянальным універсітэце імя І. Франко, які выдае аўтарытэтны часопіс „Україна модерна“, Таварыства даследчыкаў Цэнтральна-Ўсходняй Еўропы на чале з Наталляй Якавенкай пры Нацыянальным універсітэце „Кіева-Магілянская акадэмія“ з часопісам „Український гуманітарний огляд“, Усходні інстытут україназнаўства імя Кавальскіх пры Харкаўскім нацыянальным універсітэце на чале з Уладзімірам Краўчанкам (выдае часопіс „Схід – Захід“) і некаторыя іншыя. У даробак гісторыкаў, якія гуртуюцца вакол гэтых і іншых падобных цэнтраў, уваходзяць некананічная гісторыя Ўкраіны аўтарства Н. Якавенкі і Я. Грыцака, арыгінальныя даследчыцкія працы накшталт нядаўна апублікаваных даследаванняў Н. Якавенкі пра ўяўленні і ідэі ва Ўкраіне ранняга Новага часу²⁸, Я. Грыцака — пра акружэнне Івана Франка²⁹, К. Дысы — пра вядзьмарства ва Ўкраіне³⁰ і гэтак далей. Адзін з напрамкаў дзейнасці гэтых цэнтраў — адсочванне гістарычнай літаратуры і яе крытычны аналіз.

Шэраг даследчыкаў наватарскага плана працуюць сёння таксама ў розных украінскіх універсітэтах і інстытутах.

²⁷ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінскай добы. Острог, 2009.

²⁸ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявленень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2007.

²⁹ Грыцак Я. Пророк у своій вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). Київ, 2006.

³⁰ Дыса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воеводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. Київ, 2008.

Варта згадаць фундаментальныя працы чаркашчаніна Ю. Присяжнюка, прысвечаныя вывучэнню ментальнасці ўкраінскага сялянства канца XIX – пачатку XX ст.³¹, днепрапетраўчаніна У. Вашчанкі — пра неўрастэнічны дыкурс гісторыяпісання М. Грушэўскага³², працы кіяўляніна А. Талочкі пра гісторыяпісанне Тацішчава³³, даследаванні па вуснай гісторыі пад кіраўніцтвам запарожца А. Бойкі³⁴, львавяніна В. Ададурава пра ўяўленні Напалеона і французскіх уладаў адносна заходніх ускраін Расіі³⁵, днепрапетраўчаніна Ю. Святца пра кіламетрычныя метады даследавання ўкраінскага сялянства³⁶ і г.д. Гэтыя работы можна назваць „эксперыментальнымі“, г.зн. такімі, што не ўкладваюцца ў канон, але даюць значна глыбейшую карціну мінулай рэчаіснасці, паколькі абапіраюцца на сур’ёзную працу з крыніцамі, улік шырокага сацыяльнага фону і індывідуальных асаблівасцяў гістарычных актараў, выкарыстанне міждысцыплінарных падыходаў да гістарычнага матэрыялу. Яны так ці інакш уплываюць на кананічную гісторыю, якая вымушана ўлічваць здабыткі эксперыментатараў. Гаворка ідзе пра асобныя спробы даследаваць мінуўшчыну ў рэчышчы культурна-антрапалагічнай гісторыі, інтэлектуальнай гісторыі, гендэрных даследаванняў, мікрагісторыі і г.д.

³¹ Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпряниці другої половини XIX – початку XX ст. як соціоментальна історична спільнота. Черкаси, 2008.

³² Ващенко В. Від самопрезентації до методології: Психобіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. Дніпропетровськ, 2007.

³³ Толочко А. П. „История Российская“ Василия Татищева: Источники и известия. Москва; Киев, 2005.

³⁴ Усна історія Степової України. Запорізький край / А.В. Бойко та ін. Запоріжжя, 2008. Т. 1.

³⁵ Адауров В. „Наполеоніда“ на Сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. Львів, 2007.

³⁶ Святець Ю. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу). Дніпропетровськ, 2007.

Такім чынам, украінскі гістарычны канон паступова пазбаўляецца ад неарамантычных рысаў і больш звяртаецца да прафесійнага аналізу на аснове вывучэння гістарычных дакументаў. Гэтаму спрыяюць многія фактары, перш за ўсё адкрытасць украінскай гістарыяграфічнай прасторы для розных поглядаў і метадалогій, азнаямленне з якімі спадарожнічае „індыўдуальным і калектыўным адкрыццям“. Шмат у чым гэта абумоўлена фактам навучання і стажыроўкі новых пакаленняў гісторыкаў у заходніх навуковых цэнтрах ЗША, Вялікай Брытаніі, Нямецчыны і г.д. Нямала спрыяе гэтаму праз увесь час украінская дыяспара, у першую чаргу Ўкраінскі навуковы інстытут Гарвардскага універсітэта (ЗША), кафедра гісторыі Ўкраіны універсітэта Альберты (Канада) і інш. Многія ўкраінскія гісторыкі скарысталі польскія стыпендыі і гранты, узнагароды Амерыканскай рады навуковых таварыстваў, фонды Фулбрайта і да т.п.

Нарэшце, акрэслім трохі ніжэйшы „паверх“ — групу гісторыкаў, настаўнікаў гісторыі і ўдзельнікаў розных грамадскіх арганізацый, якія працуюць у краязнаўчай і спецыяльнай тэматыцы, як, напрыклад, Навуковае таварыства імя Шаўчэнкі, „Мемарыял“, розныя грамадскія і царкоўныя арганізацыі і таварыствы, занятыя пераважна патрыятычнай работай і закрыццём „цёмных“ плямаў мінулага. Не хочам тым самым прынізіць іх уклад у асэнсаванне мінуўшчыны, наадварот, яны маюць важнае агульнаўкраінскае і краязнаўчае значэнне і папаўняюць рэгіянальнае вымярэнне гісторыі. Адметнасць палягае ў тым, што гэтыя арганізацыі не маюць дзяржаўнай падтрымкі і вымушаны разлічваць на добраахвотныя ахвяраванні або ўзносы. Напэўна, найбольш грунтоўныя гістарычныя даследаванні на трывалай дакументальнай аснове публікуюцца ў НТШ, дзе выходзіць шэраг серыйных выданняў „Записки НТШ“, „Вісник НТШ“ і манаграфіі з розных перыядаў гісторыі Ўкраіны. Адноўленае НТШ ва Ўкраіне падтрымлівае сувязі з украінскімі дыяспарнымі навуковымі цэнтрамі (напрыклад, Украінскай свабоднай акадэміяй навук і іншымі), намагаецца ствараць „грамадзянскую“ нішу нацыянальнага гісторыяпісання, засяроджваючыся на ўкраізнаўчай тэматыцы.

Сучасная ўкраінская гістарыяграфія мае і свае слаббы звёны. Адно з іх — гэта маргінальнасць у вывучэнні сусветнай гісторыі. За апошнія гады пазначыліся пэўныя зрухі ў вывучэнні гісторыі суседніх краін — Польшчы і Расіі. А што да гісторыі заходніх дзяржаваў і народаў Усходу, то гэтыя кірункі ва Ўкраіне прадстаўлены вельмі слаба: ёсць толькі паасобныя спецыялісты па гісторыі Венгрыі, Чэхіі, Іспаніі, Францыі, Японіі, ЗША. Сусветная гісторыя практычна не мае свайго цэнтра даследавання па-за кафедрамі сусветнай гісторыі, дзе большасць выкладчыкаў прагнуць абараніцца па ўкраінскай гісторыі. Страчаны пазіцыі эканамічнай гісторыі, якая зрабілася „нямоднай“, не створана сапраўднай ваеннай гісторыі. Наогул, павольна развіваюцца спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны, тэарэтычныя даследаванні.

Украінскія гісторыкі, на жаль, не стварылі свайго гістарычнага таварыства; існуюць толькі аддзелы Ўкраінскага гістарычнага таварыства з цэнтрам у ЗША (выдаецца часопіс „Український історик“). Вельмі слаба прадстаўлена ўкраінская гістарыяграфія на міжнародных кангрэсах гісторыкаў. Украіна з 1996 г. з’яўляецца членам Міжнароднага камітэта гістарычных навук дзякуючы фінансавай дапамозе дыяспары, але па-ранейшаму мае сур’ёзныя цяжкасці ў фінансавых стасунках з МКГН. Украінскія гісторыкі былі ўдзельнікамі кангрэсаў МКГН пераважна як прыватныя асобы (у Сіднеі на 20-м кангрэсе быў усяго адзін удзельнік з Украіны).

Нарэшце, нельга не сказаць пра яшчэ адзін „паверх“ гісторыяпісання — паранавуковы, але найбольш папулярны ў чытачоў. Гаворка ідзе пра папулярныя працы Ю. Шылава, Ю. Канигіна, Сцяпана і Сяргея Налівайкаў і некаторых іншых аўтараў, якія пішуць фантастычныя творы пра мінулае арыяў-украінцаў, ад якіх нібыта пайшлі ўсе іншыя народы, і нават Ісус Хрыстос быў „украінцам“ з Галіччыны³⁷. Тут і трыпольская цывілізацыя як найстара-

³⁷ Гл.: Канигін Ю. Путь аріїв. Україна в духовній історії людства. Київ, 1996; Яго ж. Віхи священної історії: Русь-Україна. Київ, 2005; Яго ж. Початок і кінець часів: Новий погляд на Історію.

жытнейшая цывілізацыя свету, на тры тысячы гадоў старэйшая за шумерска-акадскую, якая стварыла кола, пісьменства, праславянскую дзяржаву Арата і г.д. На жаль, гэтыя работы, якія можна аднесці да белетрыстычнага напрамку фэнтэзі, маюць значна большы ўплыў на грамадзян, чым навуковыя, паколькі яны апелююць не да розуму, а да эмоцый. Гэта прыблізна такі ж варыянт „фаменкізму“, з якім сутыкнулася расійская гістарыяграфія. Справа ўскладняецца тым, што падобныя работы часам з’яўляюцца пад грыфам Інстытута ўкраіназнаўства Міністэрства адукацыі і навукі Ўкраіны, якое ўзначальвае паэт і празаік Пятро Кananенка, і прэтэндуюць на статус навуковых даследаванняў, а не мастацкіх твораў. Самая гучная справа гэтага парадку звязана з папулярызацыяй фальсіфікату ХХ ст. — так званай Вялесавай кнігі, якая нібыта ўтрымлівае дахрысціянскае славянскае пісьмо; кніга нават была рэкамендавана як дапаможнік для сярэдняй школы. А шматлікія крытычныя артыкулы спецыялістаў не мелі ніякага рэзанансу³⁸.

Кароткія высновы. Сучасная ўкраінская гістарыяграфія нагання страчаны час, звязаны з фармаваннем мадэрнісцкага бачання нацыянальнай мінуўшчыны, якое ў шматлікіх еўрапейскіх народаў завяршылася ў ХІХ – першай палове ХХ ст. Першачарговымі задачамі гістарычных пошукаў застаюцца адасабленне ўкраінскай мінуўшчыны ад расійскай і польскай схем гістарычнага працэсу і стварэнне легітымацыйнай версіі гісторыі Ўкраіны. У цэнтры гістарычнага працэсу знаходзіцца ўкраінскі этнас і яго трансфармацыя ў сучасную нацыю. Паралельна з гэтым украінскія гісторыкі пачынаюць засвойваць сусветны вопыт і напрацоўкі ў інтэрпрэтацыі мінулага краіны, паварочваючыся ад этнацэнтрычнай мадэлі мінуўшчыны да традыцый-

Київ, 2008; Наливайко С. Українська індоаріка. Київ, 2007; Наливайко Сергій. Етнічна історія Давньої України. Київ, 2007 і інш....

³⁸ Гл. напр.: Аксененко С. Велесова книга (история одной фальсификации) // <http://h.ua/story/127166>; Ісаевич Я. Сучасні псевдонавукові публікацыі на історычныя тэмы: два прыклады // Украіна модэрна. Львів; Київ, 2008. Число 13.

най шматкультурнасці насельніцтва і тэрыторыі Ўкраіны. Галоўным фактарам развіцця ўкраінскай гістарыяграфіі застаецца, на шчасце, свабода навуковай творчасці і выбару светапоглядных пазіцый. Таму можна сказаць, што сучасныя „паверхі“ ўкраінскага гісторыяпісання не з’яўляюцца герметычнымі, а злучаюцца паміж сабой многімі лесвіцамі; гэтыя праходы ў значнай ступені абумоўлены як удасканаленнем спазнавальнага інструментарыю, так і грамадскімі чаканнямі. Пазітыўным вынікам агульнай сітуацыі з „гісторыяй“ ва Ўкраіне застаецца запатрабаванасць гістарычных ведаў у іх рознай інтэрпрэтацыі і, адпаведна, адсутнасць „беспрацоўя“ сярод гісторыкаў. У недалёкай будучыні, калі дойдзе да лагічнага завяршэння працэс фармавання нацыянальнай свядомасці сучасных украінцаў і будзе стабілізавана гістарычная памяць, з’явіцца грамадская цікавасць і ўзнікнуць зусім новыя запатрабаванні да мінуўшчыны, што змусяць даследчыкаў перайсці ад вывучэння макрапрацэсаў да аналізу сацыяльных мікраструктур, пашырыць кола даследаванняў новага парадку, у цэнтры якіх будуць знаходзіцца асобы і супольнасці больш нізкага ўзроўню, чым нацыі, класы ці дзяржавы, а крыніцы сацыяльных паводзінаў будуць шукацца на скрыжаванні індывідуальнага і калектыўнага свядомага і падсвядомага. Але гэта ўжо будзе іншая гісторыя і гістарыяграфія — аддаленая ад ідэалагічнай кан’юнктуры і набліжаная да чалавечага вымярэння.

Пераклад з украінскай Сяргея Петрыкевіча

Ян Серадыка (1928–2008), гісторык старапольскага парламентарызму і ВКЛ

Марцэлі Косман

16 жніўня 2008 г. пасля доўгай і цяжкай хваробы ў сваёй кватэры ў Аполі памёр прафесар Ян Серадыка, былы рэктар Вышэйшай педагагічнай школы — постаць выключная ў тамтэйшым навуковым асяроддзі і між польскіх гісторыкаў, пра каго ў некралогу, падпісаным рэктарам, Вышэйшай вучонай радай і ўсёй акадэмічнай супольнасцю, сказана: „Пайшоў з жыцця выбітны навуковец, Чалавек вельмі справядлівы, далікатны і сардэчны“¹. Гэтую вестку я атрымаў па тэлефоне, калі знаходзіўся ў паўднёвай Англіі, за дзень перад вяртаннем дадому, так што змог удзельнічаць у апошнім развітанні са шматгадовым сябрам, знакамітым даследчыкам і чалавекам з характарам, які рэдка сустракаецца. Трапна адзначылі гэта аўтары працытаванага некралога.

Хаця ўжо на працягу некалькіх месяцаў і асабліва апошніх тыдняў можна было чакаць найгоршага (з пэўнага часу пасярэдніцай у тэлефонных размовах была яго жонка Эва), аднак мы шчыра верылі, і сам ён, пэўна, таксама не губляў надзеі, што 8 кастрычніка мы з ім сустрэнемся на ўрачыстым святкаванні ягонага 80-годдзя і паўвекавага стажу навуковай працы і тады ўручым яму памятную кнігу, падрыхтаваную з гэтай нагоды. Кніга — чарговая за апошнія 20 гадоў² — з’явілася, але ўжо прысвечаная памяці гісторыка³.

¹ Gazeta Wyborcza. 19.VIII.2008 (мясцовая частка, с. 10).

² Да 60-гадовага юбілею Яна Серадыкі быў выдадзены том „Z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej“ (Opole, 1988), да 75-годдзя з дня нараджэння і 45-годдзя навуковай працы — „Studia Historyczno-Prawne“ (Opole, 2004).

³ *Studia Historyczno-Prawne*, pod red. W. Kaczorowskiego. Opole, 2008. У падрыхтоўцы гэтай кнігі ўдзельнічалі каля 20 польскіх

У ёй змешчана поўная бібліяграфія ягоных публікацый (129 пазіцый) і некалькі астатніх тэкстаў, здадзеных аўтарам у друк.

У здабытку Яна Серадыкі пераважаюць манаграфіі, прысвечаныя соймам (прычым датычныя ўсёй Рэчы Паспалітай), асаблівае ж месца займае кніга пра канфлікт паміж вялікім маршалкам літоўскім Кшыштафам Дарагастайскім і ягонай другой жонкай, Соф’яй з Радзівілаў, выкліканы яе пазашлюбным раманам. Гэтая праца грунтуецца на шматгадовых карпатлівых пошуках першакрыніц, увесь сюжэт разгортваецца на беларускім абшары Вялікага Княства Літоўскага. Пад знакам Пагоні застаецца таксама бадай большая частка спадчыны апольскага даследчыка, звязаная з унутранымі справамі і палітычнымі стасункамі (у тым ліку спрэчкамі на парламенцкай глебе пасля заключэння Люблінскай уніі) паміж абедзвюма складовымі часткамі Рэчы Паспалітай. Аддадзім ёй асаблівую ўвагу ў наступнай частцы гэтага нарыса.

***

Літуаністыка ў Польшчы мае даўнія традыцыі як у галіне гістарычных даследаванняў, так і літаратура- і мовазнаўчых⁴. Гэта зразумела, калі мець на ўвазе дзяржаўнае і культурнае адзінства Рэчы Паспалітай на працягу некалькіх стагоддзяў — несумненны феномен на фоне еўрапейскай новай гісторыі⁵. Развітая яшчэ пад уладай захопнікаў, літуаністыка выдатна развівалася далей у міжваеннае дваццацігоддзе, калі яе цэнтрам зрабілася Вільня, але акра-

і замежных аўтараў, большасць змешчаных тэкстаў датычыцца абедзвюх частак Рэчы Паспалітай XVII ст.

⁴ Гл. Ochmański J. *Lituanistyka w Polsce do 1965 r.* // Roczniki Historyczne 34, 1968. S. 137–168. Ён жа, *Dzieje Litwy w pracach współczesnych historyków polskich* // Rocznik Białostocki 2, 1962. S. 451–458.

⁵ Bardach J. *O Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Dzieje unii polsko-litewskiej*. Kraków, 1996. Kosman M. *Unia Polski z Litwą i jej echa w XIX–XX wieku* // *Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka. Uspořádali J. Mikulec a M. Polívka*. Svazek I. Praha, 2007. S. 247–251.

мя яе значнае месца займалі таксама іншыя акадэмічныя асяродкі II Рэчы Паспалітай. Урон ёй нанесла Другая сусветная вайна, асабліва яе палітычныя вынікі, якія сталі прычынай сыходу ўцалелых пасля ліхалецця людзей навукі ў падполле, аднак каб з гэтага анямелага стану выйсці на свет — самім або праз уласных вучняў, — ледзь толькі з'явіліся адпаведныя ўмовы⁶. Плён тут прынесла пазітывісцкая пазіцыя, відавочная ў дзеяннях постацяў такога маштабу, як Станіслаў Лоранц (Нацыянальны музей у Варшаве зрабіў цэнтрам для збораў і сустрэч выгнаннікаў з Віленшчыны)⁷, аўтар фундаментальнай працы пра пачаткі Літвы Генрык Лаўмяньскі — у Познані (сам перайшоў да вывучэння старажытнага славянства, затое згуртаваў вакол

⁶ Шырэй: Kosman M. *Wileńscy badacze dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego na rozdrożu po 1945 roku // Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Praca zbiorowa pod red. T. Bujnickiego i K. Stępnika. Lublin, 2005. S. 317–327. Ён жа, *Dzieje Litwy w historiografii polskiej drugiej połowy XX wieku. Szkic do tematu // Studia historyczno-prawne. Prace dedykowane Profesorowi Janowi Serecyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*. Pod redakcją W. Kaczorowskiego i J. Dorobiszsa. Opole, 2004. S. 119–126.

⁷ Jarocki R. *Rozmowy z Lorentzem*. Warszawa, 1981. S. 24–52. Lorentz S. *Album wileńskie*. Warszawa, 1986. Kosman M. *Stanisław Lorentz i Vlas Drema – przyjaźń ponad podziałami // Kultura polityczna w Polsce*. T. VI. Część pierwsza. Praca zbiorowa. Poznań, 2006. S. 337–345. Гл. таксама: *Ferdynand Ruszczyk 1870–1936. Pamiętnik wystawy*. Pod red. J. Ruszczykówy. Warszawa, 1966. *Sleńdziński Ludomir. Pamiętnik wystawy*. Pod red. I. Kołoszyńskiej. Warszawa, 1977. Крыніцай ведаў пра навуковае — і не толькі! — польска-літоўскае супрацоўніцтва ва ўмовах пазітывісцкай канспірацыі пасля Другой сусветнай вайны з'яўляецца апублікаваная ў польскім арыгінале і ў паралельным перакладзе на літоўскую мову багатая — ахоплівае больш за тры дзесяцігоддзі, ад 1958 да 1991 г. — перапіска паміж шматгадовым дырэктарам Нацыянальнага музея ў Варшаве і віленскім гісторыкам мастацтва, перад Другой сусветнай вайной ягоным студэнтам ва Ўніверсітэце Стэфана Баторыя, Уладзіславам (Владасам) Дрэмай: Vlasdas Drėma. *Laiskai – Stanisław Lorentz, Listy*. Vilnius, 1998.

сябе нешматлікае, але адборнае кола вучняў)⁸, а ў сталіцы ягоны малодшы калега з-па-над Віліі, Юліюш Бардах, які напярэдадні 1939 г. пачынаў асістэнтам Універсітэта Стэфана Баторыя, з часам прыняў у яго эстафету як даследчык і апякун наступнага пакалення⁹. Навейшыя часы знайшлі знаўцу ў Пётры Ласоўскім, якога з карэннай Польшчы ў вайну лёс закінуў у край над Віліяй, што дало яму магчымасць вывучыць мову і захапіцца даследаваннямі ХХ ст.¹⁰.

Гэта толькі некалькі прозвішчаў з такога шматлікага сёння кола гісторыкаў-літуаністаў у Польшчы, на чыёй карце яны адзначаны не толькі ў Варшаве, Познані ці Кракаве, але амаль ва ўсіх акадэмічных асяродках, што квітнеюць у Торуні, Беластоку, Уроцлаве, Аполі, Гданьску ці Ольштыне. Варта падкрэсліць супрацоўніцтва з сучаснымі Літвой і Беларуссю, якое паглыбляецца і прыносіць двухбаковы плён, традыцыі сувязяў у гэтай галіне з пасляваеннай Масквой, згладжванне недаверу і варожасці, з польскага боку — пераадольванне шкоднага патэрналізму і падкрэслівання „цывілізацыйнай вышэйшасці“¹¹, узаемныя пераклады кніг — прыгадаю тут біяграфію даволі

⁸ Bardach J. *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988. S. 399–430 (rozdział IX: *Henryk Łowmiański jako badacz dziejów Litwy historycznej*).

⁹ Kosman M. *Juliusz Bardach – lituanista* // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. LVI. Zeszyt 1. 2004. S. 323–329.

¹⁰ Гл.: *Międzymorze. Polska i kraje Europy środkowo-wschodniej XIX–XX wiek. Studia ofiarowane Piotrowi Łossowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Warszawa, 1995. S. 9–29.

¹¹ Другі бок таксама не застаўся без віны, нярэдка кажучы пра небесстароннасць партнёра з-па-над Віслы, які шукаў у Вялікім Княстве праслаўтага Эльдарада і прымнажэння жыхароў Кароны за кошт мясцовага насельніцтва. Было гэта рэха даўніх сварак, якія, аднак, не да твару гісторыкам-прафесіяналам. Гл. таксама: Kosman M. *Mitologia rediviva. Między litwomanią a litwofobią* // *Kultura polityczna w Polsce*. T. II: *Mity i fakty*. Praca zbiorowa. Poznań, 1999. S. 103–111. Ён жа: *Litauen zwischen Vergangenheit und Gegenwart. Studien zur politischen Kultur*. Teil 1. Poznań, 2003. S. 119–128.

супярэчлівай постаці гетмана Януша Радзівіла, што выйшла з-пад пяра Генрыка Віснера¹², нарысы па гісторыі Літвы даследчыкаў з Вільні і Коўна¹³, нарэшце, эксклюзіўна выдадзеную працу пра культуру Вялікага Княства¹⁴. *Gutta cavat lapidem* — кропля камень точыць... А з іншага боку, не бракуе прыдуманых „адкрыццяў“, такіх, як звязанае з імем дзеяча эміграцыі ў Злучаных Штатах, аматара Ёнаса Дайнаўскаса, які ў другой палове XX ст. падвергнуў сумненню існаванне... дакумента пагаднення ў Крэве 1385 г., назваўшы яго фальсіфікацыяй¹⁵. *Cui bono?* На шчасце, такіх надуманых і пазбаўленых навуковай вартасці высноваў,

¹² Wisner H. *Janusz Radziwiłł (1612–1655) wojewoda wileński hetman wielki litewski*. Warszawa, 2000. Ён жа: *Jonušas Radvila (1612–1655) Kėdainių šešėlyje*. Z polskiego przetłumaczyła T. Bairašauskaitė. Leidykla Vaga, 2000.

¹³ Aleksandravičius E. i Kulakauskas A. *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*. Z litewskiego przełożyła B. Kałęba. Kraków, 2003. (Арыгінальнае выданне: *Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje*. Baltos Lankos, 1996). Kiaupa Z., Kieupienė J., Kuncevičius A. *Historia Litwy od czasów najdawniejszych do 1795 roku*. Warszawa, 2007. (Сумесны пераклад з літоўскай мовы з: *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Wyd. II. Vilnius, 2000.)

¹⁴ *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*. Przekład z litewskiego P. Bukowiec, B. Kałęba, B. Piasecka. Kraków, 2006. (Пяццю гадамі раней у Вільні з’явілася ў ідэнтычным мастацкім афармленні выданне першадруку: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Гл.: Косман М. *З разваг над культурай Вялікага Княства Літоўскага* // Беларускі Гістарычны Агляд. Т. 13. Сшытак 2 (25). 2006. С. 375–387.) Згодна з назвай, выклад павінен датычыцца Вялікага Княства, а насамрэч засяроджваецца на этнічнай Літве і яе праблемах. Затое гістарычную Літву ў сувязі з усёй Рэччу Паспалітай трактуе праца, выдадзеная беларускімі гісторыкамі: Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т. 1–2. Мінск, 2005–2006, старанна ілюстраваная, пераклад якой на польскую мову быў бы вельмі пажаданы.

¹⁵ Dainauskas J. *Autentyczność aktu krewskiego* // *Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica* II. 1987. S. 125–144. Прапануючы польскаму чытачу гэты шакуючы тэкст, упершыню апублікаваны

таксама і на тэму іншых аспектаў польска-літоўскай уніі на яе пачатковым этапе, не ўспрымаюць усур'ёз прафесійныя гісторыкі, прычым польскія даследчыкі палічылі мэтазгодным даць ім слушны адпор¹⁶.

У таксама шматлікай сёння ў Польшчы плеядзе літуаністаў, асабліва даследчыкаў Вялікага Княства, пачэснае месца, якое ён замацаваў сваімі дасягненнямі на працягу мінулага паўвеку, займае Ян Серадыка, чые даследаванні парламентарызму Рэчы Паспалітай напярэдадні падзелаў не могуць замыкацца ў межах цяперашняй этнічнай Польшчы, Літвы, Украіны або Беларусі, як гэта калісьці спрабавалі рабіць, але складаюць адзінае цэлае, злучанае інстытутамі сойму і сената. Пры гэтым стымулююць падняцце шэрагу дэталёвых тэм, лакалізаваных ужо тэрытарыяльна ў паасобных мясцовасцях або рэгіёнах, датычных асобаў ці сямействаў, найчасцей магнацкіх.

Не забракавала Яну Серадыку таксама асабістага матыву, звязанага з тым фрагментам біяграфіі, калі семнаццацігадовым пасля заканчэння Другой сусветнай вайны на хвалі міграцый народаў трапіў назаўсёды ў Аполе. Нарадзіўся ў Граеве, на Беласточчыне, а гэта ж паблізу даўняй мяжы паміж Каронай і Вялікім Княствам. У 1939 г. знаходзіўся разам з сям'ёй у Пінску — сэрцы Палесся, і там хлопцам-падлеткам перажыў ваенны час і абедзве акупацыі, працуючы фізічна на мясцовай рачной суднаверфі. Там пад канец вайны страціў старэйшага брата, які быў застрэлены і спачывае на адным з мясцовых пагостаў. Ягоную магілу прафесар здалёк атачаў асаблівым клопам, а Пінск змог на ведаць праз шмат гадоў. Той візіт у 2005 г. у мясціну свайго юнацтва, да якога доўга рыхтаваўся, перажыў і ўспамінаў у размовах з вялікім хваляваннем. Зрэшты, гораца намаўляў

на літоўскай мове ў ЗША (Чыкага, 1976), рэдакцыя выказала спадзяванне, што палеміка засяродзіцца на ягоных асноўных тэзісах, а не выключна на шматлікіх фактаграфічных хібах або бібліяграфічных памылках.

¹⁶ Гл. між іншым: Błaszczyk G. *Czy była unia krewska?* // *Kwartalnik Historyczny* CX. Zeszyt 1. 2003. S. 83–96.

мяне паўдзельнічаць у гэтай выключнай экскурсіі па Палессі, што ў той час, на жаль, па розных прычынах не было для мяне магчымым. Аднак я пабываў там на дзесяць з нечым гадоў раней, успамінаючы ўласныя даследаванні валочнай памеры ў другой палове XVI ст. Такім чынам, пасля ягонага вяртання мы маглі параўнаць свае ўражанні, а адным з апошніх артыкулаў Яна Серадыкі быў „Пінск Альбрэхта Станіслава Радзівіла“¹⁷. Даклад пад гэтай назвай, заснаваны на грунтоўных даследаваннях і поўны яркіх апісанняў, ён прачытаў пад час канферэнцыі ва Ўніверсітэце Адама Міцкевіча на пачатку студзеня 2006 г. Тады ў апошні раз наведаў Познань.

***

А цяпер — згадка маёй асабістай рэфлексіі, якую я змясціў у канцы нарыса пра шляхі польскай літуаністычнай гістарыяграфіі ў другой палове мінулага стагоддзя:

„Калі позней восенню 1972 г. я знаходзіўся ў Вільні і амаль не пакідаў гмаху Бібліятэкі Ўрублеўскіх (цяпер Цэнтральная бібліятэка Літоўскай Акадэміі Навук) над Віліяй, які змяшчае багаты кнігазбор, аддзелы старадрукаў і рукапісаў, у кавярні-сталоўцы на цокальным паверсе ў першы раз сустрэў — на той час таксама дацэнта — Яна Серадыку. Наша знаёмства, а з часам і сяброўства пачалося там пад час доўгіх вячэрніх размоваў, якія мы вялі па меры магчымасці ў вандроўках па старажытнай сталіцы Ягелонаў. Для нядаўняга рэктара *Almae Matris Opoliensis* гэта быў другі, даўжэйшы выезд у бібліятэкі Ленінграда, Вільні ды іншых асяродкаў, дзе змяшчаюцца архівы XVII ст. Пасля першага выезду — заўсёды рады падзяліцца інфармацыяй, што не надта часта сустракаецца — напісаў інструктыўны даведнік па разведаных зборах, каб аблегчыць працу пазнейшым даследчыкам. А пасля другога, калі мы пазнаёміліся, — з’явілася, між іншым, даследаванне на тэму спрэчак пра касцёл у Кейданах паміж Крыштафам Радзівілам і ксяндзом Матэ-

¹⁷ *Kultura polityczna w Polsce*. T. VI: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*. Praca zbiorowa pod redakcją M. Kosmana. Część 1. Poznań, 2006. S. 37–49.

ушам Кабыляньскім <...> Пра гэтую навуковую працу і яе аўтара я думаў праз 21 год, калі мне ўдалося ажыццявіць план наведвання цвярдзіні літоўскага кальвінізму¹⁸, калі я паглядаў на касцёл св. Юрыя і ў крышце збора — на труну, якая хавае астанкі князя Януша...¹⁹. Таго самага, увечнага ў „Патопе“ Генрыка Сянкевіча.

Да крэсаў, але паўднёва-ўсходніх, скіравала Яна Серадыку ўжо ў 1958 г. магістарская праца („Польска-ўкраінскія стасункі ў 1648–1651 гг.“), апублікаваная часткова ў друку, а з гадамі — у першым фрагменце — адноўленая ў томе навуковых прац, заяўленых на 75-годдзе аўтара²⁰. З абароненай у 1963 г. доктарскай дысертацыяй („Сойм у Торуні 1626 г.“) трывала ўвайшоў у элітарнае кола найвыбітнейшых знаўцаў парламентарызму, а пры гэтым — і ўнутранай гісторыі старажытнай Літвы, што даказвае шэраг спадарожных гэтай кнізе навуковых прац і дадатковых матэрыялаў. З таго часу аналітычныя падыходы ішлі ў яго поруч з сінтэзам. Варта адзначыць таксама працы дакументальныя і крыніцазнаўчыя. Да найвыбітнейшых дасягненняў Яна Серадыкі трэба залічыць даспелую працу аб схіле панавання Жыгімонта III Вазы²¹, што трактуе тэму ў шырокім кантэксце (яна паслужыла падставай габлітацыйнага звання), якая пры неабходнасці мусіць кампенсаваць пакінутую, на жаль, у праекце манаграфію пра гэтага супярэчлівага ўладара.

¹⁸ Пад час чарговага з таго 1972 г. знаходжання ў Вільні я настойліва прасіў гаспадароў аб магчымасці наведаць старажытную цвярдзіню кальвінізму, а яны — аж да вялікай палітычнай перамены ў СССР — не маглі задаволіць маю просьбу, паколькі Кейданы па ваенных разліках былі мясцовасцю пад асаблівай аховай. Але пра гэта я даведаўся не адразу.

¹⁹ Kosman M. *Dzieje Litwy w historiografii polskiej*. S. 134. Гл. таксама яго: *Pasje Jana Seredyki // Strony*. Czasopismo Społeczno-Kulturalne, № 3–4 (21–22). Opole, 1998. S. 20 nn. Ён жа: *Autor i jego dzieło // Seredyka J. Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku*. Poznań, 2003. S. 9–19.

²⁰ *Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku*. S. 21–53.

²¹ *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632). Zarys wewnętrznych dziejów politycznych*. Opole, 1978.

Сярод ягоных пяці наступных кніг асаблівае значэнне мае манаграфія сойму 1627 г., які аўтар ужо ў загалюўку назваў соймам, што не спраўдзіў чаканні. Завяршэннем галоўнага этапу даследаванняў, якія ахапілі другую палову панавання Жыгімонта III, стала манаграфія сойму 1618 г., а таксама заяўленая амаль адначасова кніга пра парламентарыяў гэтага перыяду²².

Сярод трох галоўных задач прафесара універсітэта Ян Серадыка заўсёды добрасумленна пачынаў з дыдактыкі, на першае месца заўжды ставіў даследаванні першакрыніц. Тым часам пражыванне ў Аполі патрабавала цяжкіх паездак па краіне і замежных, шмат высілкаў было накіравана на пошукі ў архівах і на ўзбагачэнне ўласнага кнігазбору. На месцы не знаходзіў архіваў, датычных старапольскага парламентарызму, бібліятэчныя кнігазборы таксама вымушалі накіроўвацца ў іншагароднія бібліятэкі. На шчасце, паблізу знаходзіўся Ўроцлаў, узбагачоны часткай збораў львоўскага Асалінеума. Тыя пастаянныя больш далёкія экспедыцыі, асабліва ў Варшаву, патрабавалі немалой самаахвярнасці і выездаў глыбокай ноччу, каб адразу прыбыўшы сядзець за працу над рукапісамі ў старадаўнім палацы Рачынскіх на вуліцы Доўгай альбо ў гмаху на плошчы Красінскіх. Затое, аддаючы належнае неабходнасці ўдзелу ў арганізацыйным жыцці, навуковец з пачуцця абавязку браў на сябе адказныя функцыі (на чале з пасадай рэктара *Almae Matris Opoliensis*, якую мусіў заняць пры асабліва складаных акалічнасцях), аднак з найбольшай ахвотай вызваляўся ад іх пасля вызначанага тэрміну, як толькі дазвалялі абставіны. Так было з удзелам у працы Галоўнай рады вышэйшай адукацыі, з тройчы займанай пасадай дырэктара Інстытута гісторыі. Дзякуючы гэтаму — насуперак частым клопатам аб здароўі — Ян Серадыка заявіў пра сябе такім багатым апублікаваным здабыткам²³.

²² *Sejm zawiedzionych nadziei (1627)*. Opole, 1981. *Sejm warszawski z 1618 roku*. Opole, 1988. *Parlamentarzyści II połowy panowania Zygmunta III Wazy*. Opole, 1989.

²³ Гл. біяграмы і біяграфічныя нарысы: *Współcześni uczeni polscy. Słownik biograficzny*. Т. IV. Warszawa, 2002. S. 66 n. *Złota Księ-*

У апісанні падарожжаў гісторыка можна вылучыць два шляхі. Адзін вёў даследчай лініяй, другі звязваўся з турыстычнымі захапленнямі, і на ім абазначыліся перадусім выезды шмат гадоў запар ва ўлюбёную Шчаўніцу і вандроўкі па Пенінах. У апошнія гады, хоць яшчэ не адразу пасля першага сур'эзнага пагаршэння здароўя ў сярэдзіне 1991 г. — калі здароўе гэтага не дазваляла, яны былі заменены шпацырамі па не менш прывабным сілезскім курорце Кудове побач з чэшскай граніцай. Затое сляды першага шляху знаходзім у дакументацыі ягоных прац у выпісках з архіваў і бібліятэк Кракава, Варшавы (некалькі гадоў быў пастаянным карыстальнікам Галоўнага архіва старадаўніх актаў з найбагацейшым Архівам Радзівілаў у першую чаргу і спецыяльных збораў Нацыянальнай бібліятэкі), Уроцлава, Гданьска, Познані з блізкім Курнікам²⁴. Але на гэтым шляху асаблівае месца занялі замежныя навуковыя паездкі — найперш чатырохмесячная, ад снежня 1969 да сакавіка 1970 г., у Савецкі Саюз (яна стала сапраўднай аддушнай сярод будняў бязмерна напружанага рэктарскага тэрміну) і наступная — паўтарамесячная — у апошнім квартале 1972 г., адразу ж пасля таго, як ён пакінуў гэтую пасаду, калі засталіся ўспаміны пра яе цяжар і асабліва — пра справу выбуху ў актавай зале тагачаснай Вышэйшай педагагічнай школы на вуліцы Алескай у Аполі.

Першая вялікая паездка Яна Серадыкі на ўсход ахапіла Маскву, Ленінград, Кіеў, Львоў, Мінск і Вільню. У апошняю (а таксама ў горад над Нявой) ён вярнуўся пад час другой „пілігрымкі“ (гэта тады мне надарылася магчымасць пазнаёміцца з апольскім даследчыкам і пачуць не адну „справаздачу“ з навуковых вандровак, прысвечаных першай палове XVII ст., а таксама — галоўным чынам — з ня-

ga Nauki Polskiej. Naukowcy Zjednoczonej Europy 2006. Warszawa, 2006. S. 723. Гл. спасылку 15, а таксама: Dorobisz J. i Kaczorowski W. Profesor Jan Sereduka. W czterdziestopięciolecie pracy naukowej // Studia historyczno-prawne. S. 9–16.

²⁴ Два тэрміны (з 1976 да 1982 г.) Ян Серадыка быў членам Навуковай Рады Бібліятэкі Курніцкай, публікаваў свае творы на старонках яе друкаванага органа „*Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*“.

лёгкага досведу ягонага толькі што завершанага рэктарства). У Маскве вывучаў зборы Цэнтральнага дзяржаўнага архіва старадаўніх актаў, а таксама аддзел рукапісаў нацыянальнай кніжнай скарбніцы (Бібліятэкі імя Леніна), у Ленінградзе — такі ж самы аддзел у Бібліятэцы імя Салтыкова-Шчадрына (гэта там знаходзіліся разрабаваныя пасля падзелаў польскія рукапісы і старадрукі, а сярод міжвольных дабрадзеяў прысутнічалі — што мне шматразова прыгадваў з характэрным тонкім гумарам пад час спатканняў — партрэты двух братоў-біскупаў, стваральнікаў Бібліятэкі Залускіх у Варшаве ў XVIII ст.), у Кіеве — Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украінскай ССР, у Львове — ягоны тамтэйшы філіял, а таксама аддзел рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук УССР імя Стэфаніка (пад гэтай назвай у гістарычным гмаху пад купалам раней хаваўся старадаўні Асалінеум), у Мінску і Вільні — рэспубліканскія Цэнтральныя гістарычныя архівы, больш за тое — а можа, перадусім — у горадзе Гедыміна Універсітэцкую бібліятэку (здолеў дабрацца да яе пад час другога прабывання, таксама як і да збораў Інстытута гісторыі Акадэміі навук у Ленінградзе) і Бібліятэку Акадэміі навук.

Асобныя справаздачы змяшчаюць як спісы даследаваных калекцый разам з сінатурамі, так і трапныя характарыстыкі іх зместу. Прыезджы з Польшчы канцэнтраваў увагу на крыніцах, датычных перадусім унутрыпалітычных падзей у Рэчы Паспалітай у апошнія (да 1629 г.) тры гады панавання Жыгімонта III, для сваёй рыхтаванай манаграфіі, якая мусіла ўбачыць свет пасля дзесяці гадоў працы, у 1978 г.²⁵, аднак, з іншага боку, не забываў пра вялікую прыгоду, якой з'яўляецца для даследчыка архіўная праца, калі ён зусім выпадкова можа натрапіць на сляды найцікавейшых справаў, што пазней схіліць яго да распрацоўкі цалкам новых тэм. Заўважыў жа і „на палях“ асноўнага архіўнага даследавання не прамінуў занатоўваць справы, якія на той момант менш яго займалі, напрыклад, з разраду прыватных маёмасных справаў і судовых спрэчак. Гэта мусіла прынесці плён ужо

²⁵ Гл. спасылку 17.

ў недалёкай будучыні ў выглядзе справаў пра „*незвычайную гісторыю*“ роду Максімовічаў-Ломскіх, а таксама пра магнацкія спрэчкі аб Капыскіх уладаннях.

Раней за вышэйзгаданыя крыніцазнаўчыя інструктыўныя справаздачы з навуковых падарожжаў па бібліятэках і архівах на тэрыторыі Расіі і старадаўняй Рэчы Паспалітай²⁶ з’явіліся першыя артыкулы Яна Серадыкі пра падзеі з гісторыі Вялікага Княства, напрыклад, пра соймавыя дэбаты паміж караняжамі і бацвіннікамі ў 1627 г. або пра спробу байкатавання імі Туруньскага сойму²⁷, які праходзіў годам раней.

Тыя аналітычныя артыкулы не толькі адкрывалі новыя карціны невядомых фрагментаў гісторыі, але і прыводзілі да цікавых канстатацый, такіх, як, напрыклад, гэтае фінальнае разважанне пра спрэчкі за Капысь паміж

²⁶ *Źródła do panowania Zygmunta III w archiwach i bibliotekach ZSRR* // Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydział I: seria A № 7 za rok 1969. Wrocław, 1971. S. 65–71. *Źródła do dziejów Polski i Litwy okresu przedrozbiorowego w bibliotekach Wilna i Leningradu* — тамсама, № 10 за рок 1973. Wrocław, 1974. S. 37–48.

²⁷ *Konflikt między Koroną i Litwą na sejmie warszawskim 1627 r.* // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Historia VI. Opole, 1967. S. 129–153. *Magnackie spory o posiadłość kopyską w XVI i pierwszej połowie XVII wieku* // тамсама, Historia XIII. Opole, 1975. S. 59–111. *Niepospolite dzieje Maximowiczów-Lomskich w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku* // Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka. T. 30. Zeszyt 2. Wrocław, 1975. S. 203–220. Шырэйшы, комплексны погляд на вышэйпамяненую праблему змяшчае артыкул *Polityczne konsekwencje magnackich konfliktów majątkowych dla dziejów dawnej Rzeczypospolitej* // Sprawozdania Wydziału I Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Seria A, № 12 за рок 1975. Wrocław, 1977. S. 22–27. Праз гады выспеў артыкул вузка парламентарнай тэматыкі: *Instrukcja powiatu wileńskiego na sejmie panowania Zygmunta III Wazy* // Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, № 2–3. Wrocław, 1994 (Studia Historyczno-Prawne. Prace ofiarowane Kazimierzowi Orzechowskiemu w 70 rocznicę urodzin. Pod red. K. Matwijowskiego i S. Ochmann-Staniszewskiej). S. 189–197.

біржанскімі Радзівіламі і Львом Сапегам: „Такім чынам, у цэлым, ніколькі не адкідаючы іншых фактараў, здаецца, што тая крыніца пастаяннай палітычнай размежаванасці нашай магнатэрыі, якая выражалася ў слабасці і нетрываласці алігархічных групавак, каранілася перадусім у яе глыбокіх эканамічных антаганізмах, якія гэтакім чынам рабілі немагчымым фарміраванне ў тагачаснай Рэчы Паспалітай адзінай улады магнацкай алігархіі“²⁸. Аўтар таксама звяртае ўвагу на негатыўныя наступствы несупынных і зацятых маёмасных спрэчак, часта паміж пародненымі магнатамі, якія аслаблялі іх энергію і перашкаджалі пазітыўнай дзейнасці на грамадскай ніве, „але адначасова не давалі магчымасці рэальна стварыць адпаведна моцную магнацкую групоўку. Групоўку, якая здолела б маналітна і на працягу доўгага адрэзка часу выступаць перад каралём ці шляхтай з канкрэтнай палітычнай праграмай...“.

Героі публікацыі — не толькі асобы з галоўнай палітычнай арэны, але і зусім незнаёмыя постаці, як, напрыклад, *нейкі* Максімовіч, які з’яўляецца на першай старонцы цытаванага доследу. Ян Серадыка, карэктуючы датуль выпадковыя згадкі, змешчаныя ў літаратуры па прадмеце, і скрупулёзна ўзнаўляючы гісторыю роду Максімовічаў-Ломскіх, звычайна трактаваных як адасобленае сямейства, у асобным артыкуле падае тэму як цікавы матэрыял да пытання прасоўвання па сацыяльнай лесвіцы, пранікнення мяшчан на Літве ў шляхецкі стан ды нават у шэрагі магнатэрыі. Памянёныя тут Максімовічы-Ломскія знаходзіліся ў другой чвэрці XVII ст. на прамым шляху да апошняй перамогі, аднак пераацанілі свае магчымасці і нават страцілі пазіцыю, якую напрацавалі сабе сярод мяшчанскай эліты Магілёва, хутка развіталіся з „падманлівым бляскам шляхецкага клейнота <...> і сышлі ўсяго за дзесяць з нечым гадоў у шэрагі арандатараў і нават шляхецкай беднаты, каб неўзабаве знікнуць з гістарычнай арэны“. І далей — трапная заўвага наконт абедзвюх частак Рэчы Паспалітай: „Здаецца, што наколькі лягчэй было здабыць шляхецтва, нават не зусім легальным шляхам,

²⁸ *Magnackie spory*, s. 91.

на Літве, настолькі цяжэй было тут, чым у Кароне, увайсці ў магнацкую праслойку. Была яна ў Вялікім Княстве не-
як больш замкнёнай і кансерватыўнай, значна пільней
ахоўвала сваю каставасць, чым каронная²⁹.

Надта высока нацэльваліся Максімовічы-Ломскія, прычым не хапіла ім часу і праславуатай крыхі шчасця. У 1606–1641 г. сабралі велізарныя Капыскія ўладанні, пасля чаго пайшло атрыманне павятовых пасадаў (смаленскіх, аршанскіх), сваяцтва са старымі (аднак хутчэй заняпалымі) княжацкімі родамі, стварэнне ўласнай шляхецкай кліентуры і прэстыжнае выстаўленне на ваенныя выправы ўласных узброеных почтаў. Аднак умяшаліся — напэўна, страціўшы адчуванне рэальнасці, а можа, проста ідучы на рызыку — у спрэчкі паміж Крыштафам Радзівілам і Львом Сапегам, пасварыліся паміж сабой, што прывяло іх да згаданага заняпаду. Гісторык звярнуў увагу на матэрыялы, якія далі б пярэ ўладзіслава Лазіньскага імпульс для напісання маляўнічай аповесці ў стылі „Правам і левам“ ці „Жыцця польскага ў мінулых стагоддзях“.

Але і Серадыка закрануў і ўвасобіў у кнігу адну з такіх тэм. Да гэтага мы вернемся праз некаторы час. Высновы свае стараўся не толькі пацвярджаць надзейнымі дакументальнымі крыніцамі, але і паказваць на шырокім гістарычным фоне, між іншым, спасылаючыся на літоўскую традыцыю рэлігійнай талерантнасці, што даводзіць напісаны ў перыяд гістарыяграфічных дыскусій на гэтую тэму (звязаных са святкаваннем 400-й гадавіны ўхвалення Варшаўскай канфедэрацыі) дослед пра шлях вяртання каталікамі страчанага ў час Рэфармацыі касцёла ў цвярдзіні кальвінізму — радзівілаўскіх Кейданах. Асноўны пласт матэрыялаў быў сабраны ў час другой паездкі ў Вільню³⁰. У гэтым выпадку аўтар звярнуў увагу на арыгінальную нават па тагачасных мерках постаць біскупа Якуба Варанецкага, які быў у свой час пробашчам у Коўне і Гера-

²⁹ *Niepospolite dzieje*, s. 216 n.

³⁰ *Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański w XVI–XVII w. // Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, XXII. 1976. S. 83–110.

нёнах і, нягледзячы на забарону касцельных уладаў, без дакораў сумлення вячаў у 1593 г. каталіцкім шлюбом Эльжбеты з Астрожскіх і кальвініста Крыштафа Радзівіла³¹. Са знакамітай ленынградскай калекцыі Дуброўскага (Бібліятэка імя Салтыкова-Шчадрына) выбраў і апублікаваў з каментарыямі складзены несумненна ў першыя гады панавання Жыгімонта III дакумент, датычны ўвасаблення лозунгаў рэлігійнай талерантнасці ў Рэчы Паспалітай. Гэтая публікацыя — прыклад дасведчанасці на ніве выдання крыніц³².

³¹ *Jakub ze Zbaraża Woroniecki – pechowy biskup polskiego renesansu // Sprawozdania Wydziału I Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Seria A, № 12 za rok 1975. Wrocław, 1977. S. 25–41.*

³² *Nie znany projekt egzekucji konfederacji warszawskiej // Odrodzenie i Reformacja w Polsce, XX. 1975. S. 155–169. Z dziejów tolerancji religijnej na Litwie za panowania Zygmunta III // Sprawozdania OTPN. Seria A, № 10 za rok 1973. Wrocław, 1974. S. 103–110.* Аўтар не паддаецца ўражанням ад жорсткіх, аднак адзінкавых прыкладаў рэлігійных ганенняў, але, паказваючы іх у агульным кантэксце, падкрэслівае атмасферу талерантнасці ў адносінах да іншых веравызнанняў і нават зусім незвычайныя яе правы. Ягонныя погляды сыходзяцца — за малымі выняткамі — са сцвярдзэннямі іншых даследчыкаў, у тым ліку Януша Тазбіра, Генрыка Віснера і аўтара гэтых радкоў. Скончыў жа меркаваннем: «Такім чынам, калі, нягледзячы на такую вялікую і шматгадовую контррэфармацыйную акцыю пры Жыгімонце III, пасля ўжо ягонаў смерці не толькі паміж адзінкавым магнатам-кальвіністам (мае на ўвазе віленскага ваяводу і гетмана Крыштафа Радзівіла. — *М. К.*) і біскупам (віленскім Яўстафіем Валовічам. — *М. К.*) альбо тым жа магнатам і адным ці другім законнікам, але паміж шляхтай каталіцкай і кальвінскай цэлага ваяводства (Віцебскага. — *М. К.*) панавала амаль цэлае стагоддзе Рэфармацыі і Контррэфармацыі нічым не азмрочаная згода, можна хіба без залішняга перабольшвання сцвярджаць, што ў справах свабоды сумлення тагачаснае Вялікае Княства Літоўскае найбольш заслугоўвае назвы „дзяржава без вогнішчаў“» (с. 110). Сапраўды, скрупулёзны даследаванні паказалі, што той праект не ажыццявіўся на Літве, а ягоным аўтарам быў нейкі жыхар Кароны, аднак тэкст не ў меншай меры адлюстроўвае талерантныя тэндэнцыі, моцныя перадусім у Вялікім Княстве.

А цяпер — маючы завершаныя працы аднаго з найвыбітнейшых даследчыкаў старапольскага парламентарызму — звернем увагу на адну з рысаў гэтага навукоўца, які заўсёды пазбягаў спрэчак, але пры гэтым цвёрда адстойваў свае дакументальна пацверджаныя аргументы даследчыка: палеміст. Справа датычыць дыскусіі пра спецыфіку літоўскага парламентарызму з іншым знаўцам праблемы — Генрыкам Віснерам, а канкрэтна — пра характар Віленскай канвакацыі. Варшаўскі даследчык распачаў яе ў 1968 г. заўвагамі пра гэты сход, характэрны для Вялікага Княства і скліканы пасля Люблінскай уніі і яшчэ ў XVII ст. пад час бескаралеўя, таксама як і праз уладара, незалежна ад функцыянавання павятовых соймаў і генеральнага, або вальнага сойму. Серадыка, які трактаваў канвакацыю на сваю думку як праяву разрыву уніі, у дакладна праведзеным разважанні зноў выказаўся за выключны характар гэтага сходу, прывёўшы прыклад падзей 1627 г. Рашуча абараняў сваю пазіцыю, але, з іншага боку, здолеў прызнаць рацыю апанента ў некаторых пытаннях, што, аднак, не зменшыла важкасці агульных вынікаў ягоных разваг³³.

Гэтая палеміка была звязана з доктарскай дысертацыяй Яна Серадыкі пра Торуньскі сойм 1626 г. Чарговым вынікам ягоных шматгадовых даследаванняў стала габілітацыйная дысертацыя пра Рэч Паспалітую ў апошнія гады панавання Жыгімонта III³⁴, узбагачоная каштоўнымі артыкуламі, якія дапаўнялі яе асноўныя палажэнні, што, аднак, не датычыліся тыпова літоўскіх пытанняў. *Opus magnum*, прысвечаны ўнутранай палітыцы, спасылаецца на багатую літаратуру — польскую і замежную, якая здаўна канцэнтравала ўвагу на стасунках з замежжам, і выкарыстоўвае

³³ *Radziwiłłowski plan zbojkotowania przez Litwę w 1626 roku sejmii nadzwyczajnego w Toruniu* // *Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Historia* 8. Opole, 1971. S. 35–59. *Konwokacja wileńska, ale jaka?* // *Historia* XII. 1973. S. 120–139. Гл. асабліва s. 134 n. Por. Kosman M. *Parlamentaryzm Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle najnowszych badań* // *Zapiski Historyczne*. T. LXX. Zeszyt 4. Toruń, 2005. S. 97.

³⁴ Гл. спасылку 17.

вынікі гэтых даследаванняў. Погляд аўтара скіраваны на здзяйсненні трох тагачасных соймаў, што ён заяўляе ва ўводзінах, паказваючы ў ходзе аналізу, якое вялікае значэнне для спазнання падзей унутры дзяржавы мела яе парламенцкае жыццё. З шасці раздзелаў палова датычыць уласна пасяджэнняў парламента („Лістападаўскія пасяджэнні і рашэнні“, „Няспраўджаныя надзеі на рэформу ў 1631 годзе“, „Апошні пры Жыгімонце III“), астатнія ж сітуацыі — ад Альтмарскай дамовы да пасяджэнняў, распачатых у сярэдзіне лістапада 1629 г., а таксама перыядаў паміж першым і другім ды другім і трэцім соймамі. Дададзім, што гэтыя *няспраўджаныя надзеі* былі прыпісаны не толькі пасяджэнням 1631 г., але і ранейшым, 1627-га, якім аўтар прысвяціў асобную кнігу³⁵, выдадзеную чатырма гадамі раней. *Рэч Паспалітая* з’яўляецца выразным прыкладам трактоўкі соймаў не як саміх у сабе, але як пункта выхаду да значна шырэйшай карціны, насамрэч *унутрыпалітычнай гісторыі*, з улікам унутраных стасункаў. Тут мы знаходзім вобраз кіроўнай эліты ў дзяржаве — актыўнай, і залежных ад яе — масавых удзельнікаў соймаў. Погляд аўтара найперш скіроўваецца на месца пасяджэнняў — каралеўскі замак у Варшаве, аднак бярэ пад увагу спецыфіку розных частак Кароны і Вялікага Княства праз характарыстыку лакальных інтарэсаў у выглядзе соймавых інструкцый і сенатарскіх выступленняў (галасавання); заўважым, што найчасцей у тэксце кнігі згадваюцца постаці — акрамя, зразумела, самога Жыгімонта III, каралевіча Ўладзіслава IV, кандыдата ў спадкаемцы трона, нунцыяў Барберыні і Вісконці, а таксама Густава Адольфа, канцлераў Тамаша Замойскага і Якуба Задзіка, а таксама надзвычай папулярнага сярод шляхты князя Ежы Збаражскага, — двух магнатаў-ліцвінаў, Льва Сапегі і Крыштафа Радзівіла, а побач з імі з’яўляюцца шматлікія прадстаўнікі абодвух гэтых родаў. Дакументацыя — заснаваная на матэрыялах віленскіх і з варшаўскага AGAD, у тэксце і каментарыях аўтар асабліва шмат месца аддае галасам з Вялікага Княства, ахвотна цытуе словы

³⁵ *Sejm zawiedzionych nadziei*. Opole, 1981.

аднадумцаў князя на Біржах і Дубінках, асабліва Станіслава Кураша. Пад час парламенцкіх пасяджэнняў 1629 г. у дыскусіі наконт Альтмарскай дамовы даволі шмат месца заняло жаданне літоўскіх паслоў утрымаць у сваіх руках ленніка — электара Клайпеды, беручы пад увагу яе значэнне гандлёвага порта. Гэтая тэма была раней абвешчана ў соймакавых інструкцыях. Іх аналіз адносна ўсіх трох разгледжаных у кнізе соймаў паказвае карціны разыходжання інтарэсаў лакальных і іншым разам — паміж абедзвюма складовымі часткамі Рэчы Паспалітай, хоць было б спрашчэннем вышукваць іх выключна з абодвух бакоў унутранай граніцы, якая гэтыя часткі падзяляла. Супольная палітыка дазваляла дасягнуць таксама паглыблення інтэграцыйных працэсаў і даміюных агульных мэтаў у замежнай палітыцы. Іншая справа, што дальнабачнасць эліты не была ў той час яе галоўнай вартасцю. На заканчэнне аўтар станоўча ацэньвае дзейнасць дзяржаўнай адміністрацыі ў перыяд выхаду з пасляваеннага хаосу, а таксама пазітыўныя парламенцкія дасягненні на цэнтральным і лакальным узроўнях, імкненне згладзіць супярэчнасці паміж тронам і шляхтай, разрыў з абструкцыяй нават ранейшых вялікіх апазіцыянераў — Радзівіла і Збаражскага. „Жыгімонт III ніколі датуль не цешыўся такім вялікім прызнаннем і падтрымкай шляхецкага грамадства, як уласна цяпер — пад канец свайго панавання. Гэта сведчыць аб якімсьці насамрэч абмежаваным, але значным у параўнанні з папярэднімі гадамі ўтварэннем адзінства інтарэсаў дзяржаўнай улады і прынамсі часткі шляхецкіх грамадзянаў Рэчы Паспалітай“ (с. 212).

Аўтар знаходзіць прычыну такой станоўчай з’явы ў двухбаковым імкненні да кампрамісаў. Яны, звычайна дабраславёныя, у дадзеным выпадку, аднак, мелі і негатыўныя наступствы, прынамсі ў аддаленай перспектыве. Не спрыялі рэформам, неабходным для далейшага спраўнага функцыянавання дзяржаўных інстытутаў. Серадыка, поўны захаплення манархам³⁶, асабліва за ягонае сумленнае выкананне абавязкаў,

³⁶ Мы памятаем, што гэта быў і заставаўся ў далейшым, а значыць, на працягу творчага паўстагоддзя, галоўны герой ягоных

усебаковасць інтарэсаў і клопат пра годнае прадстаўленне манаршай велічы, не хавае шкадавання аб тым, што ў той час быў прапушчаны зручны момант для неабходных рэформ, асабліва сістэмы фінансаў, што не было яшчэ немагчыма. Тут ён застаецца салідарным з тымі даследчыкамі, якія лічаць, што паходжанне *initium calamitatis Regni* (пачатку бедаў каралеўства. — *Перакл.*), які прыпадае на пачатак вялікага пераможнага казацкага паўстання ў 1648 г. пад правадырствам Багдана Хмяльніцкага, за якім надышлі вялікія войны — Маскоўская і Шведская (не кажучы пра сяміградскія або татара-турэцкія), з якіх Рэч Паспалітая не здолела ўзняцца, трэба шукаць у падзеях з сярэдзіны панавання Жыгімонта III, часу пасля заканчэння выправаў на Маскву, калі змучаныя ўдзельнікі шматгадовых баталій, у тым ліку ўнутраных (рокаш Зебжыдоўскага) пайшлі ў нейкай ступені па лініі найменшага супраціву, як казалі б героі Міцкевічавай эпопеі, згодна з выслоўем: „*Неяк жа гэта будзе!*“. У навейшых сінтэтычных трактоўках гэты пералом *in minus* у часы першага Вазы, яшчэ мала бачны ў бляску старадаўняй раскошы, найвыразней адзначаў

даследчых змаганняў з гісторыяй, якому (а прынамсі, другой палове яго панавання) меў намер прысвяціць манаграфію, дакументальна заснаваную на ўласных пошуках крыніц і, такім чынам, незалежную ад разрозненых гістарыяграфічных ацэнак. Сааўтарам — у дачыненні да першай паловы панавання — меўся быць Ярэма Мацішэўскі. На жаль, абодва знакамітыя аўтары не здолелі выканаць свой паважны намер. Серадыку засталася ўласцівай сімпатыя да блізкай яму постаці манарха, аднак жа ён здолеў сфармуляваць ацэнкі, далёкія ад аднабаковых, што мы бачым у названай тут працы. А гэткае пазіцыя нячаста сустракаецца сярод біёграфіаў. Як згадваў праф. Серадыка ў адной з размоў са мной, пэўнае задавальненне яму прынесла тое, што абодвух патэнцыйных аўтараў у нейкай ступені замяніў у сваіх даследаваннях панавання Жыгімонта III Генрык Віснер. Аднак мы далей чакаем не менш грунтоўнай біяграфіі манарха, які панаваў амаль паўстагоддзя. Навуковец з Аполя прыгадваў тут Уладзіслава Пацеху, які са сваёй манаграфіяй пра каралеву Бону таксама размахнуўся настолькі амбіцыйна, што не здолеў яе скончыць (апублікаваў чатыры ёмістыя тамы).

Ежы Тапольскі, прыняўшы 1618 г. за паўзу паміж эпохай Адраджэння і дамінавання шляхты (з 1501 г.) і часамі Барока і развіцця магнацкай алігархіі (да 1733 г.)³⁷. А калі нават 1648 г. традыцыйна прымаецца за рубаж паміж часамі стабілізацыі польска-літоўскай Рэчы Паспалітай і перыядам крызісу, які прывёў яе да канчатковага заняпаду, дык пачаткі разбурэння ўгледжвае ў гадах пасля згасання Ягелонаў і ўвядзення вольнай элекцыі, а асабліва ў другой палове панавання Жыгімонта III³⁸. На адмоўнае, хаця выразна відавочнае толькі ў другой палове XVII ст. значэнне паслярокашавага кампрамісу („у правадыроў апазіцыі волас з галавы не ўпаў“) звяртае ўвагу Януш Тазбір³⁹. Заслугоўвае ўвагі таксама аналіз сітуацыі аўтарамі вялікага 10-тамовага („Кракаўскага“) агляду гісторыі Польшчы і звязаны з ім сінтэтычны погляд Герарда Лябуды⁴⁰.

Ян Серадыка творча выявіўся ў гэтай плыні ацэнак, выказваючы свой жаль да караля (на схіле ягонага праўлення) і яго найбліжэйшых дарадчыкаў, шкадуючы аб іх адмове ад ранейшых намераў фінансавай рэформы, што неўзабаве праявілася негатыўнымі наступствамі, паколькі, на яго думку, рэформа была яшчэ магчыма, што дало б нагоду „да ўздыму і да засцярогі перад паразамі другой паловы XVII ст. і заняпадам у XVIII ст.“. Трэба было схіліць шляхту да гэтага „шляхам умелых кампрамісаў і пераконвання“ (затое аўтар

³⁷ *Dzieje Polski* pod redakcją J. Topolskiego. Warszawa, 1975. S. 254 nn.

³⁸ Kosman M. *Polska w drugim tysiącleciu*. Tom I: *Czasy narodu i państwa szlacheckiego*. Toruń, 2007; асабліва раздзел *Złudne uspokojenie*, які ахоплівае заканчэнне панавання Жыгімонта III і праўленне ўладзіслава IV (падзагалолак: *Cisza przed burzą*), с. 221–234.

³⁹ *Zarys historii Polski* pod redakcją J. Tazbira. Warszawa, 1979. S. 238.

⁴⁰ *Wielka historia Polski*: Grzybowski S. *Dzieje Polski i Litwy (1506–1648)*. Kraków, 2000; Gierowski J. A. *Rzeczpospolita w dobie Złotej wolności (1648–1763)*. Kraków, 2001. Labuda G. *Zadania i cele poznawcze syntezy historii Polski od prawnieku do współczesności* // Forum Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Bankowości. R. IX, № 19. Poznań, 2004 (Prace Instytutu Historii Politycznej, № 4). S. 29–38.

сумняваецца ў магчымасці ўвядзення зменаў у сістэму вольнай элекцыі, не кажучы пра абсалютызм або спадчынную манархію). Быць можа, але ж у гісторыі мы маем справу з сітуацыямі магчымымі або адваротнымі, што часта залежыць ад індывідуальнасці правадыроў. Але ж — быць можа...

Перакананасць апольскага даследчыка падаецца захапляльнай і грунтуецца на дасканалым (мала хто сёння так пранікліва застаецца за панібрата з крыніцамі XVII ст. і ведае іх знутры, разумее іх дух!) веданні архіўных дакументаў і друкаваных выданняў эпохі Вазаў. А асаблівую абазнанасць у літоўскіх справах праявіў у выдадзенай амаль на два дзесяцігоддзі пазней кнізе, якая з-за малога накладу і недахопу належнай прэзентацыі не выйшла за межы вузкага кола даследчыкаў эпохі, а з улікам яе дзівоснага зместу павінна б заняць месца побач са шматразова ўзнаўлянымі і шырока папулярызаванымі працамі вышэйзгаданага Ўладзіслава Лазіньскага, Яна Станіслава Быстроны або Станіслава Васілеўскага. Пры гэтым *абачлівы* аўтар свядома затрымаў на некалькі гадоў яе выданне па меркаваннях... палітычных, бо адзін з яе галоўных герояў воляй выпадку насіў тое ж самае прозвішча, што і гратэскны і таямнічы кандыдат на пасаду Прэзідэнта Польшчы на ўсеагульных выбарах *Anno Domini 1990*. Станіслаў Тымінскі — старэйшаму пакаленню вядомая тая авантурная сітуацыя, малодшаму, пэўна, гэта ўжо нічога не гаворыць. Аўтар палічыў патрэбным растлумачыць чытачам, навошта ўзяўся за тэму, настолькі далёкую ад ягоных ранейшых інтарэсаў, сярод якіх побытавая тэматыка, уласна кажучы, адсутнічала. Дадзім жа яму слова, тым болей што справа датычыцца згаданых мною раней даследчых шляхоў, калі ў ходзе рэалізацыі загадзя пастаўленых задач магчыма цалкам пазапланава напаткаць зусім новыя матэрыялы, якія пабуджаюць да далейшых пошукаў.

„Кніга гэтая паўстала <...> неяк выпадкова. Яе нараджэнне пачалося ў той момант, калі пад час прагляду ў Галоўным архіве старадаўніх актаў у Варшаве карэспандэнцыі літоўскіх магнатаў мяне заінтрыгаваў заглавак так званай цыдулы пры адным з лістоў Крыштафа Дарагастайскага, вялікага

маршалка літоўскага ў 1597 – 1616 г. <...> Са зместу адназначна вынікала, што жонка маршалка, Соф’я з Радзівілаў, здраджвала яму з нейкім Станіславам Тыміньскім, адным са шляхетных слуг двара Дарагастайскага. Тая сенсацыйная інфармацыя не была, аднак, на той час для мяне дастаткова зразумелай...⁴¹.

Сенсацыйная... адна з многіх падобных справаў, хіба што яны звычайна былі ўтоеныя і не знаходзілі адлюстравання ў пісьмовай дакументацыі. А з іншага боку, рэдка калі, раз ужо былі занатаваны, траплялі ў рукі такога дапытлівага даследчыка. І Серадыка пачаў „выношваць“ тэму, якая не давала яму спакою. Дзейнічаў зусім не як чысты медыявіст, які з мізэрных фрагментаў узнаўляе цэласны вобраз, найчасцей, аднак, гіпатэтычны. У дадзеным выпадку было інакш — крыніц XVII ст. захавалася непараўнальна больш, чым з Сярэднявечча, тым болей што на дапамогу прыйшлі шчасце і вялізная дасведчанасць эрудыта, які збіраў матэрыялы — аб чым я ўспамінаў — да другога тома задуманай манаграфіі пра Жыгімонта III, якая мусіла ахапіць 1609–1632 г. А той ліст здраджанага мужа, датаваны студзенем 1610 г., быў напісаны ў абозе пад Смаленскам швагру Крыштафу Радзівілу, стрыечнаму брату той самай Соф’і, другой гераіні рамана.

Заняты іншымі — планавымі — тэмамі, гісторык спачатку быў закінуў далейшыя высвятленні, але праз некаторы час вярнуўся да іх, заахвачаны прачытаннем фрагмента адной з кніг, якая бліжэй падыходзіла

⁴¹ Sereduka J. *Księżniczka i chudopacholek. Zofia z Radziwiłłów Dorohostajska – Stanisław Tymiński*. Opole, 1995. S. 7. Кніга з’явілася праз 5 гадоў пасля той прэзідэнцкай кампаніі, калі ўжо мела месца новая элекцыя, у выніку якой Леха Валенсу змяніў пасля першага і адзінага тэрміну Аляксандр Квасьнеўскі, а Станіслаў Тыміньскі, па праўдзе кажучы, зноў з’яўся, але ўжо як кандыдат другарадны, а не першага плана. Актуалізацыю мы сустракаем толькі ўсярэдзіне тэксту, калі аўтар задумваецца: ці мог тагачасны сапернік Леха Валенсы быць нашчадкам Станіслава Тыміньскага, які жыў на пачатку XVII ст., — і прыходзіць да адмоўнай высновы (гл. с. 85).

да справы відавочна асаблівай, а менавіта — рамана княжны з бедным слугой⁴². Гэтым разам пачаў правяраць недакладнасці і прыступіў да сістэматычных пошукаў, карыстаўся парадамі больш чым дзесятка спецыялістаў (акрамя гісторыкаў, таксама знаўцаў медыцыны) з Польшчы, Літвы, Беларусі і Аўстрыі, чые прозвішчы скрупулёзна пералічыў ва ўступе да сваёй манаграфіі. Вынікі пошукаў прадстаўляў у вузкіх колах (Аполі, Торуні⁴³, Познані), каб пасля перапынку, выкліканага клопатамі аб здароўі, завяршыць усё і апублікаваць у выглядзе кнігі⁴⁴.

Відавочна, „Княжна і бедны слуга“ адрозніваецца ад іншых выданняў Серадыкі (але нароўні з імі прафесійна пацверджана дакументамі, маючы ў гэтым аспекце перавагу над працамі вышэйзгаданых асаістаў⁴⁵) тэматыкай, затое выяўляе шырокія гуманістычныя інтарэсы аўтара. Кніга чытаецца нібы дасканалая, поўная загадак аповесць, складаецца яна з шасці раздзелаў з загаловамі сапраўды літаратурнымі: „*Dramatis personae*“ („Персанажы драмы“. — *Перакл.*), „Раман Соф’і і Станіслава“, „Выкрыццё каханкаў“, „Працэс Тымінскага“, „Прымірэнне сужэнцаў“, „Так мінаюць слава і драмы людскія“. Гэта гатовы матэрыял для кінасцэнарыя або тэатральнай п’есы.

Дазволю сабе на гэтым месцы прыгадаць фрагмент выдавецкай рэцэнзіі, якую ў 1994 г. я напісаў для выдавецтва Апольскага універсітэта: „Аўтар паказаў важны фрагмент старапольскай гісторыі нораваў, трактаваны так,

⁴² Гэта была кніга Ярэмы Мацішэўскага „*Szlachta polska i jej państwo*“. Warszawa, 1969 (апісанне на с. 158–159).

⁴³ Гл: *Zofia Radziwiłłówna. Z dziejów obyczajów na Litwie okresu wczesnego baroku // Sprawozdania Toruńskiego Towarzystwa Naukowego za rok 1990. S. 18–23.*

⁴⁴ Гл: *Księżniczka i chudopacholek. S. 9 nn.*

⁴⁵ Бо найноўшыя выданні, напр. Уладзіслава Лазінскага, навуковыя рэдактары забяспечылі спасылкамі на крыніцы, якія дазваляюць адкарактаваць не адну цытату з дакумента, што звычайна падаецца „па памяці“. Будучаму выдаўцу гэтай — таксама як і іншых — прац Я. Серадыкі не давядзецца браць на сябе такія клопаты.

як належыць тонкаму даследчыку, з улікам гістарычнага кантэксту (дадам: і асабліва рэаліяў і спецыфікі Вялікага Княства Літоўскага) і шэрагу спадарожных матываў. Без перабольшвання можна сказаць, што гістарыяграфія атрымала вобраз другога вялікага рамана з радзівілаўскага кола. Той, першы, датычыўся, канешне, Барбары Радзівілаўны“.

Ужо тады я звярнуў увагу на белетрыстычныя матывы, бездакорна прыдатныя да сцэнарыя, а таксама на вартасці навуковай працы ў сферы такога папулярнага сёння жанру, як дакументальная літаратура.

Другі выдавецкі рэцэнзент, Ярэма Мацішэўскі, заўважыў, між іншым: „Ян Серадыка напісаў чарговую цудоўную, выдатна пацверджаную дакументамі манаграфію, прысвечаную айчыннай гісторыі XVII ст., а што ён выйшаў па-за межы апрацаванай датуль тэматыкі — тым лепш. Напісаў яе пры гэтым цёпла, з разуменнем спраў людскіх у індывідуальным і грамадскім вымярэннях. Гэтая кніга паглыбляе нашы веды пра польскае або польска-літоўска-рускае XVII стагоддзе, набліжае да нас людзей, якія жылі ў той час, адкрывае датуль мала спазнання рысы іх менталітэту, ладу жыцця, характару“.

Аўтар зрадніўся з тэмай і сваімі героямі, перадусім з Дарагастайскім, адной з найвыбітнейшых постацяў грамадскага жыцця Літвы і Рэчы Паспалітай у першай палове XVII ст. У значнай ступені прачытанне біяграфіі вялікага маршалка літоўскага пяра Казіміра Лепшага⁴⁶ ў нацыянальным даведніку заахваціла яго некалькі гадоў даследаваць любоўна-скандальны матыв. Наколькі гэты тэкст, якому ўжо споўнілася паўстагоддзя, паслужыў для яго адным з арыенціраў (у ім знаходзілася таксама кароткая інфармацыя пра шлюбную здраду), дык, завяршаючы ўласныя даследаванні, мог бы напісаць для PSB значна шырэйшы жыццяпіс гэтага магната. Замяніла яго кніга, а таксама напісаныя пасля яе заканчэння артыкулы, асабліва

⁴⁶ Lepszy K. *Dorohostajski Krzysztof Mikołaj z przydomkiem Moni-wid, h. Leliwa (1562–1615)* // *Polski Słownik Biograficzny*. T.V. Kraków, 1939–1946. S. 330–333.

пра побыт хваравітага Крыштафа на курорце ў Сілезіі і ягоную смерць ва Ўроцлаве⁴⁷, адкуль цела было перавезена сваякамі (двойчы быў жанаты, ад шлюбу з Соф'яй Радзівілаўнай пакінуў сына — Уладзіслава) у Мураваную Ашмянку, дзе адбылося пахаванне ў кальвінскім зборы. Асобна заняўся аналізам ягоных выхаваўчых прадпісанняў для другой жонкі (была ёю якраз Соф'я)⁴⁸, а таксама тэстаментам⁴⁹ і інвентаром рухомай маёмасці⁵⁰. Згадваў гэтую постаць і ў іншых працах, датычных літоўскай магнатэрыі, а таксама стаў хадайнікам ушанавання памяці свайго „пра-тэжэ“ на месцы яго скону: у эпілогу манаграфіі апеляваў менавіта да ўроцлаўскіх гуманітарыяў, каб падтрымалі ініцыятыву ў справе размяшчэння на фасадзе гандлёвага дома „Фенікс“ дошкі з паведамленнем, што на гэтым месцы

⁴⁷ *Krzysztof Dorohostajski na Dolnym Śląsku // Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. 1996, № 1–3. S. 350–356.

⁴⁸ *Instrukcje „wychowawcze“ Krzysztofa Dorohostajskiego dla żony Zofii Radziwiłłówny // Duktem czasów. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Mariana Kaczmarska*. Opole, 1996. S. 291–303.

⁴⁹ *Testament Krzysztofa Moniwida Dorohostajskiego // Aere Perennius*. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Gerarda Labudy na 85-lecie urodzin. Poznań, 2001. S. 101–114.

⁵⁰ Праца з гэтай серыі („*Inwentarze majątku ruchomego Krzysztofa Dorohostajskiego, marszałka wielkiego litewskiego*“, камп'ютарны друк, с. 34), падрыхтаваная да друку ў пачатку 2008 г., завяршае цыкл даследаванняў, звязаных з гэтай постаццю. Гэта скрупулёзна прадстаўлены і пранікліва ахарактарызаваны спіс, які грунтуецца на датычных тэстамента ад 12 траўня 1615 г. нерухомай маёмасці (пералік знайшоўся ў згаданай апошняй волі) і рухомасці (у дадзеным выпадку падрыхтоўка спісаў патрабавала велізарных намаганняў). Гл. таксама: *Militaria Krzysztofa Moniwida Dorohostajskiego // Litwa w epoce Wazów*. *Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Pod red. W. Kriegseisena i A. Rachuby. Warszawa, 2006. S. 355–371. Некалькі гадоў чакае публікацыі таксама „*Oporządzenia jeździeckie w zbiorach Krzysztofa Dorohostajskiego*“ (камп'ютарны друк, с. 13), складзены для падрыхтаванай найноўшай памятнай кнігі для праф. Юліюша Бардаха да юбілею літуаністычных даследаванняў (падкрэсліванне маё. — М. К.).

некалькі стагоддзяў таму стаяла камяніца „Пад Залатым Дрэвам“, у якой (трэба было ўспомніць) «памёр па дарозе на лячэнне да Цепліцаў <...> маршалак в. літоўскі, палітык, ваяр, літаратар і навуковец, перадусім аўтар „Гіпікі“. Быў бы сапраўды задаволены, — дадаў, — калі б менавіта такі мог быць дадатковы эффект гэтай кнігі, насамрэч пабочны ў адносінах да яе асноўнага зместу, але, можа, значна больш трывалы за яе. Пэўна ж, больш відовішчны, бо практычна штодня надпіс чыталі б не толькі жыхары ўроцлава, але і многія турысты, якія наведваюць гэты горад. Думаю таксама, што быў бы гэта прыгожы жэст у напрамку братаў нашых ліцвінаў, які падкрэсліваў бы нашу памяць пра іх вялікага суайчынніка і ў той жа час грамадзяніна агульнай для нас тады Рэчы Паспалітай»⁵¹. Гісторык з Аполя, шукаючы сляды, пакінутыя маршалкам, кансультаваўся, між іншым, з Адамам Мальдзісам з Мінска, а таксама з Вітаўтасам Раўдэлюнасам і Антанасам Цілам з Вільні. Апошні па ягонай просьбе выправіўся ў Мураваную Ашмянку, дзе, аднак, — як напісаў у лісце 8 красавіка 1991 г., слядоў Дарагастайскіх у касцёле, пабудаваным у XVIII ст., не знайшоў, таксама як і ў каталогу рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі Навук, спасылаючыся толькі на вядомыя матэрыялы з працы Чэслава Янкоўскага пра *Ашмянскі навет* і на навейшы — выдадзены ў Мінску — Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі, з якога далучыў да ліста ксеракопію на цікавую тэму.

Кніга „Княжна і бедны слуга“ выклікала значнае рэха па Беларусі, дзе яе аўтар стаў класікам даследаванняў XVII ст. і асабліва — постаці Дарагастайскага, якая карыстаецца вялікай пашанай. Каб адзначыць 445-я ўгодкі з дня яго нараджэння — юбілей, які прыпаў на 2007 г. — былі арганізаваны адмысловыя ўрачыстасці і выдадзены ў шыкоўным выглядзе слынны твор маршалка. У сувязі з гэтым цікавую перапіску з аўтарам манаграфіі вяла перакладчыца „Гіпікі“ на беларускую мову Святлана Ішчанка. Гісторыка з Аполя, канешне, запрасілі як ганаровага гос-

⁵¹ *Książniczka i chudopachotek*, s. 129.

ця на святкаванні, але, на жаль, стан здароўя не дазволіў яму ўдзельнічаць.

З сучаснай Беларуссю ён завязаў знаёмства, як мы ведаем, значна раней — у дзяцінстве, прычым у драматычных абставінах. Праз шмат гадоў наведваў яе некалькі разоў, між іншым, як удзельнік міжнароднай навуковай канферэнцыі ў Мінску „Традыцыі і перспектывы інстытутаў парламентарызму ў Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропе XV–XX ст.“ (29–30 траўня 2001 г.), пад час якой выступіў з дакладам на тэму ўдзелу міністраў Вялікага Княства Літоўскага ў соймах Рэчы Паспалітай абодвух народаў на прыкладзе эпохі Вазаў⁵².

Плёнам выступленняў Яна Серадыкі на канферэнцыях і ўдзелу ў калектыўных працах сталі — акрамя вышэйназваных — публікацыі на тэмы парламентарнай актыўнасці Радзівілаў⁵³, прававой культуры літоўскай магнатэрыі⁵⁴, канфліктаў паміж маршалкамі абедзвюх частак Рэчы Паспалітай⁵⁵, нарэшце, цыкл доследаў „Мема-

⁵² Пашыраная версія гэтага тэксту з’явілася ў зборніку прац Я. Серадыкі, гл. спасылку ніжэй.

⁵³ *Udział Radziwiłłów w sejmach panowania Zygmunta III Wazy // Miscellanea Historico-Archivistica* (Archiwum Główne Akt Dawnych). T. 3: *Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku. W kierunku polityki i kultury*. Praca zbiorowa pod red. E. Potkowskiego. Warszawa, 1989. S. 13–26.

⁵⁴ *Kultura prawna magnatów litewskich w XVI i XVII wieku // Kultura polityczna w Polsce (I) Przeszłość i teraźniejszość*. Pod red. M. Kosmana. Poznań, 1996. S. 35–46.

⁵⁵ *Konflikty marszałków koronnych z litewskimi od unii lubelskiej do połowy XVII wieku // Świat pogranicza* Księga pamiątkowa na 70-lecie urodzin Tadeusza Wasilewskiego, pod red. M. Nagielskiego, A. Rachuby i S. Górzyńskiego. Warszawa, 2003. S. 213–221.

⁵⁶ *Habsburgowie w Pamiętniku Albrychta Stanisława Radziwiłła // Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka*. Uspořádali J. Mikulec a M. Polívka. Svazek 1. Praha, 2007. S. 507–514. *Nad Pamiętnikiem Albrychta Stanisława Radziwiłła: 1. O Wielkopolsce i Wielkopolanach; cz. 2: „Inni“ Habsburgowie i Habsburżanki // Na obrzeżach polityki*. Pod red. M. Kosmana. Część czwarta. Poznań, 2007. S. 15–48.

рыяла“ канцлера Альбрэхта Станіслава Радзівіла⁵⁶, у тым ліку пра такі блізкі аўтару Пінск (асяродак Палесся ведаў галоўным чынам са старапольскіх крыніц і з уласнага до-сведу — таго, часоў акупацыі, а таксама пачатку XXI ст.)⁵⁷.

Літоўскія сюжэты знаходзілі адлюстраванне ў пра-блемных трактоўках⁵⁸, датычных усёй Рэчы Паспалітай і асабліва — старапольскага парламентарызму⁵⁹, найлепей жа гэта відаць у вышэйзгаданых соймавых манаграфіях. Калі ж Інстытут палітычнай гісторыі Вышэйшай шко-лы кіравання і банкаўскай справы ў Познані, з якім прафесар усталяваў сувязь пасля выхаду на універсітэцкую пенсію і стаў адным з даследчых стаўпоў гэтага калек-тыву, пастанавіў адзначыць ягонае 75-годдзе з дня на-раджэння выданнем тома выбраных прац, Ян Серады-ка парэкамендаваў уключыць у яго сярод шасці вялікіх раздзелаў перадусім гэтыя, звязаныя з Вялікім Княствам

⁵⁷ *Pińsk Albrychta Stanisława Radziwiłła // Kultura polityczna w Polsce*. Pod red. M. Kosmana. T. VI: *Litwa w polskiej tradycji i kultu-rze politycznej*, część druga. Poznań, 2006. S. 37–49.

⁵⁸ Здалёк пазіраў на Літву і зблізку — на яе ўплывовых прадстаўнікоў Джаванні Паола Мукантэ, цырыманиймайстар папскага двара, які ў 1596 г. суправаджаў у легацыі ў Польшчу кардынала Энрыка Каэтані, а пасля вяртання ў Рым у 1598 г. склаў справаздачу пра экзатычную для яго выправу. Гл.: Ka-chorowski W. i Seredyka J. *Polska i Polacy końca XVI wieku we- dług Giovanniego Paola Mucante // Kultura polityczna w Polsce*. Pod red. M. Kosmana. T. IV: *Swoi i obcy*, część I. Poznań, 2004. S. 49–69.

⁵⁹ Прыкладам сапраўды падзвіжніцкай працы назавем багата, як звычайна, дакументаваную і поўную таблічных уставак кнігу *Parlamentarzyści drugiej połowy panowania Zygmunta III Wazy* (Opole, 1989), што ахоплівае ўсю Рэч Паспалітую. Кніга хоць і патрабуе асаблівай канцэнтрацыі пры чытанні, аднак аблягчае працу наступным пакаленням даследчыкаў. Тут варта заўважыць, што такая каштоўная праца была выдадзена малым — тым старым — накладам, аўтару ж вызначылі ліміт: 10 аркушаў, у выніку чаго ён не здолеў рэалізаваць першасную задуму разгледзець сенатараў і паслоў усяго 45-гадовага панавання Ягелона па кудзелі.

і выдадзеныя ўпершыню ў папярэднія гады, а менавіта: спрэчкі пра Копысь⁶⁰, пра касцёл у радзівілаўскай сядзібе⁶¹, а таксама выхаваўчыя прадпісанні Дарагастайскага жонцы, якая прычыніла яму столькі турбот⁶². Больш за тое — акрамя згадкі дэбюту, звязанага з паўстаннем Хмяльніцкага⁶³, уключыў у том дзве новыя працы: пра ўдзел у соймавым жыцці сенатараў эпохі Жыгімонта III⁶⁴, а таксама міністраў 1587–1668 г., ці эпохі ўсіх трох польскіх Вазаў⁶⁵. Гэтыя працы былі, вядома, дапоўнены вынікамі даследаванняў і роздумаў апошніх некалькіх дзесяцігоддзяў.

На даследчыя дасягненні свайго настаўніка ў галіне літуаністыкі звярнуў увагу дваццаць гадоў таму ягоны найвыбітнейшы вучань⁶⁶, сярод жа 16 аўтараў прысвечанага яму тады юбілейнага выдання знайшліся тыя, што напісалі на тэмы, датычныя ўласна Літвы (епіскапат, войска)⁶⁷. У значна большай колькасці з’явіліся яны ў прыгожай памятнай кнізе да 75-гадовага юбілею ў 2004 г. (*Studia Historyczno-Prawne*). Успамінаючы ж сёння здабытак Яна Серадыкі ў даследаваннях гісторыі старадаўняй Літвы, не магу не прыгадаць нашых сумесных вандровак у мінулыя гады па Горадзе Гедыміна і Віленшчыне, а таксама пазнейшых навуковых

⁶⁰ *Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku*. Poznań, 2003. Rozdział II: *Magnackie spory o posiadłość kopyską w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*. S. 55–110.

⁶¹ III. *Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański w XVI–XVII wieku*, — тамсама, s. 111–140.

⁶² IV. *Instrukcje „wychowawcze“ Krzysztofa Dorohostajskiego dla żony Zofii Radziwiłłówny*, — тамсама, s. 141–154.

⁶³ I. *Stosunki ukraińsko – rosyjskie w 1648 roku*, — тамсама, s. 21–54.

⁶⁴ V. *Senatorowie Rzeczypospolitej na sejmach Zygmunta III Wazy (1587–1632)*. S. 155–238.

⁶⁵ VI. *Ministrowie Rzeczypospolitej na sejmach epoki trzech Wazów (1587–1668)*. S. 239–311.

⁶⁶ W. Kaczorowski. *Jubileusz profesora Seredyki // Trybuna Opolska* № 50 z 28.II.1989 r. S. 6.

⁶⁷ *Z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu*. Seria Historia, № XXVI. Opole, 1988 (тэксты М. Космана і Г. Віснера, часткова таксама іншых аўтараў).

дыскусій, асабліва ў перыяд, калі рэктар з Аполя па маёй просьбе ўдзельнічаў у працах Навуковай рады Бібліятэкі Курніцкай ПАН, часта карыстаўся зборамі гэтага цэнтра і публікаваўся ў яе „*Pamiętniku*“ (1976–1982), а пазней, у 1998 г., пажадаў прыняць запрашэнне да ўдзелу ў працах калектыву ў Познані, які я тады ўзначальваў, быў таксама ініцыятарам майго дзесяцігадовага штатнага супрацоўніцтва з Апольскай *Alma Mater* і яе добрым духам у 1983–1993 г. Рэгулярна сустракаліся мы ў той час у ягонай гасціннай кватэры на вуліцы Плебісцытавай і ў атачэнні кніг і нататак вялі доўгія размовы пра гісторыю даўніх вякоў і найноўшую, а таксама пра сучаснасць. А зблізіла нас трыццаць шэсць гадоў таму Вільня „*maix*“ Ягелонаў і Ягоных Вазаў...

Апоўдні 20 жніўня 2008 г. на могілках у Аполі са сваім выбітным папярэднікам ад імя шматлікіх прысутных сяброў, калег і супрацоўнікаў Апольскага ўніверсітэта развітаўся ў хвалюючых словах рэктар — прафесар Станіслаў Ніцея⁶⁸.

⁶⁸ Матэрыялы пра Яна Серадыку (у тым ліку прамову рэктара Ніцеі) гл. у часопісе Апольскага ўніверсітэта „*Index*“, № 7–8 (91–92) 2008 г.

У кніжнай серыі
Бібліятэка часопіса „Беларускі Гістарычны Агляд“
выйшла даследаванне польскага гісторыка
Мацея Мруза

**Каталіцызм на паграніччы:
адносіны каталіцкай царквы да
ўкраінскага і беларускага пытання
ў Польшчы ў 1918–1925 г.**

Мінск: Медысонт, 2008 (ISBN 978-985-6887-41-6)

У кнізе ўпершыню ўсебакова даследуюцца складаныя нацыянальна-рэлігійныя праблемы ўсходняга памежжа адроджанай польскай дзяржавы — абшару сутыкнення і ўзаемапранікання розных культур, веравызнанняў і нацыянальных традыцый, на якім яшчэ захоўвалася памяць пра супольнае жыццё народаў даўняй Рэчы Паспалітай. Аўтар выкарыстаў малавядомыя дакументы і матэрыялы як з польскіх, так і з замежных архіўных збораў.

Выданне адрасавана навукоўцам-гуманітарыям, выкладчыкам гісторыі і рэлігіязнаўства, а таксама ўсім, хто цікавіцца гісторыяй Заходняй Беларусі.

Роля Мікалая Пахлябаева ў падрыхтоўцы замаху на Вільгельма Кубэ¹

Юры Туронак

Паводле звестак Вячаслава Селяменева і Віктара Шымоліна, органы дзяржаўнай бяспекі закінулі на тэрыторыю акупаванай Беларусі дзесяць спецгруп, якія спрабавалі арганізаваць забойства генеральнага камісара Беларусі Вільгельма Кубэ. Аднак, акрамя жадання, усе іх намаганні былі безвыніковыя і не мелі дачынення да замаху, які здзейснілі падпольшчыца Марыя Осіпава і служанка Кубэ Алена Мазанік пад кіраўніцтвам камандавання партызанскага атрада „Дзімы“, падпарадкаванага Разведупраўленню Генштаба Чырвонай Арміі, а не ведамству дзяржаўнай бяспекі².

Узнікае пытанне: па-першае, што абумовіла поспех атрада „Дзімы“, асноўнай задачай якога была ваенная разведка і дыверсійная дзейнасць, а не рэалізацыя чэкісцкіх праектаў? Па-другое, чаму Осіпава, якую быццам яшчэ з восні 1941 г. пераследавала ідэя забойства генеральнага камісара, вырашыла дзейнічаць толькі пасля атрымання ўказання камандавання атрада „Дзімы“, а не чэкісцкіх груп і атрадаў, з якімі яна супрацоўнічала? І ўрэшце, па-трэцяе, што паўплывала на Мазанік, якая паслядоўна адмаўлялася супрацоўнічаць з чэкісцкімі групамі, але хутка пагадзілася

¹ У артыкуле разглядаюцца наступствы канфлікту Кубэ з шэфам СС і паліцыі ў Беларусі групэнфюрэрам Готбергам, абумоўленасць якога пададзена ў кнізе аўтара „Беларусь пад нямецкай акупацыяй“, Мінск, 1993 (гл. раздзел „Метады акупацыі ў Беларусі“).

² Селеменев В., Шимолин В. Охота на палача. Минск, 2007; Лота В. Операция „Возмездие“ // Красная Звезда. Москва, 2005. №№ 2–5.

з патрабаваннем Осіпавай і камандавання атрада „Дзімы“ і падклала забойную міну пад матрац Кубэ?

Доўгі час даследчыкам цяжка было высветліць гэтыя пытанні з прычыны заслоны сакрэтнасці, якая больш за паўстагоддзя ахутвала дзейнасць атрада „Дзімы“ і яго камандавання. І калі многія падзеі партызанскага руху ў Беларусі вывучаліся да дробязяў, то інфармацыя пра атрад „Дзімы“ замоўчвалася або публікаваліся агульныя і малаістотныя звесткі. Апошнім часам заслона таямнічасці крыху прыпаднялася. Гэта выкарыстаў Уладзімір Лота, якому пашанцавала папрацаваць у ваенным архіве. У 2005 г. вынікі сваіх доследаў пра забойства Кубэ і дзеянні камандавання атрада „Дзімы“ Лота апублікаваў на старонках маскоўскай газеты „Красная Звезда“, хоць, на жаль, апублікаваны матэрыял не дакументаваўся. Магчыма, яшчэ не надышоў час спасылацца на архіваліі гэтага атрада. Невыпадкава Яўген Бараноўскі, выдатны даследчык гісторыі партызанскага руху ў Беларусі, адзначыў у прадмове да першага выдання кнігі Селяменева і Шымоліна, што беларускія гісторыкі „не валодаюць усёй сукупнасцю матэрыялаў пра згаданы вышэй атрад“³. Такім чынам, і нашы звесткі не могуць быць вычарпальнымі.

Пад партызанскім псеўданімам „Дзіма“ ў Беларусі дзейнічаў Давід Ільіч Кеймах. Нарадзіўся ён у 1906 г. у Адэсе, у сям’і краўца, скончыў Маскоўскі электратэхнічны інстытут, працаваў старшым інжынерам навукова-даследчай лабараторыі Галоўнага артылерыйскага ўпраўлення Чырвонай Арміі. Апошнія даваенныя гады працаваў разам з Рыгорам Ліньковым, абодва былі партыйнымі дзеячамі: Лінькоў — парторгам, а Кеймах — членам партбюро лабараторыі⁴.

³ Селеменев В., Шимолін В. Охота на гауляйтера. Минск, 2006. С. 4.

⁴ Тут і далей пра Д. Кеймаха: Ліньков Г. Партизанская дружба. Воспоминания о боевых делах партизан-евреев. Москва, 1948. С. 36–44; Лота В. Операция „Возмездие“; Партизанское формирование Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944). Минск, 1983.

У верасні 1941 г. Лінькова прызначылі камандзірам, а Кеймаха — камісарам разведвальна-дыверсійнага атрада, які неўзабаве дэсантавалі ў Беларусь. Аднак дэсант быў няўдалы — людзі аказаліся раскіданымі малымі групамі на дзесяткі кіламетраў адна ад адной. Толькі праз месяц Лінькоў сустрэў Кеймаха і частку дэсантаваных людзей.

Ва ўмовах суровай зімы, адсутнасці сувязі з камандаваннем за лініяй фронту, у сувязі з недахопам ўзбраення і іншымі цяжкасцямі давалося раздзяліць атрад на дзве часткі — адной камандаваў Лінькоў, а другой — Кеймах. Але і гэтая „дэцэнтралізацыя“ не палепшыла становішча, і ў другой палове лютага 1942 г. Кеймах са сваёй групай вярнуліся ў савецкі тыл.

Напрыканцы сакавіка 1942 г. Кеймах быў паўторна дэсантаваны ў Халопеніцкі раён Мінскай вобласці. Спачатку знаходзіўся ў складзе атрада Лінькова, але неўзабаве быў прызначаны ў самастойны атрад пад камандаваннем Васіля Шчарбіны. Пасля трагічнай смерці Шчарбіны (24.09.1942) Кеймах узначаліў атрад як яго адзіначальнік, а ў кастрычніку быў прызначаны камандзірам гэтага атрада. Урэшце ў снежні 1942 г. атрад Кеймаха быў перанесены з Віленскай вобласці ў Лагойскі раён Мінскай вобласці. Тут было вызначана яго кіраўніцтва: камандзірам быў Давід Ільіч Кеймах, начальнікам штаба — Дзмітры Фёдаравіч Чупрыс, начальнікам разведкі і контрразведкі — Якуб Іванавіч Свентаржыцкі⁵.

7 траўня Разведупраўленне Генштаба прыслала ў атрад маёра Мікалая Пятровіча Фёдарова, які лічыўся памочнікам капітана Кеймаха. Вядома, што звычайна капітаны падпарадкоўваюцца маёрам, а не наадварот. Па гэтай прычыне прызначэнне Фёдарова выклікала ў атрадзе зразумелае напружанне — пакуль што Кеймах надалей камандаваў, але лічыўся з тым, што з часам будзе вымуша-

⁵ Мачульский Р. Вечный огонь: Партизанские записки. Минск, 1978. С. 227.

⁶ Фёдараў Мікалай Пятровіч нарадзіўся 15 чэрвеня 1915 г. у вёсцы Кайвакса Наўгародскай губ. Скончыў Ленінградскую

ны падпарадкоўвацца вышэйшаму рангам Фёдараву. Пра гэта сведчыў службовы рост Фёдарова, які ў ліпені 1943 г. быў афіцыйна прызначаны намеснікам камандзіра атрада. Яго далейшае павышэнне ў значнай меры залежала ад паспяховага выконвання загадаў вышэйшага камандавання⁶.

Атрад Кеймаха паспяхова выконваў дыверсійныя задачы, у прыватнасці на чыгунцы, але да другой паловы жніўня 1943 г. амаль не займаўся падрыхтоўкай замаху на генеральнага камісара Кубэ. Праўда, за час знаходжання ў Лагойскім раёне камандаванне атрада наладзіла сувязь з мінскай падпольшчыцай Марыяй Осіпавай, але пакуль што пытанне замаху імі не разглядалася. Ані Осіпава, ані людзі Кеймаха не ведалі, як прыступіцца да Кубэ, і хоць чулі пра яго служанку Алену Мазанік, аднак не былі з ёю знаёмыя і доступу да яе не мелі.

Такім чынам, яшчэ ў другой палове жніўня магчымасці Кеймаха і Осіпавай не былі большымі, чым у чэкiсцкіх дыверсантаў, якія таксама спадзяваліся прыцягнуць Мазанік да замаху на Кубэ, на што яна не пагаджалася. Магчыма, тым, хто хацеў знішчэння Кубэ, давялося б адкласці свае намеры ў архіў няздзейсненых праектаў, калі б не нечаканае ўключэнне Мікалая Пахлябаева.

Мікалай Васілевіч Пахлябаеў быў дырэктарам нямецкага кінатэатра, але ў Мінску мала хто яго ведаў. Па сутнасці, нічога не ведала пра яго і сястра Алены Мазанік, Валянціна Шчуцкая, нягледзячы на яе блізкія дачыненні з Пахлябаевым. Гэтая акалічнасць дазваляла яму гаварыць пра ся-

артылерыйскую школу (1936), вучыўся ў Ваеннай акадэміі імя Фрунзе (1940–1941). З 1941 г. на фронце, удзельнік абароны Масквы. З траўня 1943 г. удзельнік разведвальна-дыверсійнага атрада „Дзімы“, а з ліпеня 1943 г. намеснік яго камандзіра Давіда Кеймаха, удзельнічаў у падрыхтоўцы забойства В. Кубэ. Са студзеня 1944 г. камандзір партызанскага атрада на тэрыторыі Украіны і Польшчы, загінуў 17 красавіка 1944 г. у баі каля горада Хэлм. Герой Савецкага Саюза.

⁷ Мазанік Е. Г. Казнь фон Кубе — гаулейтера Белоруссии // Партизанские были: Сборник записок, дневников и воспоминаний. Москва: Воениздат, 1958. С. 479.

бе неабходнае — ніхто з мінскіх дзеячаў не мог праверыць ягоных персанальных звестак.

Пасля няўдалага замаху на Кубэ ў Мінскім гарадскім тэатры (22.06.1943) Пахлябаеў наладзіў сувязь з камандаваннем атрада „Дзімы“. Мазанік, спасылаючыся на ягоныя звесткі, пісала ў сваіх успамінах, што Пахлябаеў няраз бываў у гэтым атрадзе⁷. Ён выдаваў сябе за дзеяча камуністычнага падполля, паўтараў свае біяграфічныя звесткі, імкнуўся зацікавіць камандаванне сваім уплывам на высокіх нямецкіх службоўцаў у Мінску і магчымасцямі антыфашысцкай дзейнасці.

Верагодна, у другой палове жніўня 1943 г. Пахлябаеў паведаміў камандаванню атрада пра сваю гатоўнасць арганізаваць сустрэчу Осіпавай з Мазанік. Згодна са сведчаннем Рамана Мачульскага, сакратара Мінскага падпольнага абкама КП(б)Б і камандзіра партызанскага злучэння Барысаўска-Бягомльскай зоны, пад час чарговага візиту Осіпавай у атрад Кеймах і начальнік разведкі і контрразведкі Свентаржыцкі раілі ёй сустрэцца з Пахлябаевым, з яго дапамогай пазнаёміцца з Мазанік і выведаць, ці згодна яна ўдзельнічаць у замаху на Кубэ⁸.

Даручэнне камандзіраў атрада, па сутнасці, яшчэ нічога не вырашала. Яны не ведалі Пахлябаева, таксама не ведалі, што хаваецца за яго незвычайнай прапановай. Перш за ўсё, дзіўна гучалі персанальныя звесткі, якія распаўсюджваў Пахлябаеў. Пасля вайны іх апублікавала Мазанік: „Пахлябаеў да вайны служыў у Савецкай Арміі. У першыя дні вайны ён быў цяжка паранены. У непрытомным стане яго падабралі немцы і паклалі ў бальніцу для ваеннапалонных у Мінску. Пасля выздараўлення з дапамогай медсястры Пахлябаеў уцёк. Пазней яму ўдалося ўладкавацца на працу ў кінатэатры, дзе неўзабаве стаў дырэктарам“⁹.

Характарызуючы асобу Кеймаха, ягоны сябра Рыгор Лінькоў пісаў пасля вайны: „[Кеймах] вызначаўся дзіўнай

⁸ Мачульский Р. Вечный огонь: Партизанские записки. С. 228.

⁹ Мазаник Е. Г. Казнь фон Кубе — гаулейтера Белоруссии. С. 479.

здольнасцю ацэньваць людзей, іх погляды і паводзіны. Ён лёгка выяўляў падасланых немцамі правакатараў і шпіёнаў¹⁰. Як жа паставіўся партызанскі камандзір да Пахлябаева, ягоных біяграфічных аповедаў і прапановы, якая мелася распачаць працэдуру замаху на Кубэ? Можам не сумнявацца ў тым, што Кеймах выкарыстаў усе даступныя яму магчымасці праверкі верагоднасці звестак Пахлябаева. Ужо на пачатку праверкі сумненні Кеймаха выклікала спасылка Пахлябаева на ягоны ўдзел у дзейнасці мінскага камуністычнага падполля, чаго не пацвердзіла ні Осіпава, ні іншыя падпольшчыкі. У такой сітуацыі Кеймах звярнуўся па інфармацыю пра Пахлябаева ў ваеннае ведамства ў Маскве, якое даслала наступную радыёграму: „Пахлябаеў Мікалай Васілевіч нарадзіўся 22 красавіка 1907 г. у вёсцы Кувыка Актарскага раёна Саратаўскай вобласці. Працаваў у Маскве на будаўніцтве электразавода. Вучыўся ў школе лётчыкаў, але быў выключаны з прычыны слабoga здароўя. У 1937 г. паступіў у вышэйшую школу прафесійнага руху. У чэрвені 1940 г. накіраваны на працу ў аддзел культурна-масавай работы ўсесаюзнага цэнтральнага савета прафсаюзаў. 25 чэрвеня 1941 г. Пахлябаева прызвалі ў Чырвоную Армію. Быў малодшым камандзірам, памочнікам палітрука. Знік без вестак пасля першых баёў з фашыстамі“¹¹.

Цяпер дапытлівы Кеймах ужо мог пераканацца, што персанальныя звесткі Пахлябаева не адпавядалі сапраўднасці. Па-першае, як сведчыла інфармацыя ваеннага ведамства, да вайны ён не служыў у Чырвонай Арміі. Па-другое, цяжка параненых чырвонаармейцаў нямецкія ахоўнікі, як правіла, прыстрэльвалі, а не адпраўлялі ў бальніцы. Па-трэцяе, бальніцы для савецкіх ваеннапалонных у Мінску не было, і таму Пахлябаеў не мог там лячыцца, а потым збегчы і схвацца, каб ўрэшце, пасля ўцэкаў, стаць дырэктарам кінатэатра.

¹⁰ Линьков Г. Партизанская дружба: Воспоминания о боевых делах партизан-евреев. С. 39.

¹¹ Лота В. Операция „Возмездие“.

Фальшывыя паказанні Пахлябаева ўспрымаліся Кеймахам як доказ яго імкнення змоўчыць перад падпольшчыкамі і камандаваннем атрада свае паводзіны ў нямецкім палоне і кантакты з паліцэйскімі ўладамі ў Мінску. А гэта выклікала абгрунтаванае падазрэнне Кеймаха, што, кажучы аб магчымасці прыцягнення Мазанік да замаху на Кубэ, Пахлябаеў выконваў даручэнне нямецкай службы бяспекі або дзейнічаў у рамках сваёй агентурнай сувязі, або ў доказ нібыта атрыманай інфармацыі аб незацікаўленні паліцэйскіх уладаў лёсам Кубэ. Такім чынам, камандаванне атрада павінна было ўпэўніцца, што паліцэйская ахова Кубэ будзе глядзець скрозь пальцы на дзеянні, якія былі б жаданымі доказамі ліквідацыі генеральнага камісара агентамі бальшавіцкай Масквы.

Кеймах апынуўся перад дылемай. З аднаго боку, ён мог праігнараваць прапанову Пахлябаева і адмовіцца ад рэалізацыі падазронага мерапрыемства, што, аднак, выключыла б магчымасць кантакту і супрацоўніцтва з Мазанік і ў выніку — ліквідацыі Кубэ. Але, з другога боку, ухваленне прапановы Пахлябаева не было бяспечным — раней ці пазней эсэсаўская змова супраць Кубэ магла быць выкрытая, і ў такім выпадку савецкія ўлады мелі б падставу абвінаваціць Кеймаха як сакрэтнага саўдзельніка ў рэалізацыі праектаў ворага, незалежна ад таго, ці былі яны ў інтарэсах Савецкай дзяржавы.

Разважаючы аб сваім становішчы, Кеймах вырашыў асабіста паведаміць кампетэнтным уладам у Маскве пра магчымую ініцыятыву нямецкай службы бяспекі, каб атрымаць дазвол на рэалізацыю прапанаванага праекта. 19 жніўня ён даслаў у Цэнтр радыёграму з просьбай дазволіць вылет у Маскву для асабістага даклада камандаванню¹². Згоды Цэнтра на палёт у Маскву Кеймах атрымаў ужо 21 жніўня, аднак абяцаны самалёт чамусьці давялося чакаць амаль цэлы месяц. Нарэшце ў ноч з 13 на 14 верасня ён вылецеў з партызанскага аэрадрома, аднак у Маскву не даляцеў. Афіцыйнага паведамлення не было, а Лінькоў меркаваў,

¹² Тамсама.

што самалёт, на якім ляцеў Кеймах, быў збіты немцамі ў раёне горада Вялікія Лукі¹³.

Такое меркаванне было цалком верагодным і, наколькі вядома, ніхто не імкнуўся выявіць іншую прычыну трагедыі — сярод вялікай колькасці ахвяр нямецка-савецкай вайны гэтая смерць наўрад ці была заўважана. Дарэчы, і магчымасць архіўных і іншых доследаў доўгі час была вельмі абмежавана. Таму інтрыгуе заўвага Лоты, што акалічнасці гібелі Кеймаха былі „недастаткова яснымі“. Ці меў ён на ўвазе замах на жыццё Кеймаха? Гэтага Лота не піша, але дапускае магчымасць такога фіналу. Дарэчы, небеспадстаўна.

Пасля смерці Кеймаха яго намеснік Мікалай Фёдараў хутка ліквідаваў дзейны штаб атрада. Шэф штаба Дзмітры Чупрыс меўся быць пераведзены ў суседнюю партызанскую брыгаду „Штурмавая“, а начальнік разведкі і контрразведкі Якуб Свентаржыцкі знік без вестак. Гаспадаром становішча зрабіўся Фёдараў. Як пратэжэ Разведупраўлення Генштаба яго не хвалявалі сумненні Кеймаха, смерць якога развяза-ла яму рукі. Фёдараў актыўна кіраваў дзеяннямі Осіпавай, якая здолела пераканаць ці прымусіць Алену Мазанік выканаць забойства Кубэ.

На гэтым скончылася роля Пахлябаева — ён пазнаёміў Осіпаву з Мазанік, пасля чаго больш не ўдзельнічаў у падрыхтоўцы замаху.

Ужо ў палове 1950-х г. на Захадзе пачалі з’яўляцца сенсацыйныя публікацыі пра нібыта сумеснае змаганне Арміі і Бяспекі за лаўры з нагоды забойства Кубэ¹⁴. Аднак беларускія гісторыкі доўгі час не закраналі гэтага пытання, і толькі ў апошнія гады яно стала прадметам іх увагі. Выпадае, аднак, заўважыць, што допыты ўдзельнікаў замаху — Марыі Осіпавай, Алены Мазанік і іншых адбыліся ў кастрычніку 1943 г. не толькі ў кабінетах Генштаба, але і на Лубянцы, дзе кіраўнікі органаў дзяржбяспекі маглі паспяхова ўплываць

¹³ Линьков Г. Партизанская дружба: Воспоминания о боевых делах партизан-евреев. С. 44.

¹⁴ Хохлов Н. Право на совесть. Посев, Франкфурт-Майн, 1957. С. 93–94.

на паказанні апытваных удзельнікаў. Гэтага не адбылося, а стрыманая пазіцыя кіраўніцтва НКУС / НКДБ дазволіла ім засведчыць вырашальны ўдзел Разведупраўлення арміі і пастаўленага ім Фёдарава.

Апошнім словам Разведупраўлення па пытанні замаху была справаздача, адрасаваная яго начальніку генерал-лейтэнанту Ф.Ф. Кузняцову.

Вось яе тэкст, апублікаваны ўладзімірам Лотам (прыводзіцца ў арыгінале):

Доклад по вопросу об организации убийства гитлеровского генерального комиссара Белоруссии Кубе

Организаторы и исполнители операции:

Убийство Кубе организовал командир диверсионно-разведывательной группы 2-го отдела РУ ГШ КА майор Федоров Николай Петрович, псевдоним Колокол.

Главным посредником и организатором убийства Кубе явилась Осипова Мария Борисовна, псевдоним Черная, резидент Колокола в Минске. Вторым посредником и связником между Черной и Галей был директор минского кинотеатра Николай Похлебаев. Исполнителем убийства Кубе является Мазаник Елена Григорьевна, псевдоним Галя.

О подготовке и выполнении операции знали перечисленные выше пять человек.

Як бачым, Разведупраўленне паведаміла свайму начальству, што пра падрыхтоўку і рэалізацыю замаху на Кубэ ведалі пяць чалавек, аднак у справаздачы былі пералічаны чатыры — Фёдараў, Осіпава, Пахлябаеў і Мазанік. Навошта ваенным разведчыкам спатрэбілася замоўчваць перад уладамі пятага ўдзельніка? Не будзем адгадваць, ці меўся ім быць Кеймах, Свентаржыцкі, Шчуцкая ці нехта іншы — для разгледанай ролі Пахлябаева вялікага значэння гэта не мае. Больш цікава тое, што ніхто з супрацоўнікаў Разведупраўлення не назваў псеўданіма Пахлябаева, які, відаць, толькі пасля вайны быў прыдуманы і з'явіўся ў аповесцях Осіпавай, Мазанік і іншых публіцыстаў.

Здаецца, начальства органаў дзяржбяспекі не палемізавала з заключэннем Разведупраўлення Генштаба і не было супраць надання Марыі Осіпавай, Алене Мазанік і Надзеі Траян ганаровага звання Героя Савецкага Саюза, тым больш што было яно вынікам рашэння Сталіна. Аднак кіраўніцтва органаў бяспекі мела свой, адрозны ад высноваў Разведупраўлення, погляд на генезіс замаху, і не лаўры былі яго прычынай. Але ў ваенных умовах абгрунтаваць яго было складана, і вывучэнне гэтага пытання адкладвалася на больш спрыяльны, пасляваенны, час.

Доследы працягваліся пад кіраўніцтвам Лаўрэнція Цанавы, які з траўня 1943 да лютага 1951 г. быў наркамам / міністрам дзяржаўнай бяспекі Беларускай ССР. Аднак у першыя пасляваенныя гады беларускія чэкісты не змаглі высветліць новых акалічнасцяў, якія пацвярджалі б іх падазрэнні ў нямецкай правакацыі. Амаль усе ўдзельнікі і сведкі забойства Кубэ, акрамя вывезеных на самалёце ў Маскву, ужо ў першыя дні пасля ягонай смерці былі выяўлены Вялікай спецыяльнай камісіяй пад кіраўніцтвам крымінальнага саветніка Галоўнага ўпраўлення дзяржаўнай бяспекі (РШНА) штандартэнфюрэра СС Паўля Бандорфа (Bohndorf) і загінулі ў падвалах СД. Без вестак знік Пахлябаеў, загінуў і Фёдараў (паводле афіцыйнай версіі — у баі з карнікамі), а Траян не бралася пад улік — яна не здолела прыцягнуць Мазанік да супрацоўніцтва і таму, нягледзячы на сваё жаданне, не мела рэальнага дачынення да забойства Кубэ.

Такім чынам, беларускім чэкістам засталіся больш ці менш абгрунтаваныя здагадкі і падазрэнні. Усё ж мелі яны надрэнны практычны эффект. Пад уплывам магутнага Цанавы і яго ведамства Осіпава, Мазанік і Траян амаль 15 гадоў не прызнаваліся ўладамі БССР герайніямі замаху на Кубэ, аб чым сведчыла татальнае маўчанне пра іх подзвіг у выдаваных тым часам у БССР кнігах і часопісах¹⁵. Праўда,

¹⁵ Беларуская ССР у Вялікай Айчыннай вайне Савецкага Саюза (1941–1945): Бібліяграфічны паказальнік літаратуры (1941–1971) / Дзярж. б-ка БССР імя Леніна, Ін-т гісторыі АН БССР. Мінск, 1980.

у красавіку 1946 г. мінскі часопіс „Работніца і сялянка“ змясціў здымкі гэтых ардэнаносных жанчын з апісаннем іх ваенных заслуг перад Савецкім Саюзам, у якім, аднак, ніводным словам не згадваўся іх удзел у ліквідацыі генеральнага камісара (гл. рэпрадукцыю тэксту. Работніца і сялянка. 1946. № 2).

СЛАВА АДВАЖНЫМ!

М. Б. Осіпава.

Н. В. Траян.

Е. Г. Мазанік.

Марыя Барысаўна Осіпава—Герой Савецкага Саюза. Знаходзячыся ў тылу ворага, вяла актыўную дыверсійную работу. Яна дапамагала савецкім грамадзянам вырвацца з няволі, не аднаму воіну Чырвонай Арміі выратавала жыццё. Марыя Барысаўна, рызыкуючы сваім жыццём, выконвала важныя дзяржаўныя заданні. У тылу ворага яна арганізавала групу падпольшчыкаў, якія праводзілі вялікую работу сярод насельніцтва, узнімали беларускі народ на барацьбу з нямецка-фашысцкімі захопнікамі. Многа рознай зброі і медыкаменту было перапраўлена тав. Осіпавай партызанам. Часта на вуліцах Мінска паўдзяліся лістоўкі з заклікам узнімацца на барацьбу з акупантамі, сярод насельніцтва распаўсюджвалася савецкая літаратура. Гэта выконвала Марыя Барысаўна Осіпава.

Надзежда Віктараўна Траян—Герой Савецкага Саюза, партызанка.

Верная дачка беларускага народа Надзежда Траян па закліку вялікага Сталіна адразу ж увайшла ў рады народных мсціўцаў. Разам з такімі-ж, як яна, храбрымі і самаадданымі беларускімі людзьмі, не пажадушымі схіліць сваёй гордай галавы перад ворагам-чужынкам, Надзежда Траян смела ішла ў бой.

Аднойчы камандзір партызанскага атрада выклікаў да сябе Надзежду і сказаў:

— Табе даручаецца вельмі адказнае заданне. Бярэшся за яго?

— Так,—проста адказала дзяўчына.

Праз некалькі дзён у Мінску, пры правярцы дакументаў, Надзежда была арыштавана. Ёй удалося ўцячы. Але ў ле-

се яна і яе таварышы трапілі на нямецкую засаду. Завязаўся бой. Двое партызан загінулі. Надзежде зноў удалося вырвацца. А ўвечары, у той-жа дзень, яна рапартвала камандзіру аб выкананні задання.

Калі адгрымелі баі, Надзежда Траян зноў прыступіла да вучобы, якая была часова спынена вайной. Цяпер яна—студэнтка 4-га курса 1-га Маскоўскага ордэна Леніна медыцынскага інстытута. У яе залічковай кніжцы толькі добрыя і выдатныя адзнакі.

* * *

Елена Грыгор’еўна Мазанік—удзельніца Вялікай Айчыннай вайны.

За мужнасць, гераізм і бесстрашша пры выкананні баявых заданняў у тылу ворага савецкі ўрад прысвоіў ёй званне Героя Савецкага Саюза.

Калі б беларускія чэкісты ў той час мелі доступ да нямецкай архіўнай дакументацыі, якой могуць (калі захочуць) свабодна карыстацца сённяшнія даследчыкі, яны не губляліся б у здагадках і падазрэннях адносна змовы афіцэраў СС супраць Кубэ, ці адносна існавання ў атрадзе „Дзімы“ агентуры СД. Яны належным чынам ацэньвалі б мастацкія аповесці Мазанік пра тое, як яна перахітрыла ахоўнікаў рэзідэнцыі Кубэ, бо ведалі б, што зялёнае святло для гэтага запаліў Гімлер, які адхіліў прапанову Кубэ аб арганізацыі аховы ягонай рэзідэнцыі вернай яму камандай і загадаў пакінуць эсэсаўскіх ахоўнікаў, падпарадкаваных ворагу Кубэ і галоўнаму рэжысёру замаху — начальніку СС і паліцыі Готбергу і мінскай службе бяспекі СД. Ведалі б чэкісты і пра асабістыя кантакты Мазанік з нямецкім службоўцам Стэфанам Тыльнерам і шмат чаго іншага¹⁶.

Пасля смерці Сталіна (5.03.1953) і разгрому цягам 1953 г. кіраўніцтва органаў дзяржбяспекі ў Савецкім Саюзе ўзнікла новае становішча, якое дазваляла ігнараваць стаўленне гэтага ведамства да пытання забойства Кубэ. Аднак выпрацоўка новай яго версіі зацягнулася яшчэ на некалькі гадоў — не так проста было даказаць беспадстаўнасць падазрэнняў органаў адносна арганізацыі замаху.

Толькі пасля XX з'езда КПСС (1956) улады Беларускай ССР ухвалілі версію замаху, пададзеную ў заключнай справаздачы Разведупраўлення Генштаба. Пад гэтую версію пачалі падганяцца ўсе неабходныя і адпаведныя абставіны арганізацыі і выканання забойства Кубэ. Нарэшце Осіпава, Мазанік і нават Траян былі прызнаны бяспрэчнымі гераінямі замаху, што павінны былі даказаць даследчыкі, а ў выпадку адсутнасці доказаў — засведчыць прапаганда.

Новым гераіням улады раілі пісаць успаміны (чым найбольш карысталася Мазанік), іх подзвіг праслаўлялі пад дыктоўку уладаў пісьменнікі і публіцысты, ствараліся кінафільмы, ладзіліся сустрэчы з школьнай моладдзю.

¹⁶ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск, 1993. С. 124–147; тамсама спасылкі на нямецкую дакументацыю.

Адначасова пачаўся перагляд гісторыі — выпраўляліся сцвярджэнні, якія не адпавядалі патрэбам новай міфалогіі.

Бадай, у першую чаргу гэта датычыла Пахлябаева з увагі на яго ролю ў замаху. Ужо ў пяцідзесятых гадах, калі супрацоўнікі Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ і Інстытута гісторыі АН БССР рыхтавалі фундаментальнае даследаванне пра мінскае падполле, не былі знойдзены доказы падпольнай дзейнасці Пахлябаева, і ў выніку, разглядаючы пытанне замаху на Кубэ, яго імя было замоўчанае¹⁷. Праз трыццаць гадоў імя Пахлябаева не з’явілася і ў энцыклапедыі „Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне“. Не ўсе прафесійныя гісторыкі былі згодныя хлусіць.

Аднак аказалася, што без Пахлябаева не злучаецца створаная ў мінскіх кабінетах канструкцыя замаху на Кубэ. У прыватнасці, немагчыма было растлумачыць прычыну нечаканага зацікаўлення Кеймаха і Свентаржыцкага магчымасцю кантакту і супрацоўніцтва з Аленай Мазанік, чаго безвынікова дабіваліся Траян, Хэхлоў і іншыя групы чэкістаў.

Па гэтай прычыне ўзнікла неабходнасць ачысціць біяграфію Пахлябаева ад фактаў, якія ўспрымаліся б як надуманыя, неверагодныя. Невядома, хто ў Мінску кіраваў гэтай працэдурай. Так ці інакш, Мазанік выправіла свае ўспаміны, апублікаваныя ў 1958 г. Між іншым, мінская бальніца для ваеннапалонных была заменена лагерам, што больш адпавядала тагачасным рэаліям. Паводле Мазанік, паранены Пахлябаеў трапіў у палон ужо пад час першых баёў нападальнікаў ад заходняй граніцы¹⁸. Такім чынам, пададзены ёю час і месца паланення Пахлябаева наогул адпавядалі цытаваным звесткам ваеннага камандавання.

У 1993 г. Вячаслаў Кебіч, тагачасны старшыня Савета Міністраў ужо не савецкай Рэспублікі Беларусь, вырашыў

¹⁷ Аб партыйным падполлі ў Мінску ў гады Вялікай Айчыннай вайны // Звязда. 1960. 3–24 чэрв.

¹⁸ Мазанік Е. Казнь палача // Сквозь огонь и смерть: Сборник воспоминаний об обороне Минска / Сост. В. Карпов. Минск, 1970. С. 256.

адзначыць 50-ю гадавіну забойства Кубэ. 22 верасня ён запрасіў Марыю Осіпаву і Алену Мазанік і разам са словамі павагі і падзякі ўручыў ім кветкі і грашовыя прэміі¹⁹. Амаль адначасова пачалася легітымацыя ўдзелу Пахлябаева ў мінскім камуністычным падполлі, на што з 1950-х г. не рашаліся строгія партыйныя даследчыкі.

У 1995 г. імя Пахлябаева было ўключана ў спіс удзельнікаў мінскага падполля, апублікаваны ў зборніку „Мінскае антыфашысцкае падполле“. У прыватнасці, былі пададзены гады яго нараджэння (1907) і смерці (1943), тэрмін падпольнай дзейнасці (люты — кастрычнік 1943)²⁰.

Дакументальнай падставай гэтага рашэння мелася быць захаваная ў Нацыянальным архіве РБ справаздача Осіпавай аб падпольнай рабоце ў Мінску ад 13 кастрычніка 1945 г., якая, між іншым, змяшчала звесткі пра імкненне Пахлябаева ўзарваць афіцэрскае казіно на фабрыцы-кухні і два нямецкія кінатэатры ў Мінску²¹. Аднак за гэтымі намерамі не ішлі рэальныя дзеянні. Неабходна дадаць, што толькі пад канец жніўня 1943 г. Осіпава пазнаёмілася з Пахлябаевым і таму аб яго дыверсійных намерах магла ведаць, хутчэй за ўсё, ад яго самога. Раней згаданыя ёю звесткі лічыліся недастатковымі для прызнання Пахлябаева ўдзельнікам падполля.

Афіцыйнае прызнанне Пахлябаева членам антыфашысцкага падполля паўплывала на зацікаўленне беларускіх даследчыкаў яго асобай і дзейнасцю, якая ўрэшце надавала сэнс усяму сцэнарыю замаху. Такім чынам, наспела неабходнасць папулярызацыі амаль невядомага героя, у тым ліку ўсталявання мемарыяльнай дошкі на фасадзе дома № 2 па вуліцы Рэвалюцыйнай у Мінску, дзе пры немцах знаходзіўся кінатэатр, у якім працаваў Пахлябаеў.

Пачаліся новыя адкрыцці і ўдакладненні ў яго біяграфіі. Калі ў першым выданні кнігі Селяменева і Шымоліна „Охота

¹⁹ Вечерний Минск. 1993. 27 сент.; Свабода. 1994. 1–7 лют.

²⁰ Мінскае антыфашыскае падполле / Камітэт па Архівах і Справаходстве Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Мінск, 1995. С. 100.

²¹ НАРБ. Ф. 4, воп. 33а, спр. 659, арк. 27.

на гауляйтера“ (2006) Пахлябаеву прысвячалася мінімальная ўвага, ужо ў другім яе выданні (2007) была змешчана яго кароткая біяграфія і здымак. Не спасылаючыся на крыніцу, аўтары пісалі, што Пахлябаеў трапіў у палон летам 1942 г., а не пасля першых баёў з фашыстамі, пра што паведамлялі маскоўскае ваеннае ведамства, Мазанік і сам Пахлябаеў²².

Біяграфічныя неадпаведнасці працягваліся друкавацца і ў „Народнай газете“. З лістапада 2006 г. газета змясціла інфармацыю Мікалая Дуброўскага, паводле якога цяжка паранены Пахлябаеў лячыўся ў шпіталі, што размяшчаўся ў сельгасакадэміі ў Горках, і быў выкуплены ў немцаў за пяць курыных яек²³.

Новыя звесткі паведаміў у ліпені 2008 г. начальнік упраўлення культуры Мінгарвыканкама Уладзімір Карачэўскі на мітынгу з нагоды адкрыцця мемарыяльнай дошкі ў памяць Пахлябаева. Паводле Карачэўскага, Пахлябаеў быў паранены ў баі пад Магілёвам (бой адбываўся з 3 да 26 ліпеня 1941 г. — *Ю.Т.*), трапіў у палон і быў адпраўлены ў лагер для ваеннапалонных у Мінску, адкуль уцёк і ўдзельнічаў у падполлі, між іншым, уваходзіў у падпольную групу „Чорнай“ (Осіпавай)²⁴. Аднак Осіпава ніяк не пацвердзіла прыналежнасць Пахлябаева да яе падпольнай групы.

Як бачым, час і месца паланення Пахлябаева даследчыкі называюць па-рознаму, і шукаць аптымальную версію наўрад ці трэба — наколькі вядома, пакуль што не знойдзена адпаведная архіўная дакументацыя яго паланення і паводзінаў у нямецкім палоне. Магчыма, таму за апошнія 65 гадоў вывучэнне фактаў біяграфіі гэтага чалавека не пасунулася ні на крок наперад. Прапануючы свае версіі, толькі адна Мазанік спасылалася на словы самога Пахлябаева. Астатнія аўтары — Селяменеў, Шымолін, Дуброўскі і Карачэўскі — не лічылі магчымым спаслацца на крыніцу пададзенай інфармацыі.

²² Селеменев В., Шимолин В. Охота на палача. С. 147.

²³ Подзвіг не забыты // Народная газета. 2006. 3 ліст.

²⁴ Минский курьер. 2008. 2 июля.

Аднак нават дакументальнае пацверджанне месца і часу паланення Пахлябаева яшчэ не вырашыла б асноўнага пытання: чым ён заслужыў такую незвычайную ў тагачасных умовах дапамогу з боку немцаў, як транспарт, вылучаны для дарогі ў Мінск, і медычную апеку, тым больш што згодна з загадам Вярхоўнага камандавання Вермахта аб камісарах ад 6.06.1941 г. палонныя палітрукі павінны былі неадкладна знішчацца. І наўрад ці мог сябе пацешыць тым, што быў толькі памочнікам палітрука. Немцы ж Пахлябаева выратавалі і даручылі адказныя задачы. Пакуль што адзіную магчымасць высвятлення гэтага пытання даюць акалічнасці завяршэння ягонага лёсу.

Па гэтым пытанні першай выказалася Мазанік. У 1958 г. яна пісала, што пасля смерці Кубэ на мінскім вакзале гестапаўцы арыштавалі Пахлябаева, які вярнуўся з камандзіроўкі ў Ліду. Разам з ім арыштавалі Мікалая Фурца, які 21 верасня адвозіў Осіпава і Мазанік у партызанскі раён. Але тады Мазанік так закончыла сваё паведамленне: „Пра далейшы лёс мне нічога невядома“²⁵.

Аднак у сваёй „дакументальнай“ аповесці „Возмездие“, першае выданне якой выйшла ў 1981 г., Мазанік заявіла: «Праз два дні пасля вераснёўскіх падзей (маецца на ўвазе замах на Кубэ. — *Ю.Т.*), калі мы яшчэ жылі на хутары каля Янушковічаў, зайшоў да нас Фёдараў... (і сказаў: „Загінуў Пахлябаеў. Дакладней, яго схавалі разам з Фурцам... Тут жа (на мінскі вакзал. — *Ю.Т.*) падыйшла машына, іх, звязаных, кінулі ў кузаў. Праз некалькі хвілін Пахлябаева і Фурца ўжо вялі па турэмным панадворку. Нашы людзі бачылі, як іх катавалі. Падпольшчыкі маўчалі. Не здолеўшы нічога дазнацца, фашысты іх закатавалі“²⁶.

Узнікае пытанне, чаму ў 1958 г. Мазанік не спаслалася на цытаваную інфармацыю Фёдарава аб смерці Пахлябаева. Папросту таму, што аб яго лёсе ні Фёдараў, ні іншыя

²⁵ Мазанік Е. Г. Казнь фон Кубе — гаулейтера Беларусі. С. 480.

²⁶ Мазанік Е. Г. Возмездие: Документальная повесть. Минск, 1981. С. 169.

падпольшчыкі і партызаны нічога пэўнага ведаць не маглі, а цытаванае „сведчанне“ Мазанік, а ў нашы дні таксама Селяменева і Шымоліна пра іх пакаранне гестапаўцамі адпостроўвала не больш як жаданне кампетэнтных дзеячаў, якія, відаць, такім чынам імкнуліся паказаць Пахлябаева як савецкага патрыёта, пакаранага фашыстамі за ўдзел у забойстве Кубэ.

Гэткую надуманасць абвяргае пратакол камісіі Бандорфа, якая не прызнала Пахлябаева і Фурца ўдзельнікамі замаху і не назвала іх у ліку арыштаваных падпольшчыкаў²⁷. Магчыма, іх расстралялі, але не як удзельнікаў замаху, а толькі як супрацоўнікаў СД, якія зашмат ведалі і павінны былі змоўкнуць назаўсёды.

Так былі замецены сляды па-майстэрску арганізаванай паліцэйскай аперацыі, якая нагадвала вядомую Гляйвіцкую правакацыю СС²⁸. І калі гэтая правакацыя была высветлена на Нюрнбергскім працэсе, то створаны кіраўніцтвам СС міф пра забойства Кубэ маскоўскімі агентамі жыве даволі паспяхова і ў нашы дні.

Затое, у адрозненне ад Пахлябаева, Давід Кеймах меўся быць назаўсёды выкраслены з гісторыі партызанскага руху ў Беларусі. Яго імя ніколі не згадвалася ў беларускіх савецкіх і постсавецкіх энцыклапедыях, у тым ліку і ў выдадзенай у 1990 г. спецыяльнай энцыклапедыі „Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне 1941–1945 г.“, тады як усе гэтыя выданні паслядоўна змяшчалі біяграмы Фёдарова, які толькі давяршыў распачатую Кеймахам справу. Маўчалі выдаўцы і аўтары фундаментальных прац па гісторыі пар-

²⁷ Заключение донесение по вопросу о покушении на генерального комиссара Белоруссии Вильгельма Кубе // 7 дней. 2003. № 24.

²⁸ Уначы з 31 жніўня на 1 верасня 1939 г. СС арганізавала правакацыйны напад на нямецкую радыёстанцыю ў пагранічным з Польшчай горадзе Гляйвіц (цяпер Глівіцэ), у якім удзельнічалі апранутыя ў польскую уніформу эсэсаўцы і вязні канцэнтрацыйнага лагера. Гітлер выкарыстаў гэты напад як прычыну агрэсіі на Польшчу. Пазней усе ўдзельнікі нападу, з эсэсаўцамі ўключна, былі расстраляныя.

тызанскага руху ў Беларусі, якія, як правіла, не згадвалі імя Кеймаха або замянялі яго псеўданімам „Дзіма“. Рэдкім выключэннем у гэтай кампаніі дэзінфармацыі былі звесткі Рамана Мачульскага.

Аднак найбольш інтрыгавальным было стаўленне Осіпавай, якая, згодна з тэндэнцыяй уладаў БССР, імкнулася выкрасліць са сваёй біяграфіі ўсе кантакты з Кеймахам. Ані ў сваіх успамінах „Лицом к лицу“, ані пад час допытаў на Лубянцы ў кастрычніку 1943 г. яна не спасылалася на Кеймаха і Свентаржыцкага, якія ёй даручылі звязацца з Пахлябаевым і праз яго — з Мазанік, што было зыходным пунктам усёй працэдуры замаху²⁹. Паводле Осіпавай, яна не патрабавала ўказанняў і парадаў, а пазнаёміцца з Пахлябаевым ёй дапамог падпольшчык Кулікаў.

Не будзем згадваць, што было прычынай такога стаўлення да Давіда Кеймаха. Адзначым толькі — у апошнія гады знікла блакада маўчання пра гэтага партызанскага камандзіра, і гэта павінна паспрыяць выяўленню ўсёй праўды пра яго дзейнасць і лёс.

²⁹ Осипова М. Лицом к лицу // Сквозь огонь и смерть: Сборник воспоминаний об обороне Минска / Сост. В. Карпов. Минск, 2007. С. 170.

Мода на плагіят?

Генадзь Сагановіч

Плагіят — гэта экспрапрыяцыя таго адзінага віду прыватнай уласнасці, які нават... Карл Маркс лічыў неадчужальным і рашуча бараніў.

Роберт К. Мертан

Калі вы знаходзіце свой тэкст там, дзе яго не друкавалі, ды яшчэ і пад іншым прозвішчам, у наяўнасці факт крадзяжу. На мове законаў гэта называецца плагіятам (ад лац. *plagio* — выкрадаю) — наўмысным прысвойваннем прадуктаў чужой творчасці ў сферы навукі, літаратуры ці мастацтва¹. У літаратуры і мастацтве, што праўда, не заўсёды проста адрозніць плагіят ад блізкіх да яго з’яваў — запазычання, наследавання, пераймання і да т. п. Плагіятарства ж навуковых тэкстаў выяўляецца намнога прасцей. Удакладнім тут, што не вядзецца пра выкарыстанне сюжэтаў ці ідэй чужой працы, — без дакладнага паўтарэння формы іх выяўлення гэта плагіятам не лічыцца, бо супадзенне асобных ідэй можа быць абумоўлена выкарыстаннем тых жа крыніц і да т. п. Трэба таксама ясна адрозніваць ад плагіята кампіляцыю (ад лац. *compilatio* — збіраю) — стварэнне твора на падставе чужых даследаванняў, без самастойнай апрацоўкі крыніц, але з указаннем пазіцый, з якіх інфармацыя паходзіць, або рэферат, мэтай якога і ёсць выкарыстанне дадзеных іншых аўтараў. Плагіятар жа свядома ідзе на тое, каб чужое вы-

¹ Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік. Рэдкал.: С. Кузьмін і інш. Мінск, 1992. С. 404.

даць за сваё. Самым класічным відам такога крадзяжу ў гуманітарнай сферы можна лічыць „канспектаванне“ (іншымі разам даслоўнае) чужых тэкстаў, часцей — прысвойванне іх фрагментаў як плёну ўласнай працы, — без спасылкі на выкарыстаную публікацыю.

Зразумела, стаўленне да такога, фігуральна кажучы, некарэктнага выкарыстання чужых тэкстаў цягам гісторыі мянялася. У даўнія часы, калі паняцця аўтарства як такога не існавала, літаральныя запазычанні ці перапісванні твораў папярэднікаў не лічыліся справай, годнай асуджэння, і шырока практыкаваліся. Аднак тое, што яшчэ ў эпоху Рамантызму было дапушчальным, са станаўленнем гуманітарных навук стала прызнавацца плагіятам. З’яўленне паняцця аўтарскага права і законаў аб яго ахове перанесла праблему плагіяту з чыста этычнай у юрыдычную. У сучасным грамадстве аўтарскія тэксты (пагатоў навуковыя публікацыі!) як прадукты інтэлектуальнай дзейнасці ахоўваюцца аўтарскім правам, за парушэнне якога прадугледжваецца часам і крымінальная адказнасць. У Расіі, напрыклад, плагіятарства як цяжкае парушэнне ў сферы інтэлектуальнай уласнасці караецца ў рэжыме крымінальнага пераследу (гл.: Уголовный Кодекс РФ, ст. 146, ч. 1). Дзейны Закон Рэспублікі Беларусь „Аб аўтарскім праве і сумежных правах“, у якім аб’ектамі такога права, зразумела, лічацца і навуковыя творы (артыкулы, манаграфіі, справаздачы), як і Крымінальны Кодэкс Рэспублікі Беларусь (гл. арт. 138), таксама прадугледжваюць адказнасць за падобныя правапарушэнні. Праўда, нягледзячы на наяўнасць адпаведнага заканадаўства, аб прыкладах паспяховай абароны аўтарскага права ў судовым парадку мы амаль не чуем, — гэта пры тым, што практыка яго злоснага парушэння ў апошнія часы імкліва пашыраецца.

Сусветнае павуцінне спрычынілася да таго, што ў наш час плагіятарства абярнулася сапраўднай пошасцю для універсітэтаў, і гэта ні для кога не сакрэт. Кожны выкладчык ведае, наколькі заразлівай хваробай для студэнцтва стала пісанне курсавых і дыпломных метадам выкарыстання камбінацыі кlawіш *Ctrl + C* — *Ctrl + V*. Некаторыя

універсітэты спрабуюць ратавацца ад плагіяту з Інтэрнэта, кожны па-свойму, але пакуль іх замала, як і плёну ад прынятых імі захадаў. Большасць глядзіць на студэнцкі плагіят скрозь пальцы. Прыклад адказнага стаўлення да праблемы дэманструюць нашы заходнія суседзі. У Польшчы з 2003 г. даступная ў Інтэрнэце кампутарная праграма Plagiat.pl, якая дазваляе хутка спраўджаць працы студэнтаў на наяўнасць скрадзеных тэкстаў. Аднаведную праграму праверкі сапраўднасці аўтарскіх прац усталявалі ў шэрагу універсітэтаў Украіны, дзе такія сістэмы выкарыстоўвае і ВАК. Свой Інтэрнэт-сервіс „Антиплагиат“ уведзены і ў Расіі. Што да Беларусі, то ў нас, пры ўсім зацісшы, у апошнія гады стала нарэшце публічна прызнавацца, што незаконнае выкарыстанне вынікаў чужых даследаванняў зрабілася вострай праблемай гуманітарнай адукацыі і навукі². ВАК Беларусі не так даўно таксама ініцыявала распрацоўку сістэмы для праверкі навуковых прац на наяўнасць плагіяту. Наколькі эфектыўнымі стануць яе захады па кантраляванні якасці навуковай прадукцыі, пакажуць найбліжэйшыя гады, пакуль жа можна крыкам крычаць, — плагіятарства ў беларускай гуманістыцы, так бы мовіць, расцвіло буйным цветам!

Трывожным сігналам для цэха беларускіх гуманітарыяў не магла не стаць разгорнутая рэцэнзія Наталлі Гардзіенкі на абагульняльны курс гісторыі беларускай дыяспары³, у якой

² Гуляева М., Карюхіна Т. За доцента ответишь. В Беларуси займуться плагиатом // БелГазета. 2008. 18 февр. Даступна ў Інтэрнэце: <http://www.belgazeta.by/20080218.7/320355001>; гл. таксама: Патыко Д. Плагиату бой! <http://www.aspirinby.org/index.php?go=News&in=view&id=95> (прагляд — 2.08.2009); Дорофеева А. Не списывайте, профессор. <http://www.univer.by/ne-spisyvajte-professor/588> (прагляд — 23.07.2009); <http://www.univer.by/rubriki/1075/plagiat>;

³ Гардзіенка Н. Плагіят і прафанацыя гісторыі беларускай дыяспары // Беларускі Гістарычны Агляд. Т. XIV (2007). Сш. 1–2 (26–27). С. 357–377; яна ж, Плагіят і прафанацыя „Беларускай дыяспары“ // Запісы БІНІМ. Т. 31 (2008). С. 374–391.

даследчыца дэтална паказала, наколькі шырока і разам з тым непрыкметна ў нас можа выкарыстоўвацца плагіят у прадукванні навучальнай літаратуры для вышэйшай школы. Шкада, што гэтая прынцыповая публікацыя не выклікала належага рэзанансу, бо закранаўся зусім не шараговы інцыдэнт. І каб уявіць маштабнасць узнятай праблемы, дастатковым аказалася звярнуць увагу на тыя прыклады несумленнай навукатворчасці, пра якія нямала гаварылася ў кулуарах інстытутаў ды універсітэтаў, на якія наракалі калегі...

Думаю, у свой час не толькі мне ў калідорах Інстытута гісторыі НАН Беларусі даводзілася чуць, што доктар гістарычных навук Георгі Карзенка не цураўся перапісвання чужых тэкстаў без адпаведных спасылак і шырока практыкаваў выданне пад сваім імем кніг, у якіх быў складальнікам, а не аўтарам. І варта было бліжэй пазнаёміцца толькі з адной дастаткова свежай працай гэтага вучонага — анатаваным паказальнікам дысертацый па гістарычных навук⁴, каб пераканацца, што перад намі сапраўды прыклад чыстага плагіяту. Як аказалася, уступны артыкул Г. Карзенкі да гэтага выдання складзены з фрагментаў шэрагу публікацый іншых аўтараў, „заканспектаваных“ часам даслоўна⁵. Каб наглядна паказаць прыклады такога плагіятарства, змяшчаю тут сканы нека-

⁴ Карзенка Г. В., Зенькович Ю. В. Аннотированный указатель диссертаций по историческим наукам, защищенных в Республике Беларусь (1991–2005 гг.). Минск: Белорусская наука, 2006.

⁵ Гл.: Міхнюк У. З кандыдацкай дысертацыяй у навуку ўваходзяць, а з доктарскай — выходзяць // Беларуская думка. 2000. № 3. С. 101–107; Сташкевич Н. С. О качестве диссертаций по историческим дисциплинам // Атэстацыя. 2001. № 2. С. 93–94; Сташкевич Н. С., Козляков В. Е. Квалификационный ресурс историков // Атэстацыя. 2003. № 3. С. 117–122; Артюхин М., Дмитрук П. Проблемы сохранения, развития кадрового потенциала научно-технической сферы Республики Беларусь // Наука и инновации. 2003. № 3-4. С. 26–27, 30–31; Шаршунов В. А., Морозевич А. Н., Гулько Н. В. Национальной системе аттестации ученых и педагогов Республики Беларусь — 10 лет // Атэстацыя. 2002. № 7. С. 3–5.

<p>I. КАДРЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ БЕЛАРУСИ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ</p> <p>Научные и научно-педагогические кадры являются главной составляющей научного потенциала страны. Именно эта составляющая легче всего разрушается и труднее восстанавливается. На подготовку научных кадров необходимы не только значительные средства, но и длительное время. Проблемы кадровой политики тесно связаны с общеобразовательной подготовкой населения, с качеством высшего образования, наконец, с господствующим в обществе отношением к науке.</p> <p>Сегодня нет более эффективного механизма повышения квалификации специалистов с высшим образованием, чем работа над диссертацией. На подготовку диссертационных исследований направлена деятельность аспирантуры, докторантуры, института соискательства — той системы подготовки научных кадров высшей квалификации, эффективность которой подтверждена проверкой временем. ЦИК СССР в 1932 г. принял постановление, которым вводились ученые степени и звания, а в 1933 г. была создана Высшая аттестационная комиссия при Президиуме Всесоюзного комитета по высшей технической школе. Первым ее председателем стал выдающийся ученый академик Г. М. Кржижановский. Среди первых 130 докторов наук были всемирно известные ученые И. В. Курчатов, Л. Д. Ландау, К. А. Скрибин, А. Н. Туполов и многие другие. В состав экспертных советов вошли экономист С. Г. Струмилин, историк Б. Д. Греков — всего 800 ведущих ученых страны¹. Государственная система аттес-</p> <p>1 50 лет советской системе аттестации научных и научно-педагогических кадров // Бюл. ВАС СССР. 1983. № 3. С. 1—2.</p>	<p>тации научных и научно-педагогических работников развивалась и совершенствовалась на протяжении всей своей истории вплоть до начала 90-х годов прошлого века. Она носила межведомственный характер и рассматривала присуждение ученых степеней доктора и кандидата наук, ученых званий профессора, доцента и старшего научного сотрудника как важнейший стимул непрерывного образования, творческого роста, активизации научно-педагогической деятельности.¹⁴</p> <p>Распад СССР повлек за собой дезинтеграцию сложившейся общесоюзной системы производственных сил и производственных отношений, включая и единую систему получения новых знаний — науку, систему подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров. Последним советским правительственным решением по вопросу совершенствования аттестационной деятельности было постановление Совета Министров СССР от 30 декабря 1989 г. «Вопросы аттестации научных и научно-педагогических кадров». Этим постановлением утверждались персональные составы президиума и пленума ВАК, а также новое Положение о порядке присуждения ученых степеней и присвоения ученых званий, которое до 1992 г. регламентировало процедуру аттестации. На этом формально закончился этап союзной аттестации.</p> <p>Национальная система аттестации Республики Беларусь начала отчет своей истории с 18 сентября 1992 г., когда были подписаны два постановления Совета Министров РБ: «О временном порядке присвоения ученых званий в Республике Беларусь» и «О создании Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров Республики Беларусь». Созданная Высшая аттестационная комиссия призвана была осуществлять единую государственную политику по аттестации научных и научно-педагогических кадров высшей квалификации. Перед ней ставилась задача создать систему для оценки научной</p> <p>¹ Шемякин Е. И. О новом порядке присуждения ученых степеней и присвоения ученых званий и перестройке работы органов аттестации научных и научно-педагогических кадров // Бюл. ВАК СССР. 1990. № 6. С. 1—9.</p>
3	4

Лл. 1. Корзенко Г. В., Зенькович Ю. В. Аннотированный указатель диссертаций по историческим наукам, защищенных в Республике Беларусь (1991 – 2005 гг.), с. 3–4. Копия.

торых старонак згаданага выдання (гл. ілюстрацыі № 1–4). Кавалкі тэксту, узятыя ў іншых аўтараў без адпаведнай спасылкі, затушаваны шэрым. Так, на с. 3 і 4 у аўтарскі тэкст інсталяваны фрагменты артыкула аб сістэме навуковай атэстацыі ў Беларусі⁶ (толькі ў асобных месцах яны злёгка зменены, сказы падкарочаны, прапушчаны асобныя словы і да т. п.), на с. 34–35 прыкладна палова тэксту, а на с. 36–37 — амаль усё даслоўна спісана з двух часопісных

⁶ Шаршунов В. А., Морозевич А. Н., Гулько Н. В. Национальной системе аттестации ученых и педагогов Республики Беларусь — 10 лет. С. 3–4.

<p>Решение актуальных проблем современной науки предъявляет серьезные требования к уровню подготовки кадров высшей квалификации. Это в свою очередь диктует необходимость повышения качества докторских и кандидатских диссертаций по историческим дисциплинам. От значимости полученных результатов в исследованиях по истории во многом зависит общий уровень культуры всего общества. Без глубокого и объективного осмысления исторического опыта прошлого нельзя эффективно решать современные проблемы, успешно двигаться по пути прогресса. Многие диссертации выполняются на высоком научном уровне, с привлечением широкой источниковедческой базы, отмечены важными теоретическими обобщениями, высокой степенью опубликованности полученных результатов.</p>	<p>у эпоху железа і ранняга сярэднявечча (VIII ст. да н. э. — VIII ст. н. э.); Е. К. Анищенко «Палітычная гісторыя Беларусі ў часы пазепаў Рэчы Паспалітай». Перезацідалася доктарская дысертацыя А. М. Літвіна. В ноябре 2005 г. на засяданні Савета по захіце дысертацый на соісканне ўченасй ступені доктара навук в Інстытуце історыі НАН Беларусі была ацэналена доктарская дысертацыя Н. Ю. Березкавай «Інфармацыйно-бібліотэчнае абслухенне навукі в Беларусі (XVI—XX вв.)», котара на сталіні рэцензаваная палучыла трохіцельнае заключенне эксперта в сувязі с неабаснованнасцю і безаказнасцю асноўных навучных палажэнняў. Это было падтрымана і в отрыцатэльным заключенні опіоніруючай арганізацыі УО «Беларусскі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і аіскуства». Среда отклоненных кандыдацкых дысертацый — работа А. А. Гурецкаго «Політыка шаразма в абласці афаравання в Беларусі в канцы 18 — пераой чвэрці 19 в. (1772—1825 гг.) (1996, перазыта 1998); С. М. Наумух «Канстанцін Елзавіаў: жыццёвы шлях і дзейнасць» (2004), О. Н. Пошко «Дзяржаўная палітыка Беларусі ў галіне прафесійнай мастацкай культуры (1985—2000 гг.)» (2005) и др.</p>
<p>Каждая диссертация проходит длительную, скрупулезную экспертизу в советах по защите, отделе гуманитарных наук, затем экспертным совете. Начавшаяся в 2002 г. реорганизация ВАК внесла существенные коррективы в деятельность экспертных советов. Прежде всего возросли требования к представляемым докторским и кандидатским диссертациям. Это потребовало проведения более глубокой экспертизы по каждой диссертации. 2/3 докторских диссертаций направлялись для более глубокого анализа полученных результатов диссертантами специалистами соответствующего профиля. Основные недостатки диссертаций по историческим наукам, послужившие основанием для принятия по ним отрицательных решений, сводятся к следующему:</p>	<p>Во многих диссертациях присутствует один существенный недостаток — слабый анализ историографии изучаемой проблемы. В лучшем случае диссертант подменяет историографический анализ беглой аннотацией ранее опубликованных работ, затрагивающих исследуемую проблему. Некоторые исследователи не знают или сознательно игнорируют российскую и зарубежную литературу, вышедшие сборники документов, тем самым пытаясь выставить себя в роли «первооткрывателей» конкретных научных проблем. Зачастую соискатель не утруждает себя, чтобы выяснить, какие вопросы наши отразили в уже имеющейся литературе, какие еще нет, а какие ждут себя в более глубоком и тщательном исследовании. Отсюда — слабая аргументация обоснования выбора темы.</p>
<ul style="list-style-type: none"> • представленные результаты имеют низкую степень научной новизны; • выносимые на защиту научные положения недостаточно обоснованы; • выводы по диссертации неконкретны, декларативны или носят тривиальный характер; • полученные результаты недостаточно опубликованы в печати. 	<p>Иногда нечетко формулируются поставленные диссертантом цели и положения, выносимые на защиту; не очевиден методологический инструментарий соискателя</p>
<p>В 2004 г. не утверждены президиумом ВАК докторские диссертации В. И. Шадуро «Беларуськая Падвіжніца»</p>	<p>35</p>

Іл. 2. Корзенко Г. В, Зенькович Ю. В. Назв. праца. С. 34–35. Копія.

артыкулаў Мікалая Сташкевіча і ўладзіміра Казлякова⁷, з паўтарэннем імі ж прыведзеных спасылкаў, а на с. 38–39 апрача згаданых публікацый некарэктна выкарыстаны артыкул Уладзіміра Міхнюка⁸. Наогул, у невялікім па аб'ёме ўступе да паказніка дысертацый (40 старонак) такіх месцаў, дзе тэкст па праву належыць іншым аўтарам, вельмі шмат. Падобны метады пісання не выпадае лічыць ні чым іншым, як навуковым крадзяжом...

Паколькі ў згаданым паказніку былі сплагіваны працы заўчасна памерлага вядомага беларускага гісторыка

⁷ Сташкевич Н. С. О качестве диссертаций по историческим дисциплинам. С. 93, 94, 95; Сташкевич Н. С., Козляков В. Е. Квалификационный ресурс историков. С. 117, 119, 120.

⁸ Гл.: Міхнюк У. З кандыдацкай дысертацыі у навуку ўваходзяць, а з доктарскай — выходзяць // Беларуская думка. 2000. № 3. С. 107.

<p>ученой степени. И как следствие подобных упущений — слабость авторских выводов и теоретических обобщений. Ценность исторического научного труда состоит не столько в том, чтобы собрать и «выложить» груз фактов, сколько во внимательном их анализе и объективной оценке, в четкой формулировке и обоснованности выводов. Здесь, на наш взгляд, кроется одна из причин того, почему бывает очень трудно определить степень новизны полученных результатов, хотя диссертант и затратил большой труд. Это усложняет и работу Совета по защите диссертаций по подготовке четкого и ясного высказывания, за что конкретно соискателю присуждается искомая степень.</p>	<p>аттестационного дела и диссертации президиум ВАК утвердил решение о присуждении И. В. Соркиной ученой степени кандидата исторических наук.</p> <p>Президиум ВАК в марте 1999 г. принял решение направить диссертацию Р. В. Тимофеева «Развитие торговли БССР в годы нэпа», защищенную в совете при Институте истории НАН Беларуси, на дополнительную экспертизу для подготовки письменного отзыва, в котором предлагалось особое внимание уделить соответствию результатов, полученных диссертантом, требованиям п. 14 «Положения о присуждении ученых степеней и присвоении ученых званий». После получения положительного отзыва кафедры экономической истории БГУЭУ и вторичного представления экспертным советом № 6 аттестационного дела президиум ВАК утвердил решение о присуждении Р. В. Тимофееву ученой степени кандидата исторических наук.</p>
<p>Следует обратить внимание на формулировки названий диссертаций. Иногда бывает, что название диссертации, вынесенное на обложку автореферата, не совпадает с названием, приведенным в самой диссертации. Зачастую это название не несет в себе глубокого научного смысла, а представляет собой наукообразный штамп, известованный порой не из лучших заголовков сучужного газетного официоза. Есть большие претензии к определенным диссертантам и кафедрам хронологических рамок исследования. Здесь присутствуют две крайности: либо намеренное их сужение без всяких на то оснований, либо безмерное расширение, что зачастую влечет за собой фрагментарное изложение серьезных фактов¹.</p>	<p>Много внимания экспертный совет № 6 уделил анализу кандидатских диссертаций В. В. Барабаша «Полски в антифашистской борьбе в Беларуси (1941–1944 гг.)», защищенной в совете при БГУ им. Максима Танка, и И. Н. Романовой «Формирование советской системы образования в БССР 1921–1930 гг.», защищенной в совете при Институте истории НАН Беларуси. Совкөветки выдвинули на заседание экспертного совета для выяснения степени новизны и объективности полученных результатов. Кроме того, председатель экспертного совета № 6 Н. С. Сташкевич и член экспертного совета А. Ф. Вишневецкий изучали практику рассмотрения диссертаций в совете при БГУ им. Максима Танка, процедуру защиты диссертации В. В. Барабашем. В какой-то степени это было вызвано тем, что некоторые члены общественного объединения «Исторические знания» в своем письме в ВАК высказали сомнения относительно компетентности совета по зштамтам и объективности полученных В. В. Барабашем результатов. После всестороннего и глубокого изучения диссертаций и аттестационного дела экспертный совет № 6 рекомендовал президиуму ВАК утвердить решения советов о присуждении В. В. Барабашу и И. Н. Ро-</p>
<p>В работе советов имелись некоторые недостатки, связанные в первую очередь с расплывчатостью формулировок, за что присваивается соискателю ученой степени. Так, в октябре 1998 г. президиум ВАК вернул экспертному совету кандидатскую диссертацию И. В. Соркиной на тему «Роль местечек в социально-экономическом и культурном развитии Беларуси в конце 18 — первой половине 19 в.», защищенную в совете при Институте истории НАН Беларуси, на повторное заключение. После дополнительной экспертизы диссертации, доработки заключения и вторичного представления экспертным советом № 6</p>	<p>решения советов о присуждении В. В. Барабашу и И. Н. Ро-</p>
<p>¹ Сташкевич Н. С., Козляков В. Е. Квалификационный ресурс историков // <i>Атэстацыя</i>. 2003. № 3. С. 120–121.</p>	<p>37</p>

Лл. 3. Корзенко Г. В., Зенькович Ю. В. Назв. праца. С. 36–37. Копія.

Ўладзіміра Міхнюка, які даўно і плёна займаўся праблемамі развіцця айчыннай гістарыяграфіі, выдаючы таксама паказнікі дысертацый па гісторыі, яго удава Аляўціна Міхнюк звярнулася да першай асобы дзяржавы з просьбай разабрацца, наколькі рацыянальна было выдаткоўваць дзяржаўныя сродкі на выкананне падобнай тэмы Г. Карзенкам, і ўказвала на факты прысвойвання ім чужога плёну. Аднак у разгорнутым адказе, атрыманым ёй ад намесніка старшыні Прэзідыума НАН Беларусі А. І. Лесніковіча, сцвярджалася, што пасля абмеркавання справы ў Нацыянальнай АН Беларусі яго ўдзельнікі прыйшлі да высновы, быццам у згаданай прадмове Г. Карзенкі „осуществлен более подробный, глубокий и разносторонний анализ проблем подготовки и повышения квалификации кадров исторической науки Беларуси“, чым гэта зрабіў У. Міхнюк (?! — Г.С.), а сам зварот да А. Лукашэнкі расцэ-

мановыя ўченых ступеней. Прэзидыум ВАК утвараў дадзеныя рашэнні саветаў.

В работе некоторых советов наблюдались отдельные несоответствия, связанные с соблюдением правил, установленных нормативными документами ВАК. Экспертным советом было установлено, что совет при Институте истории НАН Беларуси принял к защите докторскую диссертацию А. В. Шаркова «Содержание и трудовое использование военнослужащих и интернированных на территории Беларуси в системе органов внутренних дел (1944—1951 гг.)», в которой на момент представления документов не была опубликована научная работа, исключенная соискателем в список уже опубликованных трудов, приведенных в автореферате.

Экспертный совет обратил внимание совета при Институте истории НАН Беларуси на неукоснительное выполнение требований п. 18 «Положения о присуждении ученых степеней и присвоении ученых званий», согласно которому основные результаты диссертации должны быть опубликованы до начала ее приема к защите¹.

Средний возраст соискателей, которым была присуждена ученая степень доктора исторических наук, составляет 54 года, кандидата наук — 33 года. На момент защиты докторских диссертаций Ю. Н. Бокан, И. А. Марзалюк, В. Е. Снапковский были в возрасте до 40 лет; И. А. Басюк, Г. Я. Голенченко, И. В. Мандрик — старше 60 лет. Основное количество утвержденных ВАК работ пришлось на возрастную градацию от 40 до 60 лет (А. А. Горбатский, Д. В. Карев, А. А. Коваленя, Г. В. Корзенко, В. П. Кеензов, Е. М. Лепешко, А. М. Литвин, И. В. Чаквин, А. В. Шарков и др.). Весомый вклад в развитие исторической науки внесли женщины, на долю которых пришлось 30% кандидатских диссертаций. Докторские исследования защитили М. А. Беспалая, Е. Г. Калечин, О. Н. Левко, С. В. Морозова, Н. И. Полетаева, С. Е. Сельверстова, С. В. Снапковская, И. Р. Чикалова и др.

¹ Сташкевич Н. С. О качестве диссертаций по историческим дисциплинам // *Актацкія*. 2001. № 2. С. 94—95.

Имеющийся потенциал кадров историков обеспечивает развитие исследовательской работы в Беларуси, реализацию назревших задач. Но кризисные явления 90-х годов в равной степени затронули кадровую сферу. На 1 января 2006 г. исследовательской и научно-педагогической работой в области истории было занято 1,2 тыс. человек, из них около 120 докторов и более 700 кандидатов наук. С 1992 по 2003 г. общая численность профессорско-преподавательских работников государственных высших учебных заведений, имевших ученую степень доктора наук по исторической отрасли, увеличилась с 31 до 71 человека, т. е. почти в 2 раза. По кандидатам наук эта динамика оказалась другой, изменилась с 351 до 386 человек, т. е. всего на 35 человек¹. Однако в высших учебных заведениях, исследовательских институтах, государственных структурах работает значительная часть докторов и кандидатов исторических наук пенсионного возраста.

Главная причина сложившейся ситуации в исторической науке, на наш взгляд, в том, что за последние пять-шесть лет надтилетие слабо велась систематическая работа по подготовке кадров. Все шло самотеком, и типичные диссертации оставались личным делом соискателя. В формировании кадрового корпуса исторической науки отсутствовала целенаправленная государственная политика, когда становление молодых ученых шло без учета развития исторической науки. Аспиранты писали диссертации исходя из потребностей кафедр в специализируемых соответствующего профиля, для чтения определенных лекционных курсов и проведения семинарских занятий.

А кадры ученых — это прежде всего направление исследований, это высококвалифицированный профессорско-преподавательский состав вузов и научных кадров академических институтов и в конечном счете это историческое сознание белорусского народа, суверенного и независимого государства. Выбираемые и утверждаемые учеными советами темы докторских и кандидатских диссертаций не всегда соответствовали современным мировым тен-

¹ Наука и инновации в Республике Беларусь. 2003. Стат. сб. Мн. 2004. С. 33—34.

Іл. 4. Корзенко Г. В, Зенькович Ю. В. Назв. праца. С. 38—39. Копія.

нены як спроба „опорочыць высококваліфіцыраваных спецыялістаў“⁹. Справа плагіяту ў цытаваным адказе нават не згадвалася! Больш за тое, у наступным лісце А. І. Лесніковіч, спасылаючыся на тое, што з боку М. Сташкевіча і М. Арцюхіна не выказвалася ніякіх прэтэнзій да Г. Карзенкі, паспяшаўся аптымістычна заявіць: „аснованіі кваліфіцыраваць матэрыялы ввводнай статыі к упамянутому указателю как плагіят не імаецца“*. Просьба А. Міхнюк даручыць дырэктару Інстытута гісторыі А. Каваленю стварыць адпаведную камісію для праверкі фактаў плагіятарства супрацоўнікам інстытута Г. Карзенкам таксама фактыч-

⁹ Ліст А. І. Лесніковіча да А. М. Міхнюк, 15.08.2006. С. 4—5. Шчыра дзякую Аляўціне Мікалаеўне за магчымасць азнаёміцца з адказамі кіраўніцтва НАН Беларусі.

*Адказ А. І. Лесніковіча (25.10.2006) на зварот А. М. Міхнюк (25.09.2006).

186	СІЛАЮ СЛОВА ЧОРНАЯ І БЕЛАЯ МАГІЯ
<p>невокавых судаў — копных і гродкіх. Тут ужо надводзілася нормацыйная «асова» рознай зацэпчанасцю, адзвойнасцю з бою выражэнняў, былі свае спецыялісты на тлумачэнні сувязей з д'яблам, з антыкратам, з нечывяцкімі сіламі (нечывяцкіям) і з... ведымамі. Першыя законы супраць чарадзейства з'явіліся ў Вялікім княстве Літоўскім (ВКЛ) значна пазней, чым у іншых краінах Еўропы. Есць нават пэўная кропка адліку — 1543 год, вярстанова Кракаўскага сейма. Гэтыя законы прысвоіліся ад 1776 года і былі пастакова адменены сямімай канстытуцыяй, якая многое з раней асуджанага ў адкрытую спісала ўжо на цярпальнасць забавоны.</p> <p>Справы пра чарадзействы адоміліся ад разгалваў ў духоўных судах. Яны калі ў выніку чараў з'яўляліся шкода, гэта атрымалі крымінальнаму зацэпчанасцю, і таму разбор чыніў свайго суда. Прыклад паказваўся з прыстатнасці — завамі пакарэджанага бою з вярталым зробоўмай чарацінкам шкоды. Калі паступілі не прызнаваў усё, закон дазваляў прымаціць да яго трыкоўнае катыванне (розгам, агнем), а потым, у залежнасці ад здэжасці абвінавачваннаму, — пакарэнне.</p> <p>Верагоднаму прасудам німаго стварэнне на вопісных за населенным гуртыкам. Пасля гэтага кат развіваў ішоў. У ВКЛ расправы над ведымарамі не нібылі такога маштабу, як, напрыклад, у Францыі, Іспаніі ці Германіі. Скары на чарацінкаў, які мні задалі ўжо, разгалваў два суды: копных ці гродкіх. Копны суд — суд сьвянскага ці гарадскога насаманствы ў ВКЛ — узяў сабою патрыярхальную форму прасудаводу, якая німа пачытаў нічога ад «Руськіх прыдаў» Яраслава Мудрага. Зборку калу жалобных. Судзілі на ёй маглі быць усё гаспадары месцовасці, але масцей з іх выбіралася 10—20 чалавек. Вялікім аўтарытэтам караміліся старцы, найбольш палажанае акалі паселішча. Але зборку суда, Каша маглі быць гвалотны адразу на месцы чараціны, і значынай — слова за ўстаноўленае тэрміны праводзілі на паступаным месцы (кашанічым). Ускажыў справу калу німаўся скажыць у тры слова. Катываючы, апажыкаў, калу называлі «завітой», і же прасуду німак апажыкаў не пададаў. Дзейнасць копных судов пацверджалася Статутам ВКЛ. На кале абавязкова прысутнічаў прадстаўнік дзяржаўнай улады — воцна, віж, калічкі ці ішн... які сцяў за абавязковае выкавыаненне нормы копінага права. Ён же ажажыўваў сувязь копінага ства з гродкім, вышэйшым у дачыненні да калы, і скажыў аднаўленне калу ўраку. Чыноўнік меў права адоміць рашэнне калы. У гродкіх суд асудчалі скажыць, праблемныя справы. Копныя права прадумаджвалі нават то, што шакішчым павіны былі ўдзельнічаць у кале і выкавыць вэ за-</p>	<p>Смерць чорных веражабітоў</p> <p>187</p> <p>гатам гутакасама, які і прадстаўнікі іншых станаў, і маглі прымаціць да аддэчнасці. На прыктыку, зразумела ж, абмывалася інак: паземна/падалічкі мо проста беспакарава ігнараваць патрыярхальны сьвянскага грамады ці з ітрадым свая ўзброеных адоміей гвалтам разгалваць калу. Паступова копінага суды стравілі сваю мод і ірмаў, ініцыя дзейнасці па абмывах Беларуска спынілася ў канцы XVII — пачатку XVIII стагоддзя. Заканадаўча, як ужо паказвалася, усё было адменена ў 1776 годзе.</p> <p>Цяпер звернемся да канкротных прыкладаў, сведчанні пра якіх згадваюцца ў старадаўніх судовых справах. У 1565 годзе гарадскі суд у Расонах разбіраў справу чараціны Явоні Петрушаўны. Там прызналася, што адна мінчанка перадала ёй «вызок зёма і навучала... каб тое і тварог укінула ідала і есці панам своям». Буцым вэ таксама, «каб скуры вужовой дастаа, калі вуж вылінець, і калі тую скуру пацарым, даць выпіць чалавеку атручанаму, там... трышчыну вылінець». Яна ж расказвала судзіям, як павяла зноў у вяду, што дамавіні грэла, а потым гэтай вядой абмывала сваю пані: «... ад таго абмываці палым на цеме ажажыма...»</p> <p>Таго ж году ў расонскім судзе разгалваўся скарга жонкі зямліна Тамаша Петронічы. Мамашчыні жыла ў гумне, яна знайшла «своіні сабачы яго, Яна, сабакі, якога той Ян сам павесіў таго сабакі жэст. І знайшла ў яеце чым малочаным, і своянем... давала таго жэста, і свояні падымаў ад таго корку». Забыла самай мадой жонкі Тамаша Петронічы ад таго часу таксама німаўліма папарылася. Яна сьвір-джала, што «калі падыба з гэтага свету, дым не ад каго німага, але ад «чараціны».</p> <p>У 1602 годзе абвінавачвалася ў чарадзействе Клеапатры Якутаўна. Запісы судовых прыліку паказвалі, што яна, служыць у гана Бававіна Яважыны, мола «жэчку ачарыва і ачарываю ад яго ўдэчч». Пасля гэтага дачка з'яўлялася «зачараваная будучы, праз паўтара года ў голыю завоцны, без розуму жадціці». Свайная Якутаўна ў руках катэ «добровольна прызналася да таго ўскаго чарадзейства і пацвердзіла, што ўсё рабіла самастойна. Німажына была прымадана сьцягна на агні.</p> <p>У 1625 годзе жонка піскага воцнога Віцоры Васоцкага Фодзі мадмвала жэсткі са світу сваю непрырадакую, жонку піскага войскага і падстаросты Мікалая Балскага. На можаць віскі Васоцка яна адмыва чалавечую костку, жакавіна ішні ад трыны і трыні пасіску. Усё гэтае Фодзі дала сваяй дамавініцы Саломонеў (сважыні жонкі Балскага) і павадаца за паслугі зрабіць тую воцнаў і вымаціць</p>

Іл. 5. Ненадавец А. М. *Сілаю слова. Чорная і белая магія*. Мінск: Беларусь, 2002, с. 186–187. Копія.

на завісла ў паветры, не прычыніўшы фігуранту справы ніякага дыскамфорту. Не хочацца думаць, але пасля гэтай гісторыі цяжка пазбавіцца адчування, што нават у кіраўніцтве нашай акадэмічнай навукай нелегальнае выкарыстанне чужой інтэлектуальнай уласнасці не выклікае абурэнняў і прэрэчанняў...

Варта было толькі зачапіць праблему навуковага крадзяжу, як пачалі выяўляцца ўсё новыя факты ганебнай практыкі. Прыкладам, некаторыя гісторыкі, якія ў апошнія гады пісалі па актуальнай тэме нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі, некарэктна жакарысталіся вядомай манаграфіяй Станіслава Рудовіча „Час выбару“¹⁰.

¹⁰ Рудовіч С. Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. Мінск: Тэхналогія, 2001.

188	СТАЛО СЛОВА. ЧОРНЯЯ І БЕЛАЯ МАГІЯ	Смерць чорных варажэбітоў 189
<p>навог змуж. Навучыла служажку тры разы паскрэбі кастку, змяшча скарэбаным з пяском, яе не прыкамежна ўсыпаць у рэаніт навог паві (дэла пав з м'ясам). А калі тва будзе вывад жаць кудане будаць, узв'яць кастку з пяскам і пяском, абіспі з імі тры разы колам суарач сонца, гаворчы: «Я тва кость мертва, як тва кость онемела, так і з павіной моёй іскай то будзе». Прадметы чарадзейства, заваднуць у хустку, іваруць Сазонаву сапта Вячоркі — дмажор Пала. На чварцм годзе паві павіна быць, павакучавашы, памедрі, што і габмажос. Факт чараў вышв'ясе пры смерці Ельскай і быў засведчаіны пры агадзе не пова думка вояіны і прадставіікам мэсэравай шматкы. Мікалай Ельскі адразу сабраў капу, на якую прадставіў у якасці абвінавачанай Сазонаўку. Капа заштрафавала на суд самота Вячорку, якую жонку і Пала. Яны не з'явіліся. На трыоді капе Сазонаўку катавалі, і яна на ўсім прыкамежалася. З-за яваруі асцятых кошыя судад адалася справу ў лінскі гродскі суд «на большы расудок». У кравіску 1620 года павіўся владца судовай праісас, які ўзаклаваў ужо сам Сірм Даміах Бойна, павіўся лінскі. Дзве павіны, ама з другой, прагаварыў Фёдаў да катвання, а павіны ад павараня смяро. Але яе муж адмаўляў абвінавачвані і павідаў апалячыў у Габурны Літоўскі трыбунал. Спачатку суд апалячыў не дупісціў, бо яна не мела законнае павінае. Але, на яваруі дзміўне многа, Мікалай Ельскі з доброе воля рыхтоўваў дмажору Вячорку зрабіць гэтаю апалячыю. Да не разгаду жонку вознага адправіў у турму. Дмажора Пала пасад дмажору аддусціў як невавадзата, а небаруку Сазонаўку, за якую не было каму заступіцца, прагаварыў да смерці. Калі дмажора і на апошнім стоіні скажа тое ж пры сваю цырку, то, амач павіны судад, там трыба аддасці Фёдаў на якут і гора.</p> <p>Другая справа, у яваруі якой быў вылісены смертны прысуд за чарадзейства, была разгадана 7 снежня 1622 года на пасаджэнніх судовых гродскіх мескіх Пятром Тышкевичам, ваводам і старостам менавіта. Кіеў Яраш Жаласкоўскі, павідомы ваварскі, павідомы ўраду пра кривату змяніна і сапці свайго пана Яна Фёдаровіча ад пана Яна Бякоўскага, дмажора менавіта Пятаўчыцка і вёскі Курковічы, і ад пана Самуэля Сабурскага, на той час архамарата Курковічы.</p> <p>Справа закарочалася вось чым. 26 чэрвеня 1622 года, нашэрродані Курвалам, рава ў надзеле, калі жыць было ў самым роскаіце, павіна Я. Бякоўскага Бардэ Савіковіч прайшоў на поў Я. Фёдаровіча, якое знавадалася ад вёскі Курковічы. Яе лады кама, не ўпершыню ён</p>	<p>завіваўся вавадзавствам. Вавітанно ружко нараві жыта з калосам і караном, абіў вакоя вавікага асмавага капа і змаваў гуты кол пад аднокай маглай. Фёдаровіч сам змаваў вавікама на гарачым, адразу прайшоў у Курвалам і там усё расказаў. Патаўтра сабраў капу. Савіковіч кіравіўся: Судад іржава дмажора і адкама страву да друго капы і большае скоду амажы, а Савіковіча дмажорчаш цівуру пана Сабурскага. Цівуру абіваў паставіць абвінавачванага на наступную капу. Але пан Сабурскі, які дмажора чарага да стравы, адмажыў прасіваць вавікама і свайх павінах. Таму капа жонка асуділа Савіковіча на спавіне і адкама страву ў гродскі суд.</p> <p>Пан Сабурскі загладу сваіму главівавачанаму першым екаці за прашаннем, каб вавіваціца ад року і поважу. Павіном загладу вавітавіць івард ім Савіковіча. Тут пан Сабурскі служажке, не зрабіў судад і «на суду адмажыў».</p> <p>Таму староста мескіх павінавіў не прымаць дмажору Сабурскага, бо ён зраваў роки. Павівароў дмажору кама аб паварані, павіскаіны дмажора возном, і загладу праз дмажора паставіць вавікама зтама іржава IX з раздзеле XIV да паварані на трыні капа, а калі Сабурскі не зрабіць гэтага — змажыць асуджанага ў алабом месці і павірама.</p> <p>Невадом, чым скончылася справа, але, мажыць, смертным змажорам дмажора Савіковіча.</p> <p>У наступнай гісторыі фёв завадзавалася больш праваказам, і смертаважыства не абмажыў. У сакавіку 1638 года на загад пана Яна Сечкі ў вёсцы Бялочына сабраўся вавіка капа. Зіць Сечкі пан Дуам павідаміў, што ягона пачы, калі чмажоры вавіка іні капу, змажыць ў сваю жабыну скору. Калі дмажора дмажору чмажоры, тры расказам, бышам скору аў дама Насіскаго Кушнеря, служажка пана Марыяна Богуты, і загадама зварыць у панінай капе. Потым дмажора збегла ад стравы паві.</p> <p>На капе пан Дуам змажыўся, ці вавіварыў што ад Насіскаго. Тмака адні павіна пана скамаў, што жонка ў яго павірама, а судаді кама: ці не з-за Насіскаго? Дмажора сяжыні павідаміў, што ў яго жонка захварела пасля гэта, яе увала кроска ў Кушнеря, але фёв змарова. Капа чарама вавікавіць Насіскаго да пана, але пан Дуам абмаў і змажыць увесь скод і парувітаваў, не даў вавісуджору Богуты на парку і адправіў яе ў Сапці. Невішчана жамічана тры тмад цівуру ў турме хола і гмама, але потым пан Богуты, вавіць, не павіварома ммажорчашч чмажор, усё ж вавіваў сваю служажку за паружою знамага швахціца.</p>	

Іл. 6. Ненадавец А. М. Сілау слова. С. 188–189. Копія.

Пры гэтым замяшанымі ў нядобрым аказаліся не толькі „зялёныя“, маладасведчаныя гісторыкі. Так, цэлыя абзацы і пераструктураваныя кавалкі з названага даследавання С. Рудовіча паўстаўляю ў сваю першую кнігу малады даследчык з-пад Баранавічаў Міхаіл Кобрын¹¹. Яго безадказнасць перад „цэхам“ яшчэ можна вытлумачыць. Больш непрыемнай нечаканасцю было даведацца, што не цураліся падобнага метаду і вядомыя ў краіне, аўтарытэтныя гісторыкі. Уважліваму чытачу нескладана заўважыць, што падазрона шмат агульнага з названай манаграфіяй С. Рудовіча „Час выбару“ мае кніга ўладзіміра Ладзьсера і Пятра Брыгадзіна

¹¹ Кобрын М. У. Беларускі нацыянальны рух: 1917–1920. Мінск: Беларуская выдавецкаяе таварыства „Хата“, 2004. Вось пералік старонак гэтага выдання, на якіх заўважаны ўкрадзены тэкст, разам з указаннем сплягаваных старонак кнігі Рудовіча (падаюцца ў дужках): 7–8 (22, 26), 9 (32, 33, 75), 10 (91), 12 (130, 131), 16 (134), 18–19 (145–146), 20–21 (150–151), 21–22 (156), 25 (180), 27 (181, 182, 183), 29 (185, 189) і іншы.

190 СЛАЮ СЛОВА ЧОРНАЯ І БЕЛАЯ МАГІЯ

У 1666 годзе на адным з герадскіх судово разбіралася справа «кравялукі» чараўніцы Пяроўковай. Сямомі і самай знавацкай было даведана, што яна перадала сыну Янам, прыраўніўшы ночку да выноса і двара пана Каванішскага... і там вепра выліўшы з хваля на падвор'е, воўком абкружыўшы завала і... выпробуваў шмат на пасвіску закіпала, каб яго будаў не прадаксё. Таксама дартно ночку іхадку роснуў на падвор'і зяма немужыку, а цяжку пахінула. Троццю ночку жарыба ў стаўні задулаўна...».

Вышам, каб паны адмаўлялі ствіць перад судом сваіх паддальных, падарокуюць у чараўніцтві і імям хвала іх, зародзілі каврака. Напрахалад, у раўніцы дэталана 31 трыбуя 1670 года, Рыгор Аскоўскі, генерала яго караеўскае валакіцы вывадства Берастейскага, пашералаў, што ў гэтым дзень іні быў зрабонны на разгмад справы паням Эпімахам Букаўскім у мястэцкі ягонім маці Аструмеч. Там Букаўскі расказаў, што ягоны родны брат Філон панюв з-за чараў ертыцкі Мархавіны Харыцкі, падданай сына і нявесты Эпімаха. У той жа дзень пры скоды трамад на імях Аструмеч пана Эпімаха з нутрымаю жорбы прабытаў выдць бісбожыку бабу на долгь, каб яна прызнала сваю віну. Шмат адоўжы пры гэтым апавадала, што ты Харычка дзавно займаецца чарами. Але гаспадар не задуў яе.

Там Эпімак пры нахрыстоўцы генерала патрабаў распясаць судовае прысёс.

Вышамлена судоваы акты падоць, што ў 1679 годзе зямнін Аліскага павяты Аляксандр Юндзі скарэўся на самю Бутрамееву Марушу. Марушу, жонка Бутрамея, каб кароны пана Аляксандра выгналася на вылес, «следа бядычцы зрабунім, до хусткі завезала».

На другі дзень праз тое «чарава персцо рижая пачала малака не даваць... па довад краўчыца бела».

Апроч гэтаго, пани Юндавава звычайна ў двары Бутрамея «маеаікі кігнучыня, у хустцы завезана, з якіміс зямлімі, а хустка ў жару імава, не гарала».

Тяго ж лета нейкая Настася з вяснянскага шпітэлю Святой Тройцы смертова замерава маламу пани Хрысціу Сіпчанскаму. Мочна сісчуншы ёй руку, яна прамовіла: «Прышла ж ты да мяне на гароду, памгит, што ад тутага часу болей халадні не будзе!» Чакай на себе такога аіха, якога ад нараджэнні не ведала!» Праз тры дні пани Сіпчанскага захва. У ёе пачалося «вельмі блонне срэда».

Падобная ступічка збывалася ў Астываде 1682 годзе, калі пани Ян Паскоўскі не паставіў на трывою, ашчэдняю яшу свайго падданата Міхаілу Кучура, якога судзілі на пратэстанцкім лужыца гарадзінскага Анджэя Пухавіцкага. Адымаўчынны, аднак, праў збывалася замака.

Смерць чорных чараўніц

191

некажертвына; бышам Міхаіла дзавістаў чараўніцтва, ам непадомна каго. Непадомнаці бестварынаццю «небяспаснага для герадскага вядамка», вышам лочым звернуўся за дапамогаю да генерала вывадства Берастейскага Габрыяла Аструмечкага. Той не даменываў асабіста з дартна пахадзіцца з «хадня у мястэц». Аскоўскага і застыў пры панскім двары забавішчыца Міхаілу. Прастаўнічы ўдмад скарэў папу і пана, каб яны працягвалі трымаць у свеце абшывачанага да вывару па суду: Тым зградзіліся.

Зародзіліся, што разам з чараўніцтвамі і чараўніцамі неграбамі завядаці прастой кравялукічынны. 25 чэрвеня 1684 года ў герадзек сена на ўладніцы пана Анджэя Букаўскага, скарыбіна Навінаўскага валакіцы сабралася копія суда на справе пра чараўніцтва ватраўскага. Ночку скарэў у яго сына і скарціны жыта на сялянскім поад. Букаўба нахрысціўся кале, што кожны год, калі ён ад'язджае на службу, у яго краўчыца сена і збожжа, а чарамі робіць шлому «коўна, біламу, ураджаю і халадом». Мачоцы падарозні, што яму страўна іхадку скарэў Габрыял Вшыўскі з жонкаю, пани Анджэй праў, яму ім іск на 1500 злотых. Да яго даўчалася і пани Пётра Вшыўскі, які павадаў, што ў яго таксама зчэрвавалі жыта і ён мае на падарозні ўрашу Каварышту Ташлоўку, на якую скарэўся вочка і на гаспадар Г. Вшыўскі. Бышам яна яму грэчыку змелю зжэла і на поад пахалава і пахвалава, што можа зрабіцца нябачны. Ад Г. Вшыўскага патрабаваў ствіць. У урашу на другую калу. Але падаве не даваў пани Габрыяла панюв на Астываде і сваім адоўжым, уфрэдным абухем і павалым, зывезаў брата свайго Пётра Вшыўскага, бышам ён сам задолей і чараўней, і адмоўся выдць абшывачыню на жару, «кані даносць кол збару Букаўскага».

Нават павіса смерці спавытага судова не давал чараўніцы спалою беднаму пану Букаўбу. Наадарт, адыкала яму зусты незносна, так што праз 15 годў ён мусіў падаць катны дзврат у пінскі герадскі судавы судова Фрышыска Дубавоўскага вера нехрысціцкай (7) унавін дартна свае сатвінскія ўрэмасты. Далей ідзе дэма і павіва пераклічачыства на пагібель Букаўскаму кавічу. Вядамкамі год за годам у пакутку кожнага месца пахручываюць жэкта на поад, у адом папушчавоц чарами рознага жак. Колей папсвала так, што яны ў той жа дзень ашалоа, а пасаказьтва паднугал на парот у хустцы зямля, жарыні, павіса і пад узрэдзя вертае — тэмакішад ад хворага далоці. Ад гэтай зямля кады ў двары панямер, а ішыця зжарылі, і Пани Бог ведае, ці будучы ўногале жываць.

Лл. 7. Ненадавец А. М. Сілаю слова. С. 190–191. Копія.

„Паміж Усходам і Захадам“¹², асабліва яе абодва першыя раздзелы. Пры бліжэйшым параўнанні выяўляецца, што імі перапісаны практычна без зменаў (як і без неабходнай спасылкі!) фрагменты тэксту на с. 6, 7, 8, 9 (у Рудовіча, адпаведна, с. 17, 22–23, 25–26, 29), далей вялікія кавалкі на с. 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40 (у Рудовіча — с. 130, 131–132, 134, 136, 140). Сустрэкаецца таксама поўнае супадзенне з артыкуламі з „Энцыклапедыі гісторыі Беларусі“ — таксама без усялякіх спасылак. Так, на с. 20–21 і 25–27 „запазычаны“ фрагменты артыкулаў зноў жа С. Рудовіча, а таксама яго публікацыі, напісаных у сааўтарстве з М. Бічом¹³.

¹² Ладзеў У. Ф., Брыгадзін П. І. Паміж Усходам і Захадам: станаўленне дзяржаўнай і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.). Мінск: БДУ, 2003.

¹³ Біч М. В., Рудовіч С. С. Беларуская сацыялістычная грамада // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 1. Мінск, 1993. С. 411–412; Рудовіч С. С. Беларускі Нацыянальны Камітэт, тамсама, с. 448–449.

Нават у заключэнні да кнігі Ё. Ладысева і П. Бригадзіна знайшліся сказы, спісаныя з манаграфіі С. Рудовіча¹⁴! Увогуле, мы налічылі 63 цытаты з яго працы (вялікія і малыя фрагменты), з якіх толькі 10 — са спасылкамі. Відаць, сярод беларускіх гісторыкаў С. Рудовіча можна лічыць адным з самых пацярпелых ад злосных парушальнікаў аўтарскага права. Да выхаду манаграфіі „Час выбару“ тэксты гэтага вучонага таксама неаднакроць некарэктна выкарыстоўваліся іншымі. Прыкладам, у папярэднім кнізе ўжо названых аўтараў „На пераломе эпох“¹⁵ выяўлены месцы „шчыльнага канспектавання“ артыкулаў С. Рудовіча з „Энцыклапедыі гісторыі Беларусі“¹⁶.

Магчыма, без асаблівых высілкаў апублікаваць навуковы твор, выдаючы чужое за сваё, спакушаюцца, ясная справа, не толькі гісторыкі. На жаль, даводзіцца зноў канстатаваць, што паддаюцца ёй і вядомыя ў краіне вучоныя. Узор злоснага інтэлектуальнага крадзяжу падае досыць новая кніга літаратуразнаўцы Аляксея Нянадаўца пра чараўніцтва і знахарства ў даўняй Беларусі¹⁷. У прыватнасці, у раздзел пра варажбітоў на с. 186–193 аўтар проста ўставіў вялікія кавалкі часопіснай публікацыі Святланы Ішчанкі¹⁸, абсалютна не змяніўшы іх, і нідзе не назваў крыніцы паходжання насычанага гістарычнай фактурай тэксту. Для нагляднай дэманстрацыі маштабу гэтага плагіятарства прапануем сканы трох разваротаў (гл. іл. № 5–7, адпаведна с. 186–187,

¹⁴ Пар. с. 206 кнігі „Паміж Усходам і Захадам“ і с. 194 у манаграфіі Рудовіча.

¹⁵ Ладысеў У. Ф., Бригадзін П. І. На пераломе эпох: станаўленне беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.). Мінск: БДУ, 1999.

¹⁶ Пар. с. 5, 7, 8, 9, 11–13 гэтай кнігі з артыкуламі С. Рудовіча „Беларускі народны саюз“, „Беларускі нацыянальны камітэт“, „Беларуская народная партыя сацыялістаў“, а таксама „Беларуская сацыялістычная грамада“ ў т. 1 ЭГБ (адпаведна с. 438–439, 448–449, 383–384 і 411–412).

¹⁷ Ненадавец А. М. Сілаю слова. Чорная і белая магія. Мінск: Беларусь, 2002.

¹⁸ Ішчанка С. Справы пра чарадзействы ў копных судах XVII ст. // Спадчына. 2000. №3. С. 183–196, спісана са с. 183–192

<p>СЕРГЕЙ ХАРЭЎСКИ</p> <p>барода, ніжэй вачышч і характарная лінія рота надаюць яму суворы выгляд. Добра выяўленае шыя пляціна пераходзіць у элегантнае выразнае тулава.</p> <p>Другая антрапапамоўная знаходка з Асаўя – галоўка ад рагавой статуэты мужчыны. Па дасканаласці выканання і выразнасці ёй цяжка знайсці аналаг у татчасных помніках Усходняй Еўропы. Галоўка выяўляе чалавека з высокім імбом і вышпіртаным авалічным тварам з вострай бародай. Высокі выразаны ў выглядзе глыбокага эмка, у якім, магчыма, устаўляліся кавадкікі бурштну. Плошчакці шчок сыходзілі на прамым носе, на якім ледзява пазначана пераноасце. Таксама злёгка выяўлены і вусны, але лінія рота падкрэслена энергічным гарызантальным разразам. Расы твару досіць гармаічных, калі не лічыць выразнейшай верхняй губы. Вдавожна, перад намі шырэтот катэгорыі асобы.</p> <p>Гэтыя два твары пастаць уяўляюць выразны еўрапаеідны антрапапамоўны тыпак. І гэта невядома. Старажытныя мастакі стваралі абдуўненныя вобразы сваіх суамясцінцаў. Таму ў невялікіх, калі першабытных скульптурах пераходзіць да больш каваротнага выяўлення твару з крый характэрнымі дэталімі (што раней сустракалася рэдка), антрапапамоўныя рысы на статуэтках праяўляюцца больш выразна.</p> <p>Палелітычныя жаночыя статуэты выяўлялі перш за ўсё біялагічны пачатак у чалавека, неслітычныя мастакі пераважную ўвагу надавалі пачаку не цела, а галавы, твару, на якім самымі выразнымі былі меншга вочы.</p> <p>Бронзаавы век</p> <p>У эпоху бронзы (канец I – пачатак II тыс. да н.э.) назіраецца пашырэнне матэрыяльнай дзейнасці чалавека. Аднамаова з каменнымі прыладамі прымяшчаваўся выкарыстоўвацца медныя і бронзавыя сверды, накілачнікі копіў, долаты, ніжкі, разнастайныя ўпрыгожакі. Пры гэтым вырабляўся камяню вызначана добрай апрацоўкай. Пашырэнне аб'ёму вытворчасці прыклад прымяшчаваўся і якасці прыводзіць да абмену, уласна за чым прыходзіць і мянясны падзел прамадства. Чалавек паспяхова ў найбольш зручных для выдання тэсладары месцах – па берагах вадаёмаў, на ўрадлівых землях.</p> <p>У равішч мастацтва бронзавага веку асабліваю ролю пачынае адгаворваць рытмік. Пашырэнне і складанасць касмаганічны культ і культ проціва. Вядомы два тыпы пахаванняў бронзавага веку – трупапажажонне і трупапажажонне (аўраваля да ж. Хадасцаўга Рыгаўскага раёна, грутапажажонне магіліны ва ўрочышчы Стрэлца Ветшаўскага раёна);</p>	<p>Пачатковыя рысы з матэрыялаў і курганно складваюць глініны посуд, апрамаіныя пашаічыны строн і дронцаў, ніжкі, кінцападобныя скверы, разнастайныя ўпрыгожакі, вырабы з бурштну, медзі і бронзы. Яны сведчаць не толькі аб высокім узроўні вытворчасці, к-н навані абмену (ва ўрочышчы Стрэлца был знаходныя шклянкі і нават фаянсавыя епітэды пахеркі), але і аб развітым пазавальным кутыдэ, шырокіх і шматбаконых уяўленнях і невярнаных людзей эпохі бронзы.</p> <p>Кераміка эпохі бронзы вызначана разнастайнасцю форм і аранжменту. Значыцца гэта пшаскадонным посудам, радзей (пераважна ў пачатку бронзавага веку) востраканечным і навардадобым. Пасуду ўпрыгожваюць геаметрычным аранжаментам, які размяшчаўся або ў верхняй частцы вырабаў, або наварваю ўсю наварню посуду.</p> <p>Панамонне і паўднёва-ўсходнім раёнам бронзы был пачына з сярэдняй і паўночнай і прыбалтыйскай культурам. Пачына з гэтага часу ў XXI–XV стст. да н.э. выраблялі керамічны посуд парнадабной формі з плоскім дном і ўпрыгожвалі яго курганым лініямі, наварым аранжаментам, адбіткам шпурта (культура шпуртавай керамікі; асобныя аднаваічыны культуры маваць назву да характара ўпрыгожванню керамічных вырабаў).</p> <p>Кераміка эпохі бронзы, разам з некаторымі таргетармаічнымі асабілінасцямі, вызначана шпуртам агульных рыс, уласцівых як Паддзіноў, Палессю, так і Паддзіноў, Панамонню Беларусі.</p> <p>Пераважнае развіццё аранжаментальнага надмоуд у мастацтве чалавека прыводзіць да значнага панамонжэння колькасці скульптурных выяў у эпоху бронзы. Тыя ж, што вядомы зараз, маюць вельмі выразны характар. Так, у верхніх пластах паселішча да в. Асаўя (Бешанковіцкі раён) была знайдзена касцяная скульптура ў выглядзе галавы чалавека. Маркуючы не па форме і наўраваці адулітым для навіння, яна выкарыстоўвалася ў рытуальных і магічных абрадах.</p> <p>Да эпохі бронзы адносяцца больш складаныя і разнастайныя прыклады пабуаў: зямляныя, паўзямляны і надземныя будынкі. Рэшткі такіх жытлаў знаходныя пры раскопках неаалітычных стаянак у далінах рок Прыпяці, Сожа, Нёманы. У вярхоўях Дняпра адкрыты будынак ступавай канструкцыі (Рыгаўскага раёна). Жытле гэтага часу звычайна пераармаівалася конусападобным і двухсхільным дахам. Да ніжэйшых прыкладаў старажытнага жытла адносяцца будынак на палях і платформах. Часцей за ўсё ўзводзіліся на тарфяніках і вярхоўях (в. Асаўя, Бешанковіцкага раёна; вярхоў Ула ў Вілейскім і Ветна ў Крулеўскім раёнах).</p> <p>У мастацтве бронзавага веку добра бачна ацёка асабілінасць. Разнастайнасць форм і віды мастацкай дзейнасці чалавека з жыліва вынікаюць бурнага прыходу атнакультуры і змянення ўласнаў глыбаў.</p>
---	---

Іл. 9. Харэўскі С. Гісторыя мастацтва і дойлідства Беларусі. С. 12–13. ія.

плагіятарства ў „Гісторыі мастацтва і дойлідства Беларусі“, варта таксама прадэманстраваць з дапамогай ксанаў адпаведных старонак. Так, калі на с. 8 і 10 падручніка скрадзенымі можна лічыць толькі асобныя абзацы²¹ (гл. іл. № 8), дык на разваротах с. 12–13 (іл. № 9) і 14–15 (іл. № 10) няма амаль нічога свайго, аўтарскага, — усё належыць Б. Лазуку²². Нават дзеля прыліку нічога не зменена — ні парадак слоў, ні знакі прыпынку! Незаконнае прысваенне чужых тэкстаў лёгка заўважыць у многіх іншых месцах выдання, не кажучы ўжо аб прыкладах менш яўнага спісвання, калі ўзятыя з іншых прац фрагменты злёгка перапрацаваны, касметычна зменены. Лішне казаць, наколькі непрыемным „адкрыцц-

²¹ Гл. названую кнігу Б. Лазукі, с. 172, 173, 177.

²² Спісана адпаведна са с. 173–175, 177 і 171, 174–177 той жа кнігі Б. Лазукі.

<p>Святлук Харэўскі</p> <p>Ужо ў тую эпоху склаліся асноўныя формы беларускага народнага мастацтва: выразная і вышываная афармінасць і іх сімволіка, ткацтва, разьба па дрэве і ганчарнае рамясто.</p> <p>Жалезны век</p> <p>Наступным важным этапам у развіцці мастацтва перабытнага грамадства з'яўляецца жалезны век (VII–VI стст. да н.э.). Ён звязаны з пачаткам адбівання жалеза. Выбар прылад працы з больш трывалага металу скарэйшай атрымалі практычна прадукцы і амакніковы матэрыяльныя калонізацыі спэцыяльна ў рэгіянах, а потым у асобных сем'ях. Гэта паспярала распаўсюд перабытнабытных і сфарміравала прадуманы для зацвярджэння феадалічных адносін. У эпоху жалеза на тэрыторыі Беларусі і суседніх землях складаліся ўстойлівыя этнічныя ўтварэнні (больш п'ямоўна, на аснове яку і каліды I – пачатуку II ст. да н.э., унікаючы сучасным славянскім і большым народам).</p> <p>Сфера дзейнасці чалавека ў эпоху жалеза значна пашырэння ў параўнанні з павярхоўным перыядам. Людзі пачынаюць займацца жывёлагадоўляй, земляробствам, палівааннем, рыбалоўствам. Гэта дазваляе пашырэнне кола прадметаў, якімі карысталіся ў побыце.</p> <p>Гісторыя вылучае ў жалезным веку перагледы культуры аднавічных групам п'ямоўна, што меў выключна рысы матэрыяльнай культуры і рэтувала пахаванні. Найбольш старажытнай з'яўляецца мілаградская культура. Першыя знаходкі былі зроблены п'ямоўна в. Мілаград Ручыцкага раёна, гэтым жа рысам уявіліся таксама п'ямоўна-ўсходняй Беларусі (Столінскі, Любскі раёны).</p> <p>З канца I тыс. да н.э. у Верхнім Сіроддзі (Павліяноўка) складаліся зарубіжніцкая культура (назва паходзіць ад паселішча, адкрытага п'ямоўна в. Зарубіцкі на Кіеўшчыне ў 1899 г.). Павліяноўка-ўсходняй і п'ямоўна-раўна раёнаў Беларусі ў эпоху жалеза насялялі блізка п'ямоўна ітэрыянавічкі керамікі і дыспра-дэвіскай культуры. Гэтым культурам не існавалі аддасены. Ім былі ўласцівы агучылі рысы, што дазваляе вызлучаць у мастацтве жалезнага веку перагледы асабліва:</p> <p>Сфера выкарыстання мастацтва ў перадыстабыту даг'ямоўна звужаецца на кераміцы і ўпрыгожваннях. Вялікую групу вырабаў, якія сведчаць аб высокім узроўні развіцця джарат'яна-прыкладнага мастацтва жалезнага веку, складаюць жалезныя і шклянныя ўпрыгожванні. Дз'ямоўна шырока рысы(жарынак) віды аддасены загоўкі і ф'ямоўна (прыстаўкавані для зашпільвання аддасены). Акрамя іх вырабляліся сярэвонныя паддаскі, кошыцы, персіды, граўны, бронзалеты, тунды, Гэтым віды ўпрыгожванняў меў разнастайную форму, якая мянялася ў межах утварэння(а) ўжытку, і вызначаліся багатым д'ямоўна, с'ямоўналівымі тэнічнымі выкарыстання. Часта ў вырабах выкарыстоўваліся</p>	<p>Першыя крокі мастацтва</p> <p>роўнае насці, рубчыкі, ітэя п'ямоўнападобныя элементы, эмалевыя ўтварэнні. Ён ўпрыгожваннях эпоху жалеза сустракаюцца выявы кола і ромба. Яны былі сімваламі сонца, месца, асобных свіданняў і с'ямоўна аб устойлівых і дастаткова існых уяўленнях старажытных людзей аб свеце і яго пабудове. З цягам часу найрэчэй іх паступовае ўскладненне і ўсе большыя зашыфраванні, асабліва ў канцы жалезнага веку. Гэтыя с'ямоўна аб умацаванні значэння вераванняў (касна-ганчымі культамі, абяўнаўненне сіл прыроды), набыцці імі роўні выдучага стымулу ў развіцці мастацтва.</p> <p>У эпоху жалеза вялікай разнастайнасцю вызначалася кераміка. Пры раскопках месцаў жыцця старажытнага чалавека найбольш часта сустракаюцца гаршкі і жэбын шклянанападобнай і шкляннараўна форм, падстаўкі, кубкі, п'ямоўна, міскі. Амаль усе вырабы ўпрыгожваліся араментамі. Іх характар сведчыць пра адносіны высокай ўрэчынень астагучных уяўленняў людзей таго часу, а таксама пра сувязі гэтых уяўленняў з вераваннямі.</p> <p>У в'ямоўна археалагічных раскопках былі знойдзены шматлікія скульптурныя выявы. Большасць з іх наліка культурнаму характару і была амакніцамі. Часцей сустракаюцца выявы жывёл і птушак, радзей – чалавека.</p> <p>Акрамя невялікай па памерам скульптурных выяў у эпоху жалеза выконвалі манументальныя выявы – каменныя ідаўлы і «бам». Іх выраблялі з дрэва і каменю. Да нашых часу захаваўся ніямак з іх: прымяненне хрысціянства амаль усе скульптурны былі знішчаны як паганскія. Увадзена голыя некалькі каменных утвараў. Найбольш вядомым творам з'яўляецца так званы «шклянкі ідаў» – скульптура, знойдзена ў 1963 г. на беразе рэчкі Серабранкі – прытока Дняпра. Скульптура выкавана з пясчаніку, мае 120 см вышыні і 250 кг вагі. Тувала амаль не апрацавана, галоўную ўвагу аўтар прысвечыў твару. Характар апрацоўкі матэрыялу блізка да разьбы па дрэве, чым па камені. Галава антрапаморфнага ідаўла з каменю-ракушчынкаў вышыняй 46 см знойдзена пры земляных работах на ўкраіне Слэвіма. Спосаб апрацоўкі гэтай скульптуры такі ж прымятны, як і «шклянкі ідаў». Ішны від старажытных манументальных скульптур – так званыя каменныя «бам».</p> <p>У эпоху жалеза шматлікія плямёны падтрымлівалі роўнахарактэрныя сувязі са с'ямоўна, сарматамі, кельтамі, гарадзкімі п'ямоўна Прычарнамор'я (дз'ямоўна пачаткам зарубіжніцкай культуры), з плям'ямі, якія існавалі суседнямі тэрыторыяў Польшчы і Прыбалтыі (ўсходне-паморская культура). У VI–VIII стст. ўпрыгожванні вырабляліся не толькі з жалеза, бронзы і с'ямоўна, але і з іных каларных металаў, у прыматкі з золата і с'ямоўна. Бронзавых рэчаў п'ямоўна ніямак, хаця бронзалетняя вытворчасць як галіна хатняга рамяства на тэ-</p>
---	---

Іл. 10. Харэўскі С. Гісторыя мастацтва і дойлідства Беларусі. С. 14–15.

цём“ аказалася выяўленне ўсяго гэта ў кнізе, што выйшла ў якасці ўніверсітэцкага падручніка, і больш за тое — у аўтара, які зусім нядаўна сам слухна крытыкаваў плагіят як „злачынства, што прыносіць злудзею прыбытак“²³. Не хочацца верыць, што занятак, справядліва асуджаны тады С. Харэўскім, набыў за апошнія гады статус шырока практыкаванага промыслу, якім не пагрэбаваў і сам аўтар колішняй крытычнай нататкі. Хутчэй справа ў іншым. Бо калі гэта хоць часткова так, то трэба было б прызнаць, што мы перажываем час імклівай эрозіі маральных нормаў нашай інтэлігенцыі...

Досыць прыкладаў. Ведаючы, што выяўляюцца, як правіла, выпадкі адно яўнага, непрыхаванага плагіяту,

²³ Харэўскі С. Плагіят пакараны // Наша Ніва. 2004. 23 студзеня. С. 6.

пра рэальны маштаб гэтай хваробы можна толькі здагадавацца. І самае няўцешнае, што ўсё ў нас пры гэтым ціха. У Польшчы, напрыклад, яшчэ ў XIX ст. выкраданне чужых тэкстаў выклікала гучныя абурэнні. Калі Яўхім Шыца як сваю выдаў неапублікаваную кнігу Браніслава Трэнтоўскага „Wiara słowiańska“ практычна без зменаў тэксту, толькі падкараціўшы і даўшы ёй назву „Słowiańscy bogowie“, дык плагіятар быў аддадзены грамадскаму астракізму і проста выключаны з навуковага асяроддзя²⁴. Дзякуючы неабьякаваці навуковай грамадскасці ў нашых суседзях і цяпер выпадкі прысвойвання чужога (асабліва вядомымі асобамі, палітыкамі) набываюць гучны розгалас. Так, у Польшчы справа плагіяту аднаго палітыка нядаўна разглядалася ў судзе, і пацвярдзальны прысуд стаў для правапарушальніка канцом яго палітычнай кар’еры²⁵. Ва Ўкраіне, праўда, грамадскае асуджэнне інтэлектуальнага крадзяжу яшчэ не дасягнула належнага эфекту. Адзін з цяперашніх кандыдатаў на прэзідэнцкае крэсла, які і раней не асабліва лічыўся з аўтарскім правам, у 2002 г. дазволіў сабе перапісаць артыкул вядомага амерыканскага вучонага, змяніўшы толькі назву працы²⁶. Гучная крытыка не засмуціла палітыка, ахвочага здабыць і навуковыя лаўры, і праз колькі гадоў ён зноў скандальна вызначыўся: амаль палова першага тома выдадзенай пад яго імем трохтомнай „Історыі Украіны“ была спісана з прац вядучых украінскіх гісторыкаў Наталлі Якавенкі і Аляксея Талочкі, што дэталёва паказалі ў выдатным эсе самі па-

²⁴ Падрабязней гл.: Linkner T. Słowiańskie bogi i demony: z rękopisu Bronisława Trentowskiego. Gdańsk, 1998.

²⁵ Konstańczak S. O plagiatorach. Рэжым доступу: <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,4642> (прагляд — 13.07.2009)

²⁶ Горобец А. Новая „аварыя“ главы Администрации Президента Украины. На этот раз — интеллектуальная. Даступна ў Інтэрнэце: <http://www.informika.ru/text/magaz/newpaper/messedu/cour0202/700.htm>; Горобец А. Томас Коротерс о беспардонном плагиате его статьи главой Администрации президента Украины. Рэжым доступу: <http://www.informika.ru/text/magaz/newpaper/messedu/cour0202/701.htm> (прагляд — 23.07.2009)

цярпелыя²⁷. На жаль, у гэтым выпадку нават шматразовае выкрыванне ў плагіяце не перашкодзіла аматару чужога стаць акадэмікам, а потым і віцэ-прэзідэнтам Нацыянальнай Акадэміі Навук Украіны. Аднак гэта ўсё ж іншая праблема, а навуковая грамадскасць Украіны ратавала сваю годнасць тым, што не маўчала.

Як будзе адстойваць сваю рэпутацыю беларуская гуманітарыстыка — пакажа час. Сітуацыя не з простых, і не рэагаваць на цяпер ужо выяўленыя практыкі плагіятарства, так бы мовіць, на шырокую нагу, на перапісванне (слова ў слова!) чужога некаторымі адэптамі гістарычнай навукі было б вялікай самакампраметацыяй. Лішне нагадваць, што плагіят прырэчыць самым падставовым прынцыпам навуковага жыцця, што ён ёсць элементарным ашуканствам, бо чужое выдаецца за плён уласнай працы. Калі крэдам навукоўца ёсць імкненне да праўды, дык плагіят — уцёкі ад яе. Плагіятар проста не адважваецца быць аўтарам, яго тэкст — не аўтарскі, не індывідуальны, псеўданавуковы.

Быць у навуковай супольнасці — значыць прытрымлівацца яе нормаў і правілаў, сярод якіх прынятая практыка цытавання і спасылак — зусім не дробязь, а сур'ёзны, важны маральны абавязак: спасылкай мы пацвярджаем права ўласнасці вучонага, працай якога пакарысталіся²⁸. Калі навуковую супольнасць лучаць агульныя прынцыпы прафесійнай этыкі (а ў адваротным выпадку давядзецца прызнаць адсутнасць самога акадэмічнага асяроддзя), то лекам ад хваробы плагіятарства павінна было б стаць маральнае асуджэнне, непрыняцце падобных учынкаў, — хаця б у імя

²⁷ Толочко О., Яковенко Н. Потрапили в историю // Критика. 2006. №7–8; гл. таксама: Гурин П. Литвин снова украл мысли // Газета по-киевски. 28.10.2006, даступна ў Інтэрнэце: <http://mucityua.com/country/2006/10/28/120011.html> (прагляд — 23.07.2009).

²⁸ Мертон Р. К. Эффект Матфея в науке, II: Накопление преимуществ и символизм интеллектуальной собственности // THESIS. 1993. Т. 3. С. 271–271.

карпаратыўнай салідарнасці. Каб спыніць эрозію элементарных правілаў жыцця нашай акадэмічнай супольнасці, мы не можам заставацца адчужанымі сузіральнікамі. І элементарны, кожнаму пасільны саўдзел у гэтай справе — гэта неаб'якавае, культываванне прынцыпаў прафесійнай этыкі.

НОМО HISTORICUS 2008. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад рэд. А. Ф. СМАЛЕНЧУКА з удзелам І. М. ДУБЯНЕЦКАЙ. Вільня: ЕГУ, 2008. – 520 с.

Напрыканцы 2008 г. беларускія чытачы атрымалі новы гістарычны альманах, які выйшаў з непрывычным для Беларусі лацінскім тытулам *Homo historicus* і прыемна ўразіў сваім аб'ёмам ды якасцю паліграфіі. Назва з прыхаванымі ў ёй дарвінісцкімі алюзіямі падкрэслівала амбіцыі стваральнікаў на тое, каб выданне стала новай прыступкай у развіцці беларускай гістарычнай навукі. На вокладцы ўдакладнена, што гэта „Гадавік антрапалагічнай гісторыі“. Такое інтрыгоўнае азначэнне, не вельмі пашыранае ў беларускім гуманітарным дыскурсе, выклікала ў першую чаргу цікавасць да прадмовы, бо менавіта яна павінна паказаць, як разумеюць самі стваральнікі свае мэты і месца новага выдання ў гістарыяграфічным ландшафце.

Першыя ж радкі, аднак, паведамялі, што рэдактару даволі складана даць азначэнне антрапалагічнай гісторыі і што гэты тэрмін ідэнтычны тэрміну „гістарычная антрапалогія“ (11). Не меншае здзіўленне выклікала і тое, што гэта, „па сутнасці, новы накірунак гістарычнай навукі“ (11). У пацвярджэнне ніжэй пададзены кароткі гістарыяграфічны экскурс, дзе сярод заснавальнікаў накірунку прыгадваюцца Марк Блок, Люсьен Феўр і Фернан Бראдэль. І нават калі пачаць весці адлік ад заяўленых 1970-х г., калі «у энцыклапедычных выданнях упершыню з'явіўся артыкул „Гістарычная антрапалогія“» (12), то і гэта азначае не менш як 30-гадовы ўзрост сталасці. Звяртаючыся да беларускай традыцыі, аўтар прыходзіць да высновы, што азначаныя перамены яе амаль не закранулі, і вінаватыя ў гэтым „савецкі варыянт неапазітывізму“ (12), „палітычны рэжым“ і „элементарнае нежаданне вучыцца“ (13). Закляміўшы неапазітывізм і падняўшы штандары эпохі мадэрнізму, аўтар, між тым, бярэ ў рукі зброю постструктуралістаў і ў межах толькі двух (!) абзацаў праводзіць дэканструкцыю мета-наратыву класічнай гісторыі. Адзначаная аперацыя парадасальным чынам завяршаецца тэзісам пра тое, што людзі

мінулага былі *Іншымі* і не з'яўляюцца дакладным падабенствам сучасных жыхароў Беларусі. Так, нібы гэта не ёсць відавочным для любога гісторыка, які займаецца дастаткова аддаленай эпохай: любая спроба аналізу матывацыі дзеянняў гістарычных асобаў непазбежна падштурхоўвае нас да разумення змешчанасці сілавых зонаў тагачаснай аксеалагічнай сістэмы. Змешчанасці, але не поўнай адрознасці, і канструяванне катэгорыі *Іншага* ў дадзеным выпадку не апраўдана ні факталагічна, ні метадалагічна: праца ў гэтым накірунку прывядзе да стварэння ніяк не меншага „міфалагічнага царства“, чым тое, у арганізацыі якога аўтар вінаваціць класічных гісторыкаў. Значна больш плённым падаецца перспектыва пошукаў падабенства, а не адрозненняў, а таксама тых механізмаў і прычын, якія вызначалі іх і іх змены. Адрознасць людзей, якія жылі ў папярэднія эпохі, вядомая гісторыкам больш-менш з часоў Мантэня, а абвінавачваць іх, што яны не займаліся, напрыклад, гісторыяй ментальнасці — тое ж, што вінаваціць мастака-баталіста, што ён не працуе ў бытавым жанры. Насамрэч класічная і антрапалагічная гісторыі не ўваходзяць у канфлікт ні па аб'ектах, ні па метадах даследавання, яны працуюць на розных плоскасцях, розных глыбінях адной і той жа галіны, і пастаноўка іх у апазіцыю надуманая і штучная. Гэткае стварэнне канфлікту характэрна для шматлікіх пачынанняў мінулых эпох, у ім стваральнікі звычайна шукаюць імпульс для развіцця новага праекта і прастору для яго рэалізацыі, таму мы з паразуменнем можам паставіцца да розных неадэкватнасцяў уводнага тэксту, тым больш, што на апошняй старонцы ён канчаткова набывае рысы маніфеста. Рыторыка разгортваецца вакол паняццяў „чалавек“, „ачалавечванне“, „антрапалагізацыя“, пры гэтым варта заўважыць, што рэдактар настойліва карыстаецца метафарай рамяства ў дачыненні да заняткаў гісторыка, а альманах называе „свайго роду майстэрняй развіцця беларускай антрапалагічнай гісторыі“ (14). Заўважаю гэта для таго, каб вярнуцца да яго і растлумачыць пазней.

Звернемся цяпер да структуры альманаха. Ён складаецца з трох вялікіх частак („Гісторыя, антрапалогія, этналогія,

філасофія“, „Гістарычная біяграфістыка“, „Гісторыя і памяць“) і дзвюх меншых („Крыніцы, бібліяграфія“, „Дакументы“). Найбольш інтрыгоўным артыкулам альманаха нам падаўся змешчаны ў самым пачатку тэкст Алеся Смаленчука, рэдактара і аўтара ўводзінаў, пад назвай „Радкевіч *versus* Каліноўскі?“ І сапраўды, пасля прынцыпаў, сфармуляваных ва ўступным слове, тэкст чакаўся не менш як узорны, які можа стаць прыкладам абяцанага новага стылю мыслення і „метадалагічнага разняволення“ (14). У артыкуле разбіраецца сітуацыя вакол Восіпа Радкевіча, адстаўнога салдата царскай арміі, жонка якога была забіта паўстанцамі ў 1863 г., што і стала адным з эпизодаў больш чым 20-гадовага супрацьстаяння Радкевіча з жыхарамі мястэчка Нова Двор. Аўтар ставіць перад сабою мэту прааналізаваць гэтае здарэнне з пункту гледжання „чалавечага вымярэння гісторыі“ з мэтай верыфікацыі стэрэатыпных адзнак з пункту гледжання нацыянальна-дзяржаўнай пазіцыі. З дапамогай архіўных дадзеных аўтар акрэслівае сацыяльна-эканамічнае становішча ў Новым Двары ў перыяд даследавання, дае кароткі агляд тагачаснай сялянскай гаспадаркі па матэрыялах этналагічных крыніц, апісвае нават культуры, якія раслі на сялянскіх палетках, і рынкавыя кошты на сельскагаспадарчую прадукцыю. Вялікі аб’ём артыкула дазваляе стварыць шырокую панараму жыцця навадворцаў. Аднак праблема палягае ў тым, што большасць напісанага тут аніякім чынам не ўключаецца ў далейшы аналіз: пададзеныя факты так і застаюцца прырэстым баластам, які ніяк не дапамагае ў справе асэнсавання прычын забойства Клары Радкевіч у 1863 г. Яшчэ больш дзіўна выглядае падраздзел, прысвечаны Кастусю Каліноўскаму (31–34), дзе выкладаюцца хрэстаматыйныя факты з гісторыі паўстання і біяграфіі яго кіраўніка. Найбольш цікавы апошні раздзел артыкула „Пасля паўстання. Радкевіч *versus* Нова Двор“. Аўтарам сабраны дакументы, якія раскрываюць працяг канфлікту ў судова-адміністрацыйным полі. Пры гэтым звяртае на сябе ўвагу відавочная агрэсіўнасць Радкевіча, часам неадэкватнасць яго паводзінаў і асабліва фармаванне той сітуацыі, дзе на пэўны момант вясковая супольнасць трапляе ў залежнасць

ад аднаго чалавека, які да таго ж быў інвалідам. У сабраным матэрыяле і яго падачы пазнаецца рука прафесійнага гісторыка, але яму бракуе здольнасці да інтэрпрэтацыі матэрыялу ў антрапалагічным разрэзе. Перад намі відавочны прыклад праблемы адносінаў супольнасці і дэвіянтнай асобы, якая не з'яўляецца нечым новым для антрапалогіі: у структуры беларускага традыцыйнага грамадства такія элементы былі арганічнай часткай супольнасці і прысутнічалі ў большасці пасяленняў (у першую чаргу тыя, каго звалі „ведзьмакамі“, але гэта маглі быць млынары, кавалі ды інш.). У гэтым сэнсе Радкевіч па шэрагу прыкмет цалкам адпавядае традыцыйным для іх маркерам: фізічныя адхіленні, тыя, што называліся „крывізнаю“ — ён быў інвалідам, і тапаграфічная маргінальнасць — жыў у крайняй хаце. Прысутнасць маргінала дазваляла супольнасці верыфікаваць „норму“, стварала базавую сітуацыю бінарнай апазіцыі, неабходную для функцыянавання культуры. Нават па словах мясцовага святара Радкевіч быў „чалавекам з неспакойным характарам і п'яніцай“ (47); няма сумневу, што да той жа катэгорыі належала і яго жонка — пабранне шлюбам у 30-гадовым узросце было абсалютна ненармальным для беларускага традыцыйнага грамадства, і відавочна, што яе маргінальны статус і перадвызначыў шлюб з інвалідам і чужаком. Дадамо да гэтага адсутнасць дзяцей і тое, што сельская гаспадарка не была падмуркам у іх стратэгіі выжывання. У гэтым сэнсе „прышласць“ Радкевічаў усё ж з'яўляецца другасным фактарам: сацыяльная адаптацыя магла адбыцца, аднак не адбылася, і таму на першы план выступаюць прычыны гэтага.

Перад намі звычайны прыклад канфлікту ўнутры вясковай супольнасці і, як базавы сегмент яе існавання, ён не будзе вырашаны ніколі: гэта яе арганічная частка, якая амаль без зменаў захоўваецца да нашых дзён — варта толькі больш пільна разгледзець праблему таго, што сёння называецца „асацыяльнымі элементамі“, і адносінаў да іх грамадства. І гэта яшчэ адзін доказ памылковасці канструявання катэгорыі „чужы“ ў дачыненні да людзей з мінулых стагоддзяў: у аналізе сітуацыі нашмат больш карысці дало б высвятленне іх пада-

бенства з нашымі сучаснікамі. Гэты канфлікт быў закрытай сістэмай, што існавала ў цыклічным часе традыцыйнага грамадства; было толькі дзве кропкі яго размыкання ў вонкавае, лінейнае: прыход паўстанцаў і апеляцыі да ўлады. Толькі праз гэтыя судакрананні ён і захаваўся для нас. І, напэўна, найбольш плённым тут было б вывучэнне саміх механізмаў судакранання і іх уплываў. Гэта, па-першае, вывела б нас на праблему трываласці базавай сістэмы — дыспазіцыя, выражаная аўтарам у слове *versus*, нягледзячы ні на што, захавала свой *status quo* ад пачатку і да канца. Па-другое, апісаны канфлікт мог бы паслужыць добрым матэрыялам да аналізу гісторыі ментальнасці, асабліва вывучэнне мадэлі, па якой сяляне будуць свае стасункі з уладамі і Радкевічам — народныя стэрэатыпы, глыбіня і ўнутраная логіка пабудовы доваду. Заўважныя фобіі шмат маглі б патлумачыць і ў прычынах доўгатрываласці канфлікту ды ў яго непаслядоўнасцях і паўтарэннях. Аўтар робіць крок у гэтым накірунку, апісваючы, са словаў этнографу, хітрасць сялян і іх схільнасць да хлусні, аднак далей гэтая лінія зусім не развіта.

Артыкул не дае ніякай яснасці пра эпізод з забойствам Клары Радкевіч: яго прычыны застаюцца гіпатэтычнымі, удзел Радкевічаў у даногах нявысветлены, таксама як і ўдзел у гісторыі навадворцаў. Незразумела і тое, дзе быў сам Восіп Радкевіч у ноч забойства і як ужо на наступны дзень ён апынуўся ў Ваўкавыску. Таму канец артыкула, яго высновы выглядаюць змазанымі, складзенымі з набору гіпотэз, якія зводзяцца да аднаго факта: падзеі паўстання наклаліся на стары канфлікт навадворцаў. З невядомых прычын аўтар не дапускае думкі пра тое, што два канфлікты маглі лёгка разгортвацца паралельна, а на заканчэнне падсумоўвае: «Гэты артыкул варта было б назваць „Радкевіч *versus* Новы Двор“...». З гэтым складана не згадзіцца, няясна толькі, чаму аўтар не зрабіў гэтага, пакінуўшы акцэнт на відавочна бесперспектыўнай лініі з каліноўцамі.

Артыкул пры чытанні выявіўся калажам, падобным да таго, што змешчаны на вокладцы (Каліноўскі побач з „Радкевічам“). Гэта пазнаецца і ў яго пабудове, і ў

метадалагічным апаратае: тут відавочна праяўляе сябе тое, на што мы звярталі ўвагу, аналізуючы ўводзіны — прыхільнасць да „рамесніцкай метафары“. Фундаментальная памылка ў тым, што нельга паставіць побач, як два крэслы, антрапалогію і гісторыю — і атрымаць антрапалагічную гісторыю. Міждысцыплінарнае запазычванне метадалогій — гэта больш, чым механічны працэс, прычым карыстаюцца ў ім не проста чужой факталогіяй („рэпліка этнографа“), але чужым інструментарыем, спалучаючы яго са сваім.

Мы лічым прынцыповым падкрэсліць гэтую мадэль механічнага спалучэння, таму што яна характарызуе структуру не толькі артыкула, але і ўсяго альманаха. Побач пастаўлены артыкулы па гісторыі, антрапалогіі, філасофіі, тэорыі міфалогіі, бібліяграфіі, а таксама біяграфічныя тэксты, якія разам павінны выглядаць як адзін наратыў з галіны антрапалагічнай гісторыі. Больш пераканальна выглядае апошні раздзел, прысвечаны адносінам гісторыі і памяці, асабліва шэраг перакладных артыкулаў, такіх, як тэксты Ірэны Шуцінене пра Другую сусветную вайну ў калектыўнай памяці жыхароў Літвы і Крыстафа Клесмана пра „палітыку гісторыі і калектыўны ўспамін“. Але і гэты раздзел пасля прачытання падаецца досыць разнародным унутрана. Некаторыя тэксты тут выкананы ў вельмі традыцыйным гістарычным ці гісторыка-публіцыстычным разрэзе.

Звяртае на сябе ўвагу таксама тое, што з трыццаці пададзеных у альманаху тэкстаў толькі два прысвечаны часам, ранейшым за XIX ст. Гэта здзіўляе, бо агульнавядома, што лепшыя еўрапейскія ўзоры прац у галіне антрапалагічнай гісторыі выкананы менавіта на матэрыялах Сярэднявечча і Новага Часу. Першы артыкул з тых, пра які ідзе гаворка — тэкст Вольгі Бабковай „Свет пачуццяў і свет рэчаў: шляхецкія тэстаменты другой паловы XVI ст.“. З усяго зместу альманаха гэтая публікацыя, магчыма, найбольш набліжаецца да таго, што можна назваць антрапалагічнай гісторыяй. Кароткі аналіз зместу беларускіх тэстаменнтаў паказвае іх як выдатны матэрыял для вывучэння гісторыі ментальнасці і гісторыі штодзённасці. Шкада толькі, што артыкул па форме набліжаны да каментара да прыведзеных

у яго межах трох тэстаментаў. Застаецца выказаць шчырае спадзяванне, што ў будучым мы ўбачым большую па аб'ёме працу, дзе сп. Бабкова ў поўнай ступені раскрые патэнцыял заяўленай ёю тэмы.

Другі артыкул напісаны Наталляй Сліж і называецца „Як вярнуць збеглую жонку: Прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічаў (? – 1575)“. Ён у асноўным выкананы ў накірунку гендэрнай гісторыі, аднак аўтар працуе з матэрыялам хутчэй як класічны гісторык, пазбягаючы зваротаў да антрапалагічных і сацыялагічных тэорый. Перашкаджае правядзенню аналізу і відавочнае напластаванне ў свядомасці аўтара разумення гістарычных рэалій і прагматычнай падаплёкі канфлікту паміж сужэнцамі, з аднаго боку, і гендэрных клішэ ды стэрэатыпаў, што пануюць у наш час, з другога. Гэта адчуваецца ў сказах накшталт „Учынак, варты мужчыны“ (83). Азадачвае і прыведзенае побач выказванне пра тое, што „ў сярэдзіне XVI ст. мараль і норавы не мелі ўстойлівага характару“ (83). Але заўвагі не зніжаюць вартасці артыкула менавіта як гістарычнага даследавання.

Найбольшай няўдачай першага нумара альманаха — калі дазволіць сабе праводзіць такую градацыю — можна назваць артыкул Уладзіміра Леўшука „Паходжанне езуіцкай сістэмы адукацыі“ (128–154). Крыху пафасны ўступ метадалагічнага плана, які абяцае нам сістэмны аналіз прычын „вітальнасці“ езуіцкага калегіума, пераходзіць у пераказ хрэстаматычных фактаў з біяграфіі Ігнацыя Лаёлы, гісторыі заснавання калегіума і фундаментальных зменаў эпохі Рэфармацыі, што нечым нагадвае стыль такіх часопісаў, як *National Geographic*. І ўсё гэта для таго, каб па выніках паведаміць, што асноўнай прычынай „вітальнасці“ было самааднаўленне сістэмы.

Аб'ём альманаха дастаткова вялікі, і мы ўстрымаемся ад таго, каб каментавалі кожны артыкул. Нягледзячы на тое, што выданне мае ўскоснае дачыненне да антрапалагічнай гісторыі, яго цікава чытаць проста як гуманітарны альманах: у ім дастаткова карысных і змястоўных матэрыялаў па самых розных дысцыплінах. Нашы крытычныя заўвагі выкліканы найперш жаданнем, каб гэты праект калі не адра-

зу, то ў будучым здолеў спраўдзіцца і запоўніць якаснымі тэкстамі лакуну ў абранай галіне даследаванняў, паколькі неабходнасць развіцця накірунку гістарычнай антрапалогіі сапраўды відавочная. Таму мы спадзяемся, што наша крытыка будзе ўспрынята з разуменнем, і наступныя нумары будуць больш адпавядаць прызначэнню новага перыядычнага выдання.

Мінск

Сяргей Грунтоў

KOSMAN, MARCELI. Polska w drugim tysiącleciu. Toruń: Adam Marszałek, 2007. T. 1. – 348 s.; T. 2. – 468 s.

Навуковыя творы Марцэлія Космана, прысвечаныя гісторыі Польшчы, Літвы, палаба-балтыйскіх славян, могуць скласці цэлую бібліятэку, на якой фармавалася не адно пакаленне гісторыкаў. Рэцэнзаваная манаграфія ўяўляе сабой фундаментальную працу ў двух тамах, якая ў пэўным сэнсе падводзіць вынік папярэднім сюжэтным і праблемным даследаванням.

„Polska w drugim tysiącleciu“ ахоплівае гісторыю дзяржавы і грамадства на працягу ўсяго існавання і ў розных палітычных формах — ад узнікнення патрыманяльнай манархіі і да сучаснага становішча Польшчы. Такая шырокая храналагічная прастора дазволіла аўтару вылучыць, прасачыць і ацаніць гістарычныя заканамернасці, формы і цывілізацыйныя асаблівасці развіцця Польшчы.

Асноўны прадмет даследавання — палітычная культура і палітычная ўлада ў Польшчы, якая рэалізуецца ў сярэдневечных палітычных сістэмах і палітычных адносінах, як унутраных, так і міжнародных. Абраны аўтарам пункт бачання для разгляду ўсёй гісторыі Польшчы ўяўляецца выключна важным і правільным, паколькі менавіта

трансфармацыя палітычнай структуры ў большай ступені вызначала знешнюю палітыку, нацыянальную ідэалогію (у прыватнасці, „сарматызм“) і культуру польскага грамадства на працягу стагоддзяў.

Храналагічнаму аб'ёму і мэтам даследавання адпавядае структура манаграфіі. Яна адкрываецца ўступам, які мае важнае значэнне ў разуменні зместу і канцэпцыі даследавання. У ім даецца характарыстыка геапалітычнага становішча Польшчы, якое шмат у чым вызначала напрамкі і формы экспансіі, уплывала на „плынныя“ межы, відазмяняла суадносіны этнічных і тэрытарыяльных фактараў у развіцці Польшчы як краіны і дзяржавы.

Аўтарская канцэпцыя гісторыі Польшчы адлюстравана ў перыядызацыі, у аснове якой ляжыць эвалюцыя польскай дзяржаўнасці — ад узнікнення патрыманіяльнай манархіі да ліквідацыі Рэчы Паспалітай у выніку падзелаў. Так уся гісторыя Польшчы умоўна падзелена на тры „эпохі“: I — Польшча і Рэч Паспалітая да падзелаў; II — польскія землі ў складзе іншых дзяржаваў; III — адроджаная Польшча (з 1918 г.).

У межах дадзенай перыядызацыі I „эпоха“ лагічна і храналагічна падзелена на чатыры часткі: „этнічная“ манархія Пястаў, якая трансфармуецца ў „поліэтнічную“ манархію Ягелонаў, Польска-літоўская шляхецкая рэспубліка на чале з выбарным каралем у перыяд стабілізацыі (1569–1648) і крызісу (1648–1795).

У адпаведнасці з храналагічнымі межамі і мэтай даследавання падабраны храналагічны матэрыял, які паходзіць з найбольш важных наратыўных крыніц. Адначасова варта адзначыць, што іх аналіз, характарыстыкі, апоркі і гістарыяграфічныя каментары складаюць самастойны і выключна цікавы фрагмент выкладання.

Першая частка — „Манархія Пястаў (каля 960–1370)“ — прысвечана даследаванню вытокаў польскай дзяржаўнасці і развіцця манархіі Пястаў да спынення дынастыі. Першы перыяд яе гісторыі супадае з праўленнем князёў ад Мешка I да Баляслава Крываўстага. Аўтар аналізуе працэс складвання дзяржавы ў геапалітычнай

прасторы ўсходняй Еўропы. Несумненна, што ён адбываўся ў складаных знешнепалітычных умовах. Межы Старажытнай Польшчы, негледзячы на іх вялікую працягласць, былі лёгка пранікальныя і прыступныя. Таму імкненне польскіх князеў да пашырэння дзяржаўнай тэрыторыі да натуральных межаў (“do morza”) было зразумелым ва ўмовах сталай пагрозы з боку Свяшчэннай рымскай імперыі і барацьбы з ёй за панаванне на Балтыцы, перманентнага суперніцтва з Чэхіяй за першынства ў рэгіёне і перыядычных канфліктаў з кіеўскімі князямі з-за чэрвенскіх гарадоў. Гэтыя знешнепалітычныя вектары былі вызначальнымі на працягу стагоддзяў. Разглядаючы ўнутраную і знешнюю палітыку першых Пястаў, аўтар ацэньвае іх як сапраўдных „будаўнікоў“, якія заклалі магутную крэпасць Польскай дзяржавы. Менавіта на гэтым падмурку адбывалася яе далейшае развіццё. Аднак гэты працэс не быў лінейным. Часамі „імперыя Пястаў“ хісталася ў выніку ўнутраных крызісаў, дынастычнай барацьбы і паганскіх паўстанняў. Логіка развіцця патрыманіяльнай манархіі як карпаратыўнай уласнасці кіроўнага роду, кожны з прадстаўнікоў якога меў права на частку ўлады і частку дзяржаўнай тэрыторыі, прывяла да яе распаду.

Разглядаючы асаблівасці ўдзельнай раздробленасці Польшчы, адначасова з агульнымі і стэрэатыпнымі з’явамі (аслабленне цэнтральнай улады, перманентная барацьба за кракаўскі ўдзел, афармленне „можнаўладства“ як палітычнай сілы, спусташальныя ўварванні мангола-татараў), аўтар справядліва вылучае несупадзенне прынцыпу сеньярату рэальнай сітуацыі ў атрыманні ў спадчыну трону, а таксама ўзмацненне пазіцыі Касцёла. Можна сцвярджаць, што менавіта з гэтага часу святарства набыло значны ўплыў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця і з невялікімі перапынкамі захавала яго да сёння.

Вельмі цікавым сюжэтам раздзела з’яўляецца аналіз неадназначнай ролі знешніх фактараў у актывізацыі працэсу драблення Святой рымскай імперыі і Русі. Пры гэтым, з аднаго боку, раздробленая Польшча адчувала ціск з боку немцаў, якія выкарыстоўвалі канфлікты князеў як падставу

для ўмяшальніцтва ва ўнутраныя справы, польскія землі сталі аб'ектам нямецкай экспансіі (актыўная каланізацыя Шлёнска, замацаванне Тэўтонскага ордэна на Балтыцы), з другога — польскія магнаты (малапольская групоўка) ажыццяўлялі ўласную экспансію ў рускія землі (Галічыну), што замацоўвала сепаратысцкія тэндэнцыі.

Завяршаючы гэтую частку, аўтар разглядае першыя спробы аб'яднання і аднаўлення каралеўства. Сярод найбольш важных палітычных фактараў ён вылучае аб'яднальную палітыку сілезскіх Генрыхаў, саюз з Чэхіяй, сарваны намаганнямі Імперыі, і экспансію Ордэна як значны каталізатар цэнтралізацыі. Працэс аб'яднання пачынаўся ў асобных княствах (Сілезія, Куявія), унутры якіх ішло складванне інстытутаў, якія пазней сталі палітычнай асновай Кароны Польскай. Аднаўленне тэрытарыяльна-адміністрацыйнага адзінства і адраджэнне каралеўскай улады аўтар лічыць найважнейшай падставай для развіцця новых дзяржаўна-палітычных структур. Аднак удзельны перыяд пакінуў у гісторыі Польшчы свой след.

Аналізуючы праўленне Ўладзіслава Лакетка і Казіміра Вялікага, аўтар адзначае, што адноўленая дзяржава не была рэанімацыяй манархіі першых Пястаў. Гэта была якасна новая палітычная канфігурацыя, у якой улада перадавалася па прынцыпе прымагенітуры, аднак была вымушана абапірацца на княска-магнацкія групоўкі. Гэтая сістэма, падкрэслівае М. Косман, стала зародкам таго унікальнага палітычнага ладу, які праз некалькі стагоддзяў аформіўся ў Польшчы. Менавіта гэтыя прычыны прывялі да таго, што распачаты ў Польшчы працэс феадальнай цэнтралізацыі празмерна зацягнуўся і па сутнасці ніколі не быў завершаны, пра што сведчыць заканадаўства Казіміра.

Другая частка — „Дзяржава Ягелонаў (1386–1572)“ прысвечана аналізу якасна новага перыяду ў гісторыі Польскага каралеўства, звязанага дынастычнай уніяй з ВКЛ. Характарызуючы Крэўскую унію, аўтар прапаноўвае адысці ад аднабаковых ацэнак і дыскусій, у якіх прысутнічае палітычны кампанент, і падкрэслівае, што яна адпавядала нацыянальным інтарэсам народаў Княства і Кароны і мела

аб'ектыўнае значэнне як сродак ратавання ад тэўтонскай агрэсіі і захавання дзяржаўнай незалежнасці.

Найважнейшымі палітычнымі тэндэнцыямі праўлення Ягелонаў М. Косман лічыць станаўленне інстытутаў саслоўнай манархіі, кадыфікацыю права; палітычнае аб'яднанне Польскага каралеўства з ВКЛ; узрастанне міжнароднага значэння Польска-літоўскай дзяржавы, якая ў XV ст. стала даміноўнай сілай ва Ўсходняй Еўропе. Важную ролю ва ўмацаванні Польскага каралеўства, як абсалютна справядліва адзначае М. Косман, мела Трынаццацігадовая вайна з Ордэнам, у выніку якой Польшча вярнула Гданьскае Памор'е, што паўплывала на развіццё шырокіх міжнародных сувязяў, выклікала рост знешняга гандлю, перабудову эканомікі і сацыяльных адносінаў.

Пад уладай Ягелонаў у апошняй трэці XV – першай чвэрці XVI ст. знаходзіўся вялікі тэрытарыяльны комплекс, які ўключаў Польскае, Чэшскае, Венгерскае каралеўствы і Вялікае Княства Літоўскае. Аднак утрымацца на гэтых пазіцыях Ягелоны не здолелі. Аналізуючы ролю Польшчы ў еўрапейскіх адносінах, аўтар адзначае поспехі (далучэнне Мазовіі з Варшавай) і няўдачы, выкліканыя ростам асманскай пагрозы, актывізацыяй знешніх акцый Масквы, што прывяло да тэрытарыяльных стратаў (Смаленск), пераходу чэшскага і венгерскага тронаў да Габсбургаў, аб'яднанню Прусіі і Брандэнбурга пад уладай Гагенцолернаў. Несумненнай заслугай палітыкі Ягелонаў, як сцвярджае аўтар, было захаванне ўнутранай стабільнасці ў Княстве і Кароне, падтрыманне пэўнай раўнавагі паміж магнатамі і шляхтай, дыялог паміж каралём і падданымі.

Змест другой часткі завяршае характарыстыка Люблінскай уніі як значнай і пераломнай падзеі ў гісторыі Ўсходняй і Цэнтральнай Еўропы напярэдадні Новага часу. Створаная нанова дуалістычная дзяржава была поліэтнічнай па складзе, а па форме з'яўлялася шляхецкай рэспублікай. Аўтар адзначае абмежаваную колькасць агульнадзяржаўных структур і сцвярджае, што ў перспектыве яе развіццё павінна было прывесці да

фармавання адзінага народа-шляхты на аснове агульнай палітычнай арганізацыі, ідэалогіі і культуры. Сродкам фармавання была паланізацыя.

Трэцяя частка манаграфіі „Польска-літоўская Рэч Паспалітая. Час стабілізацыі (1572–1648)“ змяшчае глыбокі аналіз прычын палітычнага крызісу і „бескаралеўя“ 70–80 г. XVI ст. Стабілізаўная дамінанта прысутнічала ў знешняй палітыцы — перамозе Рэчы Паспалітай у Інфлянцкай вайне і падаўленні Расіі як галоўнага саперніка на ўсходзе Еўропы. Абранне на трон Рэчы Паспалітай Жыгімонта Вазы адлюстроўвала імкненне развіць гэты поспех. Можна пагадзіцца з сумненнямі аўтара ў тым, што абранне прадстаўніка дома Габсбургаў было б меншым злом для Рэчы Паспалітай, бо ў выніку дынастычных дамаганняў Вазаў яна апынулася ўцягнутай у шэраг крываваў войнаў са Швецыяй, якія не адпавядалі яе нацыяльным інтарэсам. У гэтым сэнсе каралі шведскай дынастыі проціпастаўлены Ягайлавічам, якія паспяхова адбівалі „нямецкі ціск“ і „ўмелі дамаўляцца з Крывам“.

Вялікі інтарэс у плане сацыяльна-паліталогічнага аналізу ўяўляе другі раздзел дадзенай часткі, дзе ўздымаецца праблема польскага абсалютызму як спецыфічнага інстытута шляхецкай дэмакратыі, які не меў аналагаў, даследуюцца прычыны грамадскіх канфліктаў, грамадзянскіх войнаў і рокашаў, якія сталі, на думку аўтара, „пастаянным палітычным пейзажам“.

Апошні перыяд праўлення Жыгімонта III і праўлення Ўладзіслава IV ахарактарызаваны як „зацішша перад бурай“. Авантурная палітыка на ўсходзе (першая і другая „Дзмітрыяды“, прэтэнзіі на маскоўскі трон) і адмова ад актыўных дзеянняў на захадзе і паўднёвым усходзе прывялі да таго, што на межах Рэчы Паспалітай збіраліся хмары. Масква лічыла справай гонару новай дынастыі вярнуць Смаленск, на поўдні пагражала Турцыя і Крымскае ханства, а на паўночным захадзе — Швецыя.

Унутранаму крызісу Рэчы Паспалітай і знешнепалітычным правалам прысвечана чацвёртая частка манаграфіі. Яна ахоплівае 1648–1795 г. і ў большай ступені, чым астатнія,

мае сінтэтычны характар. У ёй змяшчаецца аналіз прычын гаспадарчага крызісу, палітычнай дэзінтэграцыі, падзення міжнароднага прэстыжу і тэрытарыяльных страт Рэчы Паспалітай у другой палове XVII ст. Сярод іх найбольш важнымі аўтар лічыць няздольнасць кіроўнай эліты кантраляваць вялізныя тэрыторыі, параліч заканадаўчай улады, сацыяльныя і канфесійныя канфлікты, усеўладдзе шляхты, якая замкнулася ў „міфалогіі сарматызму“ і далучала Рэч Паспалітую да „вольных дзяржаваў“ Еўропы — Англіі, Нідэрландаў, Швейцарыі.

Агульны крызіс востра праявіўся пад час Паўночнай вайны, пасля якой Рэч Паспалітая выступіла ў фарватэры знешняй палітыкі Расіі і пад яе пратэктаратам. З гэтага часу лёс Рэчы Паспалітай залежаў ад Расіі, і любыя спробы структурных пераўтварэнняў маглі ажыццяўляцца толькі з санкцыі Пецярбурга, а таму былі асуджаны на правал. Разам з тым, падкрэслівае аўтар, рэформа адукацыі, дзейнасць Адукацыйнай камісіі, Таварыства сяброў навукі, Рыцарскай школы падрыхтавала новае пакаленне рэфарматараў, ад імя якіх звяртаўся да суайчыннікаў С. Сташыц са сваімі „Перасцярогамі“ для Польшчы, і якія прынялі першую ў Еўропе канстытуцыю (3 траўня 1791 г.). Яе ацэнка, як лічыць аўтар, будзе слушна толькі з пазіцыі яе значэння як пачатку будучых рэформаў, а не іх завяршэння. Гэты дакумент спалучаў у сабе ўсе элементы асветніцкага і прагрэсіўнага, гэта быў помнік адлюстравання волі народа, а не толькі шляхты, яго незалежнасці і непрыняцця чужой тыраніі.

Завяршаецца першы том манаграфіі цікавым аглядам крыніц — „Палякі пра сваё мінулае“. Ён з’яўляецца своеасаблівым урокам інтэрпрэтацыі крыніц з глыбокімі даследчыцкімі каментарамі і гістарыяграфічнымі экскурсамі. Раскрываючы прынцыпы і методыку даследавання, аўтар перасцерагае ад спакусы разглядаць гісторыю як палітыку, „закінутую ў мінулае“, што пазбаўляе гісторыю прызвання быць „magistra vitae“ і пераўтварае яе ў дадатак ідэалогіі.

Другі том даследавання М. Космана прысвечаны разгляду дзвюх вышэйадзначаных „эпох“ — існаванню польскіх

зямель у складзе іншых дзяржаваў і самастойнаму развіццю з 1918 г. Храналагічна яны падзелены на чатыры часткі — „Пад раздзеламі (1795–1918)“, „Паміж войнамі (1918–1939)“, „Пад дзвюма акупацыямі (1939–1945)“ і „У цяні Ялты“.

У першай частцы аўтар параўноўвае развіццё польскіх земляў у складзе Расіі, Прусіі і Аўстрыі, аналізуе праведзеныя рэформы, ацэньвае іх вынікі і ўплыў на фармаванне нацыянальнай свядомасці палякаў. Косман адзначае, што страта незалежнасці падштурхнула да складвання на пачатку XIX ст. разнароднага па мэтах і сацыяльным складзе патрыятычнага руху, які праявіўся ў стварэнні тайных саюзаў, арганізацыі змоваў і паўстанняў у 1830–1831 і 1863 г., што адыгралі вялікую ролю не толькі ў фармаванні сучаснай польскай, але і чэшскай, славацкай, венгерскай, румынскай і паўднёваславянскіх нацый.

Вялікую ролю ў гісторыі польскага народа адыгралі падзеі Першай сусветнай вайны, якія вымусілі палякаў ваяваць адзін супраць аднаго на карысць розных краін, прывялі да спусташэння зямляў з боку нямецкай, аўстрыйскай і рускай вайскавай і цывільнай адміністрацый. З іншага боку, вайна спрыяла актывізацыі нацыянальна-вызваленчага руху, вывядзенню „польскага пытання“ на міжнародны ўзровень і стварэнню незалежнай дзяржавы, першыя гады існавання якой паказаны ў рабоце праз разгляд супярэчнасцяў паміж Начальнікам дзяржавы Ю. Пілсудскім і прадстаўнікамі Польскага нацыянальнага камітэта, складанасцяў па фармаванні межаў рэспублікі, праблемы нацыянальных меньшасцяў.

Прыняцце Канстытуцыі 1921 г. прывяло да ўсталявання ў краіне парламенцкай дэмакратыі (1921–1926). Характарызуючы гэты этап у польскай гісторыі, аўтар называе вядучыя палітычныя партыі і акрэслівае іх праграмы, апісвае складанасці, звязаныя з першымі прэзідэнцкімі выбарамі, паказвае стаўленне палітыкаў і насельніцтва да сітуацыі ў Польшчы і падводзіць да разумення прычын дзяржаўнага перавароту 1926 г.

Аналізуючы перыяд дыктатуры Пілсудскага (1926–1935), М. Косман справядліва адзначае, што першыя змены ў

заканадаўчых актах Польскай рэспублікі дазволілі захаваць бачнасць дэмакратычнай дзяржавы, але наступныя палітычныя падзеі (парламенцкія выбары 1928 і 1930 г., чысткі ў арміі і дзяржаўнай адміністрацыі, рэпрэсіі супраць апазіцыйных дзеячаў і прадстаўнікоў нацыянальных меншасцяў, Канстытуцыя 1935 г.) выявілі сапраўднае аблічча рэжыму „санацыі“. Аўтар палемізуе з тымі, хто залічвае да яго станоўчых бакоў эканамічны ўздым другой паловы 1920-х г., даказваючы, што ён стаў вынікам раней праведзеных рэформаў. Галоўная праблема ўлады, па меркаванні даследчыка, заключалася ў неабходнасці пошуку шляхоў выхаду краіны з сусветнага эканамічнага крызісу і вырашэння сацыяльных супярэчнасцяў. Складанасцяў у гэтым дадавалі радыкальна скіраваныя КПП, КПЗБ, КПЗУ, польскія і ўкраінскія нацыяналістычныя групоўкі.

Смерць Ю. Пілсудскага ў 1935 г. прывяла да безвыніковай барацьбы за абсалютную ўладу дзвюх групак — ваенных на чале з Э. Рыдз-Сміглы і прыхільнікаў прэзідэнта І. Масціцкага, што падрывала палітычную стабільнасць у краіне і вяло да росту ўплыву апазіцыі, якая, як справядліва адзначае М. Косман, не заўсёды выступала з дэмакратычнымі лозунгамі.

У міжваенны перыяд польская дзяржава сутыкнулася не толькі з палітычнымі, але і эканамічнымі праблемамі, якія былі выкліканы пасляваенным заняпадам, а таксама розніцай у развіцці рэгіёнаў, што раней знаходзіліся ў складзе трох дзяржаваў — Расіі, Нямеччыны і Аўстра-Венгрыі. У гэтай сувязі аўтар апісвае мерапрыемствы ўрадаў па інтэграцыі гаспадаркі краіны (у першую чаргу кабінета У. Грабскага), характарызуе наступствы нямецка-польскай мытнай вайны 1925–1930 г. і ацэньвае ўплыў міжнароднай сітуацыі на развіццё нацыянальнай эканомікі. Значная ўвага ў кнізе адводзіцца разгляду становішча ў сельскай гаспадарцы. Косман падрабязна раскрывае працэс падрыхтоўкі да правядзення аграрнай рэформы, называе асноўныя палажэнні закона 1923 г. і асаблівае яго рэалізацыі. Ён справядліва заўважае, што галоўнай мэтай пераўтварэнняў было павелічэнне польскай уласнасці на нямецкім памежжы і тэрыторыі Заходняй

Беларусі і Заходняй Украіны, куды прыязджалі палякі з перанаселеных цэнтральных раёнаў краіны. Аўтар не дае адзначных ацэнак працэсу паланізацыі і імкнення на цікавых, яскравых прыкладах паказаць яго розныя бакі.

Цяжкім выпрабаваннем для польскіх грамадзян сталі трагічныя падзеі Другой сусветнай вайны. Аўтар апісвае ваенныя кампаніі верасня — кастрычніка 1939 г., паказвае асаблівасці тэрытарыяльнага падзелу, падрабязна характарызуе нямецкую акупацыйную палітыку, дзейнасць польскага ўрада ў эміграцыі, рух супраціўлення на польскіх землях і франтах Другой сусветнай вайны, раскрывае закулісныя акалічнасці прыняцця рашэння аб пасляваеннай усходняй мяжы Польшчы і асобнае месца адводзіць „Катынскай справе“.

Гісторыя пасляваеннай Польшчы выклікае найбольш спрэчак сярод даследчыкаў. Адны лічаць, што краіна мела абмежаваную незалежнасць, іншыя — што яна была акупаваная савецкай арміяй. Косман жа вызначае яе як „дзяржаву, залежную ад СССР“, і разглядае праграму Польскай рабочай партыі, паказвае ўмовы стварэння і дзейнасці прасавецкага Польскага камітэта нацыянальнага вызвалення і адзначае, што не толькі СССР, але і заходнія краіны нясуць адказнасць за развіццё Польшчы. Не абыходзіць аўтар увагай і тых, хто, не змірыўшыся з рашэннямі Ялцінскай канферэнцыі, застаўся ў эміграцыі, дзе працягвалі існаванне дзяржаўныя структуры, якія, праўда, страцілі міжнароднае прызнанне. Вобразна апісваючы жыццё палякаў па-за межамі радзімы, Косман прыводзіць шмат малавядомых фактаў, якія могуць зацікавіць не толькі аматараў гісторыі, але і прафесійных гісторыкаў.

У параўнанні з міжваенным перыядам пасляваенная Польшча мела не толькі іншы палітычны лад, але і межы, нацыянальны склад насельніцтва. У адрозненне ад часткі польскіх гісторыкаў, Косман не імкнецца стварыць аднабаковы вобраз гэтай краіны. Ён адзначае станоўчыя перамены ў сацыяльна-эканамічным, культурным развіцці Польшчы і негатыўныя моманты ў функцыянаванні палітычнай

сістэмы, якія праявіліся ў сілавым падаўленні апазіцыі, фальсіфікацыі вынікаў рэферэндуму 1946 г. і парламенцкіх выбараў 1947 г., палітычных працэсах канца 1940-х — пачатку 1950-х г., усеўладдзі органаў унутранай бяспекі ў 1949–1954 г.

Значныя перамены ў грамадскім, культурным, палітычным жыцці ПНР адбыліся ў 1956 г. XX з'езд КПСС, выкрыццё злачынстваў Сталіна, падаўленне выступлення рабочых у Познані і ўнутрыпалітычная барацьба аказалі вялікі ўплыў на сітуацыю ў войску, каталіцкім асяроддзі, моладзевым руху, навуковых колах, у вышэйшых навучальных установах і на польска-савецкія адносіны ў цэлым. Апісваючы развіццё Польшчы ў 1956–1970 г., аўтар адзначае пераменлівасць поглядаў У. Гамулкі, яго адыход ад лібералізацыі сістэмы, паказвае негатыўнае стаўленне Варшавы да падзей Пражскай вясны, вынікам чаго стала страта грамадскага даверу да кіраўніцтва краіны.

Наступныя два дзесяцігоддзі (за невялікім выключэннем першай паловы 1970-х г.) існавання Польшчы М. Косман характарызуе як грамадска-палітычны і сацыяльна-эканамічны крызіс. Аўтар адзначае, што польскія ўлады не маглі прапанаваць дзейснага выйсця з тагачаснай сітуацыі, а прыслухацца да галасоў тых, хто рэальна ацэньваў становішча ў краіне, не хацелі. У гэтых умовах апазіцыя, якая набыла масавы характар, была лепш падрыхтавана да барацьбы з сістэмай. Ацэньваючы палажэнне ў краіне ў канцы 1970 – пачатку 1980-х г., Косман адзначае вышэйшую ступень дэмаралізацыі не толькі партыйнага апарату, але і ўсяго грамадства, і лічыць, што прызначэнне ў 1981 г. прэм'ер-міністрам В. Ярузэльскага, які меў памяркоўныя погляды і выступаў супраць радыкальных мераў, дазвляла нармалізаваць сітуацыю ў Польшчы. Часткова гэта адбылося ў выніку ўвядзення ў снежні 1981 г. ваеннага становішча. Аналізуючы ўмовы (раскол у палітбюро ЦК ПАРП, магчымая рэакцыя Масквы і мясцовай апазіцыі) і працэс прыняцця такога рашэння, аўтар прыходзіць да высновы, што яно можа быць часткова апраўданым. Дадатковымі аргументам ён лічыць і той факт, што ЗША ведалі аб падрыхтоўцы да ўвядзення ваеннага становішча і не

паінфармавалі прадстаўнікоў апазіцыі, бо лічылі яго меншым злом у параўнанні з інтэрвенцыяй СССР. Ацэньваючы ў цэлым падзеі 1980-х г., Косман выказвае вялікую павагу да асобы і дзеянняў генерала Ярузэльскага, дзякуючы якому адбыліся перамовы з апазіцыі і мірная змена ўлады ў краіне.

Заканчваецца другі том разважаннямі аўтара над стаўленнем палякаў XIX і XX ст. да свайго мінулага, грунтоўным аглядам гістарыяграфіі, календаром падзей 1990–2006 г. Характарызуючы сучасную краіну, М. Косман з жалем канстатуе спад культуры польскіх палітыкаў і даследчыкаў, выказвае негатыўнае стаўленне да так званай гістарычнай палітыкі і прапануе свой падыход да перыядызацыі (хутчэй нават нумарацыі рэспублік) польскай гісторыі.

Падводзячы высновы, неабходна адзначыць, што кніга М. Космана заслугоўвае самай высокай ацэнкі як па метадыце даследавання, так і па аргументацыі і высновах. Яна напісана цікава і даступна для шырокага кола чытачоў. Праблема генезісу, характару і формаў польскай дзяржаўнасці не страчвае навуковага значэння, паколькі займае цэнтральнае месца ва ўсёй гісторыі польскага народа, фармуе нацыянальную самасвядомасць. Яе аналіз з сучасных пазіцыяў, вольны ад гістарыяграфічных клішэ, можа служыць каштоўным досведам для палітычных прагнозаў і ацэнак. Несумненным плюсам работы з'яўляецца і той факт, што аўтар не замыкаецца толькі на польскай тэматыцы. Сацыяльныя, культурныя, эканамічныя і палітычныя працэсы ён разглядае на фоне развіцця вядучых заходнееўрапейскіх краін і Расіі (СССР), што дазваляе добра зразумець дух розных эпох, умовы паўсядзённага жыцця і традыцыі польскага народа.

Мінск

Людміла Міхайлоўская, Любоў Козік

Pre-Modern Russia and its World. Essays in Honor of THOMAS S. NOONAN. Ed. by KATHRYN L. REYERSON, THEOFANIS G. STAVROU, and JAMES D. TRACY. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2006. – 180 p.

Зборнік „Расія і яе свет напярэдадні Новага часу“ пад рэдакцыяй К. Л. Рэерсон, Т. Г. Стаўрова, Дж. Д. Трэйсі ўключае матэрыялы канферэнцыі з такім жа назовам, арганізаванай 2 лістапада 2002 г. і прысвечанай памяці Томаса Нунана, выдатнага амерыканскага гісторыка, які трыццаць пяць гадоў працаваў ва універсітэце Мінесоты. Абшары навуковых інтарэсаў Т. Нунана вельмі шырокія, яны тычыліся ўсходнеславянскіх, фінскіх, балцкіх плямёнаў, волжскіх булгараў, хазараў, печанегаў і полаўцаў, якія насялялі велізарныя тэрыторыі, што распасціраліся ад Арктычнага ўзбярэжжа да Чорнага мора, ад Карпатаў да Урала. Для больш глыбокага разумення працэсаў, што адбываліся там на працягу IX–XIII ст., Томас Нунан закранаў таксама гісторыю вікінгаў, Блізкага Ўсходу і Сярэдняй Азіі. У сваёй працы даследчык выкарыстоўваў пісьмовыя, археалагічныя і нумізматычныя крыніцы. Яго даследаванні насілі сінтэтычны і шматузроўневы характар: ад разгляду эканамічнай гісторыі велізарнага рэгіёна ў шырокім сэнсе (гандлёвыя шляхі, аб’ёмы гандлю і інш.) да даволі вузкіх праблем (асобныя рамёствы, перайманне новых тэхналогій, эканоміка качэўнікаў, эвалюцыя рускіх гарадоў і г.д.). Томас Нунан стварыў новае вымярэнне ў падыходзе да вывучэння гэтага складанага рэгіёна, што можа быць узорам сучаснага гістарычнага даследавання.

У зборнік увайшлі сем артыкулаў: „Бліжэйшае знаёмства з Візантыйскім светам: Русь у Керчанскім праліве“ Дж. Шэпарда; „Абагаўлёная вярхоўная ўлада хазар“ П. Б. Голдэна; „Ідэнтыфікацыя суднабудаўнічых цвікоў з квадратным сячэннем эпохі вікінгаў: на прыкладзе сярэдняй Нарвегіі“ Г. Сталзбэрг і Б. ле Бо; „Гандляры сярод лясоў: паўночная перыферыя Русі ў сярэднявечнай сістэме гандлёвых сувязяў“ Н. Макарава; „Развядзенне сокалаў у сістэме абмену сярэдня-

вечнай Еўразіі“ Т. Т. Олсэна; „Развагі пра маскоўскае грамадства другой паловы XV ст.“ Р. Гэлі; „Манеты, гандаль і канцэптуалізацыя Кіеўскай Русі“ Дж. Марцін. На першы погляд, публікацыі вельмі адрозныя тэматычна і храналагічна, аднак усе яны натхнёныя навуковымі ідэямі Томаса Нунана.

Выданне адкрывае грунтоўны артыкул Дж. Шэпарда „Бліжэйшае знаёмства з Візантыйскім светам: Русь у Керчанскім праліве“, які ўяўляе сабой непасрэдны працяг і далейшае развіццё даследаванняў Т. Нунана. У цэнтры ўвагі гісторыка знаходзіцца паўночнае і паўночна-ўсходняе Прычарнамор’е. У X–XII ст. у гэтым рэгіёне сутыкнуліся інтарэсы многіх народаў і дзяржаваў. Этнічная, культурная і палітычная карціна яго была надзвычай складанай і далёка не вывучана да канца. Тут прысутнічалі русь, хазары і іншыя плямёны качэўнікаў, Візантыя; скрыжоўваліся мясцовыя (уздоўж паўночнага і ўсходняга ўзбярэжжаў, а таксама праз мора на поўдзень у Малую Азію і Канстанцінопаль) і важнейшыя міжнародныя гандлёвыя шляхі (па сушы ў Арменію і мусульманскія краіны, на поўнач праз стэпы па Дону і Волзе ў лясную зону і да ўзбярэжжа Арктыкі, на ўсход да Каспія і ў Сярэдняю Азію). Гэта непазбежна прыводзіла да актыўнага культурнага, палітычнага і эканамічнага ўзаемадзеяння. Дж. Шэпард у сваім артыкуле закранае наступныя аспекты тэмы: геапалітычная і культурная сітуацыя; стратэгічнае значэнне Керчанскага праліва для Візантыйскай імперыі; дачыненні паміж Візантыяй і Хазарскім каганатам, Візантыяй і рускімі князямі; рускія набегі на ўсходні Каўказ у 1030-х г.; царкоўныя і іншыя кантакты паміж Канстанцінопалем, паўночна-ўсходнім Прычарнамор’ем і Аланіяй у XI ст.; дзейнасць Алега Святаслававіча (у Тмутаракані, Чарнігаве, у дачыненнях з Візантыяй); пісьменнасць і летапісанне; рускія князі і паўночна-ўсходняе Прычарнамор’е; гандаль і кантакты паміж руссю і грэкамі ў праліве ў XI–XII ст. Разгорнуты аналіз пісьмовых сведчанняў з розных краін, культурных і рэлігійных уплываў, дадзеных нумізматыкі і сфрагістыкі дазволілі аўтару зрабіць важныя высновы, якія істотным чынам праліваюць святло на некаторыя аспекты складанай

гісторыі такога супярэчлівага рэгіёна, якім было паўночнае і паўночна-ўсходняе Прычарнамор'е ў згаданы перыяд.

У публікацыі П. Б. Голдэна прадстаўлены аналіз прыроды Хазарскага каганата і асаблівасці інстытута вярхоўнага кіраўніка дзяржавы качэўнікаў. Свой погляд на інтэрпрэтацыю цвікоў з суднаў вікінгаў, адрозны ад традыцыйнага, выказваюць у невялікім матэрыяле Г. Сталзбэрг і Б. ле Бо.

Артыкул Н. Макарава „Гандляры сярод лясоў“ несумненна будзе цікавым не толькі для гісторыкаў, але найперш для археолагаў. Вынікі дваццацігадовага сістэматычнага даследавання аднаго вясковага паселішча з выкарыстаннем сучасных метадаў, выкладзеныя аўтарам, абвяргаюць шэраг стэрэатыпаў савецкай і постсавецкай археалагічнай навукі. Агульнавядома, што шматлікія пісьмовыя крыніцы IX–XIII ст. гавораць пра футра як асноўны прадмет усходнееўрапейскага экспарту. Несумненна, сістэма арганізацыі здабычы і збору футра мела велізарны ўплыў на агульнае эканамічнае развіццё Русі. Аднак пісьмовыя крыніцы толькі канстатуюць факт, кажуць, што футра пераважна атрымлівалі ў выглядзе даніны, але даюць вельмі абмежаваныя звесткі для раскрыцця практычных аспектаў тэмы экспарту футра. Не было акрэслена і значэнне спецыялізаванай здабычы і продажу футра. Натуральна, у такой сітуацыі вучоныя не маглі не выкарыстаць патэнцыял археалогіі і палеазаалогіі.

Археалагічны комплекс Мініна непадалёк ад Волагды ўключае тры неўмацаваныя паселішчы, могільнік і цэнтр па вытворчасці жалеза. Гісторыя помніка налічвае 250–300 гадоў і заканчваецца ў пачатку XIII ст. Вакол Мініна ляжалі вялікія незаселеныя лясныя абшары (на тэрыторыю плошчай 3300 кв.км прыпадае ўсяго 7 паселішчаў такога тыпу). Першапачаткова была пастаўлена задача вывучэння сельскага паселішча з асноўным акцэнтам на эканамічны і экалагічны аспекты яго развіцця. Раскопкі праведзены на двух паселішчах і могільніку. Вёскі былі даволі вялікія — прыкладна 30–35 жытлаў у кожнай. На галоўным з іх знойдзена 1130 вырабаў з каляровых металаў і каля 1330 шклянных пацерак. Атрымліваецца ў сярэднім па 3 такія

артэфакты на кожны квадратны метр — прыкладна, як у Бірцы, а таксама ў культурным пласце Ноўгарада і Гнёздава. Геаграфія і асартымент імпартных рэчаў надзвычай шырокія: візантыйскія шклянны посуд, бурштын, керамічны посуд волжскіх булгараў, кіеўскія паліваны посуд, бронзавыя шалі і арнаментаваны металічны пас. Натуральна, не заўсёды можна аддзяліць імпорт ад мясцовых імітацый. Нажы, замкі, ключы, грабенчыкі паўтараюць заходнія тыпы. Археолагамі зафіксаваны сляды мясцовай вытворчасці металічных упрыгожванняў. Сыравіна паступала з Балтыйскага рэгіёна. Разам з металічнымі ўпрыгожаннямі, характэрнымі для міжрэчча Волгі і Акі, сустракаюцца жаночыя ўпрыгожанні заходніх тыпаў, якія распаўсюджваюцца з XI ст. У цэлым жаночы касцюм знаходзіўся пад моцным уплывам балцкіх традыцый. Раскопкі ў Мініна далі 19 заходнееўрапейскіх манет 976–1086 г. (13 з іх паходзяць з паселішчаў). Прынамсі некалькі манет выступалі як сродак грашовага абмену, паколькі на іх адсутнічалі адтуліны для падвешвання.

Задачы, пастаўленыя перад даследаваннем, патрабавалі ўважлівага вывучэння астэалагічнага матэрыялу. 75% агульнай колькасці костак належалі дзікім жывёлам. Для рэшткаў дзікіх жывёл змяняецца ад перыяду да перыяду: калі ў XI – пачатку XII ст. яна складала 76–80%, то з другой паловы XII ст. працэнт костак дзікіх жывёл змяншаецца. Калекцыя дэманструе разнастайныя віды дзічыны, асабліва шмат баброў, вавёрак, куніц. Пэўная дынаміка назіраецца ў аб'ёмах здабычы бобра: 27–56% у розных месцах для X – пачатку XII ст. і 13–20% — для другой паловы XII–XIII ст. Змяншэнне папуляцыі бобра вяло да павелічэння здабычы вавёркі. Знаходкі спецыяльных жалезных і касцяных наканечнікаў стрэл таксама даюць сведчанні вялікай ролі палявання на пушнога зверу.

Здабыча футра на Мініна ішла поруч з іншымі галінамі вытворчасці. Апроч металургіі і металаапрацоўкі жыхары паселішча актыўна займаліся сельскай гаспадаркай: вырошчвалі традыцыйныя зерневыя культуры, разводзілі свойскіх жывёл. Яны самі забяспечвалі сябе прадуктамі

харчавання, прыладамі працы, і іх выжыванне не залежала ад знешняга гандлю.

У выніку перад археолагамі паўстала нечаканая карціна. На пушнога зверга палявалі і пастаўлялі ў вялікіх аб'ёмах каштоўнае футра на міжнародны рынак жыхары вялікіх вясковых паселішчаў. Пры гэтым не было выяўлена ніякіх паляўнічых станцый ці сезонных стаянак, якія, паводле этнаграфічных крыніц, складалі аснову здабычы футра ў паўночнай Расіі позняга Новага часу. Не выклікае сумнення, што Мініна не было спецыялізаваным паселішчам паляўнічых. Яго эканоміка засноўвалася на розных відах дзейнасці. Насельніцтва тут займалася раслінаводствам, жывёлагадоўляй, рыбалоўствам, вытворчасцю жалеза і апрацоўкай чорных і каляровых металаў. Інакш кажучы, атрыманы сведчанні шматгаліновай эканомікі, дзе здабыча футра была хутчэй сродкам дасягнення раскошы, а не сродкам існавання. Н. Макараў лічыць, што эканамічная мадэль Мініна была тыповай для велізарных абшараў лясной паласы паўночнай Расіі.

Вынікі даследавання Мініна пацвярджаюць ідэю Нунана, які лічыў таварны абмен у Балтыйскім рэгіёне вельмі важным, і паказваюць, што ўплыў балтыйскага гандлю распасціраўся нашмат далей на ўсход. Пераарыентацыя міжнародных гандлёвых шляхоў ва ўсходнебалтыйскім рэгіёне ў канцы X – пачатку XI ст., дэталёва даследаваная Нунанам, не толькі стымулявала развіццё Ноўгарада, але і моцна паўплывала на эканамічнае і культурнае становішча велізарных тэрыторый паўночнай Расіі. Асабліваю значнасць вынікі даследавання расійскіх археолагаў набываюць у кантэксце вывучэння працэсу ўзаемадзеяння міжнароднага гандлю і мясцовага эканамічнага развіцця аддаленых раёнаў. Яны пацвярджаюць ідэю, што цыркуляцыя срэбра і іншых тавараў у міжнароднай сістэме гандлю аказвала моцны ўплыў не толькі на гандлёвыя цэнтры, размешчаныя на буйных водных шляхах, але і на аддаленыя раёны, якія самі выраблялі тавары і забяспечвалі гандаль прыроднымі рэсурсамі. Гэтая ідэя, ясна сфармуляваная ў працах Нунана, часта супярэчыць шырока распаўсюджанаму погляду на

міжнародны гандаль як дзейнасць, што ажыццяўлялі толькі праз спецыялізаваную інфраструктуру, незалежна ад мясцовых супольнасцяў, якія, як лічылася, на самай справе не былі ўключаны ў таварны абмен. Уважлівы аналіз археалагічных дадзеных паказвае, што ўзровень камерцыялізацыі вясковага насельніцтва і ўзровень іх жыцця былі даволі высокімі. Мясцовыя пасяленцкія структуры ў рэгіёнах, дзе здабывалі футра, былі важнымі элементамі міжнароднай сістэмы абмену і карысталіся выгодамі свайго геаграфічнага становішча гэтаксама, як і гарады.

Аб'ектам увагі артыкула „Развядзенне сокалаў у сістэме абмену сярэднявечнай Еўразіі“ сталі паляўнічыя птушкі, навучаныя для сакалінага палявання. Яны разглядаюцца не толькі як з'ява культурнага жыцця асобных народаў, але найперш як тавар, які на працягу стагоддзяў карыстаўся попытам у розных кутках кантынента. Т. Олсэн высвятляе вытокі гэтай паляўнічай традыцыі, вызначае рэгіёны, адкуль пастаўляліся птушкі, краіны і сацыяльныя групы, якія іх спажывалі, прасочвае кірункі руху гэтага жывога тавару ў глабальнай сістэме міжнароднага гандлю. Як паказваюць пісьмовыя крыніцы, у эпохі Сярэднявечча і ранняга Новага часу гандаль паляўнічымі птушкамі насіў глабальны характар і, звязваючы асобныя цывілізацыі Далёкага ўсходу і Сярэдняй Азіі, Індыі, мусульманскага свету, Усходняй, Цэнтральнай і Заходняй Еўропы, быў адным з фактараў паступовага стварэння адзінай культурнай і эканамічнай еўразійскай прасторы.

Рычард Гэлі ў артыкуле „Развагі пра маскоўскае грамадства другой паловы XV ст.“ прадстаўляе свой погляд на гісторыю Масковіі. Ён лічыць, што другая палова XV ст. стала часам найвялікшых сацыяльных змен, супастаўляльных з тымі, што адбываліся паміж 1906 і 1936 г. Яны канчаткова былі сфармуляваны ў Саборным Улажэнні 1649 г. і зрабіліся вырашальнымі на стагоддзі далейшай гісторыі краіны. Аўтар паказвае фактары, сутнасць, механізмы і дынаміку перамен у асобных сегментах грамадскай структуры і грамадскіх адносін у Масковіі: фармаванне класа службылага дваранства, узмацненне правінцыйных элітаў,

працэс запрыгоньвання сялянства, рабства, стварэнне ўмоваў урбанізацыі.

Працэсы, якія адбываліся ва ўсіх азначаных сегментах сацыяльнай структуры, прывялі да ўзмацнення ролі дзяржавы / цара над усімі галоўнымі аспектамі грамадскага жыцця. Дзяржава ўзяла пад поўны кантроль асноўныя эканамічныя чыннікі: зямлю, працу, капітал. У той жа час, адзначае аўтар, дзяржава не абавязкова была ініцыятарам працэсаў, што вялі да рашучых зменаў, хоць амаль усе яны былі санкцыянаваны дзяржавай. Новыя з'явы ў маскоўскім грамадстве другой паловы XV ст. мелі рознае паходжанне, а найбольш відавочным вынікам іх супольнай чыннасці быў уздым і ўмацаванне Маскоўскай дзяржавы.

Публікацыя Джэнет Марцін „Манеты, гандаль і канцэптуалізацыя Кіеўскай Русі“ ў пэўнай ступені тычыцца і сярэднявечнай гісторыі Беларусі. Засноўваючыся на вывучэнні гандлю і гандлёвых шляхоў, даследчыца ўмешваецца ў даўнюю спрэчку нарманістаў і антынарманістаў і прапануе свой погляд на праблему паходжання Кіеўскай Русі. Яе галоўныя аргументы ляжаць у гісторыі гандлю паміж поўначчу Еўропы, з аднаго боку, і Візантыяй і мусульманскімі краінамі, з другога боку. Аўтарка прыходзіць да высновы, што менавіта вікінгі — ваяры, вандроўнікі, гандляры, даследчыкі ўнутраных тэрыторый Усходняй Еўропы — былі галоўным чыннікам фармавання ўсходнеславянскай дзяржавы. Аднак скандынаваў прывёў сюды зусім не заклік насельніцтва Русі, а арабскае срэбра, якое стала даступным пасля замірэння арабаў з хазарамі ў другой палове VIII ст., што адкрыла і зрабіла бяспечнымі трансаўказскія гандлёвыя шляхі. Менавіта дзякуючы хазарам, якія падпарадкавалі сабе некаторыя ўсходнеславянскія плямёны, прымусіўшы іх плаціць даніну, срэбра рушыла на поўнач. Гэтая акалічнасць не магла не прыцягнуць увагі варагаў. Такім чынам, паводле Дж. Марцін, падзеі, што адбыліся далёка за межамі земляў Русі, паклалі пачатак працэсам, якія прывялі да выкарыстання скандынавамі новых гандлёвых шляхоў, спрыялі ўзнікненню і росту гарадоў, усталяванню Рурывавічаў у

Кіеве і Ноўгарадзе, і ўрэшце — да фармавання Кіеўскай Русі.

Нягледзячы на тое, што падборка артыкулаў рэцэнзаванага выдання тэматычна не мае непасрэднага дачынення да гісторыі Беларусі, усё ж метады даследчыцкай працы, прадэманстраваныя тут, несумненна, вартыя самай пільнай увагі. Хачу ў сувязі з гэтым падкрэсліць тое, што заходнія гісторыкі не толькі не грэбуюць, але і актыўна займаюцца сур'ёзным (не павярхоўным!) вывучэннем археалагічнага матэрыялу, упэўнена ўплываючы яго ў тканіну свайго даследавання. Трэба разумець, што інтэрпрэтацыя археалагічнага матэрыялу археолагам непазбежна застаецца спецыфічнай і не заўсёды адпавядае патрэбам гісторыка. Томас Нунан і аўтары зборніка, прысвечанага яго памяці, дэманструюць свежы погляд на археалагічныя крыніцы, даволі глыбока пранікаюць у сутнасць матэрыялу, фактычна ператвараюць яго ў яшчэ адну паўнаўвартасную гістарычную крыніцу. Гэта дазваляе ім не толькі ўзбагаціць свой навуковы арсенал, але і выводзіць на новы ўзровень аргументацыі і абгульненні, адкрывае магчымасці шырэйшага бачання глабальных праблем, з аднаго боку, і глыбейшага разумення прыватных лакальных праблем, з другога.

Мінск

Ірына Ганецкая

Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka. Uspořádali JIŘÍ MIKULEC a MILOSLAV POLÍVKA. T. I–II. Praha, 2007. — 989 s.

Напярэдадні 60-годдзя вядомага чэшскага гісторыка прафесара Яраслава Панка на старонках БГА ў вялікім артыкуле „Яраслаў Панэк — чэшскі гісторык на пераломе эпох“ (Т. 13 2(25) 2006, с. 320–348) Юзэф Валка змясціў грунтоўную характарыстыку яго творчасці і дасягненняў на

дыдактычнай і арганізацыйнай ніве. Сам юбіляр быў уганараваны прыгожай двухтомавай памятнай кнігай, выдадзенай яго родным Інстытутам гісторыі Акадэміі Навук Чэшскай Рэспублікі (Historický Ústav Akademie Věd České Republiky). Падрыхтавалі яе Юры Мікулец і Міраслаў Поліўка пры ўдзеле вялікага рэдакцыйнага калектыву (Roman Baron, Jaroslav Boubín, Jiří Friedl, Martin Holý, Václava Horčáková, Eva Irmanová, Dalibor Janiš, Tomáš Sterneck, Emil Voráček, Zlatica Zudová-Lešková).

Tabula gratulatoria, змешчаная ў пачатку 1-га тома, налічвае 144 прозвішчы, з якіх пазней амаль усе выступаюць у якасці аўтараў артыкулаў (130). Сярод іх дамінуюць чэшскія і замежныя аўтары, дзе акрамя гісторыкаў новай і найноўшай гісторыі ёсць даследчыкі дзяржаўнага ладу і права. Амаль палова (60) прэзентуе Прагу, а большасць паходзіць з роднага краю вучонага. Аднак і замежных прозвішчаў амаль такая самая колькасць, прытым рэй у гэтай групе вядзе Польшча, апырэджаваючы Нямецчыну (9), Аўстрыю (5), Славенію, Злучаныя Штаты, Японія, Італію, Беларусь і Румынію. Не дзіўна, бо гісторык доўгімі гадамі развіваў супрацоўніцтва з суседнімі з Чэхіяй навуковымі асяроддзямі, што потым рабіў у якасці прарэктара Карлавага універсітэта ў справах міжнароднага супрацоўніцтва, а цяпер працягвае па пасадзе віцэ-прэзідэнта Акадэміі Навук.

У першай частцы працы пачэснае месца займае згаданы артыкул Юзафа Валкі з Брна пра Яраслава Панка як чэшскага гісторыка пераломнай эпохі найноўшай гісторыі. Вяхой тут стаў 1989 год, які дазволіў даследчыку ранняга Новага часу, не адмаўляючыся ад крыніцазнаўчых даследаванняў, узняцца на высокае месца як грамадзяніну, заангажаванаму ў палітыку пераменаў у краіне пасля „аксамітнай рэвалюцыі“. Першы этап ахоплівае 42 гады, ад дзяцінства да навуковай сталасці, другі — 18, праведзеных у вузкім коле вядучых чэшскіх вучоных з высокім міжнародным аўтарытэтам. І памятная кніга пацвярджае гэта.

Сам юбілейны дарунак складаюць пяць раздзелаў: Сярэднявечча (59–180), Ранні Новы час (181–618), Дзевятнацатае стагоддзе (619–758), Дваццатае стагоддзе

(759–861) і Гістарыяграфія (863–967). У першай (16 тэкстаў) дамінуе палітычная і культурная тэматыка, наступны — найаб'ёмнейшы і цесна звязаны з даследчыцкімі інтарэсамі юбіляра (56), утвараюць наступныя часткі: Палітыка — Дзяржава — Рэпрэзентацыя (шмат месца тут займае праблематыка зменаў дзяржаўнага ладу і дыпламатычных адносінаў з суседзямі, сілезскія і польскія справы), Грамадства — змена эліт — веравызнаўчыя пытанні, Культура і яе прадстаўнікі, Свет у вачах сучаснікаў. Трэці раздзел (19), прысвечаны XIX ст., падставомаму для працэсу фармавання сучасных нацый, уключае шэраг развагаў пра шляхі аднаўлення дзяржаўнай незалежнасці і людзей, што асабліва паслужылі гэтай справе. Аўтары артыкулаў пра XX ст. (14) засяроджваюць увагу галоўным чынам на яго першай палове, ці на міжваенным дваццацігоддзі і II сусветнай вайне; адзін тэкст датычыць 1968 г., іншы — польска-нямецкага дыялогу аналагічных шляхоў да нямецка-чэшскага паразумення, апошні — дзыхаду як „святой вайны“ ў імя палітычных мэтаў. Гістарыяграфічныя артыкулы (15) спалучаюць макра і мікра, і тое і другое ў роўнай ступені цікавае, бо, з аднаго боку, тычацца рэвізіі састарэлых поглядаў, а з другога — асвятляюць т. зв. „дробныя“ справы, якія, аднак, маюць вялікую вагу. Тут я звярнуў бы ўвагу на артыкул старэйшыны пражскіх гуманістаў Францішка Шмагеля (Szmahel) пад назвай X Kongres Nauk Historycznych a dziejopisarstwo czeskie 1955–2005. Аўтар звяртаецца да дасягненняў чэшскай гістарыяграфіі пасля I сусветнай вайны, яе сталых каштоўнасцяў перыяду няпоўнага суверэнітэту і канчатковага адраджэння пасля 1989 г.

Можна падзвівіцца, як пры такіх адміністрацыйных і дыдактычных нагрузках, прычым з цалкам эфектыўным іх выкананнем, даследчык мог знайсці час на навуковую працу, эсэістыку і папулярызацыю ведаў. Вучоны не толькі даваў шмат інтэрвію ў сваёй краіне і ў замежжы, але і сам браў іх у даследчыкаў на абодвух паўшар'ях. Гэта не павярхоўная, як часта бывае, размова спецыяліста з журналістам, а навуковая дыскусія, якая вядзецца паміж кампетэнтным партнёрам і прадстаўнікамі сусветнай навукі (Rozmluvy s historiky. Česká historiografie a soudobé dějiny očima zahraničních

kolegů. Praha 2005). Не дзіўна, што такі гісторык мае вялікі аўтарытэт і за межамі свайго краю.

Калі 17 траўня 2001 г. Яраслаў Панак атрымаў тытул доктара honoris causa Апольскага універсітэта, адзін з рэцэнзентаў прапановы аб наданні яму гэтай годнасці назваў вучонага „гісторыкам сапраўды рэнэсансавай працавітасці і шырыні зацікаўленняў, з вельмі сур’ёзным даробкам у навуковых даследаваннях і ў сферы арганізацыі навукі“, які „пачаўшы ад Сярэднявечча, асабліва ад тагачасных польска-чэшскіх адносін аў ва ўсёй іх шматаблічнасці, сканцэнтраваны ў апошні час на шырока разуметай Новай гісторыі Чэхіі. З аднаго боку, вывучаў праблематыку дзяржаўнага ладу тых часоў, асабліва барацьбу чэшскіх станаў з манархіяй у другой палове XVI ст.“, але значна выходзіў за рамкі гэтага перыяду даследаваннямі, датычнымі грамадскай праблематыкі, сягаючы „далёка па-за чэшскую нацыю і межы Чэхіі“.

Прамотар апольскай ініцыятывы Ян Серадыка прыгадваў цесныя сувязі новага доктара honoris causa з польскай навукай, пра што сведчылі публікацыі ў часопісах, зборных працах і памятных кнігах. Ён часты госць у нашых акадэмічных асяроддзях і між іншага ўдзельнічае ў працы Кафедры гісторыі парламентарызму Апольскага універсітэта, створанай Янам Серадыкам, а цяпер узначаленай Уладзімежам Качароўскім.

60-годдзе чэшскага гісторыка на яго айчыне было ўшанавана і іншымі памятнымі выданнямі (найперш трэба згадаць „*Studia Comeniana Historica*“ 77–78, XXXVIII, Praha 2007), а сярод узнагарод асаблівае значэнне мела статуэтка „*Blanicki Rycer*“, уручана яму лідэрамі рэгіяналістаў, з якім ён звязаны з часоў маладосці. Дасягненні юбіляра ўдала падсумаваў выдатны гісторык старэйшага пакалення Ёзеф Петран (Petráň) у артыкуле *Profesor Jaroslav Pánek z Podblanicka (Sbornik Vlastivědných Prací z Podblanicka, 48, 2008, s. 355–367)*.

У Польшчы ў Універсітэце Адама Міцкевіча Адзел палітычных навук і журналістыкі, з якім Я. Панак шмат гадоў супрацоўнічае ў рамках супольных даследаванняў

палітычнай культуры і часта гасцюе, ахвяраваў яму найноўшую (пятую) частку серыйнага выдання „Na obrzeżach polityki“. У сваю чаргу, Апольскі універсітэт патранававу польскае выданне працы пра Вільгельма з Рожэмберка, няўдалага кандыдата на пасад Рэчы Паспалітай. Плануецца таксама выдаць для нашых чытачоў кнігу пра яго малодшага брата Вока, апошняга прадстаўніка магутнага калісь роду і надзвычай каларытную постаць пералому XVI і XVII ст. Уласна ў Апольскім універсітэце з удзелам рэктара Станіслава Славаміра Ніцея 9 студзеня 2008 г. адбылася „польская“ частка святкаванняў у гонар юбілею прафесара Яраслава Панка, які ў Блакітнай зале Collegium Maius адчытаў даклад пра Польшчу ў чэшскіх уяўленнях напярэдадні Новага часу.

Познань

Марцэлі Косман

BLASZCZYK, GRZEGORZ. Dzieje stosunków polsko-litewskich. Tom II. Od Krewa do Lublina. Część I. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. 936 s.

Чарговы том даследавання вядомага польскага гісторыка Гжэгажа Блашчыка, прысвечаны ўзаемаадносінам Польшчы і ВКЛ, можна адразу назваць важкім унёскам у навуку. Сам факт з'яўлення серыі такіх выданняў сведчыць пра назапашанне гістарыяграфіяй дастаткова вялікай колькасці як вузкасפעцыяльных даследаванняў, так і канцэптуальных падыходаў, падсумаванне ды верыфікацыя якіх робіцца падмуркам для абагульняльных прац. Гэты том даследавання гісторыі польска-літоўскіх дачыненняў пачаткова меркавалася прысвяціць падзеям ад Крэўскай да Люблінскай уніі, але працу, па прызнанні аўтара, не ўдалося вытрымаць у запланаваных памерах: „Паколькі выявілася, што гэты амаль 200-гадовы этап так багаты на падзеі, што іх не ўдалося закрануць цалкам у адным томе“ (7). Такім чынам,

Г. Блашчык знайшоў мэтазгодным падзяліць увесь перыяд 1385–1569 г. на дзве часткі. Рэцэнзаваны том храналагічна ахоплівае толькі 1385–1492 г.

У структуры працы вылучаецца чатыры раздзелы (першыя два амаль роўныя па аб'ёме — прыблізна па 250 старонак, трэці — амаль 270 і апошні — 130), першы з якіх ахоплівае 1385–1400 г. Тут аўтар вылучае часам неадназначныя па назве пункты: *Ці існавала літоўская дзяржава пасля 1385 г.?*; *Крэўскі перыяд у 1385–1400 г.*; *Войны 1385–1399 г.*; *Хрост Літвы ў 1387 г.*; *Адвіга і унія*. Напэўна, не з'явілася б гэтая кніга, калі б адмоўным быў адказ на пытанне пра існаванне самастойнасці Літвы пасля Крэва. Г. Блашчык вылучае фармальны і фактычны бакі справы, прычым перавагу аддае другому, што ў палітычным жыцці мае вядомы прыярытэт (31–32). Не зважаючы на два вялікія крызісы ў адносінах, якія мелі месца ў 1389–1392 г. і ў канцы 1390-х г., увесь вылучаны перыяд (1385–1400 г.) аўтар называе часам „згоднага супрацоўніцтва палякаў і літвінаў“ супраць супольнага ворага — крыжакоў (104–105). Дэталёвы агляд вайсковых канфлікатаў (105–186) дазволіў зрабіць аўтару выснову, што найбольш прынцыповы характар мелі не ўнутраныя супярэчнасці, а войны з крыжакамі (186). Пры ўсім жаданні выглядаць аб'ектыўным Г. Блашчыку не заўсёды гэта ўдаецца, бо чытача не пакідае ўражанне, што паўсюдна галоўныя дзейныя асобы — палякі. Адчуваецца ўзнёсласць аўтара, калі ён апісвае польскую выправу ў 1390 г. на чале з Ягайлам на тэрыторыю Княства Літоўскага. Палякам прыпісваецца ледзь не літоўскі патрыятызм, калі яны ў тым жа 1390 г. баранілі Вільню ад крыжакоў і (не ў прыклад літвінам з русінамі, якія падступна здрадзілі і аддалі „крывы“ замак Вітаўту) не здалі вылучаную ім для абароны частку ўмацаванняў сталіцы (148). Самі вайсковыя дзеянні 1390–1392 г. называюцца „польска-крыжацкай“ вайной, але, па сутнасці, праўда заключалася ў тым, што і палякі, і немцы саўдзельнічалі ў своеасаблівай грамадзянскай вайне ў ВКЛ, пры гэтым невядома, хто больш яе інспіраваў: палякі, літоўцы ці крыжакі. У гэтым жа рэчышчы разгортваецца выкладанне прычынаў

і абставінаў хрысціянізацыі Літвы. Заслуга ў ажыццяўленні гэтай місіі канчаткова прыпісваецца палякам, пры саўзеле чэхаў і немцаў (199, 237). Альтэрнатыўныя версіі літоўскіх гісторыкаў Г. Блашчык лічыць ці „непраўдападобнымі“, ці „арыгінальнымі“ і, напэўна, таму непрымальнымі (193–196). Падкрэсліваецца заслужаная роля ордэнаў у справе пашырэння хрысціянства (199–207), толькі аўтара не насцярожвае, што ці не палова місій была заснавана на тэрыторыі пражывання змешанага балцка-славянскага насельніцтва, або, як у Берасці, на зямлі, здаўна хрысціянізаванай русінамі. Адсюль незразумелая пазіцыя Г. Блашчыка ў адносінах да славянаў, якія, напэўна, прымалі каталіцтва пасля 1387 г., але не карысталіся літоўскай мовай. Здаецца, роля мясцовага славянскага элемента як пасярэдніка ў працэсе хрысціянізацыі балтаў мусіла быць немалой. Ролю польскай каралевы Ядвігі ў адносінах з Літвой Г. Блашчык вызначыў наступным чынам: на рэальныя справы княства Ядвіга ўплывала мінімальна, а яе тытул „вялікая княгіня літоўская“ быў фікцыяй (241–243); адзінае, у чым відавочны быў яе ўдзел — гэта спрыянне хрысціянізацыі краіны, дзе, дарэчы, сама каралева ніколі і не была (243–247).

Наступны раздзел кнігі атрымаў назву „*Перыяд стабілізацыі і супрацоўніцтва 1401–1428 г. (над знакам Вялікай вайны)*“. Вылучаныя для асвятлення пункты маюць традыцыйны змест: *Віленска-радамская унія 1401 г., Вайна з крыжакамі ў 1401–1404 г., Вялікая вайна ў 1409–1411 г., Гарадзельская унія 1413 г., Войны з крыжакамі ў 1414–1427 г., Замежная палітыка — супрацоўніцтва бакоў, Чэшскі эпізод 1422–1427 г., Працяг войнаў на ўсходзе ў 1404–1428 г.* Дэталёвая характарыстыка прычыны і зместу польска-літоўскага пагаднення 1401 г. прывяла Г. Блашчыка да кампраміснага пункту гледжання на сутнасць Віленска-Радамскай уніі. Прычынамі апошняй названа аслабленне пазіцыі Вітаўта ў выніку паразы на Ворскле ў 1399 г., смерць каралевы Ядвігі і нестабільнасць улады Вітаўта ў сувязі з прэтэнзіямі на вялікакняскую пасаду з боку Свідрыгайлы (250–258). Аўтар схіляецца да думкі літоўскага гісторыка Я. Адамуса, павод-

ле якой унія была „не рэвалюцыяй, а эвалюцыяй“ (279), бо не належала да найважнейшых падзей у адносінах двух народаў, але разам з тым вызначыла накірунак іх будучага развіцця (282–283). Вайна з крыжакамі ў 1401–1404 г., на думку Г. Блашчыка, не адыграла важнай ролі ў польска-літоўскіх адносінах (295). А вось самі вынікі вайны, замацаваныя ў мірным пагадненні 1404 г., былі „досыць карыснымі“ для Польшчы, у той час як для Літвы — адмоўнымі (297). Асаблівую значнасць для польска-літоўскіх адносін мела Вялікая вайна 1409–1411 г., да якой імкнуліся ўсе зацікаўленыя бакі канфлікту. Непасрэднай прычынай вайны стала жамайцкае пытанне і паўстанне на Жамойці, а яе інспіратарам быў Ягайла (367). У гэтым пункце найбольш цікавыя агляд і крытыка гістарыяграфіі па спрэчных пытаннях гісторыі Грунвальдскай бітвы: велічыня армій праціўнікаў, якасць узбраення, кіраўніцтва, хада бітвы (317–349). Галоўны акцэнт Г. Блашчык зрабіў на пытанні пра так званы „манеўр“ арміі Вітаўта і яго інтэрпрэтацыі польскімі, літоўскімі, беларускімі гісторыкамі (326–347). Польскі гісторык схіляецца да версіі аб уцёках літоўскай арміі з поля бітвы, адмаўляючы рацыі літоўскай гістарыяграфіі, якая салідарна даказвае наяўнасць плана ўяўнага адступлення арміі Вітаўта (345). Перамогу польскі гісторык лічыць агульным здабыткам палякаў, літоўцаў, русінаў, настойваючы менавіта на такім парадку падзелу лаўраў (368). Найважнейшай з уній паміж „Крэвам і Люблінам“ — Гарадзельскай — прысвечана ў рэцэнзаваным выданні амаль 60 старонак (368–426). Прычынамі уніі Г. Блашчык называе крыжацкую пагрозу, дэманстрацыю крыжакаам адзінства Польшчы і Літвы, прыналежнасць апошняй да хрысціянскай цывілізацыі, а літоўскага баярства да еўрапейскага рыцарства, імкненне да збліжэння Польшчы і Літвы; умацненне пазіцый Вітаўта ў Літве (374–375). Персанальная ж адказнасць за ініцыяванне уніі ўскладаецца асабіста на Ягайлу: „...Гарадзельская унія з’яўляецца, у першую чаргу, справай польскага караля“ (376). На падставе аналізу гарадзельскіх пастановаў Г. Блашчык звяртае ўвагу на супярэчнасці паміж формулай аб інкарпарацыі Літвы ў склад Польшчы

і іншымі запісамі, якія, наадварот, спрыялі ўзмацненню літоўскай дзяржаўнасці (426). Глуначыцца гэта неабходнасцю выступаць фармальна адзіным фронтам перад знешняй пагрозай. Пастановы 1413 г. сталі грунтоўным падмуркам для будучага вайскова-палітычнага супрацоўніцтва, якое рэалізавалася ў наступныя гады. Войны з крыжакамі 1414, 1419 і 1422 г. пачаліся з ініцыятывы Польшчы і Літвы, але мелі розныя вынікі для хаўруснікаў. Мельненскі мір 1422 г. амаль цалкам рэалізаваў мэты княства ў вайне, у той час як для палякаў ён не быў істотным (438–439). У кнізе шмат месца аддаецца характарыстыцы замежнай палітыкі Польшчы і ВКЛ (442–490). Супрацоўніцтва на міжнароднай арэне было важным фактам у адносінах і набывала самыя розныя формы: ад дыпламатычнай дапамогі да супольнай знешняй палітыкі (489). Аб'ядноўваць намаганні Польшча і Літва пачалі з часоў Крэўскай уніі, але датычылася гэта пераважна адносінаў з крыжакамі. Паводле Г. Блашчыка, прыкладам супрацоўніцтва і адзінства пазіцый Ягайлы і Вітаўта была палітыка адносна Чэхіі (490–494). У апошнім пункце другога раздзела дадзена характарыстыка ўсходняй палітыкі Вітаўта і памеры ўдзелу польскага кантынгенту ў яго вайсковых экспедыцыях (494–502). Сумарныя вынікі намаганняў вялікага князя ў першай трэці XV ст. вызначаюцца як нетрывалыя і ілюзорныя.

Найбольшы раздзел кнігі — трэці. Атрымаў ён і неардынарную назву „*Sturm und Drangperiode 1429–1440 г. (Эпоха штурму і ціску)*“. У раздзеле вылучаюцца наступныя пункты: *Каранацыйная завіруха; Вітаўт і унія; Луцкая вайна ў 1431 г.; Вайна з крыжакамі ў 1431–1435 г.; Грамадзянская вайна ў Літве ў 1432–1438 г.; Гарадзенская унія 1432 г.; Базельскі сабор 1433–1435 г.; Герой ці здраднік? Слова пра Ёладзіслава Ягайлу; Свідрыгайла ды Польшча і палякі; Жыгімонт Кейстутавіч і план антыпольскай кааліцыі ў 1437–1440 г.* Г. Блашчык цалкам слухна называе „найбольш драматычным этапам“ польска-літоўскія адносіны ў 1429–1440 г. (505). Пачатак дзесяцігоддзя канфліктаў распачынае славутая справа з каранацыйнымі прэтэнзіямі Вітаўта. Хаця ідэя аб каранацыі „*нарадзілася*

ў галаве“ Жыгімонта Люксембургскага ў 1428 г., Вітаўт палічыў яе сваёй і паслядоўна імкнуўся рэалізаваць. Каранацыйная эпапея была толькі праявай супярэчнасцяў у бачанні перспектываў Гарадзельскай уніі: палякам заляжала на захаванні існуючага з 1413 г. становішча, а літоўцам на рэвізіі пастановаў у накірунку ўраўнання статусу Польшчы і Літвы ў межах саюза (580). У сваіх сінтэзах Г. Блашчык вельмі ўдала спалучае праблемна-храналагічнае выкладанне матэрыялу з характарыстыкай асобных дзеячаў. У гэтым выпадку аўтар падаў крытычны агляд гістарыяграфіі і ўласныя развагі, прысвечаныя постаці Вітаўта, па шэрагу праблемаў: стаўленне да уніі з Польшчай; „сепаратызм“ і „макіявелізм“ вялікага князя; палякі ў атачэнні Вітаўта і яго прыхільнікі ў Польшчы (584–615). Важнай нам здаецца наступная выснова польскага гісторыка: „У пазнейшы перыяд гісторыі Вітаўта (пасля атрымання спадчыны Кейстута) так склалася, што яго асабістыя планы найчасцей супадалі з нацыянальным інтарэсам Літвы, хаця і не без выключэнняў. Адсюль яго заслуга перад літоўскай дзяржавай і народам“ (590). Тры наступныя пункты прысвечаны тром войнам 1431–1438 г. Сярод гэтых канфліктаў, бадай, найбольшы інтарэс у кантэксце тэматыкі даследавання выклікае вайна 1431 г. як „выключны эпізод у гісторыі польска-літоўскіх адносін“ (649). У сваю чаргу, грамадзянскую вайну 1432–1438 г. польскі даследчык называе „тыповай феадальнай вайной за ўладу ў ВКЛ за пасаду ў Вільні“, але адначасова „праявай суперніцтва русінаў і ліцвінаў за ўраўнанне абедзвюх груп з прававога і веравызнаўчага пункту гледжання“ (692). У ацэнцы Гарадзенскай уніі 1432 г. Г. Блашчык схіляецца да погляду У. Пічэты, які сцвярджаў, што ў параўнанні з Гарадзельскай уніяй Гарадзенская была менш карыснай для літоўскага баярства, паколькі пытанне пра самастойнасць Літвы было вырашана толькі на час (да смерці Жыгімонта Кейстутавіча) (702). Акрамя вышэйпамянёнай характарыстыкі Вітаўта, у трэці раздзел кнігі ўвайшлі яшчэ два персанальныя падраздзелы, прысвечаныя Ягайлу і Свідрыгайлу (709–733). Роля

першага ў гісторыі Літвы польскім гісторыкам апэньваецца станоўча: «Калі маем выбіраць з двух скрайніх азначэнняў „герой ці здраднік“, то Ўладзіслава Ягайлу можна назваць толькі „героем“» (718). Цікава было б таксама даведацца ад аўтара, ці можна назваць „героем“ князя Свідрыгайлу з не вельмі ўдалым лёсам. Нарэшце, апошні пункт раздзела прысвечаны польска-літоўскім адносінам у час умацавання ўлады Жыгімонта Кейстутавіча і асабліва яго планам стварэння антыпольскай кааліцыі. На думку Г. Блашчыка, ініцыятарам кааліцыі быў сам літоўскі князь, мэтай дзейнасці якога быў зрыў уніі з Польшчай (774). Прычынамі забойства Жыгімонта Кейстутавіча ў 1440 г. называюцца „яго пагрозы адпомсціць за супраць антыпольскай і антыунійнай палітыцы вялікага князя“ (774).

Апошні раздзел кнігі атрымаўся і найменшым (775–906). Называецца ён „Зрыў і аднаўленне уніі 1440–1492“ і складаецца з пяці праблемных блокаў: *Зрыў уніі ў 1440–1447 г.; Спрэчкі пра землі, правы і прывілеі ў 1447–1453 г.; Літва і 13-гадовая вайна; І ўсё ж збліжэнне... (польска-літоўскія адносіны ў час Казіміра Ягелончыка)*. Пастановы Гарадзенскай уніі былі сарваныя праз абранне Казіміра Ягайлавіча 29 чэрвеня 1440 г. (779). Толькі на пачатку 1442 г. новы ўладар стабілізаваў сваё становішча ў краіне (784). Вялікае Княства Літоўскае да 1444 г. жыло незалежным ад Польшчы жыццём, і толькі пасля смерці польскага караля Ўладзіслава III пачаўся складаны працэс збліжэння пазіцый, у выніку якога паўстала „персанальная унія дзвюх дзяржаваў: Польшчы і Літвы пад кіраваннем Казіміра Ягайлавіча“ (812). Г. Блашчык адзначае, што 1447–1453 гады прайшлі пад знакам „спрэчак за зямлю, правы і прывілеі“. Зезды 1448, 1451, 1453 г. не прынеслі вырашэння тэрытарыяльных прэтэнзій бакоў, хаця і прывялі да ўсведамлення патрэбы ў кампрамісе, які б абапіраўся на тагачасныя рэаліі (844). У 1453 г. скончыліся непаразуменні юрыдычнага характару, якія працягваліся шэсць гадоў. Казімір Ягайлавіч 30 чэрвеня пацвердзіў правы і прывілеі Польскага Каралеўства, якія не ўтрымлівалі палажэнняў „пра польскія правы на

Літву і Валынь“ (845–846). Такім чынам, знікла падстава да супярэчнасцяў паміж Казімірам і палякамі. Больш за тое, перамог не толькі ён асабіста, але і літоўцы (849). Крытычна паставіўся польскі гісторык да пазіцыі ВКЛ у 13-гадовай вайне. Нейтральнасць Літвы ў вайне Польшчы з крыжакамі была абумоўлена тэрытарыяльнымі і палітычнымі спрэчкамі з палякамі, а таксама сяброўствам з ордэнам, які разглядаўся як супрацьвага Польшчы. Такая палітыка сталася памылковай: княства нічога не атрымала, акрамя ўзмацнення пазіцый заходняга суседа на Балтыцы (877). Поруч з фактамі супрацоўніцтва ў гады вайны некаторыя дзеянні Літвы кваліфікуюцца як агрэсія: інспіраванне татарскіх наездаў на Падолле (878). У адзнацы польска-літоўскіх адносінаў у 1447–1492 г. Г. Блашчык не схільны, услед за Ф. Папэ, ацэньваць іх вельмі аптымістычна (905). Разам з тым, дыялог двух народаў працягваўся, і асаблівую ролю ў ім адыгрывалі каралеўскі двор, польска-літоўскія шлюбныя, каталіцкі касцёл і Кракаўская акадэмія, а таксама асабіста манарх, які ўмела лагодзіў супярэчнасці (906).

Маштаб кнігі Г. Блашчыка выглядае выразней асабліва на тле дасягненняў айчынай гістарыяграфіі. Мноства датаў, падзей і дробных, але істотных нюансаў, датычных не толькі польска-літоўскіх адносінаў, але і іншых аспектаў гісторыі ВКЛ, змешчаных у працы польскага гісторыка, застаюцца незаўважанымі нават у абагульняльных працах беларускіх гісторыкаў. Сціпласць даробку беларусаў нескладана заўважыць і па спісе літаратуры. Напрыканцы хочацца толькі пажадаць хутчэйшага з’яўлення працягу аўтарскай версіі гісторыі дачыненняў палякаў і літоўцаў, можа, з большым удзелам беларусаў і ўкраінцаў.

Горадня

Віталь Галубовіч

HANS-JÜRGEN BÖMELBURG. Frühneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite einer humanistischen Nationalgeschichte (1500–1700). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006. – 559 S.

Калі толькі бярэш у рукі гэты важкі том, бегла праглядаеш змест і навуковы апарат, адразу адчуваеш — гэта сур'ёзная грунтоўная праца. Першае ўражанне пры больш уважлівым знаёмстве з кнігай Ганса-Юргена Бёмельбурга толькі пацвярджаецца. Яна, безумоўна, прыцягвае сваёй сістэмнасцю выкладання, яснасцю і дакладнасцю тэзаў, абгрунтаванасцю аргументацыі. Структура кнігі досыць празрыстая і адпавядае паступоваму раскрыццю вызначанай у тытуле тэмы ў сінхранічным і дыяхранічным вымярэнні.

Асноўная тэма даследавання вызначаецца ў першым раздзеле: развіццё польскай гістарычнай думкі ранняга Новага часу, яе месца і значэнне ў палітычнай культуры названага перыяду. У гэтым кантэксце вылучаюцца галоўныя пытанні: якім чынам у творах польскіх гуманістаў асэнсоўвалася мінулае свайго народа (у тым ліку праблема яго паходжання) і як на гэта паўплываў працэс станаўлення нацыі Новага часу. Пад пільную ўвагу трапляе сувязь паміж палітычнай камунікацыяй і нацыянальна-гістарычнай канструкцыяй у польскай дзяржаве XVI–XVII ст. Разгляд перыяду ахопам больш за два стагоддзі (у дадатак да пазначанага ў тытуле часовага прамежку аўтар закранае таксама і гістарычныя творы XV ст. — Вінцэнта Кадлубка, Яна Длугаша, якія складаюць своеасаблівы пралог да творчасці гісторыкаў-гуманістаў) дазваляе аўтару паказаць дынаміку змен.

У першым раздзеле кнігі змяшчаецца таксама кароткі крытычны агляд даследчых парадыгмаў і канцэпцый у польскай гістарыяграфіі XX ст., ад характарыстыкі школы Станіслава Кота і да навуковых падыходаў у апошнія дзесяцігоддзі на мяжы XX–XXI ст. Аўтар супастаўляе тэндэнцыі ў замежнай гістарычнай навуцы з дамінантнымі кірункамі польскай. Так пад уплывам звонку ў польскай

гістарыяграфіі схема „*gens – natio*“ з 80-х г. паступова выцяняецца канцэптам „гістарычнай“ або „нацыянальнай свядомасці“, звязаным з гісторыяй ментальнасцяў.

Метадалогію свайго даследавання Г.-Ю.Бёмельбург пазначае як камбінаваную, у якой важнае месца займае параўнальны аналіз польскай і замежнай гуманістычнай гістарыяграфіі, а таксама найноўшыя еўрапейскія распрацоўкі ў галіне „новай духоўнай гісторыі“ (або гісторыі камунікацыі сярэдняга ўзроўню) і ў даследаваннях гістарычнай памяці.

Раздзелы з другога да шостага паступова разгортваюць шырокую панараму эвалюцыі гістарычнай думкі ў Польшчы ад канца XV ст. да канца XVII ст. Гістарычная карціна, што паўстае ў творах гуманістаў, уяўляе сабой важную частку сацыякультурнага працэсу, яна актыўна ўзаемадзейнічае з сістэмай палітычнай камунікацыі.

Стаўленне польскіх пісьменнікаў-гуманістаў і наогул адукаванай часткі грамадства да сярэднявечнай гістарычнай карціны паказана ў другім раздзеле. Аўтар заўважае, што „польская гістарычная думка ранняга Новага часу не ведала сучаснага падзелу гісторыі на тры эпохі і не мела ўяўлення пра *medium aevum*“. Аднак характэрнае для гуманізму выразнае вылучэнне антычнасці прыводзіла да ўмацавання ў свядомасці гістарычнай перспектывы і імкнення вызначыць у ёй сваё месцазнаходжанне. Змена мовы, стылю мыслення, карціны свету і ўспрымання гісторыі, якая адбылася пад уплывам гуманізму, прывяла да выцяснення сярэднявечнай традыцыі. У XVI ст. не было надрукавана ніводнага сярэднявечнага гістарычнага твора, і сувязь з папярэдняй эпохай падтрымлівалася толькі праз чытанне рукапісаў, што, безумоўна, абмяжоўвала ўздзеянне сярэднявечнай гістарычнай карціны на грамадства. Апроч таго, гэтая сувязь селектыўная — выбіраюцца толькі некалькі аўтараў, перадусім „Польская хроніка“ Вінцэнта Кадлубка і „Аналы“ Яна Длугаша. Першая, напрыклад, адыграла ролю для фармавання канцэпту „непераможнай Польшчы“ ў гуманістычнай гістарыяграфіі. Што да другой, то яна захоўвала сваю значнасць у якасці першакрыніцы для ўсіх польскіх гісторыкаў ранняга Новага часу.

Паварот да гуманістычнай гістарыяграфіі стымулявалі прадстаўнікі палітычнай эліты, бо гістарычная карціна, пададзеная ў больш сучаснай форме, мела важнае значэнне і для знешнепалітычных мэтаў (стварэння вобраза дзяржавы), і для ўнутраных (аргументацыя ў палітычных дыскусіях).

Бёмельбург вылучае некалькі этапаў рэканструявання мінулага ў перыяд ранняга Новага часу: першая палова XVI ст. (раздзел 3), другая палова XVI ст. да канца 80-х г. (раздзел 4), 1587–1667 г. (раздзел 5), апошняя трэць XVII ст. (раздзел 6). Гістарычная карціна на кожным з іх акцэнтавала новы змест і звярталася да асобнай часткі грамадства. Для гістарычных твораў гэтага перыяду аўтар падкрэслівае дзве характэрныя рысы: 1) адзінства антычнай і сучаснай геаграфіі і гісторыі; 2) цыцэраніянства, якое ў Польшчы захаваўся даўжэй, чым у Заходняй Еўропе.

Значныя штуршкі для ўласнага развіцця польская гістарычная літаратура атрымала з боку італьянскай і нямецкай гістарычнай думкі. З аднаго боку, былі пазычаны некаторыя формы і прыёмы замежнай гістарыяграфіі, з другога — польскія пісьменнікі палемізавалі з заходнімі аўтарамі і тым самым актывізаваўся ўласная гістарычная думка. Так, напрыклад, створанае Энеем Сільвіем урывачнае і часткова негатыўнае ўяўленне пра Польшчу было ўспрынята ўсёй Еўропай і дзейнічала доўгі час. І ў асяроддзі польскай палітычнай эліты выспела ідэя стварэння новага гістарычнага твора, які паказваў бы палітыку польскіх каралёў у выгадным асвятленні. Супраць нямецкай гуманістычнай канцэпцыі „вялікай Германіі“ (К. Цэльтыс, А. Кранц і інш.) польскія гісторыкі висоўваюць канцэпцыю „сарматызму“, пры гэтым абедзве ідэі грунтаваліся на гістарычных і геаграфічных уяўленнях антычнасці. Першыя гуманістычныя польскія канцэпцыі (М. Мяхоўскага, Дэцыя) былі досыць блізкімі да нямецкіх гуманістычных узораў першай трэці XVI ст.

Для гісторыкаў-гуманістаў, якія арыентаваліся на антычныя ўзоры, было вельмі важным знайсці пункты судакранання ўласнага мінулага з грэка-рымскай старажытнасцю. Але польская гісторыя не мела непасрэднай сувязі з антычнай гісторыяй (у адрозненне ад італьянскай, фран-

цузскай, іспанскай і нямецкай). Выхадам з гэтага было прыстасоўванне гоцкай, сармацкай ці вандальскай ранняй гісторыі; гэтыя версіі канкуравалі ў першай палове XVI ст. Пакуль (не без уплыву Длугаша) не перамагла сармацкая канцэпцыя.

Паступова ў польскіх гуманістычных творах размяжоўваюцца паняцці Скіфіі і Сарматыі, якія першапачаткова ўжываліся як сінонімы. Абазначэнне „Скіфія“ пачало ўжывацца толькі для ўсходніх суседзяў — Масковіі і тэрыторый, заселеных татарамі, а Польшча і Літва заставаліся адзінымі спадкаемцамі „славурых сарматаў“.

У развіцці паняцця Сарматыі прыкметнае змяшэнне вучонага і палітычнага дыскурсу, што тлумачыцца шчыльным кантактам паміж рознымі сацыяльнымі сляямі Кракава, звязанымі з універсітэтам, капітулам, гарадской элітай, каралеўскім дваром.

Сармацкая канцэпцыя мела не толькі знешне-, але таксама і ўнутрыпалітычнае значэнне: „Сарматыя“ і „сарматы“ выступалі як свядома створаныя шырокія паняцці для пазначэння ўсёй тэрыторыі і насельніцтва, падуладных Ягелонаўскай дынастыі. З дапамогай гэтых паняццяў стваралася інтэграваная канцэпцыя гісторыі, актуальная для ўсяго ягелонаўскага дзяржаўнага саюзу, якая да таго ж надавала дынастыі дадатковую легітымнасць.

Аднак у самой Малой Польшчы з гэтай канцэпцыяй канкуравала прапястаўская гістарыяграфія. У Мазовіі, Прусіі, Літве, на Русі паўставалі свае ўласныя гістарычныя канцэпты, звязаныя з іншымі лініямі традыцыі.

Унутрыпалітычная і рэфармацыйная барацьба ў XVI ст. спрыяла развіццю грамадскай думкі. На працягу аднаго пакалення, паміж 1530 і 1570 г., канстытуявалася грамадскасць, якая рознымі шляхамі (праз друкаваную публіцыстыку альбо праз распаўсюджанне ў спісах творы) стварала асновы агульнадзяржаўнай камунікацыі ўнутры Кароны, дзейнічала як афіцыйна (у сойме і трыбунале), так і ў неафіцыйных арбітражных утварэннях.

Узрастанне нацыянальнай самасвядомасці і ролі польскай мовы прывяло да суіснавання параў канкурэнтных

паняццяў на лацінскай і польскай мовах: *Polonia* — *Pol-ska* для польскага каралеўства, *Sarmatia* — *Sarmacja* як геаграфічна-палітычнага абазначэння для кантынуума польска-славянскай гісторыі, *Respublica* — *Rzeczpospolita* „як абазначэнне для польскай дзяржаўнасці і формы праўлення“ (97).

Станаўленне нацыянальна-гістарычнага канона звязваецца з дзейнасцю Марціна Бельскага і Марціна Кромера. Пры гэтым польскамоўная хроніка першага ўздзейнічала пераважна на польскую і таксама на ўсходнеславянскую грамадскасць, а лацінамоўныя творы другога выконвалі рэпрэзентацыйную задачу ў Еўропе.

У другой палове XVI ст. сармацкая канцэпцыя атрымала далейшае развіццё ў творах С. Сарніцкага, Э. Глічнера, К. Варшэвіцкага, В. Дэмбалецкага, М. Стрыйкоўскага, А. Гваньяні, што прывяло да стварэння аддаленай ранняй гісторыі і інтэграванага сармацка-літоўска-польскага апавядання.

Польская гістарычная думка адлюстравала таксама складанае перапляценне манархічных уяўленняў, якія дамінавалі на працягу XVI–XVII ст., з ідэямі рэспубліканізму. У глыбіні ранняй гісторыі вышукваліся аргументы для падтрымкі тэзіса аб „спрадвечнай польскай свабодзе“.

Наступны этап звязаны з праўленнем каралёў з дынастыі Вазаў (1587–1667). За гэты час у прыдворнай гістарыяграфіі ўсталяваўся культ Ягелонаў, сваяцтва з якімі павінна было служыць легітымацыі новай дынастыі. Падкрэсліванне прамой пераемнасці паміж дынастыямі выразна вылучае папулярныя ў першай палове XVII ст. творы А. Збылітоўскага, К. Мяскоўскага, С. Грахоўскага.

Каталіцкія традыцыі дынастыі Вазаў спрыялі таксама ўзмацненню ў гэты перыяд канфесійнай нагрукі гістарычных твораў. Распаўсюджванне ў Польшчы твораў Юстуса Ліпсіуса паскорыла рэцэпцыю макіявелізму і неастаіцызму (у гістарыяграфіі — у форме „тацтызму“). У контррэфармацыйным рэчышчы адбылося таксама пранікненне асобнага жанру — хрысціянскія настаўленні князям („княжацкія лютэркі“), якія часта складаліся

езуітамі, як твор Р. Беларміна *De officio principis*, прысвечаны каралевічу Ўладзіславу.

Гістарычная памяць польскай шляхты абапіралася на спецыяльныя тэхнікі запамінання, характэрныя і для эліты іншых краін, аднак з некаторымі асаблівасцямі. Завучванне на памяць паслядоўнасці правіцеляў, пачынаючы з Леха, суправаджалася падкрэсліваннем, што здаўна існавала практыка выбарнага валадара і традыцыя „мяккага кіравання“. Такая тэхніка служыла на карысць не толькі дынастычнай памяці, але таксама дзяржаўнай і нацыянальнай. Асобнае значэнне мела шчыльная сувязь паміж прыватнай (сямейна-генеалагічнай) і публічнай (грамадскай, дзяржаўна-нацыянальнай) гістарычнай памяццю, што, на думку Бёмельбурга, было яркай асаблівасцю грамадскага жыцця ў Польшчы ў адрозненне ад іншых еўрапейскіх краін.

У адукацыйнай сістэме таксама зацвердзіліся прыёмы запамінання, калі з дапамогай панегірычных, рытарычных і драматычных практыкаванняў глыбока ўкаранялася дынастычна-нацыянальная гістарычная памяць.

Пасля 1660 г. галоўны кірунак польскай гістарычнай думкі трывала захоўваў пафас дыскурсу свабоды і сувязь з нацыянальна-каталіцкай канцэпцыяй выбарнасці, што, на думку аўтара, паказвала асаблівы шлях развіцця, які не меў паралеляў з іншымі нацыянальнымі гістарыяграфіямі. Аднак разам з гэтым у Польшчу пранікалі таксама некаторыя новыя заходнееўрапейскія плыні (напр., канцэпцыі ў духу правідэнцыялізму Басюэ).

Вельмі цікавым падаецца сёмы раздзел, які вызначае ступень распаўсюджанасці польскай гістарычнай думкі ў розных супольнасцях польска-літоўскага дзяржаўнага аб'яднання. У папярэдніх раздзелах развіццё польскай гістарыяграфіі было паказана ў кантэксце палітычных працэсаў пераважна на фоне каралеўскага двара, цэнтральных дзяржаўных устаноў, сталічнага шляхецкага асяроддзя. Таму аўтар падмае пытанне пра тое, наколькі глыбока магла пранікнуць гуманістычная гістарычная карціна, якая адпавядала поглядам польскай эліты, у розныя слаі насельніцтва, улічваючы шматканфесійнасць, рознаэтнічнасць і падзеленнасць гра-

мадства на саслоўі. Пры гэтым разглядаюцца не ўсе, а толькі асобныя саслоўі, канфесіі і рэгіёны.

На прыкладзе некалькіх твораў „гарадской гістарыяграфіі“ (Ю. Б. Зімаровіца з Львова, Я. Юркоўскага і М. Галінскага з Кракава) Бёмельбург паказвае моцны ўплыў на іх „шляхецкай“ (і адначасова агульнадзяржаўнай) гістарыяграфіі. Прычыны гэтага ён бачыць у пранікальнасці міжстанавых бар’ераў і ў існаванні асяроддзя, прасякнутага адначасова „бюргерскай“ і „шляхецкай“ ідэнтычнасцю.

Што да розных канфесійных падыходаў, тут Бёмельбург абмяжоўваецца параўнаннем пратэстанцкай і каталіцкай гістарычнай думкі. Ён звяртае ўвагу на аднолькавы ўдзел гісторыкаў гэтых двух хрысціянскіх кірункаў у стварэнні польскай агульнадзяржаўнай гістарыяграфіі. У галоўных пазіцыях гістарычнай карціны і канцэпцыі паходжання іх погляды супадаюць.

Пранікненне ідэй польскай гістарыяграфіі, звязанай з палітычным цэнтрам дзяржавы, у іншыя рэгіёны мела розныя вынікі. У Мазовіі канкурэнцыя агульнадзяржаўнай і мясцовай гістарычных канцэпцый прывяла да загасання ўласнай традыцыі. У Літве пад уплывам польскай гістарычнай думкі ўзніклі змешаныя („гібрыдныя“) канцэпцыі (М. Стрыйкоўскі, А. Гваньіні). Яны адлюстроўвалі інтэграцыйныя настроі часткі шляхты гэтых зямель, зацікаўленай у дзяржаўным аб’яднанні з Польшчай. На землях Русі (украінскіх і беларускіх) з праваслаўным і уніяцкім насельніцтвам доўгі час захоўвалася старая гістарычная традыцыя ад часоў Кіеўскай Русі. Аднак і тут таксама паступова распаўсюджваліся сінкрэтычныя польска-рускія канцэпцыі. Асобны выпадак — Прусія, дзе яшчэ да пранікнення польскіх гістарычных твораў існавала ўласная гуманістычная гістарыяграфія.

У апошнім раздзеле, які адначасова з’яўляецца і своеасаблівым заключэннем, аўтар разглядае асноўныя этапы эвалюцыі польскай гістарыяграфіі XVI–XVII ст. у кантэксце агульнаеўрапейскіх працэсаў, супастаўляючы асноўныя канцэпты нацыянальнай гістарычнай думкі Польшчы і іншых краін Заходняй Еўропы. У цэлым, падсумоўвае Бёмельбург, польская гістарыяграфія паміж 1500 і 1650 г. у

сваім развіцці, канцэптах і спосабах тлумачэння рухалася ў кірунку агульнаеўрапейскіх тэндэнцый, а часам нават ішла наперадзе. Славуцкая канструкцыя сармацкага паходжання заняла месца ў адным шэрагу з падобнымі гуманістычнымі канцэпцыямі этрускаў-італьянцаў, германцаў-немцаў, галаў-французаў, брытаў-англічан, готаў-шведаў, гельветаў-швейцарцаў, батаваў-нідэрландцаў.

Створаная польскімі пісьменнікамі гуманістычная гістарычная карціна спаборнічала з гістарычнымі канструкцыямі гуманістаў іншых краін (перадусім нямецкіх гісторыкаў). Ядром нацыянальнай гісторыі розных еўрапейскіх народаў становіліся матывы аўтахтоннасці і прынцыповай аўтаномнасці гістарычнага развіцця. Уяўленне пра універсальную манархію і культурны трансфер мінімізуецца альбо пераносіцца ў аддаленую і палітычна не актуальную эпоху (напрыклад, пазычанне сарматамі культурных дасягненняў старажытных грэкаў).

Узнікненне нацыянальна-гістарычнай міфалогіі часта ішло побач са стварэннем нацыянальных стэрэатыпаў іншых народаў. Так, у польскай гістарычнай карціне ранняга Новага часу не было месца для „нямецкай свабоды“. Паводле П. Пясецкага, немцам уласцівае імкненне да „тыранічнай“ абсалютнай улады, у той час як палякі ўжо пры Пястах імкнуліся да „мяккага праўлення“ і захавання „польскіх свабодаў“. Палеміка паміж гісторыкамі часта засланяла прынцыповае падабенства многіх цэнтральных канцэптаў розных гістарычных карцін.

Польская гістарычная карціна ранняга Новага часу была глыбока ўцягнута ў палітычную камунікацыю, і гістарычная аргументацыя шырока ўжывалася рознымі групамі польска-літоўскага дзяржаўнага аб'яднання, у адрозненне ад нямецкай гістарычнай карціны, якая заставалася ў межах вузкага кола адукаванай грамадскасці.

Паводле Бёмельбурга, гістарычная памяць для польскай эліты не звязвалася ні з выключным кроўным прынцыпам, ні з саслоўнымі і нацыянальнымі межамі, што рабіла яе адкрытай для ўлівання з боку іншых саслоўяў і іншаэтнічнай шляхты. Менавіта ў камунікатыўнай значнасці гістарычнай

думкі і ў яе геаграфічным (а не дынастычным, моўным ці этнічным) абгрунтаванні польскія эліты разглядаюцца як *раннія сучасныя „супольнасці памяці“ грамадзянска-дзяржаўнага ўзору.*

Кніга нямецкага гісторыка, багатая на канкрэтны матэрыял, таксама стварае своеасаблівую гістарычную карціну — выяву польскай гістарыяграфіі на розных этапах двухстагоддзевай эпохі. Думаецца, што яна можа зацікавіць з розных аспектаў, перадусім з пункту гледжання крыніцазнаўства, гістарыяграфіі, сучасных падыходаў у гістарычнай навуцы. Хоць трэба адзначыць, што творы большасці польскіх гісторыкаў, згаданых у кнізе Бёмельбурга, досыць добра вядомыя беларускім навукоўцам. У такіх выпадках можа зацікавіць, бадай, толькі сам падыход нямецкага даследчыка да іх разгляду — вычытванне ў гістарычных творах культурна-палітычнага кода, звязанага з працэсам афармлення нацыянальнай самасвядомасці. Як падаецца, больш новых магчымасцяў для выкарыстання ў беларускай гістарыяграфіі дае знаёмства з заходнееўрапейскімі аўтарамі XV–XVII ст. Большасць з іх (за выключэннем Энея Сільвія Пікаломіні) пакуль застаецца па-за межамі навуковай літаратуры па беларускай гісторыі пры іх сур'ёзным крыніцазнаўчым патэнцыяле.

Праца Г.-Ю. Бёмельбурга — прыклад грунтоўнага, дбайнага даследавання. Аднак звяртаюць на сябе ўвагу некаторыя асаблівасці выкладання, якія можна было б разглядаць як недахопы канцэпцыі, калі б за гэтым не стаяла традыцыя нямецкай (ці наогул заходнееўрапейскай) гістарыяграфіі. Так, напрыклад, тэрміналагічна не адлюстроўваецца істотная розніца паміж дзвюма палітычнымі структурамі: 1) саюзнымі адносінамі паміж Польскім каралеўствам і ВКЛ да 1569 г., 2) федэратыўнай дзяржавай Рэччу Паспалітай. У абодвух выпадках ужываецца паняцце „Польшча-Літва“ (Polen – Litauen) або „польска-літоўскае дзяржаўнае аб'яднанне“ („polnisch-litauischer Staatsverband“).

Часам узнікае ўражанне, што згадванне „літоўскага“ кампанента адбываецца механічна і не нападўняецца канкрэтным зместам. Нічога не змяніла і асобная част-

ка, прысвечаная „рэгіёнам“. Калі і вызначаюцца нейкія ўплывы і ўзаемадзеянні, то яны датычацца толькі аднаго боку: размова ідзе пераважна толькі пра ўплывы польскай гістарычнай думкі на астатнія нацыянальныя традыцыі (як „маргінальныя“ адносна гэтай „цэнтральнай“). Аднак культуралагічныя даследаванні падказваюць, што міжкультурныя сувязі звычайна прыводзяць да ўзаемнага ўздзеяння.

Такую пазіцыю нямецкага даследчыка можна патлумачыць уплывам польскай гістарыяграфіі (як гуманістычнай, так і сучаснай), якую ён доўгі час вывучаў. Адсюль, відавочна, і з’явіўся гэты кірунак назірання: погляд з Захаду на Польшчу, за якой „штосьці“ яшчэ невыразна мітусіцца. Нават у нарысе, прысвечаным „Літве“, ніяк не паказваецца спецыфіка гэтай дзяржавы, яе асаблівы палітычны і культурны склад. Тут трэба таксама дадаць, што не былі прыцягнуты ў патрэбнай ступені напрацоўкі сучасных гісторыкаў Беларусі, Украіны, Літвы (краін — спадкаемцаў Вялікага Княства Літоўскага).

Не зусім апраўданым падаецца выкарыстанне толькі геаграфічна-палітычнай тэрміналогіі XVI–XVII ст. і адмаўленне ад сучаснай ідэнтыфікацыі. Так, напрыклад, словы Беларусь (Weißrussland), „*беларускі*“ (weißrussisch) амаль не ўжываюцца (за выключэннем некалькіх выпадкаў у першым і сёмым раздзелах). Калі кніга разлічана на нямецкамоўнага чытача, то для яго, відавочна, так і застаецца нявызначанай сувязь паміж сучаснай Беларуссю і гістарычнай „Літвой“.

Аднак ва ўзнікненні такой сітуацыі, безумоўна, ёсць доля віны і з боку беларускай гістарыяграфіі, якая дагэтуль не стварыла выразнай гістарычнай карціны свайго аддаленага мінулага ў вонкавым („экспартным“) варыянце. І дасягненні нашых даследчыкаў пакуль маюць пераважна ўнутранае „спажыванне“. Відавочным застаецца да сёння і недахоп у нашай гістарычнай навуцы твораў, прысвечаных беларуска-еўрапейскім культурным сувязям у перыяд Сярэднявечча і ранняга Новага часу, а таксама даследаванняў вобраза Беларусі ў заходнееўрапейскіх крыніцах. У гэтым

кірунку перад нашымі гісторыкамі яшчэ ляжыць велізарнае поле плённых пошукаў, на якім зроблены толькі некалькі крокаў. І знаёмства з кнігай Г.-Ю. Бёмельбурга магло б таксама падштурхнуць для такіх штудыяў.

Мінск

Ірына Сынкова

ILGIEWICZ, HENRYKA. Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku. Toruń: Adam Marszałek, 2005. – 480 s.; eadem, Societas Academiae Vlnenses. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2008. – 668 s.

Першае з названых тут даследаванняў Генрыкі Ільгевіч, прысвечаных віленскім навуковым таварыствам, што існавалі пасля падзелаў і ў міжваенны перыяд (XIX ст. – 1939 г.), стала вынікам дзесяцігадовай працы, якая грунтуецца найперш на скрупулёзных пошуках у віленскіх зборах (Бібліятэка Літоўскай АН, Адзел рукапісаў у былым будынку бібліятэкі ў Рублеўскіх, Бібліятэка Віленскага ўніверсітэта, Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы). На падставе іх матэрыялаў аўтарка пашырыла і неаднакроць верыфікавала ранейшыя веды па тэме, асабліва сягаючы да друкаваных польскіх і расійскіх крыніц, а таксама да часопісаў XIX ст., выдаваных не толькі ў Вільні. Багаты таксама спіс літаратуры прадмета, які апрача даўніх пазіцый утрымлівае мноства найноўшых публікацый; калі першыя звычайна выкарыстоўваюцца як матэрыял, то большасць апошніх у дачыненні да тэмы маюць агульны характар і даводзяць патрэбу яе грунтоўнага даследавання. Уласна гэта і ажыццявіла аўтарка рэцэнзаванай працы.

XIX стагоддзе — асаблівы час для Вільні, якая стала правінцыйнай цвярдзінняй польскай культуры на ўсходзе, арэ-

най сутыкнення паміж ранейшым характарам былой сталіцы Вялікага Княства Літоўскага і аднаго з найслаўнейшых цэнтраў першай Рэчы Паспалітай, ды русіфікатарскімі намерамі захопніка, асабліва відавочнымі пасля абодвух вялікіх паўстанняў — 1831 і 1864 г., лістападаўскага і студзенскага. У свой час перыяд паміж першым з іх пасля ліквідацыі ў 1832 г. Імператарскага публічнага універсітэта я назваў „Перарыў, але не пустка“ (М. Kosman, *Uniwersytet Wileński 1579–1979*. Kraków 1981, s. 52). Тых, хто прыязджаў сюды з Польшчы, з Кракава ці Познані, пад канец XIX ст. перапаўняла павага да абаронцаў справы даўніх вякоў у горадзе, які ўжо жыў духам Міцкевіча і рамантызму, пра што пісалі ў успамінах пасля вяртання з па-над Вялікі. Да багатай бібліяграфіі тут дадаў бы, між іншага, нататкі падарожжа славутага галіцыйскага гісторыка Станіслава Смолькі, а таксама Антонія Карпінскага з Вялікапольшчы.

Праца пра віленскія таварыствы і навуковыя інстытуты XIX ст. ахоплівае час, які вызначаецца для гэтага стагоддзя ў польскай гісторыі, г. зн. 1795–1915 г., ад канца Рэчы Паспалітай да выгнання расіян з Вільні немцамі на другі год вялікай еўрапейскай вайны, названай потым сусветнай. Гэтыя арганізацыі запаўнялі пустку, што ўзнікла пасля закрыцця універсітэта, якому было два з паловай стагоддзя. Клімат эпохі з літоўскага пункту гледжання падаюць ковенскія даследчыкі Э. Александравічус і А. Кулакаўскас (аўтарка ўказвае на іх сінтэзу ў літоўскай версіі, апублікаванай у 1996, і ў перакладзе на польскую мову, выдадзеным у Кракаве ў 2003 г.), што вельмі істотна для верыфікацыі замацаваных у Польшчы стэрэатыпаў.

Да гэтага часу не хапала агульнай ацэнкі зробленага таварыствамі і навуковымі камісіямі, што дзейнічалі ў Вільні пад расійскім панаваннем, хоць ёсць шэраг публікацый пра асобныя інстытуцыі, пераважна матэрыяльнага характару. Генрыка Ільгевіч падрыхтавала аналітычную сінтэзу, у першым жа сказе нагадваючы пра 200-годдзе заснавання Віленскага лекарскага таварыства, якое вышала на год выхаду яе кнігі. У паасобных раздзелах улічваецца палітычны фон дзейнасці, асабліва стаўленне ўлады да польскіх і расійскіх

арганізацый з вылучэннем часоў узросталага ўціску або пэўнага лібералізму, а таксама сувязі з іншымі асяроддзямі ў краіне (па ўсіх падзелах) і па-за межамі імперыі. Пачатковую дату вызначае заснаванне Навуковага лекарскага таварыства. Аўтарка звярнула ўвагу на генезіс паасобных інстытутаў, асабліва на іх заснавальнікаў, крыніцы фінансавання, навуковыя даследаванні, выдавецкую дзейнасць. Важнае месца займаюць асабовыя справы, а менавіта здзяйсненні паасобных дзеячоў ці арганізатараў культурнага жыцця ў бібліятэках і чытальнях, праз імпрэзы і публікацыі.

Першы з васьмі раздзелаў (*Warunki rozwoju wileńskich instytucji naukowych w XIX i na początku XX wieku*, s. 13–51) утрымлівае агульную характарыстыку культурнага жыцця з падзелам на тры перыяды: першую трэць XIX ст., калі яно заставалася ў цяні універсітэта, затым часу паміж паўстаннямі і, нарэшце, трэці перыяд да 1915 (калі расійская акупацыя змянілася нямецкай). Як самы творчы аўтарка вызначае першы этап, калі галоўная роля належала універсітэту, які ўплываў, зрэшты, не толькі на амаль 50-тысячны горад, але таксама праз Віленскую навучальную акругу на ўсе заходнія губерні Расійскай імперыі. У ёй функцыянавалі шматлікія кнігарні, друкарні і разнастайныя таварыствы.

Другі этап — пасля падаўлення паўстання — азначаў жорсткую атаку расійскай улады на нацыянальную культуру і яўную вайну з яе шматвяковымі дасягненнямі. Славыты універсітэт знік, яго зборы былі вывезены, але засталіся будынкі і памяць пра іх мінулае. Часова былі створаны сурагаты вышэйшай школы — Медыцынска-хірургічная і Духоўная акадэміі. З іншага боку, пачынанні расійскай улады сутыкнуліся з супрацівам грамадства, які пасля паразы ўзброенай барацьбы меў перадусім пазітывістычны характар, што выявілася найперш у трэцім этапе гісторыі „Паўночна-Заходняга краю“.

Раздзел II (*Cesarские Towarzystwo Lekarskie w Wilnie 1805–1915*, s. 52–104) утрымлівае першае мінідаследаванне заслужанай установы, якое амаль цалкам грунтуецца на рукапісных і друкаваных крыніцах. Такім чынам, працы канца XIX ст. п'ера Юзафа Бялінскага і Ўладыслава Захорскага на гэтую ж тэму, якія функцыянавалі ў на-

вуковым звароце да гэтага часу, цяпер набываюць чыста гістарыяграфічную вартасць.

Музей старажытнасцяў і Археаграфічная камісія ў Вільні, 1855–1865 (разгляданыя ў раздзеле III) завяршылі дзейнасць, не перажыўшы дэкады пасля ўдушэння студзенскага паўстання. Хоць гэтыя інстытуцыі былі арганізаваны змянствам, якое захоўвала лаяльнасць да трона, апошняга не хапіла для таго, каб яны захаваліся. Іх дырэктывна замяніла заснаваная ў 1864 г. Віленская археаграфічная камісія (раздзел IV), якая служыла — як бы цяпер казалі — ідэі „гістарычнай палітыкі“ і характарызавалася тэндэнцыйнасцю, а яе 39 тамоў крыніц не пазбаўлены ўласцівай для эпохі эдытарскіх недахопаў. Тым не менш яны да гэтага часу выкарыстоўваюцца ў даследаваннях, асабліва тады, калі аснова публікацыі потым згубілася. Аўтарка аб’ектывна паказала мінусы і плюсы гэтай установы, якая раптоўна скончыла сваю паўвекавую дзейнасць пасля захопу Вільні немцамі.

Дзве чарговыя інстытуцыі былі філіяламі агульнарасійскіх таварыстваў, а менавіта Імператарскага Расійскага геаграфічнага таварыства ў 1867–1915 г. (раздзел V) і Таварыства прыхільнікаў рускай гістарычнай асветы (раздзел VI), аддзел якога, арганізаваны ў Вільні ў 1899 г., ахопліваў сваёй дзейнасцю галоўным чынам расійскае насельніцтва. У працы Музея Мураўёва, які меў падобны характар, Г. Льгевіч вылучае два этапы: 1901–1907 і 1908–1915 г. Высвятляюцца матывы, што кіравалі яго арганізатарамі, якія імкнуліся сабраць помнікі і сведчанні дзейнасці генерал-губернатора.

Апошні VIII раздзел (*Centralne Archiwum Wileńskie 1852–1915*) — гэта чарговая мініманаграфія ўстановы, створанай паводле імператарскага ўказу з мэтай узяць пад кантроль найперш дакументацыю зямельных уладанняў. У першым дзесяцігоддзі асноўнай задачай архіва быў збор і ўпарадкаванне матэрыялаў, тады як публікатарская дзейнасць распачалася толькі праз 15 гадоў пасля выпуску першага каталога, які з часам дапаўняўся наступнымі — ажно да 10-томнага вопісу дакументаў. Яго зборы ад пачатку сталі варштатам даследчыцкай працы. Меліся служыць пацвярджэнню права расійскай улады

на былое Вялікае Княства Літоўскае, якое называлася „літоўска-рускім“. Аднак, як падкрэслівае Г. Ільгевіч у заканчэнні, настойлівая прапаганда выклікала адваротны эфект, асабліва калі ўлада прымалі такія захады, як узвядзенне помніка Мураўёву. Затое стварэнне яго музея дазволіла зрабіць тое, на што не спадзяваліся — захаваць багатыя матэрыялы па гіс торыі антырасійскага паўстання на землях Літвы і Беларусі.

Варта высока ацаніць працу Генрыкі Ільгевіч (амаль 40% выдання, якое налічвае каля 500 старонак, складаюць анексы, табліцы, бібліяграфія ды рэзюмэ на англійскай і літоўскай мовах, а тэкст забяспечаны індэксам, ілюстрацыямі звязаных са зместам архітэктурных помнікаў, некаторых з якіх ужо няма), а таксама публікацыю кнігі торуньскім выдавецтвам, што так шмат зрабіла для польскай літуаністыкі. Гэтая кніга зойме важнае месца ў даследаваннях не толькі гісторыі Польшчы і Рэчы Паспалітай пасля падзелаў, але павінна быць з удзячнасцю прынятая найперш віленскім навуковым асяроддзем і таксама беларускай ды расійскай навукай.

Не прайшло і трох гадоў пасля выхаду рэцэнзаванай кнігі, як з’явілася чарговая праца Генрыкі Ільгевіч — „Societas Academiae Vilmenses“. Гэта сапраўдны *opus vitae*, выдадзены ў прыгожым графічным афармленні пад патранатам Дэпартамента польскай культурнай спадчыны за межамі пры Міністэрстве культуры і нацыянальнай спадчыны ў Варшаве. Разам з папярэдняй пазіцыяй яна ўтварае адно цэлае. Як і вызначана ў назве, паставіўшы за мэту даследаваць зробленае ў міжваенныя гады, калі Вільня ўваходзіла ў склад адроджанай Польскай Рэчы Паспалітай, першыя тры раздзелы (19–221) аўтарка прысвяціла агульным пытанням і найперш падала сінтэтычную характарыстыку гістарычнага кантэксту. Пасля гэтага яна занялася Таварыствам аматараў старажытнасцяў і народаазнаўства (Towarzystwo Miłośników Starożytności i Ludoznawstwa) (1899–1907), а затым Таварыствам Музея навукі і мастацтва ў Вільні (Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie) (1907–1914).

Чарговыя шэсць раздзелаў (223–454) прысвечаны галоўнай тэме — Таварыству аматараў Вільні (Towarzystwo Miłośników Wilna) (1919–1933) і найперш Таварыства прыяцеляў навук (Towarzystwo Przyjaciół Nauk). Паказаўшы, як гэтая інстытуцыя паўстала, аўтарка падала гісторыю яе кароткай, але вельмі плённай дзейнасці ў 1907–1914 г., пад час I сусветнай вайны і пасля яе заканчэння, а таксама ў 1922–1939 г. У апошнім раздзеле разглядаюцца лёсы сяброў Таварыства прыяцеляў навук у гады II сусветнай вайны, а таксама яго збораў.

Кніга ўражае як дасягненнямі інстытуцыі, якой прысвечана, так і працай самой Г. Ільгевіч, якая падсумоўвае вынікі даследавання ў заканчэнні (455–468) і дакументуе ў больш чым 50-старонкавай бібліяграфіі (архіваліі, друкаваныя крыніцы, літаратура з вылучэннем — што ёсць, зрэшты, справай дыскусійнай — часопісаў і прэсы). Выданне завяршаецца літоўскім і англійскім рэзюмэ, індэксам асобаў і спісам шматлікіх, выдатна надрукаваных ілюстрацый. Абодва тамы — важны ўнёсак у гісторыю культуры Вільні XIX – сярэдзіны XX ст. як інтэлектуальнага цэнтра паўночна-заходніх правінцый Рэчы Паспалітай. Імі несумненна зацікавяцца найперш навука польская, літоўская і беларуская.

Познань

Марцэлі Косман

STALIUNAS, DARIUS. Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. Amsterdam – New York, NY, 2007, 465 p., ill.

Шчыра кажучы, рэцэнзаваць новую кнігу Дарыюса Сталюнаса няпроста. І не толькі таму, што яна выдадзена па-ангельску. Цяжка, па-першае, адэкватна перадаць

лаканічную, вельмі трапную, зробленую ў постмадэрнісцкім стылі назву. Сапраўды, як перакласці гэтыя два ангельскія словы „Making Russians“? Другая частка назвы „Meaning and practice of russification in Lithuanian and Belarus after 1863“ перакладаецца без якіх-небудзь цяжкасцяў — „Сэнс і практыка русіфікацыі ў Літве і Беларусі пасля 1863 г.“, а вось „Making Russians“ — „вырабляючы рускіх“, „робячы рускімі“? Гучыць не вельмі добра, таму ў сваёй рэцэнзіі вырашыў карыстацца ангельскамоўнай абрэвіятурай „MR“, да якой чытачы вольныя падабраць уласны адпаведнік.

Другая цяжкасць — абраная аўтарам тэма адносіцца да ліку ўлюбёных гісторыкамі сюжэтаў. Не толькі таму, што раны, нанесеныя паўтара стагоддзя таму, баляць да гэтага часу. Дзевятнаццатае стагоддзе, увогуле, ўлюбёная эпоха для гісторыкаў (добра забяспечана крыніцамі і ўжо сапраўды *гісторыя*), а тым больш — палітыка ўлады (ці не 90% архіўных сховішчаў таго часу складае яе папяровая прадукцыя). Варта нагадаць адносна нядаўнія публікацыі Вігольда Радкевіча, Алеся Смаленчука, Сяргея Токця, з даўніх — Сусаны Самбук. Ды і аўтар гэтых радкоў таксама закранаў некаторыя сюжэты пазначаных дзяржаўных намаганняў. Што ж новага дае „MR“? Гэта праблема і для аўтара, і для рэцэнзента „MR“.

Што ж, „MR“ Дарыюса Сталюнаса — усёабдымны (лепш было б па-ангельску сказаць *comprehensive*) наратыў пра ўладу і яе ахвяраў, пра тое, што гэтая ўлада хацела зрабіць, чаму і чаго дамаглася. Наратыў скрупулёзны, сістэматычны, грунтоўны. Зусім невыпадкова, што адзін з рэцэнзентаў рукапісу Джон Кліер характарызуе яго як „змястоўнае чытанне для ўсіх, хто вывучае Імперскую Расію“. Сапраўды, часам тэкст нагадвае падручнік, што і здымае пытанне аб навізне. Але і не толькі гэта. Кніга Дарыюса Сталюнаса разлічана на аўдыторыю ангельскамоўную, для якой, за выключэннем лічаных адзінак прафесійных спецыялістаў па гісторыі Цэнтральна-Ўсходняй Еўропы, што б ні было напісана па-ангельску пра Літву і Беларусь — усё будзе новае. Хоць, па вялікім рахунку, і крыўдна, што з гістарычна ўласцівым літоўскаму этнасу экспансіянізмам літоўская

гістарыяграфія ў асобе Дарыноса Сталюнаса „ўварвалася“ ў „беларускі акадэмічны агарод“, але, па яшчэ большым рахунку, мы павінны быць яму за гэта ўдзячны. На жаль, трэба канстатаваць, беларускім гісторыкам пры думках аб магчымасці падобнага выдання па-ангельску хаця б на беларускім матэрыяле (ужо не кажучы пра „літоўскі агарод“) застаецца толькі сумна ўздыхаць.

Да гэтага трэба дадаць, што пры вонкавым падабенстве на падручнік кніга па жанры — усё ж навуковая манаграфія з усімі неабходнымі атрыбутамі (напрыклад, грунтоўны аналіз гістарыяграфіі, апора на шматлікія архіўныя крыніцы). Гэта відавочна, які б „вывучаны-перавывучаны“ сюжэт не закранаў аўтар — ці славетная „walka o zieme“, старанна апісаная і аплаканая польскай гістарыяграфіяй, ці спроба кірылізацыі літоўскага пісьменства, з не меншай апантанасцю адрэфлексаваная гістарыяграфіяй літоўскай. У кожным выпадку аўтару ёсць што дадаць, удакладніць ці зрабіць новае адценне.

Сярод такіх дадаткаў — малавядомы сюжэт, ад звароту да якога я не магу ўстрымацца. Гаворка пра праект далучэння каталіцкай царквы да праваслаўнай (уніі), які ўзнік у сярэдзіне 60-х г. XIX ст. (180–188). Аўтары яго разлічвалі за дваццаць гадоў не пакінуць аніводнага касцёла і аніводнага ксяндза (выключэнне рабілася толькі для Царства Польскага). Цікавай была і прапанаваная тэхналогія дасягнення высакароднай мэты: прапаганда праз прыватную ці паўафіцыйную газету, збор подпісаў (як найменей паўмільёна), прашэнне на адрас імператара і, нарэшце, выданне маніфеста. Адмыслова, вытанчана. Сённяшнія нашчадкі тых палітэхнолагаў эстэтычнымі меркаваннямі не абцяжараны. Не менш цікавы і актыўны ўдзел у стварэнні праекта мясцовай каталіцкай арыстакратыі (Яўстафій Прушынскі) і інтэлектуальнай эліты (Адам Кіркор).

Іншымі словамі, вось пераканальны прыклад таго, што чытаць „MR“ варта. І каб пашырыць аўдыторыю, трэба было б падумаць пра пераклад.

УНУЧАК, АНДРЭЙ. „Наша ніва“ і беларускі нацыянальны рух (1906–1915 гг.). Мінск: Беларуская навука, 2008. — 186 с., іл.

Манаграфію Андрэя Ўнучка нельга назваць прарывам або этапам у асэнсаванні абранае тэмы. Яна — яшчэ адзін крок да лепшага разумення ролі „Нашае Нівы“ ў беларускай гісторыі.

Тэма „НН“, беларускага руху і станаўлення нацыянальнай ідэі прадстаўленая ў літаратуры нагэтулькі шырока, што ахапіць усе крыніцы ў адной агляднай працы немагчыма. У такіх выпадках даследчык дасягае найбольшага плёну, калі абірае з усяго багацця тэкстаў тое, што дапамагае яму вырашаць канцэптуальныя задачы. Калі ж даследчык спакушаецца ідэяй „ахапіць неахопнае“, ён непазбежна губляецца ў награвашчванні матэрыялу, страчвае нітку аналізу і падважвае пераканаўчасць уласных высноваў. На шчасце, Андрэй Унучак збольшага пазбегнуў гэтай спакусы, хоць трэба прызнаць, што падбор крыніц мог быць менш грувасткім і больш сістэмным, тады пэўныя важныя сведчанні не выпалі б з поля зроку аўтара (напрыклад, аўтар амаль не карыстаецца літаратурай апошняга дзесяцігоддзя).

Станоўчы бок працы — тое, што яна напісана ў рэчышчы традыцый беларускае гістарыяграфіі, якія й былі запачаткаваныя ў нашаніўскім асяроддзі. Аўтар выразна ўсведамляе тыя арыенцыры, у якіх ён развівае свой пошук і аналіз праблем. Важна, што ён не толькі кампілюе вядомыя й невядомыя факты, а аналізуе іх, і на ягоных развагах адбіваецца ягоны час.

Да прыкладу, у параўнанні з ранейшымі часамі, калі даследчыкі адчувалі на сабе ўплыў вайны ці змагарны ўздых, тут дачыненні нашаніўцаў з іх ідэйнымі праціўнікамі разглядаюцца не як канфрантацыйныя, а як спаборныя, што, верагодна, адпавядае характару гэтых дачыненняў, якімі яны былі ў рэальнасці ў нашаніўскі перыяд.

„Такім чынам, можна сцвярджаць, што выдаўцы тыднёвіка выканалі сваю галоўную задачу: па-першае, наладзілі рэгулярнасць выхаду „Нашай нівы“, а па-другое,

падрыхтавалі сабе змену. Гэтага, напрыклад, не здолелі зрабіць „заходнярускія“ выданні, якія ідэйна супрацьстаялі тыднёвіку. Прычыны поспеху нам бачацца ў паслядоўнасці ідэйнай лініі газеты і ў вялікай ахвярнасці і мэтанакіраванасці першага складу рэдакцыі. Таксама нельга забывацца на наяўнасць аб'ектыўнай патрэбы ў беларускім друку і на тое, што выдаўцы „Нашай нівы“ заўсёды разлічвалі толькі на ўласныя сілы, не спадзеючыся на дапамогу звонку“ (43).

У прыведзенай цытаце ўжо відаць як станоўчыя рысы ўсёй манаграфіі (канцэптуальную цэльнасць і вынікласць з прац папярэднікаў), так і яе недахопы. Да недахопаў трэба аднесці асобныя праявы публіцыстычнага стылю, шматслоўнасці й адвольнага цытавання („беларусаў і летувісаў“, с. 69 — у арыгінале: „беларусоў і литвіноў“).

Манаграфія ў цэлым дае дастатковае ўяўленне пра „Нашу Ніву“, беларускі рух і нацыянальную ідэю і можа служыць добрай пляцоўкай для далейшых спробаў зразумець спецыфіку фармавання беларусаў як нацыі і Беларусі як дзяржавы.

У неразгаданасці гэтай спецыфікі хаваецца прыцягальнасць нашаніўства. На маю думку, прычына ў тым, што яе нельга апісаць як катэгорыямі канфрантацыі (чаго А.Унучак удала пазбягае), так і складнікамі выключна знешніх праяваў тагачаснай рэчаіснасці (што А.Унучку пакуль зрабіць не ўдаецца).

Асноўную ўвагу аўтар аддае сацыяльным, палітычным, эканамічным устаноўкам беларускага нацыянальнага руху і ролі гэтых чыннікаў у фармаванні нацыянальнай ідэі. Але па-за ўвагай застаецца этычны чыннік — тое, што ініцыятары паходзілі са шляхецкага стану, збяднелай арыстакратыі краю і разглядалі беларускую ідэю як ідэю лепшага чалавека.

Маральны аспект падаецца аўтарам як адна з многіх тэмаў публікацый на старонках „НН“ (112, 113), але не як аснова нацыянальнай ідэалогіі, яе кантэкст. Між тым, этычнай устаноўкай тлумачацца многія з'явы ў асяродку „НН“ і пазіцыя газеты, якія без уліку гэтай устаноўкі выглядаюць толькі як „прыемная нечаканасць“. Напрыклад, тое, што „Наша Ніва“ ў ідэйным спаборніцтве ніколі „не зрыва-

лася на абразы і хлусню“ і „была больш ідэйным выданнем, чым многія з яе апанентаў“ (139).

Сапраўды, перад выданнямі, якія праводзілі палітыку русіфікацыі і паланізацыі, не стаяла задачы раскрыць у чалавеку яго найлепшыя якасці. А менавіта ў такой ідэі была выйгрышная перспектыва „Нашай Нівы“ перад тымі, што займаліся вырашэннем задач бягучай палітыкі з яе цынічнымі мэтамі і вяршэнствам інтарэсаў дзяржавы, чынавенства ды ідэалогіі над інтарэсамі асобы.

Па-свойму падсумаваў гэтую сутнасць нашаніўства Ігнат Абдзіраловіч (1921), звяртаючыся ад імя носьбітаў беларускай ідэі да ідэйных супернікаў: „Яны ня ўцямлялі, што разам з беларушчынай мы трацім і лепшую частку чалавечнасці“¹.

Андрэй Унучак перачытвае верш Янкі Купалы „Хто ты гэткі?“ і бачыць у ім заклік паэта да нацыянальнае самаідэнтыфікацыі, але ўсё ж на першае месца ставіць „базіс“ — сацыяльны аспект: „Радок „ня быць скотам“ паказвае, што толькі сацыяльная свабода можа прынесці рост нацыянальнай свядомасці“ (105). Такое сцверджанне характэрнае для „канфрантацыйнай“ гістарыяграфіі або прапаганды. Але досвед усяго мінулага стагоддзя паказаў, што толькі ўсвядомлены чалавек можа захацець сацыяльнае свабоды, бо каб адказаць на пытанне „чаго мне трэба?“, я мушу ведаць найперш „хто я“ або, па-купалаўску — „хто ты гэткі?“

Яшчэ ў нашаніўскія часы пачалі з’яўляцца аналітычныя публікацыі, якія сцвярджалі гэткі погляд на сутнасць беларускага адраджэння. Вось як сфармуляваў сваю думку на старонках „Тыгодніка Ілюстраванага“ Войцех Барановіч²:

„Mamy przed sobą zjawisko, jak widzimy, niesłychanie ciekawe: przerodzenie się ruchu rewolucyjno-społecznego w ruch narodowy. I transformacja ta dokonywa się niezależnie prawie

¹ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. С. 16.

² Псеўданім W. В. са спасылкай на Яўхіма Карскага раскрыты ў кн.: Саламевіч Я. Слоўнік беларускіх псеўданімаў і крыптанімаў (XVI–XX стст.). Мінск: Мастацкая літаратура, 1983. С. 161.

od woli jej inicjatorów. Agitator socjalistyczny szedł „w lud” budzić nienawiść do pana i protest przeciwko ustrojowi państwowemu... Siął nienawiść do innych, a weszła z niej miłość bardziej ś wiadoma do swoich”³.

З маральнага характару нацыянальнай ідэі вынікаюць і пошукі нашаніўцаў у сферы этычных рытуалаў. Андрэй Унучак двойчы згадвае, што браты Луцкевічы былі масонамі, але распрацоўку гэтай тэмы пакідае за рамкамі свае працы. Натуральнае пытанне: навошта ім тое было трэба? Ці толькі для пашырэння беларускай ідэі і беларускай прысутнасці сярод віленскіх краёўцаў? Ці дзеля таго ўсё ж, што галоўная ідэя масонства — удасканаленне свету праз удасканаленне сябе — была сутнасцю нашаніўства?

Тое, што нашаніўцы разам з усёй беларускай нацыяй апынуліся на раздарожжы паміж каталіцтвам і праваслаўем, змушала іх да рэлігійных пошукаў і вяло да канфесійнай разнастайнасці ў іх асяроддзі. На жаль, за рамкамі манаграфіі засталіся пратэстанцкія плыні, дачыненні нашаніўцаў з ісламам, юдаізмам, будызмам, што, зрэшты, можа быць тэмай асобнага даследавання.

Характэрным чынам апісвае рэлігійныя пошукі Антона Луцкевіча Алег Латышонак. Хрышчаны ў каталіцтва „Луцкевіч у той час быў ужо пратэстантам. Праўду кажучы, ён перайшоў у кальвінізм з фармальных прычынаў (развод і другі шлюб) і насамрэч быў атэістам... Расчараваўшыся ў вуніі, Антон Луцкевіч перанёс на пратэстантызм свае спадзяваньні на стварэнне беларускай нацыянальнай царквы”⁴.

Падкрэслім, што Андрэй Унучак абраў для манаграфіі шырокую тэму. І спалучыць у адной аўтарскай працы задачы агляднага і канцэптуальнага характару было немагчы-

³ W. B. Ruch białoruski. Tygodnik Ilustrowany. 1912. Nr 37. 14 września.

⁴ Пратэстанцкая царква і беларускі нацыянальны рух на пачатку XX стагоддзя: артыкулы і ўспаміны. Мінск: Кнігазбор, 2006. Цыт. паводле: <http://kamunikat.fontel.net/www/knizki/historia/pratetantny/01.htm>

ма. У нашым кароткім водгуку мы закранулі толькі адзін этычны аспект, які аўтар не разгледзеў у дастатковай ступені. Аднак у цэлым новая манаграфія — гэта станоўчы крок у патрэбным накірунку навуковага даследавання.

Вільня

Сяргей Дубавец

Аўтарэфераты дысертацый па гісторыі, дапушчаных да абароны ў 2006–2007 г.

на ступень доктара гістарычных навук

Космач, Е. Н. Политика США в отношении Югославии в 1943–1980 гг.: 07.00.03 / Космач Елена Николаевна; Беларус. гос. ун-т. — Минск, 2006. — 37 с.

Миницкий, Н. И. Методы построения научного и образовательного исторического знания: 07.00.09 / Миницкий Николай Иосифович; Беларус. гос. ун-т. — Минск, 2007. — 41, [1] с.

Пілецкі, В. А. Выхаваўча-адукацыйны працэс на беларускіх землях у дахрысціянскі перыяд: праблема гістарычнага генезісу: 07.00.02 / Пілецкі Віктар Аляксандравіч; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. — Мінск, 2006. — 39 с.

Хмялінскі, Б. Грамадскі рух у Польшчы за добрасуседства з Беларуссю (1991–2006 гг.): 07.00.15 / Хмялінскі Баляслаў; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2007. — 40 с.

на ступень кандыдата гістарычных навук

Белы, А. В. Лакалізацыя хароніма „Белая Русь“ паводле еўрапейскіх пісьмовых і картаграфічных крыніц XIII–XVII стст.: 07.00.02 / Белы Аляксандр Валерыянавіч; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. — Мінск, 2006. — 22 с. (дысертацыя адхілена саветам па абароне).

Борботько, П. В. Правовая политика правящих партий Веймарской Германии в 1919–1923 гг.: 07.00.03 / Борботько Павел Валентинович; Беларус. гос. ун-т. — Минск, 2006. — 21 с.

Важник, О. Н. БССР и Польская Народная Республика: экономические, научно-технические и культурные связи 1949–1979 гг.: 07.00.02 / Важник Ольга Николаевна; Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка. — Минск, 2006. — 21 с.

Василевская, Е. В. Социально-политическая мысль Франции в эпоху революции конца XVIII века: 07.00.03 / Василевская Екатерина Викторовна; Белорус. гос. ун-т. — Минск, 2006. — 20 с.

Венгер, Ю. И. Социальная защита населения в Республике Беларусь (1991–2000 гг.): 07.00.02 / Венгер Юлия Ивановна; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. — Минск, 2006. — 22 с.

Винокурова, И. В. Международное сотрудничество по противодействию терроризму в 1990–2000-е годы: 07.05.15 / Винокурова Инна Владимировна; Белорус. гос. ун-т. — Минск, 2005. — 23 с.

Ганчар, А. И. Деятельность римско-католического костела по сохранению позиций католицизма на территории Беларуси (1864–1905 гг.): 07.00.02 / Ганчар Андрей Иванович; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. — Минск, 2007. — 21 с.

Гецевич, А. К. Деятельность польских политических партий и организаций в Западной Беларуси (1918–1926 гг.): 07.00.02 / Гецевич Андрей Казимирович; Белорус. гос. ун-т. — Минск, 2007. — 21 с.

Грэсь, С. М. Аграрныя пераўтварэнні ў Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг.: 07.00.02 / Грэсь Сяргей Міхайлавіч; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. — Мінск, 2007. — 20 с.

Гулюк, М. А. Политика Российского правительства по подготовке педагогических кадров для Виленского учебного

округа (вторая половина XIX — начало XX в.): 07.00.03 / Гулюк Михаил Арисович; Беларус. гос. ун-т. — Минск, 2006. — 21 с.

Доўнар, Л. А. Дзяржаўная палітыка ў сферы прыватнай прамысловай вытворчасці БССР (1921–1929 гг.): 07.00.02 / Доўнар Людміла Аляксандраўна; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. — Мінск, 2007. — 20 с.

Дударенко, А. С. Межгосударственные отношения Индии и Китая во второй половине XX — начале XXI в.: 07.00.15 / Дударенко Антон Сергеевич; Беларус. гос. ун-т. — Минск, 2006. — 21 с.

Дулов, А. Н. Женщины Советской Беларуси в общественно-политической жизни и материальном производстве (20-е годы XX века): 07.00.02 / Дулов Анатолий Николаевич; Беларус. гос. ун-т. — Минск, 2006. — 22 с.

Евдокимович, А. Л. Коминтерн и македонское национально-освободительное движение 1920–1929 гг.: 07.00.03 / Евдокимович Андрей Леонидович; Беларус. гос. ун-т. — Минск, 2006. — 21 с.

Ефімовіч, А. В. Рэформа М. М. Мураўёва ў дзяржаўнай вёсцы Беларусі 1857–1862 гг.: 07.00.02 / Ефімовіч Алена Васільеўна; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2006. — 20 с.

Казлова, С. Л. Аграрная палітыка нямецкіх акупацыйных улад на тэрыторыі заходніх абласцей Беларусі (1941–1944 г.): 07.00.02 / Казлова Святлана Леанідаўна; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. — Мінск, 2006. — 22 с.

Каспяровіч, А. М. Сярэдняя спецыяльная адукацыя Савецкай Беларусі ў 20-я г. XX ст.: 07.00.02 / Каспяровіч Аляксандр Мікалаевіч; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. — Мінск, 2006. — 23 с.

Кашталян, І. С. Штодзённае жыццё беларускага грамадства (1944–1953 г.): 07.00.02 / Кашталян Ірына Сяргееўна; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2006. — 20 с. (ВАК не прыняў станоўчага рашэння).

Коваль, В. У. Перыядычныя выданні беларускай дыяспары як крыніца па айчыннай гісторыі (1939–1960 гг.): 07.00.09 / Коваль Вольга Уладзіміраўна; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2006. — 20 с.

Кузюкович, А. П. Движение за здоровый образ жизни в Беларуси в 20–30-е годы XX века: 07.00.02 / Кузюкович Анна Петровна; Беларус. гос. ун-т. — Мінск, 2006. — 21 с.

Куніцкая, З. А. Абласны выканаўчы камітэт Заходняй вобласці: стварэнне, структура, дзейнасць: 07.00.02 / Куніцкая Зоя Аляксандраўна; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2006. — 20 с.

Кухаренко, В. Н. Хорватская крестыянская партыя і крестыянскі інтэрнацыянал (1923–1929 гг.): 07.00.03 / Кухаренко Варвара Николаевна; Беларус. гос. ун-т. — Мінск, 2007. — 24 с.

Латушкін, А. М. Нявіжскі архіў князёў Радзівілаў у канцы XVIII – першай палове XX стст.: 05.25.02 / Латушкін Андрэй Мікалаевіч; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2007. — 23 с.

Латышева, В. А. Население Беларуси по переписям 1897 и 1926 гг.: сравнительный анализ: 07.00.02 / Латышева Виктория Александровна; Беларус. гос. ун-т. — Мінск, 2007. — 20 с.

Лашкевіч, С. А. Знешнепалітычная актыўнасць Вялікага княства Літоўскага пасля заключэння Люблінскай уніі (1569–1600 гг.): 07.00.15 / Лашкевіч Сяргей Анатольевіч; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2007. — 24 с.

Лукашанец, С. А. Палітыка польскай дзяржавы ў адносінах да нямецкага насельніцтва ў перыяд інтэграцыі Заходніх земляў (1945–1950): 07.00.03 / Лукашанец Сяргей Аляксандравіч; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2007. — 21 с.

Любы, А. У. Унутрыпалітычная барацьба ў Вялікім княстве Літоўскім у 30–40-я гг. XV ст.: 07.00.02 / Любы Андрэй Уладзіміравіч; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2006. — 16, [3] с.

Ляхоўскі, У. В. Адукацыя на акупіраваных Германіяй беларускіх землях у гады Першай сусветнай вайны (1915–1918): 07.00.02 / Ляхоўскі Уладзімір Віктаравіч; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. — Мінск, 2007. — 22 с.

Мурашко, А. И. Жандармская полиция на железных дорогах Беларуси: организация и деятельность (1861–1917 гг.): 07.00.02 / Мурашко Александр Иванович; Беларус. гос. ун-т. — Мінск, 2006. — 20 с.

Нікалаева, І. У. Жанчыны Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (1941–1944 гг.): 07.00.02 / Нікалаева Ірына Уладзіміраўна; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2006. — 22 с.

Павловец, Ю. С. Югославско-албанские отношения в условиях формирования советской сферы влияния в Восточной Европе (ноябрь 1944 — ноябрь 1948 гг.): 07.00.03 / Павловец Юрий Сергеевич; Беларус. гос. ун-т. — Мінск, 2006. — 22 с.

Пашкевіч, А. В. Парламенцкія формы змагання за нацыянальныя і сацыяльныя правы беларускага народа ў міжваеннай Польшчы (1921–1930 гг.): 07.00.02 / Пашкевіч Аляксандр Васільевіч; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. — Мінск, 2006. — 21 с.

Півавар, М. В. Гістарычнае краязнаўства Беларусі ў 1961–1991 гг.: 07.00.02 / Півавар Мікалай Васільевіч; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2007. — 21 с.

Пилипцевич, В. В. Погребальный обряд населения зарубинецкой культуры на территории Беларуси: 07.00.06 / Пилипцевич Виктория Викторовна; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. — Минск, 2006. — 20 с.

Поляк, Н. А. Дысідэнцкае пытанне на Беларусі ў кантэксце міжнародных адносін (1660–1768 гг.): 07.00.02 / Поляк Наталля Аляксандраўна; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. — Мінск, 2007. — 21 с.

Пракапович, Л. Э. Становление и развитие фабрично-заводской промышленности в Беларуси в XIX в.: 07.00.02 / Пракапович Людмила Эдуардовна; Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка. — Минск, 2006. — 21 с.

Радзюк, А. Р. Канфіскацыя прыватнай уласнасці на Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст.: 07.00.02 / Радзюк Аляксандр Рыгоравіч; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2006. — 20 с.

Раманоўскі, Р. Г. Удзел Беларусі ў дзейнасці ЮНЕСКА (1984–2001 гг.): 07.00.15 / Раманоўскі Раман Генадзевіч; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2006. — 20 с.

Рыжанкоў, І. М. Сялянства Беларусі ў вырашэнні грамадска-палітычных і эканамічных праблем (сакавік — кастрычнік 1917 г.): 07.00.02 / Рыжанкоў Ігар Міхайлавіч; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. — Мінск, 2006. — 22 с.

Селиванов, А. В. Сотрудничество Республики Беларусь с международными организациями в формировании национальной системы защиты беженцев: 07.00.15 / Селиванов Андрей Владимирович; Белорус. гос. ун-т. — Минск, 2007. — 20 с.

Смирнов, А. В. Великобритания и германский вопрос (1945–1954 гг.): 07.00.03 / Смирнов Артем Владимирович; Белорус. гос. ун-т. — Минск, 2007. — 20 с.

Толочко, Д. М. Беженцы из Польши в БССР (сентябрь 1939 — июнь 1941 гг.): 07.00.02 / Толочко Дмитрий Михайлович; Беларус. гос. ун-т. — Минск, 2007. — 22 с.

Тохийян, Т. М. Становление белорусской государственности в 1917–1922 гг. в оценке отечественной историографии: 07.00.09 / Тохийян Татьяна Михайловна; Беларус. гос. ун-т. — Минск, 2007. — 21 с.

Цішчанка, В. В. Вялікакняжацкая ўлада ў структуры органаў дзяржаўнага кіравання ВКЛ у канцы XIV — пачатку XVI ст.: 07.00.02 / Цішчанка Віктар Васільевіч; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2006. — 21 с.

Чарнякевіч, І. С. Гісторыка-этнаграфічнае раянаванне вясельнай абраднасці Беларускага Палесся: 07.00.07 / Чарнякевіч Ірына Сафронаўна; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы Нац. акад. навук Беларусі. — Мінск, 2006. — 20 с.

Черняк, Ю. В. Деятельность украинских организаций и их вооруженных формирований на территории Западной Беларуси в годы Великой Отечественной войны: 07.00.02 / Черняк Юрий Вячеславович; Беларус. гос. пед. ун-т им. М. Танка. — Минск, 2007. — 20 с.

Шевелева, М. В. Процесс палестино-израильского урегулирования (1991–2001 гг.): 07.00.15 / Шевелева Марина Васильевна; Беларус. гос. ун-т. — Минск, 2005. — 19 с.

Шылай, В. У. Замагільны свет у лацінскіх сярэднявечных бачаннях: 07.00.03 / Шылай Вольга Уладзіміраўна; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2006. — 21 с.

Падрыхтавала Ніна Камарова

Паміж Усходам і Захадам (нататкі з канферэнцыі)*

Здавалася б, гэты выраз столькі разоў паўтараўся, асабліва ў апошнія дзесяцігоддзі, што ператварыўся ў зацёрты штамп. Аднак у назве беларуска-нямецкай навуковай канферэнцыі, што адбылася 13–14 сакавіка 2009 г. у Міжнародным адукацыйным цэнтры імя Ёганэса Рау ў Мінску, ён выглядаў надзіва адэкватным і сутнасным. Акцэнтаванне гэтага „паміж“ адпавядала галоўнаму пастулату канферэнцыі, згодна з якім пагранічнасць Беларусі, яе размяшчэнасць на цывілізацыйным падзеле станавіла ўсю спецыфіку нашай гістарычна-культурнай ідэнтычнасці і прадвызначыла асаблівую складанасць навуковай рэканструкцыі беларускай гісторыі. Невыпадкова ў сціслым канцэптуальным уступе арганізатары згадалі ўражанне нямецкага журналіста Вольфгана Бюшара, які, пехам прайшоўшы адлегласць ад Берліна да Масквы і не па чутках спазнаўшы на сваім шляху кожны край і яго насельнікаў, назваў Беларусь „самай складанай краінай у свеце“.

Адкрылі форум яго арганізатары — праф. Томас Бон (Мюнхенскі ўніверсітэт Людвіга Максіміліяна), якога можна па праву назваць душой гэтай незвычайнай канферэнцыі, праф. Віктар Шадурскі (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт) і д-р Астрыд Зам (Міжнародны адукацыйны цэнтр). Ад імя Фундацыі Герды Хенкель (Дзюсельдорф), якая падтрымала правядзенне сустрэчы, удзельнікаў вітаў Алег Міранчук. За два дні пасяджэнняў планавалася разгледзець вузлавыя праблемы гістарычнага шляху Беларусі ад сярэдзіны XVI ст. (дакладней, ад Люблінскай уніі, якая паклала пачатак вестэрнізацыі краю) да сучаснай Беларусі як суверэннай дзяржавы.

* Поўная назва канферэнцыі — „Беларусь паміж Усходам і Захадам. Ад польска-літоўскай уніі да расійска-савецкай імперыі“.

Асаблівасцям гісторыі беларускага краю як памежнага, этнічна і канфесійна змяшанага рэгіёну ў перыяд даўняй Рэчы Паспалітай было прысвечана першае паседжанне (мадэраваў аўтар гэтай зацемкі). Праца пачалася выступам швейцарскага вучонага д-ра Крыстафа фон Вердта (Christophe von Werdth), — вядомага даследчыка ўсходнееўрапейскай гісторыі, на жаль, яшчэ мала знамага сярод беларускіх навукоўцаў¹. У дакладзе аб гарадах і гарадскіх абшчынах позняга Сярэднявечча і раньняга Новага часу ён лаканічна паказаў Беларусь як частку Цэнтральна-Ўсходняй Еўропы, на абшарах якой сустракаліся два асноўныя тыпы гарадоў — усходнеславянскі т.зв. замкавы горад (Burgstadt) і мадэль заходнееўрапейскага горада на Магдэбургскім праве. Другі швейцарскі вучоны д-р Штэфан Родэвальд (Stefan Rohdewald) (цяпер — Пасаўскі ўніверсітэт), больш вядомы ў Беларусі (прынамсі шэрагам беларускамоўных публікацый і як аўтар грунтоўнага скразнога даследавання гісторыі Полацка²), таксама ўдала прадэманстравалі спецыфіку рэгіёна, паказаўшы ўплыў культу полацкага уніяцкага архіепіскапа Язафата Кунцэвіча на канфесійныя практыкі і канцэпты ідэнтычнасці ў русінскіх землях Рэчы Паспалітай. У рэфератах Вольгі Лазоркінай былі змястоўна ахарактарызаваны перыпеты палітычна-дыпламатычных адносінаў Рэчы Паспалітай з нямецкімі дзяржавамі ў XVII ст.

На другім паседжанні (кіраваў Захар Шыбека), прысвечаным праблемам беларускай гісторыі перыяду Расійскай імперыі, жывую дыскусію шэрагам контраверсійных тэзаў выклікаў даклад Валера Булгакава „Расійская імперыя — калыска беларускага нацыяналізму?“. У прыватнасці, спро-

¹ Даводзіцца прызнаць, што ў айчынай гуманістыцы да гэтага часу заставаліся фактычна непрыкмечанымі яго публікацыі, датычныя і Беларусі. У прыватнасці, гл.: Christophe v. Werdth. Stadt und Gemeindebildung in Ruthenien. Okzidentalisation der Ukraine und Weißrusslands im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit / Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Vol. 66. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.

² Rohdewald S. „Vom Polocker Venedig“. Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa (Mittelalter, frühe Neuzeit, 19. Jh. bis 1914). Stuttgart, 2005.

бы абвясціць канструяванне Беларусі гэтакім *know how* заходнерусізму і найперш М. Каяловіча выглядалі непераканальна. Зрэшты, прэзентаваныя на панэлі погляды аўтара на беларускі нацыяналізм збольшага вядомыя навуковай грамадскасці па яго яшчэ дастаткова свежай кнізе³, што таксама не засталася без крытычнай увагі чытачоў. У працяг тэмы Аляксандр Ціхаміраў у выступе „Беларусь паміж Расіяй, Польшчай і Нямецчынай (1863–1916)“ засяродзіўся на праблемах развіцця беларускага нацыянальнага руху ад антырасійскага паўстання да нямецкай акупацыі часоў I сусветнай вайны і першага абвясчэння дзяржаўнага суверэнітэту (БНР).

Прадметам увагі наступнага паседжання, якім кіраваў Кузьма Казак, быў досвед сталінізму і нацыянал-сацыялізму ў беларускім мінулым. Прынцыпова істотным тут стала само параўнанне двух таталітарызмаў, дагэтуль катэгарычна недапушчальнае ў афіцыйным дыскурсе ў Беларусі. Малады даследчык Аляксандр Фрыдман, дарэчы, нядаўні выпускнік гістфака БДУ, які цяпер працуе ва універсітэце Саарбруке-на, прэзентаваў даклад аб уяўленнях беларускіх яўрэяў пра Нямецчыну ў міжваенны перыяд. У прыватнасці, ён паказаў, што не без уплыву савецкай прапаганды мясцовыя яўрэі мелі пераважна пазітыўную візію Райху, таму ў 1941 г. не ўцякалі з Беларусі, чым і прадвызначылі свой лёс. Наступны выступоўца нямецкі гісторык д-р Аляксандр Бракель (Brakel) з Майнца на прыкладзе Баранавіцкай акругі разгледзеў досыць далікатную па сёння тэму ўзаемаадносінаў савецкіх партызанаў з цывільным насельніцтвам. Вось жа практыкай ускладання непамерных цяжараў на мясцовых жыхароў, як і прыкладамі жорсткага абыходжання з імі, савецкія партызаны мала адрозніваліся ад нямецкіх акупантаў. У дакладзе Аляксандра Далгоўскага (Мюнхен) аб прымусовай працы беларусаў у сістэме нацыянал-сацыялізму і сталінізму, заснаваным найперш на выкарыстанні вусных успамінаў (*oral history*), таксама выявілася прынцыповае падабенства

³ Булгаков В. История белорусского национализма. Вильнюс, 2006 (на беларускай мове — 2007).

абодвух рэжымаў у арганізацыі максімальнай эксплуатацыі насельніцтва.

Грамадска-палітычныя працэсы ў пасляваеннай Беларусі разглядаліся на чацвёртай панэлі, якой кіраваў Дзмітры Крываашэй. Маладая беларуская даследчыца Ірына Кашталян прэзентавала вынікі свайго вывучэння саветызацыі Заходняй Беларусі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе, якую яна паспрабавала паказаць праз перспектыву бачання „маленькіх людзей“ (даследаванне ажыццяўляецца таксама ў парадыгме *oral history* і гісторыі штодзённасці). Прадметам увагі Райка Айнакса (Rayk Einax) з Енскага ўніверсітэта стала жорсткая рэлігійная палітыка ў БССР у часы Хрушчова. У насычаным канкрэтнай фактурай дакладзе „Барацьба супраць царквы і непакора“ гісторык разгледзеў як метады барацьбы савецкай улады з царквой, так і наступствы той антыцаркоўнай кампаніі.

Напрыканцы першага дня працы форуму ў рамках канферэнцыі адбылася адметная дыскусія пра Мінск як „узорны горад сацыялізму“ з уводным рэфератам Томаса Бона і прэзентацыяй яго новай кнігі, прысвечанай гэтай тэме („Minsk – Muster Stadt des Sozialismus“, Böhlau Verlag, 2008). Меркаваннямі пра спецыфіку беларускай урбанізацыі, між іншага, падзяліліся Захар Шыбека, Фелікс Акерман (Askermann) і Сяргей Харэўскі.

На другі дзень тэмай асобнага, пятага пасяджэння сталі трансфармацыйныя працэсы ў сучаснай Беларусі (мадэраваў Віктар Астрога). Доклад згаданага вышэй Фелікса Акермана (Франкфурт-на-Одэры) „Унутраная міграцыя і міжэтнічныя адносіны“ датычыў дэмаграфічна-этнічных пераменаў у пасляваеннай Горадні. Нямецкі вучоны паказаў, у выніку якіх працэсаў Горадня з пераважна польска-яўрэйскім насельніцтвам ператварылася ў савецка-беларускі, хоць моцна зрусіфікаваны горад. Значэнне неформальных асабістых сувязяў у штодзённым жыцці савецкіх беларусаў (па-простаму — „блату“) разглядалася ў дакладзе Елізаветы Сляповіч (Мюнхен) („Сацыяльныя сувязі ў паваеннай БССР“). А вядомы мастак, заснавальнік і рэдак-

тар слыннага часопіса „Партызан“ Артур Клінаў гаварыў пра „рэвалюцыю“, якую перажывае беларуская культура ў апошнія дзесяцігоддзі, і пра тыя цяжкасці, што замяняюць беларускамоўным творцам даносіць сваё мастацтва да шырокай грамадскасці.

Шостае паседжанне было прысвечана наступствам Чарнобыльскай катастрофы для Беларусі. Кіруючы ім, праф. Томас Бон прадставіў калектыўны праект „Палітыка і грамадства пасля Чарнобыля“ (Патсдам – Мюнхен), падтрыманы фундацыяй Фольксваген. Філософ Андрэй Сцяпанав аналізаваў, як кіраўніцтва БССР дазавала інфармацыю (а фактычна — дэінфармавала народ) адносна рэальнай радыяцыйнай сітуацыі ды стрымлівала насельніцтва краіны ў новых умовах нарастальнай галоснасці і дэмакратызацы („Чарнобыльская палітыка ў перыяд перабудовы: 1986–1989“), а Мелані Арндт (Melanie Arndt) з Патсдама гаварыла пра тое, якім штуршком аказалася катастрофа для з’яўлення пратэстных настрояў, развіцця палітычных і экалагічных рухаў у рэспубліках былога СССР („Палітыка і грамадства пасля Чарнобыля“). Даследчыца акцэнтавала ўвагу, наколькі палітызаванай застаецца чарнобыльская тэма ў Беларусі да гэтага часу. Змястоўным каментаром дакладчыкаў дапоўніла Астрыд Зам, — аўтар аднаго з першых спецыяльных даследаванняў уплыву аварыі Чарнобыльскай АЭС на палітычныя і грамадскія трансфармацыі ў Беларусі і ўкраіне⁴, якая даўно звязала свой лёс з пераадоленнем гуманітарных наступстваў катастрофы ў нашай краіне.

На апошняй панэлі, што сабрала поўную аўдыторыю слухачоў, разглядалася беларуская трасянка. Вядучы Сяргей Запрудскі сам вось ужо некалькі гадоў разам з нямецкім славістам праф. Г. Генчэлем (Hentschel) удзельнічае ў калектыўным даследчыцкім праекце (Ольдэнбургскі універсітэт), прысвечаным вывучэнню

⁴ Sahn A. Transformation im Schatten von Tschernobyl. Umwelt- und Energiepolitik im gesellschaftlichen Wandel von Belarus und Ukraine / Studien zu Konflikt und Kooperation im Osten. Bd. 7. Hg. von E. Jahn. Münster – Hamburg – London, 1999.

гэтай складанай моўнай з’явы. У дакладах маладых даледчыц з Ольдэнбурга Святланы Тэш «Трасянка — „змешаны беларуска-рускі хаос“ ці новая мова?» і Дыяны Лінднэр (Lindner) „Моўная сітуацыя ў Беларусі. Першасныя вынікі даследавання“ прэзентаваўся фактычна плён гэтай супольнай працы. Цікава, што ў апошнім вынікі эмпірычнага вывучэння моўнай сітуацыі ў сацыялагічным аспекце, хоць яны сапраўды першасныя (грунтуюцца на апрацоўцы ўсяго толькі 1400 анкет з 7 гарадоў краіны), засведчылі высокую сімвалічную значнасць роднай мовы і разам з гэтым узрастанне прызнання трасянке як самастойнай мовы. Са змястоўным каментаром адносна агульнага становішча беларускай мовы ў цяперашняй Беларусі выступіла Сюзана Гольц (Golz) з Енскага універсітэта, а завяршылася пасяджэнне жывой дыскусіяй з удзелам як вядомых мовазнаўцаў (Ніна Мячкоўская), так і неабазнаных прысутных, неаб’якавых да моўнай сітуацыі ў Беларусі.

Як і прынята, заключнае пасяджэнне было аддадзена падвядзенню вынікаў канферэнцыі (мадэраваў праф. Віктар Шадурскі). Упісваючыся ў яго, дэкан гістфака БДУ Сяргей Ходзін выступіў з дакладам „Сучасныя тэндэнцыі гістарычнай адукацыі і гістарычнай навукі ў Рэспубліцы Беларусь“, расказаўшы, што праўда, пераважна пра гісторыю найстарэйшага гуманітарнага факультэта краіны ды актуальнае становішча з навучаннем гісторыі ў БДУ, якое выглядала надзіва беспраблемна. Удзельнікі форуму, задаволеныя яго вынікамі, абмяняліся думкамі наконт перспектывы супрацоўніцтва нямецкіх і беларускіх гуманітарыяў. Можна без перабольшвання сказаць, што вучоныя з нямецкамоўнай часткі Еўропы моцна ўразілі беларускіх калег і сваёй колькасцю (мала хто ўяўляў, што там столькі маладых навукоўцаў заангажавана ў вывучэнне Беларусі), і асабліва ўзроўнем прэзентаваных дакладаў.

Сімвалічна, што і пасля афіцыйнага закрыцця канферэнцыі зала доўга не пусцела — навукоўцы працягвалі прыватныя размовы, пра нешта дамаўляліся, усталёўвалі

персанальныя кантакты. У гэтым — найлепшае сведчанне поспеху канферэнцыі і падстава спадзяванняў на плённае развіццё запачаткаванай супрацы.

Генадзь Сагановіч

Выданні, атрыманыя рэдакцыяй

Варонін, Васіль А. Рэестр путных баяр Полацкага ваяводства 1585 года. Мінск: РІВШ, 2009.

Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг. : Зборнік дакументаў / Укладальнік Д. В. Лісейчыкаў. Мінск: І. П. Логвінаў, 2009.

Галенчанка, Георгій Я. Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV – сярэдзіны XVII ст. Мінск: Беларуская навука 2008.

Гардзіенка, Алэг. Беларускі кангрэсаваы камітэт Амэрыкі (БККА). Смаленск 2009.

Голубеў, Валянцін. Сельская абшчына ў Беларусі XVI – XVIII стст. Мінск: Беларуская навука 2008.

Зашкільняк, Леонід. Сучасна світова історыяграфія. Посібнік для студэнтаў історычных спецыяльнастей універсітэтаў. Львів: ПАІС, 2007.

Криволап Алексей, Матусевич Елена. Культурная ідэнтычнасьць в контексте Пограничья. Конструирование белорусского медиа-ландшафта: FM-радио. Вильнюс: ЕГУ, 2008.

Образ іншаго в сусідніх історыях: міфі, стереотыпы, навуковы інтэрпретацыі. Матэрыялы міжнароднаў навуковаў канферэнцыі. Кіў, 15–16 грудня 2005 р. Кіў 2008.

Современные учебники истории на Южном Кавказе. Под ред. Л. Веселого. Прага: АМО, 2009.

Темушев, Виктор Н. Гомельская земля в конце XV–первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе. Москва: Квадрига, 2009.

Шыбека, Захар В. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый. Вільня: ЕГУ, 2009.

Яковенко, Наталя. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007.

Bohn, Thomas M. Minsk – Muster Stadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowjetunion nach 1945. Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag 2008.

Kirkiene, Genute. LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

Kupisz, Dariusz. Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717. Lublin: UMCS, 2008.

Litwin, Henryk. Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. Warszawa: DiG, 2009.

Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo mścisławskie 1667 r. Opracował A. Rachuba. Warszawa: DiG, 2008.

Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo smoleńskie 1650 r. Pod red. Andrzeja Rachuby. Opracowali St. Dumin i A. Rachuba. Warszawa: DiG, 2009.

Nad społeczeństwem staropolskim. T.1. Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI–XVIII st. Pod red. K. Łopateckiego i W. Walczaka. Białystok 2007.

Rachuba Andrzej, Kiaupienė Jūratė, Kiaupa Zigmantas. Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski. Warszawa: DiG, 2008.

Spółczeństwo staropolskie. Seria Nowa. T.1. Red. nac. A. Karpiński. Warszawa 2008.

Studia historyczno-prawne. Księga poświęcona pamięci Profesora Jana Sereyki. Pod red. Wł. Koczorowskiego. Opole 2008.

350-lecie Unii hadziackiej (1658-2008) / pod red. T. Hynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego. Warszawa: DiG, 2008.

Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo trockie, XIV–XVIII wiek. Pod red. Andrzeja Rachuby. Opracowali H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym przy współpracy A. Macuka i J. Aniszczeni. Warszawa: DiG, 2009.

Ab Imperio. 2008, №1-4; 2009, №1.

Commentarii Polocenses Historici. T. 3 (2006)

Hansische Geschichtsblätter. 126. Jahrgang (2008).

Kwartalnik Historyczny. 2008, nr. 1–4; 2009, nr. 1.

Przegląd Wschodni. T. X, Z.1 (37), Z.2 (38)

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej. T.1 (2007), 2 (2008).

Zapiski Historyczne. 2007, nr. 1–4, Suplement; 2008, nr. 1, 2–3, Suplement.

У кніжнай серыі
Бібліятэка часопіса „Беларускі Гістарычны Агляд“
рыхтуецца выданне тома выбраных штудый
вядомага польскага гісторыка Марцэлія Космана

З гісторыі і культуры Вялікага Княства Літоўскага

Кнігу складаюць 12 артыкулаў вучонага, прысвечаных пераважна маладаследаваным праблемам сацыяльна-палітычнай і канфесійна-культурнай гісторыі ВКЛ наогул і Беларусі ў прыватнасці. Іх тэмы адлюстроўваюць шырыню даследчыцкіх інтарэсаў гісторыка -- ад канцылярыі вялікага князя Вітаўта, адносін з Ордэнам і праблемы сталічных функцыяў Вільні да рэфармацыйнага і контррэфармацыйнага школьніцтва на беларускіх землях, кальвінізму ў культуры ВКЛ і дэталёвага даследавання валочнай памеры на Пінскім Палессі. Выданне змяшчае таксама спіс літуаністычных навуковых публікацый М. Космана.

Аўтары нумара

Tomas M. Bohn

Ludwig-Maximilians-Universität München
Historisches Seminar
Abteilung für Geschichte Ost- und
Südosteuropas
Geschwister-Scholl-Platz 1
D-80539 München

Яўген Грэбень

a/c 304
220050 Мінск

Леонід Зашкільняк

Інститут українознавства ім. І.
Крип'якевича НАНУ
вул. Винниченка, 24
79008 Львів

Уладзімір Падалінскі

вул. К. Лібкнехта, 123а-25
220036 Мінск

Marceli Kosman

Uniwersytet Adama Mickiewicza
ul. Szamarzewskiego 89
60-569 Poznań

Наталля Сліж

вул. Славінскага, 3-129
230026 Гродна

Ірына Сынкова

Мінскі інстытут кіравання
вул. Лазо 12
220102 Мінск

Міхаіл Тарэлка

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
пр. Незалежнасці 4
220030 Мінск

Анатоль Трафімчык

вул. Гагарына, 59
в. Вялікія Круговічы
Ганцавіцкі раён
225452 Брэсцкая вобл.

Jury Turonak

ul. Tamka 49, m. 65
PL 00-355 Warszawa

Arkadiusz Czwolek

Krobia, ul. Osiedlowa 41
PL 87-162 Lubicz

Бібліятэка часопіса

Беларускі Гістарычны Агляд

Франц Кушалъ. Спробы стварэння Беларускага войска. Менск, 1999.

Сымон Кандыбовіч. Разгром нацыянальнага руху ў Беларусі. Мінск, 2000.

Алесь Белы. Хроніка „Белай Русі“. Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. Мінск, 2000.

Людміла Хмяльніцкая. Гісторык з Віцебска (жыццяпіс Аляксея Сапунова). Мінск, 2001.

Лявон Юрэвіч. Вырванья бачыны: да гісторыі Саюзу Беларускай Моладзі. Мінск, 2001.

Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах. Мінск, 2001 (2 выд. – 2006).

Мікола Панькоў. Хроніка беларускага жыцця на чужыне (1945–1984). Мінск, 2001.

Юры Туронак. Беларуская кніга пад нямецкім кантролем (1939–1944). Мінск, 2002.

Вітаўт Тумаш. Выбраныя працы. Мінск, 2002.

Лявон Юрэвіч. Літаратурны рух на эміграцыі. Мінск, 2002.

Юліуш Бардах. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Мінск, 2002.

Райнэр Лінднэр. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX – XX ст. Мінск, 2003 (2 выд. – 2005).

Бернгард К’яры. Штодзённасць за лініяй фронту: Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941–1944). Мінск, 2005 (2 выд. – 2008).

Аляксандр Надсан. *Pro patria aliena*: Кляштар беларускіх айцоў марыянаў у Друі (1924–1938). Мінск, 2006.

Аляксандр Надсан. Княгіня Радзівіл і справа адраджэння Уніі ў Беларусі. Мінск, 2006.

Анджэй Рахуба. Вялікае Княства Літоўскае ў парламенцкай сістэме Рэчы Паспалітай 1569–1763. Мінск, 2008.

Будучыня гісторыі: зборнік артыкулаў па сучаснай гістарыяграфіі. Мінск, 2008.

Мацей Мруз. Каталіцызм на паграніччы: Адносіны каталіцкай царквы да ўкраінскага і беларускага пытання ў Польшчы ў 1918–1925 г. Мінск, 2008.

Беларускі Гістарычны Агляд

- Том 1. Сш. 1. Лістапад 1994
- Том 2. Сш. 1 (2). Жнівень 1995
- Том 2. Сш. 2 (3). Снежань 1995
- Том 3. Сш. 1 (4). Травень 1996
- Том 3. Сш. 2 (5). Снежань 1996
- Том 4. Сш. 1–2 (6–7). Снежань 1997
- Том 5. Сш. 1 (8). Чэрвень 1998
- Том 5. Сш. 2 (9). Снежань 1998
- Том 6. Сш. 1–2 (10–11). Снежань 1999
- Том 7. Сш. 1 (12). Чэрвень 2000
- Том 7. Сш. 2 (13). Снежань 2000
- Том 8. Сш. 1–2 (14–15). Снежань 2001
- Том 9. Сш. 1–2 (16–17). Снежань 2002*
- Том 10. Сш. 1–2 (18–19). Снежань 2003
- Том 11. Сш. 1–2 (20–21). Снежань 2004
- Том 12. Сш. 1–2 (22–23). Снежань 2005
- Том 13. Сш. 1 (24). Чэрвень 2006*
- Том 13. Сш. 2 (25). Снежань 2006*
- Том 14. Сш. 1–2 (26–27). Снежань 2007*
- Том 15. Сш. 1–2 (28–29). Снежань 2008*
- Том 16. Сш. 1 (30) Чэрвень 2009*

Нумары, пазначаныя зорачкай, яшчэ можна набыць у сетцы кнігагандлю ці ў рэдакцыі.

BELARUSIAN HISTORICAL REVIEW

Volume 16 Fascicle 1 (30) June 2009

CONTENTS

Articles

- Uladzimir Padalinski*. Political elite of the Lida district in the last third of the 16th century. 3
- Anatol Trafimčyk*. 1939 re-unification of Belarus and „historical justice“ 33
- Jaŭhien Hrebień*. Crime in Belarus under the Nazis (1941–1944). 57
- Thomas M. Bohn*. Slow divorce from Stalin, or Jefim Sadoŭski’s Diary 90

Notice

- Viačaslaŭ Afanasieŭ*. Candidus (on the biography of Michail Zialionka). 107

Publications

- Natallia Sliž*. One assault or about Lieŭ Sapieha’s reputation . . 113
- Arkadiusz Czwolek*. How they used to hunt for witches in Jan Stanisław Sapieha’s estates 121
- Iryna Synkova, Michail Tarelka*. A sorcerer text from a Belarusian-Tatar manuscript 139

Historiography

- Leonid Zaškilniak*. „Storeys“ and „stairs“ of Ukrainian historiography 167
- Marceli Kosman*. Jan Sereďyka (1928–2008) — a historian of Old Polish parliamentarianism and the Grand Duchy of Lithuania. 190

Polemics

- Jury Turonak*. The role of Mikalaj Pachliabaeŭ in arranging of
Wilhelm Kube's assassination 220

New Literature: Reviews

- Henadž Sahanovič*. Is the plagiarism in fashion? 239
- Homo historicus 2008. The Annual of Anthropological History.
Vilnius: EHU, 2008 (*Siarhiej Hruntoŭ*). 257
- Kosman, Marcelli. Polska w drugim tysiącleciu. T.1–2. Toruń,
2007 (*Liudmila Michajloŭskaja, Liuboŭ Kozik*). 264
- Pre-Modern Russia and its World. Essays in Honor of Thomas
S. Noonan. Wiesbaden, 2006 (*Iryna Haneckaja*). 276
- Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátým
narozeninám prof. J. Pánka. T. 1–2. Praha, 2007
(*Marceli Kosman*). 283
- Błaszczyk, Grzegorz. Dzieje stosunków polsko-litewskich.
Tom II. Od Krewa do Lublina. Część I. Poznań, 2007.
(*Vital Halubovič*). 287
- Bömelburg, Hans-Jürgen. Frühneuzeitliche Nationen im
östlichen Europa. Wiesbaden, 2006 (*Iryna Synkova*). . . 295
- Ilgiewicz, Henryka. Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe
w XIX w. Toruń, 2005; Societas Academicæ Vlnenses.
Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939)
i jego poprzednicy. Warszawa, 2008 (*Marceli Kosman*). . . 305
- Staliunas, Darius. Making Russians. Meaning and Practice
of Russification in Lithuania and Belarus after 1863.
Amsterdam – New York, 2007 (*Paviel Cieraškovič*). . . . 310
- Unučak, Andrej. „Naša Niva“ and Belarusian national move-
ment (1906–1915) (*Siarhiej Dubaviec*). 313

Informations

- Abstracts of dissertations on history from 2006–2007 (*Nina
Kamarova*). 318
- Between East and West. Notes from a conference (*Henadž
Sahanovič*). 325
- Books received 331
- Authors of the issue 336
- Contents 341